

ISSN: 1303-3123
E-ISSN: 2458-7982

OSMANLI BİLİMİ ARAŞTIRMALARI STUDIES IN OTTOMAN SCIENCE

Cilt / Volume 24 - Sayı / Issue 1 - 2023



Osmanlı Bilimi Araştırmaları dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü tarafından hazırlanmaktadır. Kapağında bir parçası görülen bilimsel alet, Ay ve Güneş tutulmalarının tarihini önceden belirlemeye yarayan bir 'tutulma hesaplayıcısı'dır. Philippe de la Hire tarafından tasarlanan bu aletin bir örneği, J. B. Nicolas Bion'un Paris'teki dükkânında Osmanlı Devleti'nin Fransa Sefiri Said Efendi için 1741 yılında üretilmiştir. Bu bilimsel alet 2010 yılında İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü'nün logosu olarak kabul edilmiştir.

Aletin tamamının çizimi için bkz. Feza Günergün, "The Ottoman Ambassador's curiosity coffer: Eclipse prediction with De La Hire's 'machine' crafted by Bion of Paris," in *Science between Europe and Asia: Historical Studies on the Transmission, Adoption and Adaptation of Knowledge*. Eds. F. Günergün & D. Raina (Dordrecht, Heidelberg, London, New York: Springer, 2010), 117. Aletin grafik çizimi, N.Bion'un eserindeki çizime dayanılarak Atilla Bir ve Mustafa Kaçar tarafından yapılmıştır. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*'nın kapak tasarımı Kaan Ata tarafından gerçekleştirilmiştir.

Dizinler / Indexing and Abstracting

SCOPUS

TÜBİTAK-ULAKBİM TR Dizin

DOAJ

ERIH PLUS

EBSCO Academic Search Ultimate

EBSCO Central & Eastern European Academic Source

SOBIAD

Scopus®



DOAJ DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

EBSCO

EBSCO Central & Eastern
European Academic
Source

SOBIAD



Sahibi / Owner

Hayati DEVELİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Faculty of Literature, Istanbul, Turkey

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Sevtap KADIOĞLU

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Faculty of Literature, Istanbul, Turkey

Yazışma Adresi / Correspondence Address

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü,
Balabanağa Mah. Ordu Cad. No. 6, Laleli, Fatih, 34134 İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00 / 15978
E-mail: oba@istanbul.edu.tr
<https://iupress.istanbul.edu.tr/tr/journal/oba/home>
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuoba>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt,
Fatih / İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Baskı / Printed by

İlbey Matbaa Kağıt Reklam Org. Müc. San. Tic. Ltd. Şti.
2. Matbaacılar Sitesi 3NB 3 Topkapı / Zeytinburnu, İstanbul, Türkiye
www.ilbeymatbaa.com.tr
Sertifika No: 51632

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.
Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın dili Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Almanca'dır.
The publication languages of the journal are Turkish, English, French and German.

Ocak ve Temmuz aylarında, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası,
hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.
*This is a scholarly, international, peer-reviewed and open-access journal
published biannually in January and July.*



Osmanlı Bilimi Araştırmaları
Studies in Ottoman Science



İSTANBUL
UNIVERSITY
PRESS

ISSN 1303-3123 E-ISSN 2458-7982

Cilt/Volume 24, Sayı/Issue 1, 2023

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT BOARD

Baş Editör / Editor-in-Chief

Feza Günergün

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – fezagunergun@yahoo.com

Baş Editör Yardımcısı / Co-Editor-in-Chief

Kaan Ata

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – kaan_ata@yahoo.com

Yazı Kurulu Üyeleri / Editorial Management Board Members

Mehmet Canatar

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – canatar@istanbul.edu.tr

Sevtap Kadioğlu

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – kadioglusevtap@gmail.com

Meltem Kocaman

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – kocamanmeltem@gmail.com

Gönenç Göçmengil

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – gonencgocmengil@istanbul.edu.tr

Arzu Terzi

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – arzuterzi@mynet.com

Dil Editörleri / Language Editors

Elizabeth Mary Earl

İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye – elizabeth.earl@istanbul.edu.tr

Alan James Newson

İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye – alan.newson@istanbul.edu.tr



YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Ackermann, Silke

Oxford University History of Science Museum, Oxford, UK – silke.ackermann@hsm.ox.ac.uk

Ageron, Pierre

Université de Caen Normandie Laboratoire de Mathématiques, Caen, France – pierre-marc.ageron@unicaen.fr

Ágoston, Gábor

Georgetown University in Qatar, Department of History, Doha, Qatar – agostong@georgetown.edu

Bir, Atilla

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – atilabir@gmail.com

Brentjes, Sonja

Max-Planck-Institut für History of Science (MPIWG), Berlin, Germany – brentjes@mpiwg-berlin.mpg.de

Bret, Patrice

Centre Alexandre-Koyré, membre honoraire, Paris, France – patrice.bret@yahoo.fr

Değer, Özkan

İstanbul Üniversitesi, Fen Fakültesi, İstanbul, Türkiye – ozdeger@istanbul.edu.tr

Dölen, Emre

Marmara Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi emekli öğretim üyesi, İstanbul, Türkiye – emredolen@gmail.com

Etker, Şeref

T.C. Sağlık Bakanlığı, Uzman Hekim, Emekli, İstanbul, Türkiye – serefetker@gmail.com

Fazlıoğlu, İhsan

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – ihsanfazlioglu@gmail.com

Georgeon, François

Directeur de recherche émérite au CNRS, CETOBaC, Paris, France – georgeon@ehess.fr

Görkey, Şefik

Koç Üniversitesi, Tıp Fakültesi, İstanbul, Türkiye – sgorkey@ku.edu.tr

Günergun, Feza

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – fezagunergun@yahoo.com

Kaçar, Mustafa

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – mustafa.kacar@gmail.com

Kadioğlu, Sevtap

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – sevtap@istanbul.edu.tr

Kocaman, Meltem

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – kocamanmeltem@gmail.com

Kuriyama, Shigehisa

Harvard University Radcliffe Institute for Advanced Study, Cambridge, MA, USA – hkuriyam@g.harvard.edu

Küçük, Harun

University of Pennsylvania School of Arts and Sciences, Philadelphia, USA – kucuk@sas.upenn.edu

Martykanova, Darina

Universidad Autónoma de Madrid Faculty of Philosophy and Letters, Madrid, Spain – darinamartykanova@yahoo.es

Nicolaïdis, Efthymios

National Hellenic Research Foundation, Athens, Greece – efnicol@eie.gr

Sertöz, Ali Sinan

Bilkent Üniversitesi, Fen Fakültesi, Ankara, Türkiye – sertoz@bilkent.edu.tr

Şen, Ahmet Tunç

Columbia University, Department of History, New York, USA – ats2171@columbia.edu

Toprak, Zafer

Koç Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – ztoprak@ku.edu.tr

Varlık, Nükhet

Rutgers University School of Arts & Sciences-Newark, New Jersey, USA – varlik@newark.rutgers.edu

Vlahakis, George

Hellenic Open University, Patra, Athens, Greece – gvlahakis@yahoo.com

Yalçinkaya, Alper

TED Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Ankara, Türkiye – alper.yalckinkaya@tedu.edu.tr

Yıldız, Sara Nur

Max-Planck-Institut für History of Science (MPIWG), Berlin, Germany – saranuryildiz@gmail.com

Zorlu, Tuncay

İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – zorlu@itu.edu.tr



İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- The Eastern Telegraph Company in the Ottoman Empire at the End of the Nineteenth Century: A History of Imperial and Foreign Technology 1
Ondokuzuncu Yüzyılın Sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nda Şark Telgraf Kumpanyası: İmparatorluk ve Yabancı Teknolojinin Bir Tarihçesi 1
Pauline Lewis
- İnşaat Mühendisi ve Amatör Matematikçi Aram Margosyan'ın İstatistik Üzerine Görüşleri 33
A Civil Engineer and an Amateur Mathematician: Aram Margossian's Views on Statistics 33
S. Betül Takıçak, Alp Eden
- Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman / Ceride-i Emâkinü's-Sıhha [1887-1897]: Yeni Bulunan Sayılar ve Yeniden Değerlendirme* 67
Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman / Ceride-i Emâkinü's-Sıhha [1887-1897]: Newly Discovered Issues and Reassessment 67
Cem Hakan Başaran
- Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Charles Bonkowski Paşa'nın Osmanlı Türkiye'sinde Başgösteren 1893-1895 Kolera Salgını Sırasında Aldığı Sağlık Önlemleri 105
Sanitary Measures Taken by the Inspector-in-Chief of Public Hygiene Charles Bonkowski Pasha During the 1893-1895 Cholera Epidemic in Ottoman Turkey 105
Hikmet Çil
- Modern Felsefe, Bilim ve Teknoloji Terimlerinin Türkiye'ye Girişi Çerçevesinde İstılahat-ı İlmiye Encümeni (1913-1919) 139
The Committee for Scientific Terminology (İstılahat-ı İlmiye Encümeni, 1913-1919) and the Introduction of Modern Terms in Philosophy, Science, and Technology to Turkey 139
Ebubekir Keklik
- Osmanlı Türkiye'sinde Yayımlanmış Bir Çiftçilik Dergisi: Felâhat (1913-1919) 165
A Farming Journal Published in Ottoman Türkiye: Felâhat (1913-1919) 165
Özlem Yüksel



İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Derleme Makale / Review Article

- From Padua to Istanbul: *Peregrinatio Medica* of Joseph Solomon
Del Medigo (1591-1655) and Tobias Cohen (1652-1729) 199
Padua'dan İstanbul'a Peregrinatio Medica: Joseph Solomon
Del Medigo (1591-1655) ve Tobias Cohen (1652-1729) 199
Abdüssamet Yılmaz

Katkı / Addendum

- Takiyüddin er-Râsıd'ın Rub'u Dairesi (Rub'u Müceyyeb) ile Çarpma
ve Bölme İşlemlerinin Nasıl Yapılacağına İlişkin Urcuze li'l-Ceyb
ve'd-Darb ve'l-Kisme Adlı Manzum Eseri 217
Taqi-al-Din's Poem Urcuze li'l-Ceyb ve'd-Darb ve'l-Kisme on
Performing Multiplication and Division Using a Sine Quadrant 217
Adem Akın

Çeviri Metin / Article in Translation

- Osmanlı Dönemi Kuzey Arabistanı'nda bir Arkeolojik Buluntu:
Medâin-i Sâlih'teki Nabatî Güneş Saati 231
An Archaeological Find from Ottoman Northern Arabia:
A Nabatean Sundial from Madâ'in Sâlih 231
İbrahim Oğuzhan, Hakan Temir

Yayın Tanıtımları / Book Reviews

- İstanbul Okullarında Laboratuvar Arkeolojisi 241
An Archeology of School Laboratories in Istanbul 241
Şeref Etker
- Beyoğlu'ndan Kandilli'ye: Yorum ve Değerlendirmelerin Işığında
Rasathane'nin 150 Yıllık Öyküsü 245
From Péra to Kandilli: A 150-Year History of the (Istanbul)
Observatory with Assessments and Comments 245
M. Namık Yalçın
- Dr. Cevat Mazhar'ın Üç Yaşamı ve Ölümü 257
The Three Lives and Death of Dr. Cevat Mazhar 257
Şeref Etker



İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Öğrenci Kongresi / Student Conference

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Kulübü VI. Bilim Tarihi Öğrenci Kongresi (13 Mayıs 2022)	269
<i>The VIth Student Conference of the History of Science Club of the Istanbul University's Faculty of Letters (May 13, 2022)</i>	<i>269</i>
Cevat Mert Çetin, Bilgesu Üçbaş, Berennaz Billur Bozkurt, İlker Can Tokgöz	



The Eastern Telegraph Company in the Ottoman Empire at the End of the Nineteenth Century: A History of Imperial and Foreign Technology

Ondokuzuncu Yüzyılın Sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nda Şark Telgraf Kumpanyası: İmparatorluk ve Yabancı Teknolojinin Bir Tarihi

Pauline Lewis¹ 



¹Dr., Stanford University, Department of Learning and Outreach, 518 Memorial Way Stanford, California 94305, USA

ORCID: P.L. 0000-0002-3299-6127

Corresponding author/Sorumlu yazar:

Pauline Lewis,
Stanford University, Department of Learning and Outreach, 518 Memorial Way, Stanford, California 94305, USA

E-mail/E-posta: paulinelewis@stanford.edu

Submitted/Başvuru: 15.07.2022

Revision Requested/Revizyon

Talebi: 25.08.2022

Last Revision Received/Son Revizyon:

30.09.2022

Accepted/Kabul: 01.10.2022

Published online/Online yayın: 06.01.2022

Citation/Atf: Lewis, Pauline. "The Eastern Telegraph Company in The Ottoman Empire at the End of the Nineteenth Century: A History of Imperial and Foreign Technology." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 1 (2023): 1-32.
<https://doi.org/10.26650/oba.1144230>

ABSTRACT

This article examines the relationship between the Ottoman Telegraph Administration and the Eastern Telegraph Company, a British firm that built and managed the majority of the empire's submarine telegraph cables. With telegraph stations along the empire's shores, this company came to play a central role in intra- and trans-imperial communication. While on a superficial level the company appears to have controlled the underwater infrastructure in the empire, an examination of how the technology was actually operated reveals another story. By connecting company records with sources from the imperial administration from the 1860s until World War One, this article argues that the submarine telegraph network prompted an entangled relationship between the Ottoman state and the foreign company, whereby Ottoman actors affected company practice and the company mediated the Ottoman state's emergence as a telegraphic power.

Keywords: Aram Margosyan, Margossian, çıkarımsal istatistik, Matematik tarihi, Sihirli kareler, Euler subay problemi, Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye

Öz

Bu makale Osmanlı telgraf teşkilatı ile, imparatorluğun denizaltı telgraf ağının büyük kısmını inşa eden ve işleten İngiliz firması Şark Telgraf Kumpanyası (Eastern Telegraph Company) arasındaki ilişkiyi incelemektedir. İmparatorluk kıyılarında kurulan telgraf istasyonları üzerinden bu şirket, imparatorluk içi ve dışı iletişim hizmetlerinde merkezi bir rol oynamıştır. Her ne kadar şirket, imparatorluğun denizaltı kablo ağının altyapısında söz sahibi olmuş gibi görünse de, teknolojinin fiilen nasıl uygulandığı incelendiğinde, durumun farklı olduğu anlaşılır. 1860lardan başlayan ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar uzanan süre içinde şirket kayıtları ile imparatorluk kaynaklarının birlikte inceleyen bu çalışma, denizaltı kablo ağının Osmanlı devleti ile yabancı şirket arasında girift bir ilişkiye sebep olduğunu ortaya koymaktadır. Bu ilişki



çerçevesinde, Osmanlı yöneticileri şirketin uygulamaları üzerinde etkili olurken, şirket de Osmanlı Devleti'nin telgraf alanında bir güç olarak doğmasına aracı olmuştur.

Anahtar sözcükler: Telgraf, denizaltı kabloları, Şark Telgraf Kumpanyası, Osmanlı İmparatorluğu

Introduction

In 1890, a British electrician by the name of H.W. Ansell visited the Ottoman telegraph station at Jeddah on the Red Sea. He was the chief electrician on the *Chiltern*, a British cable ship belonging to the Eastern Telegraph Company, and he was in town to repair the Ottoman submarine cable that connected Jeddah to Suakin in East Africa. During his time at the modest station, which comprised a forty-eight square foot corrugated iron structure and surrounding stone wall, Ansell created a series of watercolor paintings that offer a rare glimpse into life at the remote outpost and the acts of work, big and small, that went into managing the infrastructure.



Figure 1. “Sketches on Djedda Cable Repair” by H.W. Ansell, January 1890. Housed at Telegraph Museum Porthcurno Archive, DOC/3/119.

In one, a figure sits under a parasol on the roof of the structure; while his face is obscured, his hands peek out from the shade, holding a mirror and flashing a heliograph to a distant cable ship on the horizon. Another takes the perspective from the water, placing the station in the middle of a vast desert landscape, connected to the world only by a terrestrial telegraph line that continues off the canvas, and by a chain of porters standing knee deep in the water, carrying supplies ashore.¹ The final painting reveals the real star of Ansell’s work: the submerged telegraph cable. In it, a crew of men in a rowboat haul the long cable up from the water. One of them waves a bright red flag, signaling the successful cutting of the line in preparation for its repair.

¹ “Sketches on Djedda Cable Repair” by H.W. Ansell, January 1890. Housed at Telegraph Museum Porthcurno Archive, DOC/3/119.

While Ansell may have taken some creative license in his sketches, his paintings and his presence at Jeddah reveal an important aspect of the story of Ottoman telegraphy: the intimate role of submarine cable companies in the imperial network. The Ottoman government owned the Jeddah-Suakin line, but it had relied on the Eastern Telegraph Company to lay the cable in 1882 and to maintain it in the following decades. In spite of the Ottoman state's desire to fully control telegraphic activity in the empire, the imperial telegraph administration had been compelled to partner with foreign, private entities to build and operate the underwater sections of its telegraph network.² While the Ottoman government continued to own some of these lines, such as the Jeddah line, most of the submarine cables in the empire's waters were actually owned by these companies. By the turn of the twentieth century, the largest of these firms, the Eastern Telegraph Company, owned twenty-two of the forty-two submarine cables in the empire.³ In addition, the company had also established twenty-five stations throughout the Ottoman coastlines of the Aegean, Mediterranean, Black, and Red Seas. As a result, these privately owned and operated cables sustained the everyday flow of telegraphic communication in the empire, and stood as anomalies in what was otherwise a state-run network.

What was the significance of the Eastern Telegraph Company in Ottoman telegraphic operations? Should the history of the company in the empire be understood as another instance of "railway imperialism," or was it something else? In order to answer these questions, this article proposes to examine the history of the Eastern Telegraph Company in Ottoman lands and waters with a focus on the management and operation of the infrastructure, examining the ordinary, humdrum practices and routines that were necessary to maintain the social and technical system of sea cables in the empire. As argued by Steven J. Jackson, Andrew Russell, and Lee Vinsel, studies that focus on the quotidian acts of repair, maintenance, and operation can better capture the complexities of past and present technical systems, which depend on constant labor and attention by a variety of actors.⁴ This article draws inspiration from this

2 In considering concessions for the proposed Euphrates Valley Project, Fuat Pasha expressed to the Ottoman council of ministers that company management of terrestrial lines was counter to the principle of government control of telegraphy in the Ottoman Empire. See Soli Shahvar, "Concession Hunting in the Age of Reform: British Companies and the Search for Government Guarantees; Telegraph Concessions through Ottoman Territories, 1855-58," *Middle Eastern Studies* 38, 4 (2002):179.

3 SALT 384/Tel/C/1, no. 21. *Telgraf ve Posta Nezareti Saltanat-ı Seniye-i Telgraf Merakizine Mahsus Resmî Rehberdir* = Administration impériale des Postes et Télégraphes : Guide officiel à l'Usage des Bureaux télégraphiques de l'Empire (Dersaadet = Constantinople: Asır Matbaası = Imprimerie Assir, 1905). The Ottoman government owned 19 of the lines, 6 of which were in Istanbul waterways; 1 cable, connecting Fao-Bushire, was owned by the Indo-European Telegraph Administration.

4 Steven J. Jackson, "Rethinking Repair," in *Media Technologies: Essays on Communication, Materiality and Society*, eds. Tarleton Gillespie, Pablo Boczkowski, and Kirsten Foot (Cambridge MA: MIT Press, 2014); Andrew L. Russell and Lee Vinsel. "After Innovation, Turn to Maintenance," *Technology and Culture* 59 (2018): 1-25. This turn toward repair, maintenance, and operation was inspired in part by David Edgerton's seminal work, in which he called for moving beyond the narrow confines of histories of innovation. David Edgerton's "Innovation to Use: Ten Eclectic Theses on the Historiography of Technology," *History and*

call to examine “all of the *work* that goes into preserving technical and physical orders”,⁵ and argues that the daily acts of management and operation reveal the power and limitations of the Eastern Telegraph Company within the Ottoman imperial telegraph network. As this article will describe, these instances of maintenance, management, and operation point to a reality in which the private, foreign firm had outsized influence within the Ottoman telegraph system, but not unchecked power.

In order to make this case, this article will first provide the reader with a brief description of how telegraphic infrastructure developed in the Ottoman Empire, highlighting both the new government institutions that governed and managed the state-run terrestrial network, described collectively as the Ottoman telegraph administration⁶, as well as the emergence of a privately owned submarine network within the empire’s waters. To provide additional context, the article will also explain how this particular history fits into the larger history of infrastructure in the Ottoman Empire in the second half of the nineteenth century, which is closely connected to the historiography regarding the empire’s final decades.

The article will then examine a series of interactions related to the construction, maintenance, management, and operation of company lines that showcase both the agency of the Ottoman state in engaging with the Eastern Telegraph Company, as well as the outsized power of the private company in shaping telegraphy within imperial lands. It will conclude by briefly discussing how the case of Ottoman submarine telegraphy compares with other state-run networks at that time, and the implications that this study offers on understanding the place of the Ottoman Empire in a globalizing world at the turn of the twentieth century.

The Ottoman telegraph network

For a polity that was born in the fourteenth century, the Ottoman telegraph network was a striking symbol of the empire’s transformations in the modern era. The emergence of the Ottoman telegraph network in 1855 marked the beginning of a new era of electrical communication for the empire. Messages that had taken days or even weeks to travel now took minutes, and as suggested by the troves of telegrams in the Ottoman archives, the technology became a foundational part of governmental, military, and business communications from the 1860s until the empire’s violent dissolution after World War One.

Technology 16, 2 (1999): 111-136.

5 Russell and Vinsel, “After Innovation, Turn to Maintenance,” 7.

6 As will be briefly described, the state telegraphy project was carried out by several imperial ministries and bureaucratic bodies over the decades between the 1850s and the end of the empire. Given that the primary purpose of this article is to discuss the interactions between state and private telegraphic actors, I have opted to use the term “Ottoman telegraphic administration” as a catchall to describe state actors who were involved in telegraphic operations in the empire. For more information on the growing bureaucracy that accompanied Ottoman telegraphy, see Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* (Princeton, N.J: Princeton University Press, 1980); Mostafa Minawi, *The Ottoman Scramble for Africa: Empire and Diplomacy in the Sahara and the Hijaz* (Stanford: Stanford University Press, 2016).

The telegraph came to the empire during a time of great social and political change, a period known collectively as the *Tanzimat*. During this period, imperial power became centralized and rationalized, the economy became more incorporated into the world market, and the imperial elite began to look toward Europe as a social and political model. It was also a period of crisis and redefinition, as the state sought to assert control in the restive Balkans, brace against an expanding Russian Empire, and partner with western European powers who feared that Ottoman collapse would upset the continent's delicate balance of power. The technology of the telegraph offered the state a marvelous new tool for managing populations and territory, but it was also closely connected to foreign capital — as well as competing states — that posed a potential threat to the increasingly insecure Ottomans.

In fact, from its origins in the mid-nineteenth century, the telegraph network in the Ottoman Empire was a site for the expansion of both Ottoman state power and foreign, private capital in the empire. For while the Ottoman government was insistent on controlling and managing the terrestrial lines in its domains, it ended up working closely with private companies for the building, maintenance, and operation of the submarine cables throughout the empire's waters.

The very first telegraph line in the empire was one such submarine cable. Built during the Crimean War (1853-1856) by the Electric Telegraph Company and R.S. Newall and Co. this cable connected the battle front on the Crimean peninsula to the Ottoman coastal city of Varna, where newly built land lines extended to the nascent European network and the Ottoman capital of Istanbul. A few months after the completion of the Balaklava-Varna line, the Ottoman government completed construction on its own telegraph lines, with the assistance of French engineers.⁷ The completion of the Istanbul-Edirne line in September 1855 marked the first line that was fully managed by the Ottoman government, and the beginning of a new era of technical responsibility for the Ottoman state.

Recognizing the potential of the technology, the Ottoman government set out to assert control over the development of telegraphic infrastructure in Ottoman territory and to develop the indigenous expertise that was necessary to manage the technology. Beginning in 1861 with the establishment of the first telegraph school in the empire, *Fünun-i Telgrafiye Mektebi*, the Ottoman government worked to cultivate a corps of Ottoman telegraphers that had the knowledge and discipline necessary to operate telegraphic communication within the empire's borders. Unlike the rail system that would emerge in the empire, which was largely a conglomeration of private entities, the Ottoman telegraph network was a state-run entity that was part and parcel of the broader effort to consolidate and centralize state power in the late nineteenth century.

7 Dwayne R. Winseck and Robert M. Pike, *Communication and Empire: Media, Markets, and Globalization, 1860-1930* (Durham: Duke University Press, 2007), 30

In the early years of Ottoman telegraphy, from 1855-1871, a high telegraph commission (*telgraf komisyon-ı âlisi*) managed telegraphic operations in the empire, all while being housed within the Ministry of the Interior. In 1871, the telegraph commission merged with the Ottoman postal administration to form a new ministry, the Postal and Telegraph Ministry (*Posta ve Telgraf Nezareti*), an administrative union that would continue until the end of the empire.⁸ While this ministry was one of the many new bureaucratic institutions that emerged during this time of administrative reform, it was unique in one important way: the majority of its personnel were technicians as well as bureaucrats, having been trained in the science and practice of telegraphy.

This corps of telegraphers emerged as the backbone of the imperial telegraph network. While the first class of Ottoman telegraphers came predominately from the translation office of the Sublime Porte, which ensured a degree of multilingualism, telegraphic training quickly became its own specialty. In addition to the imperial telegraph school, the Istanbul high schools of Galatasaray and Darüüşşafaka also introduced curricula that would prepare young men — and only men — to go into the profession. While technical training eventually took priority over language capability, the latter would always remain a necessary skill for Ottoman telegraphers: In his daily duties, an Ottoman telegrapher could expect to encounter messages in a multiplicity of languages (primarily French, Turkish, and English) and at least two primary scripts (Latin and Arabo-Persian). As a result, Ottoman telegraphers were responsible for knowing two Morse codes: one for the Latin alphabet, and one for the Arabo-Persian alphabet.⁹ He was also responsible for handling government messages, commercial messages, and personal correspondences, all of which were sent, one letter at a time, over the wires.

Thus, while the Ottoman government quickly consolidated control over the building and management of terrestrial lines in the empire, private companies continued to play an important role in the building and management of submarine cables in the empire's waters. With the success of the Black Sea cable laid during the Crimean War, it was not long before cable entrepreneurs flocked to the Ottoman government for concessions to lay other submarine lines terminating in the empire. Frequently backed by the political support and financial subsidy of the British government—which was eager to establish a telegraphic connection with India—these companies vied to be early entrants in a new market. While underwater cables were more technically challenging than terrestrial lines, their location away from

8 Mustafa Kaçar, "Osmanlı Telgraf İdaresi'nin Kurulması ve İlk Telgraf Sebekesi," in *Çağını Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, ed. by Ekmeleddin İhsanoğlu and Mustafa Kaçar (İstanbul: IRCICA, 1995), 51.

9 İzzet Bey, an Ottoman telegrapher, is credited with creating a Morse code for the Arabo-Persian alphabet used in Ottoman Turkish. First developed in 1877, it was eventually adopted throughout the Ottoman telegraph system for messages in Ottoman Turkish, Arabic, and Persian. See Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Telgrafında Dil Konusu," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Ankara) 26 (1983), 763.

potential saboteurs and meddling governments made them relatively attractive investments. The Red Sea offered one particularly appealing location for an Indo-European line, and it proved to be a prime site of interest for submarine cable entrepreneurs. After winning a stiff competition for both the Ottoman concession and British financing of the line, the Red Sea Telegraph Company laid a cable connecting Suez to Karachi over the winter of 1858-59.¹⁰ However, the line failed mere months after its completion, bringing great disappointment to those who had put their faith in the technology and even greater financial loss to the British government, which had sunk significant funds into the project.¹¹ As the unlucky investors learned, the early technology for submarine cables was not suitable for the depth and the distance demanded by these ambitious schemes. It was not until after 1865 with the success of the transatlantic cable that submarine telegraphy regained its status as a worthy and viable investment.¹²

With the support of a newly-discovered insulation material (Gutta-percha) and improved ships that could bear the unwieldy cables, foreign cable companies returned to Ottoman lands in pursuit of opportunity. The timing could not have been better. The Ottoman government, having undertaken a long series of reforms during the first half of the century, was now firmly on the path of establishing more direct and intensive control of its territory. The promise of rapid communication to provinces in North Africa and southern Europe was compelling, particularly given the new demands of modern warfare and governance.¹³ And while the Ottoman telegraph administration sought to have total control of terrestrial lines in the empire, the technical complexity, cost, and technical risk of deep-water submarine cables drove the administration to turn to foreign firms for the underwater portions of its network. Partnering with a slew of companies, such as Newall and Company, Telegraph Construction and Maintenance Company, and the Black Sea Telegraph Company, the Ottoman government granted and commissioned the building of forty-one submarine cables across its coastal waters during the last four decades of the nineteenth century.¹⁴ Nineteen of these lines were owned by the Ottoman government, and twenty-two of them belonged to the foreign companies that built them.¹⁵ By 1905, the Eastern Telegraph Company had acquired all of these privately

10 Soli Shahvar, "Concession Hunting in the Age of Reform," 182.

11 Yakup Bektaş, "The Sultan's Messenger: Cultural Constructions of Ottoman Telegraphy, 1847-1880," *Technology and Culture* 41, 4 (2000), 677.

12 Simone M. Müller, *Wiring the World: The Social and Cultural Creation of Global Telegraph Networks* (New York: Columbia University Press, 2016), Introduction.

13 See E. Thomas Ewing, "A Most Powerful Instrument for a Despot: The Telegraph as a Trans-National Instrument of Imperial Control and Political Mobilization in the Middle East," in *The Nation State and Beyond: Governing Globalization Processes in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, eds. Roland Wenzlhuemer and Isabelle Lohr (Berlin: Springer, 2013); Mostafa Minawi, *The Ottoman Scramble for Africa: Empire and Diplomacy in the Sahara and Hijaz* (Stanford: Stanford University Press, 2016).

14 SALT 384/Tel/C/1. *Telgraf ve Posta Nezareti Saltanat-ı Seniye-i Telgraf Merakizine Mahsus Resmi Rehberdir.*

15 In addition, there was also one line, connecting Fao to Bushire, that belonged to the Indo-European Telegraph Department, part of the British Indian administration. In total, there were 42 submarine cables in Ottoman waters.

owned cables, reflecting its status as the world's largest submarine cable firm with possession of nearly half of all oceanic cables.¹⁶

The politics of infrastructural histories

The Ottoman state's engagement with these foreign cable companies represents an early example of the many public-private partnerships that would mark the empire's infrastructural development in the nineteenth century. While the empire's pre-nineteenth century infrastructural projects, such as the building of canals and public fountains, had been financed and implemented by Ottoman actors, by the 1830s, and particularly after the Crimean War, Ottoman infrastructural projects were predominately the products of concerted effort between the imperial state and European companies.¹⁷ This change occurred for a number of separate but related reasons: changes in Ottoman law—made in part under pressure from European states—that encouraged European companies to operate and invest in the empire; the emergence of Europe as an exporter of new technologies and industrial methods; and a new trend among Ottoman statesmen and administrators to employ European innovations in their efforts to reform and industrialize the empire. From the laying of railway track to the digging of deep-water ports, British, French, and German companies helped forge the transportation and communication links that shaped the modern empire.

While these public-private partnerships were indisputably transformative of Ottoman society, the exact nature of their effects are the subject of ongoing debate. On one hand, these links contributed to social and political fragmentation in the empire and its economic peripheralization in the world: older commercial and transportation practices were disrupted, the empire's agricultural and population resources were oriented toward the global market rather than local needs, and foreign firms gained an outsized amount of influence in Ottoman politics, economy, and society.¹⁸ On the other hand, these infrastructural links were also crucial for the process of state centralization and imperial consolidation, providing the imperial government with a means to mobilize and extract resources, extend state power into the periphery, and shore up defenses against foreign aggression.¹⁹

16 Daniel Headrick, *The Invisible Weapon: Telecommunications and International Politics, 1851-1945* (New York: Oxford University Press, 1991), 39.

17 For works dealing with Ottoman infrastructural projects in the early modern period, see Alan Mikhail, *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History* (New York: Cambridge University Press, 2011); Shirine Hamadeh, *The City's Pleasures: Istanbul in the Eighteenth Century* (Seattle: University of Washington Press, 2008).

18 Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908* (New York: New York University Press, 1983); Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy* (Albany: SUNY Press, 1988); Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment, and Production* (New York: Cambridge University Press, 1987); Zeynep Çelik, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century* (Berkeley: University of California Press, 1986); Jacques Thobie, *Intérêts et Impérialisme français dans l'Empire Ottoman (1895-1914)* (Paris: Publications de la Sorbonne-Imprimerie Nationale, 1977).

19 Necla Geyikdağı, *Foreign Investment in the Ottoman Empire: International Trade and Relations, 1854-1914*

Understanding the paradoxical effect of foreign-backed infrastructure is made more difficult by two assumptions that preclude the possibility of symbiosis, however limited, between the Ottoman state and foreign, private companies. First, there remains an overriding belief in the connection between state power and the ownership of infrastructure. Most associated with the work of Michael Mann, this theory holds that modern states derive much of their autonomy and power from maintaining control over infrastructure, which allows them to extend political authority throughout a defined territory. Conversely, weak states are those that have either outsourced control over infrastructure or which have never fully developed such systems.²⁰

The second factor that obscures the history of European capital in Ottoman infrastructure is the eventual defeat and dismemberment of the Ottoman Empire by European powers. This later development casts a long shadow over the nineteenth century, leading European financiers and companies to be viewed as Trojan horses of eventual aggression.²¹ As part of this narrative, the history of European capital in the empire has typically been presented as a story of coercion and “penetration,” rendering the Ottoman state and society as little more than passive recipients of western European dominance.²² While recent scholarship on the Ottoman Public Debt Administration has complicated this picture by revealing the active role of the Ottoman state in mediating and encouraging the flow of European capital in the empire,²³ most scholarship on European financing of Ottoman infrastructure positions the

(New York: Tauris Academic Studies, 2011); Murat Birdal, *The Political Economy of Ottoman Public Debt: Insolvency and European Financial Control in the Late 19th Century* (London: I.B. Tauris, 2010); Murat Özyüksel, *The Berlin-Baghdad Railway and the Ottoman Empire: Industrialization, Imperialism, Germany and the Middle East* (New York: I.B. Tauris, 2016); Ali Coşkun Tuncer, *Sovereign Debt and International Financial Control: The Middle East and the Balkans, 1870-1914* (Houndsmill: Palgrave Macmillan, 2015); Edhem Eldem, “Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Debt,” *European Review* no. 13 (2005): 431-445.

20 Michael Mann, “The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results,” *European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie / Europäisches Archiv für Soziologie* 25, 2 (1984): 185–213.

21 For works that present foreign-backed infrastructure as a source of imperial power, see Mostafa Minawi, “Telegraphs and Territoriality in Ottoman Africa and Arabia during the Age of High Imperialism,” *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 18, 6 (2016): 567-587; On Barak, *On Time: Technology and Temporality in Modern Egypt* (Berkeley: University of California Press, 2013); Sean McMeekin, *The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany’s Bid for World Power* (Cambridge: Belknap Press, 2010); Clarence B. Davis, Kenneth Wilburn, and Ronald Robinson, *Railway Imperialism* (New York: Greenwood Press, 1991).

22 For more on the historiography and politics surrounding the nature of foreign capital in the modern empire, see Darina Martykánová and Juan Pan-Montojo, “Discussing the Public Debt of the Eastern Mediterranean Countries (1820s-1910s),” *Journal of European Economic History* no. 2 (2019):10-19; Murat Birdal, “Fiscal Crisis and Foreign Borrowing in the Ottoman Empire: Historical and Contemporary Discourses and Debates,” *Journal of European Economic History* no. 2 (2019): 83-107.

23 For more on the role of the state in the integration of the Ottoman economy into the European-dominated world market, see Pamuk: *The Ottoman Empire and European Capitalism*; Birdal, *The Political Economy of Ottoman Public Debt*; Ali Coşkun Tuncer, *Sovereign Debt and International Financial Control: The Middle East and the Balkans, 1870-1914* (London: Palgrave Macmillan, 2015).

phenomenon as a loss of state sovereignty and a precursor to foreign intervention.²⁴ This is partially due to the predominance of rail infrastructure in the literature, a history that was marked by predatory concessions that resulted in the independence and enrichment of European companies at the expense of the Ottoman state.²⁵

In comparison to the extensive literature on rail, there are few studies on the role of submarine cable companies in the empire.²⁶ And while concessions for rail and telegraph lines are often mentioned in the same breath, there were important differences in how these systems emerged in the Ottoman Empire, departures that suggest that different power dynamics were at play in the relationship between the state and the private companies involved. The most important difference was that the telegraph network in the Ottoman Empire was predominately a state-run enterprise: the privately-owned, submarine cables were a supplement to this network, rather than constitutive of it. This was very different from the case of rail infrastructure in the empire, as there was no substantive system of state railways. Instead, up until the Hijaz Railway project of 1908, the entire rail network in the empire was a conglomeration of privately owned and managed lines.

This distinction is important in that the Ottoman state was in a much stronger position with regard to the submarine cable companies than with the railway firms. This difference manifested itself in two ways. First, the financial terms for the underwater cables typically positioned the companies as contractors rather than as entities that had purchased rights in Ottoman territory. As a representative example, in the 1870 concession to the Newall Company for the laying of a series of cables in the Aegean, the Ottoman government provided a fixed subsidy for the building of submarine lines, to be returned in case of cable failure, and did not provide any additional payments or financial guarantees for the company.²⁷ In contrast, rail concessions were granted or sold to companies, and they typically included “kilometric guarantees:” a contractual term that required the government to make up shortfalls in expected profit, as long as the company ran a certain number of trains on a given track.²⁸

24 This perspective is represented by Donald Quataert’s work on partnerships between the Ottoman government and foreign companies, by which he described: “At the moment it signed a concession permitting the operation of a European company, the Ottoman government seemed to be surrendering another group of subjects to the jurisdiction of foreigners.” Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance*, 10.

25 On the history of railroad concessions in the empire, see Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914* (Chicago: University of Chicago, 1980); Roger Owen, *The Middle East and the World Economy, 1800-1914* (New York: I.B. Tauris, 1993); Murat Özyüksel, *The Berlin-Baghdad Railway and the Ottoman Empire: Industrialization, Imperialism, Germany and the Middle East* (New York: I.B. Tauris, 2016).

26 Two notable exceptions that briefly examine the role of foreign companies in Ottoman telegraphy are Shahvar, “Concession Hunting in the Age of Reform,” and Minawi, “Telegraphs and Territoriality.”

27 POR DOC/ETC/1/84. I use here the contract for the Ottoman Archipelago, discussed in further detail in this paper. Ottoman Archipelago Concession, November 28, 1870.

28 These payouts proved to be quite expensive in the end: in 1899, the Ottoman government paid private rail companies 900,000 pounds in kilometric guarantees, or approximately five percent of total government

Second, as will be further described, submarine cable concessions did not grant companies significant autonomy, but rather required the close coordination between company employees and the Ottoman telegraph administration. This was not the case with rail concessions, which often granted companies discretion over critical aspects of building the lines, such as route selection and decisions over materials and personnel.²⁹ As a result, while the Eastern Telegraph Company played a role in shaping Ottoman telegraphy, it never achieved the same degree of autonomy or financial leverage that the railroad companies developed. Instead, it was just one of many actors that determined the social and technical dynamics of telegraphic infrastructure in the empire.

Thus, in order to better understand the dynamics of Ottoman submarine telegraphy, this article focuses on the daily operations and management of the sociotechnical network, revealing the connections, tensions, and interdependences between the technology, the Ottoman state, and the private company. This approach captures the shifting nature of the relationship between the state and the private company, which at times included partnership, competition, and even coercion. By examining the making and operation of the underwater network — including laying cables, running stations, managing financial matters, and protecting telegraphic infrastructure — it becomes clear that this relationship was defined more by a convergence of two technological systems, rather than the domination of one over the other.³⁰ As a result, submarine telegraphy emerges neither as a story of pure foreign domination, nor one of total “indigenous” control. Rather, the public-private network of infrastructure led both to the expansion of Ottoman state power, through its enablement of empire-wide communication, and to the extension of British capital and technical practices into Ottoman society.³¹

Station life

Ansell’s watercolor sketches that opened this article present a unique perspective on the daily experiences that an employee of the Eastern Telegraph Company might have had while working at a station in Ottoman territory. The sketches exude a sense of remoteness — and

spending. See Owen, *The Middle East and the World Economy*, 197 and 214.

29 Owen, *The Middle East and the World Economy*, 113.

30 These activities are all included in the “technologies-in-use” paradigm, put forward by David Edgerton. See his “Innovation to Use: Ten Eclectic Theses on the Historiography of Technology.” *History and Technology*, 16, 2 (1999): 111-136. For more on the literature on the transformation of technological systems into infrastructural networks, see Brian Larkin, “The Politics and Poetics of Infrastructure,” in *Annual Review of Anthropology* 42 (2013): 327-43, 330.

31 By emphasizing the negotiated and co-constructed nature of the relationship between the Ottoman state and the British submarine cable companies, I seek to offer an alternative framework to that presented by advocates of World Systems Theory, in which the Ottoman Empire is presented as a peripheralized entity in the European-dominated world order of the nineteenth century. See Immanuel Wallerstein, *The Modern World System* (New York: Academic Press, 1974); Huri İslamoğlu-Inan, *The Ottoman Empire and the World Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987); Roger Owen, *The Middle East in the World Economy, 1800-1914* (New York: Methuen & Co, 1981); Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century* (Albany: SUNY Press, 1988).

even loneliness — that company telegraphers may have felt while working these posts, while also capturing a feeling of adventure that certainly came with the opportunity to travel and work in locations deemed exotic in the European imagination.³² The sketches give the viewer the sense that these stations were outposts, cut off both from the employee’s home country as well as any local society. Indeed, the only reference to the local society is a derogatory joke about “Oriental” technical practices, in reference to a sketch of a creative solution in the station house to ensure that a galvanometer could rest evenly on a non-level surface.



Figure 2. “View of Galvanometer in Same Test. Oriental and ‘Eastern’ ideas of a ‘level’” by H.W. Ansell, January 1890. Housed at Telegraph Museum Porthcurno Archive, DOC/3/119.

As is the case with most works of art by travelers, particularly those in an imperial context, these depictions of life overseas likely reveal more about the perspective and prejudices of the author than of the reality on the ground. In fact, these portrayals of a station in stark isolation from the surrounding society belie the many close connections that existed between company workers and the local environs, particularly regarding the everyday experiences of station life. While these histories are difficult to uncover, due to the quotidian, repetitive, and seemingly unremarkable nature of the work, traces of the day-to-day life at the stations can be found in the financial records of the company, and they reveal the company’s dependency on the local society.

32 Müller discusses the unique travel opportunities and perception of cosmopolitanism that characterized the profession of submarine telegraph engineers and operators. See Müller, *Wiring the World*, Chapter 5.

For instance, the Eastern Telegraph Company rented space for its stations and staff quarters from both the Ottoman state and private landowners; relied on local resources for food, water, and fuel; and even buried its dead in local cemeteries. Company telegraphers turned to local cooks as well as laundrymen to help with their domestic needs. The company also paid for subscriptions to local newspapers, such as the *Cercle de Salonique* and the *Levant Herald*; budgeted for regular donations to local charities; and retained local physicians to attend to the medical needs of staff.³³

The company also hired local employees to work as telegraphers, line inspectors, and messengers. While local company employees were treated separately from their British counterparts, in many regards they had similar rights and obligations. The company required both sets of employees to take secrecy oaths, and it forbade all employees from engaging in any acts of business investment or speculation while in company service. Local employees, as with British employees, were also subject to fines and docked pay for lost messages, erroneous repetitions or corrections, word omissions, and errors in station name.³⁴ In contrast to British employees, who were hired for five-year periods, Ottoman employees were hired for indefinite periods of time, subject to the needs of the company. However, like British employees, Ottoman employees were also entitled to prior notice for termination, and in lieu of such notice, a severance package of one month's pay.³⁵

In addition, the status of being a local employee did not automatically connote subordination. While in most cases local employees of the Eastern Telegraph Company worked under the supervision of British staff, in the Salonica and Dardanelles station Ottoman employees managed the entire operation.³⁶ Furthermore, when Ottoman employees worked alongside British telegraphers, they often did so as equals and even as companions. A tragic story of the murder of two company employees in Candia (Heraklion) in Ottoman Crete gives insight into the social dynamics of station life. In the early days of the 1889 uprisings in Crete, two company telegraphers, one British and one Ottoman-Greek,³⁷ were murdered while out for an evening stroll together. In reporting the tragedy, a British colleague of the deceased described how the practice of walking together had become critical for providing

33 POR DOC/ETC/2/31, Financial Memoranda, Eastern Telegraph Company Limited. C.D. Adye, Reports for Tripoli, Candia, and Canea Stations, September 1907. It should be noted that these newspapers were written in French and English respectively, and their audiences included both Europeans living in the Ottoman Empire as well as highly educated Ottoman readers.

34 POR DOC/ETC/5/184, no. 26, Eastern Telegraph Company Rule Book. London, 1883.

35 *Ibid.*, 20

36 POR DOC/ETC/2/31, Financial Memoranda, Eastern Telegraph Company Limited. C.D. Adye, Reports for Dardanelles and Salonica Stations, September 1907.

37 While the Ottoman clerk's ethnicity was not explicitly mentioned, his name (*Vlashicki*) and the fact that he was reported to have been buried in the local "Greek Church" hint at his ethnicity. POR DOC/ETC/5/123, Letter from H.E. Blanchard to Mr. Halpin, February 1, 1889.

some exercise and diversion from the tedium of eight-hour shifts.³⁸ On this occasion, the prolonged absence of the two employees had raised concern, leading to a search party and the discovery of their bodies. While it is unclear whether the deceased were the victims of a botched robbery—as suspected at the time—or the political violence that would eventually engulf the island, their untimely deaths provide a record of the collegiality that existed at times between British and Ottoman staff.

Thus, while the company was largely restricted to the coastal environs of the empire, the daily needs and practices of operating stations and managing personnel generated a number of links between the Eastern Telegraph Company and Ottoman society on a local level. In turn, these local connections were mirrored on a systemic level, whereby the Ottoman state and the British company mutually shaped each other's efforts to build and manage telegraphic infrastructure in the empire.

Ottoman agency

In 1878, Harry Pender of the Eastern Telegraph Company traveled to Cyprus to oversee the establishment of a submarine cable on the shore of the Ottoman territory. As recalled by his mother, Emma Pender, the young Pender boasted of his superhuman power in dictating the direction of infrastructure in Ottoman lands. His mother wrote, “As Harry said of his commission, he went out as a prophet to announce...where new cities would be raised over the land, where the earth would pour out riches, and where the seas would cast up treasure.”³⁹

While Pender may have viewed himself and his company as having sole control over submarine cables in Ottoman territory, the reality was more complicated. Despite being far more experienced in the management of submarine cables, British companies were not given a free hand in the construction of lines or operation of stations in Ottoman territory. From the laying of cables to the delivery of messages, the imperial administration played a role in shaping the day-to-day practices of the company.

In many of the concessions granted, the Ottoman telegraph administration laid out the technical specifications of the planned infrastructure and required that its own expert personnel conduct inspections to confirm that these specifications were met. An example of this can be found in the 1870 contract between the Ottoman government and the Newall Company (later acquired by the Eastern Telegraph Company) for the laying and operation of a series of cables connecting six points in the Ottoman Aegean.⁴⁰ Referred to as the “Ottoman

38 POR DOC/ETC/5/123, Letter from H.E. Blanchard to Mr. Halpin, February 1, 1889.

39 Simone Müller, *Wiring the World*, 161.

40 The six lines served the following locations: Canea to Rethimo, Rethimo to Candia, Candia to Cape of Sidero, Cape of Sidero to Island of Scarpantho, Island of Scarpantho to Rhodes, and Chio to Tchesme. See POR DOC/ETC/1/84, “Ottoman Archipelago” Concession, November 28, 1870.

Archipelago” in company records, the concession brought the company exclusive rights for submarine communication in these locations, and was to last for fifty years. For its part, the Ottoman government was to subsidize the project with a one-time payment of 41,000 pounds, under the condition that it would also be allowed to use the lines at no additional cost.⁴¹

The concession stipulated the technical and material components of the cables, making clear that the company was to work closely with Ottoman technical civil servants to ensure that no corners were cut. The contract meticulously identified the three different types of cables that were to be used, including precise descriptions of each model’s material, weight, diameter, and structure. All were to share the same core, made up of “seven wires of pure copper put together in a sheaf and weighing 120 English pounds per maritime mile. The envelope serving to inter-isolate the said wires shall be made of three coatings of India-rubber, and shall weigh 150 English pounds per maritime mile, with an outer wrapping of hemp cloth (rope).”⁴² For cables placed in areas close to the shore, this core was to be covered with nine iron wires. For those in shallow water (less than 150 meters) the same core was to be used but the external casing was to be made of twelve iron wires. Lastly, for cables used in deep water (exceeding 150 meters) the external envelope was to be made of six iron wires, and covered with a coat of tarred manila.⁴³

Demonstrating its interest in international standardization, the Ottoman telegraph administration made a number of demands regarding the quality of the lines. First, it stipulated that the deep-water cables conform with the “American Submarine Cables, which have been ascertained to be the best and the strongest for deep water.”⁴⁴ Second, the administration also required that the cables have the same electric resistance as the standard used by Siemens in its telegraph network. Third, the company was to guarantee that the lines be capable of transmitting at least fifteen words per minute, via a Morse apparatus manufactured by Siemens.⁴⁵

Having developed its own corps of telegraphic experts, the imperial telegraph administration was also able to confirm that these requirements were met. The company was required to submit samples of all cables to the Ottoman administration in advance of the project, and to afford the Ottoman telegraph engineers with the means to ascertain the origin, composition, and quality of the wires.⁴⁶ The administration even required that Ottoman telegraph experts be present on board the laying vessel to act as superintendents

41 Ibid.

42 POR DOC/ETC/1/84, “Ottoman Archipelago” Concession, November 28, 1870, Article IV.

43 Ibid.

44 Ibid.

45 Ibid.

46 POR DOC/ETC/1/79, Dardanelles-Port Lagos Concession, August 20, 1878, Article VII. This requirement appeared in multiple contracts, indicating that it was a common requirement.

of the immersion of the lines and to ensure that the cables used were consistent with the samples presented.⁴⁷ As part of their assessment process, those Ottoman engineers also had the right to conduct electrical experiments on the wires to ensure the stipulated conditions were met.⁴⁸ For example, twenty-four hours after the laying of the Jeddah-Souakin cable in 1882, Emile Lacoine,⁴⁹ the technical director of the Ottoman telegraph administration, measured the length of the cable and tested it for conductor resistance, electrostatic capacity, dielectric resistance, and mean temperature.⁵⁰

The Ottoman administration also required the company to work closely with imperial engineers in selecting landing sites for the cables.⁵¹ This was because it was the telegraph administration that was responsible for building the terrestrial lines connecting the coastal stations to the inland network. As a result, the administration insisted that the decision of where to land the cables be made jointly and not just from the perspective of the company. This attempt by the Ottoman telegraph administration to exert both geographic and technical control over the Eastern Telegraph Company was common practice, and similar language can be found in contracts for stations along the Dardanelles, the Red Sea, and Black Sea.⁵²

The influence of the Ottoman telegraph administration also extended into the operation of company stations. Since the administration controlled the terrestrial lines that connected the coastal stations to the interior network, it was necessary for company stations to also house members of the Ottoman telegraph corps. While company management determined the necessary qualifications of these clerks—such as requiring that the appointed Ottoman clerks speak English and French—they did not have the authority to directly supervise or fire them. If there was a cause for complaint, the Eastern Telegraph Company was limited to merely making recommendations to the Ottoman administration regarding the offending clerk's shortcomings.⁵³

47 POR DOC/ETC/1/79, "Ottoman Archipelago" Concession, November 28, 1870, Article XIII; Sheikh Sayd-Perim Concession, May 7, 1890, Article V.

48 POR DOC/ETC/1/79, "Ottoman Archipelago" Concession, November 28, 1870, Article V.

49 Emile Lacoine (1835-1899) was an important figure in the Ottoman Telegraph Administration. A French electrical engineer who first came to Istanbul during his work on the building of the Suez Canal, he ultimately became a life-long resident of the city and long-term bureaucrat and technical adviser within the Ottoman telegraph administration. Rising to the post of technical director (*Fen Kalemi Müdürü*) of the telegraph administration, he also played a key role in instructing Ottoman telegraph students, implementing and designing curricula, editing the corps' journal, and representing the Ottoman telegraph corps at the international congresses related to electricity and telegraphy. He was a prolific author of theoretical and instructional materials on telegraphy, and he also ventured into other topics, such as the synchronization of calendars, astronomy, and the nature of earthquakes. He is buried in the Feriköy Cemetery in his adopted city of Istanbul. For more on his life and career, see Feza Günergun, "Salih Zeki ve Astronomi: Rasathane-i Amire Müdürlüğü'nden 1914 Tam Güneş Tutulmasına," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005), 117-118.

50 *The Telegraphic Journal and Electrical Review*, November 4, 1882, 346.

51 POR DOC/ETC/1/79, "Ottoman Archipelago" Concession, November 28, 1870.

52 POR DOC/ETC/1/79, Odessa-Constantinople Concession, May 26, 1873; Sheikh Sayd-Perim Concession, 1890; Dardanelles-Port Lagos Concession, 1878.

53 POR DOC/ETC/1/79, Letter from Jules Despecher to Feizi Pasha, Constantinople, July 20, 1873.

Similarly, for many company offices, including those in Istanbul, Tripoli, Salonica, and Tenedos, the Ottoman government required that it be those Ottoman telegraph officials who interface with the public. This meant that Ottoman clerks both delivered incoming telegrams to local recipients and managed the front desk where clients came to send new messages.⁵⁴ The administration may have relied on these companies for building the infrastructure, but it still managed the public-facing aspects of telegraphy, even for stations that were part of the submarine network.

The Ottoman telegraph administration also sought to minimize company autonomy by requiring the Eastern Telegraph Company to maintain copies of all international traffic sent via its stations and to share those records with the imperial administration. For instance, the 1881 agreement for the submarine line to Chios specified that copies of all communications originating from Chios and destined for Greece be shared with the imperial administration at the end of each week.⁵⁵

The prominent role played by the Ottoman telegraph administration in shaping company operations is also demonstrated by the financial expenditures made by the company to maintain good relations with the Ottoman telegraph corps. Given that the company was restricted to operating coastal stations, it frequently depended on imperial clerks for forwarding messages on to their final destinations. As a result, any sort of foot-dragging, delay, or backlog on the part of the Ottoman clerks posed a risk to company business. To minimize this threat and to guarantee that company messages were expeditiously handled by imperial clerks, it was common practice for the Eastern Telegraph Company to make regular payments to the Ottoman telegraph employees who handled company messages. These payments, which company management referred to explicitly as bribes, were so routine that the company actually included them in their station budgets.⁵⁶

However, the company did not leave it to chance alone to ensure that these payments carried favor among the Ottoman operators. For instance, in the Izmir station, the company not only made a point of regularly paying the station chief in order to ensure cooperation and facilitation, but it also made a point of paying another clerk who could report on whether such cooperation was truly happening. As described in a 1902 company memo, the firm found it useful to make regular payments to a Kerope Effendi, who was described as an “old clerk who will always be at the side of the station chief.” By providing this clerk with regular payments, the company sought to “see how the station chief is acting” and report if he was doing anything to “injure the company’s interest,” such as diverting messages away from

54 POR DOC/ETC/1/79, Constantinople Line Agreement, June 15, 1878; Odessa-Constantinople Line Agreement, May 26, 1873, Tripoli Office Agreement, June 29, 1882.

55 BOA HR/HMS/ISO/234, no. 37, Arrangement between İzzet Effendi and G. Serpos Effendi, February 14, 1881.

56 POR DOC/ETC/7/52, Anderson Letters, Letter from T.L. Greenwood to R.H. Finnis, September 9, 1902.

company lines toward alternate routes.⁵⁷

While this practice of tipping or bribing was intended to further company influence among imperial officials, it could also create more trouble. In the winter of 1902-1903, the officials of the Eastern Telegraph Company found themselves in an awkward situation in Izmir, when they attempted to alter the terms of payment to the Ottoman telegraph employee whom they had been maintaining. The office had been paying the Ottoman telegrapher a regular installment of five pounds: a bribe intended to facilitate smooth communication between state and company lines and to encourage the Ottoman telegraph administrators to overlook the fact that the company office was not formally approved in the original concession.⁵⁸ When the Ottoman official was transferred to a station in Beirut—in keeping with staff rotation practices in the Ottoman telegraph administration—the company saw an opportunity to win the favor of three Ottoman clerks for the price of one. Since the incoming official was none the wiser, the company reduced his bribe to two pounds and divided up the remaining three pounds to two additional Ottoman employees. This scheme worked well until the old official was transferred back from Beirut to Izmir and was indignant to discover that his entitlement had been reduced. In order to avoid any trouble, local management scrambled to gain company approval for an increase in the office budget to support the first Ottoman clerk at his original rate and to continue to pay the two additional employees who had been added to the bill.⁵⁹

From imperial regulations on company infrastructure to the central role played by state clerks in company business, it is clear that the Eastern Telegraph Company did not have the autonomy and omnipotence described in Mr. Pender's claims. Far from being solely determined by the whims of company management, company operations in Ottoman territory were governed in part by the employees and practices of the Ottoman telegraph administration. However, this did not mean that the Ottoman telegraph administration was the dominant power in the public-private partnership. As indicated by the company bribing of Ottoman telegraph officials, the influence of the company stretched well beyond its own activities, directly and indirectly shaping how the Ottoman state managed telegraphic operations and infrastructure in the empire.

Company influence

While Eastern Telegraph Company infrastructure represented only a fraction of the lines and stations in the Ottoman telegraph network, the influence of the company extended throughout the imperial telegraph system. By acting as both an enabler of Ottoman imperial

57 Ibid.

58 POR DOC/ETC/7/52, Anderson Letters, Letter from James Anderson to an Unnamed Managing Director. December 31, 1902.

59 Ibid.

communication, as well as a competitor that offered alternative routes to the state system, the company had an outsized effect on the development of Ottoman telegraphic practices and imperial governance more broadly.

Most significantly, the company's submarine cables enabled the imperial government to rapidly communicate with areas that had previously been out of immediate reach. By 1885, the Ottoman government had telegraphic access to remote provinces, such as Ottoman Tripoli, the Hijaz, and Yemen, through the workings of these company cables. And the state took full advantage of this access. Of the nearly 1.5 million telegrams sent by the Ottoman government in 1885, more than half passed through Eastern cables at some point on their journey.⁶⁰ As a result of the prioritization and discount afforded to government messages in the concessions, company lines were often flooded with government messages, much to the chagrin of company managers. In 1883, company officials threatened to remove the cable that connected Istanbul and Salonica, via Tenedos, as it had been operating at a loss due to extensive, and heavily discounted, government use.⁶¹ During the Crete uprisings in 1889, company officials again complained that the government's intensive use of the submarine cables had all but monopolized the private company's lines, preventing them from being used in correspondence from Europe and Egypt.⁶²

Beyond expanding government access into the peripheries of the empire, the presence of the Eastern Telegraph Company infrastructure also shaped the daily practices of Ottoman telegraph clerks. The interconnectedness of state and company lines demanded that Ottoman state clerks be familiar with the costs and protocols of the private firm, both for messages sent within the empire and across its borders. For instance, if an individual in Van wanted to send a message to Lemnos, the message would need to travel over both state and company lines. And while the state clerk would receive the payment for both sections of the utilized infrastructure, he would need to keep track of what portion of the station's income would eventually be transferred to the company.

As a result, the Eastern Telegraph Company featured prominently in the official manuals for the employees of the Ottoman telegraph administration. For instance, there were typically two sets of information for pricing telegrams within the empire: one for state lines, and one for lines owned by the Eastern Telegraph Company.⁶³ While telegrams sent entirely over state lines ranged in price from 10 paras to 1 piaster per word—depending on the telegram's

60 The number of government messages sent via Eastern lines was approximately 800,000. This number was calculated using the official messages sent in "Oriental Script" to the destinations of Yemen, Tripoli, and Hijaz, all of which used the Eastern lines. Including the Eastern lines in the Aegean, this number would be even higher. See *Posta ve Telgraf Mecmuası*, August and September 1888.

61 POR DOC/ETC/1/84, Letter from John Pender to Said Pasha, October 10, 1883.

62 POR DOC/ETC/1/84, Duplicate Candia-Canea Cable, August 15, 1889.

63 SALT 384/Tel/C/1, *Telgraf ve Posta Nezareti Saltanat-ı Seniye-i Telgraf Merakizine Mahsus Resmi Rehberdir*.

journey—telegrams sent over company lines cost an additional 20 paras more per word.⁶⁴ In addition to word count, the cost of a telegram also depended on the type of message: customers could pay more to include a paid response, acknowledgement of receipt, or a rush transmission. In addition to being responsible for this matrix of information for state lines, Ottoman imperial telegraphers were also required to understand the various costs for telegrams traveling over Eastern lines. For instance, the manual gave clerks separate charts demonstrating the various types of messages and costs for both state routes, such as Beirut to Damascus and Skopje to Istanbul, as well as for routes that included Eastern lines, such as Salonica to Lemnos and Istanbul to the Dardanelles.⁶⁵

The finances of the two entities were also closely linked, and payments to and from the Eastern Telegraph Company became a regular feature of the imperial telegraph administration's records of income and expense. For example, in the 1884-1885 fiscal year, the imperial telegraph administration received a payment of 102,721 piasters from the Eastern Telegraph Company, and it in turn paid the company 92,452 piasters in order to balance the accounts for telegraphic traffic within the empire.⁶⁶ By 1895, the total amount of money exchanged between the two administrations had increased and the ratio of debit and credit had reversed, with the Ottoman imperial administration owing the company 126,319 piasters and only receiving 97,384 for internal messages.⁶⁷

The regular balancing of Ottoman accounts also extended to international messages sent via Eastern lines. Interestingly, this category of messages included those sent between the Ottoman Empire and the Ottoman territories of Tripoli, the Hijaz, and Yemen, as those territories were serviced by Eastern lines that went through the non-Ottoman territories of Suakin and Malta.⁶⁸ As with internal messages, there was also an increase in the financial exchange between the imperial telegraph administration and the company for international messages, a trend that reflects the rising dependency of the Ottoman government on the company.⁶⁹

These financial records reveal in striking terms the simple fact that the Ottoman telegraph administration could not have functioned without the infrastructure and employees of the Eastern Telegraph Company. The company lines were not incidental to the flow of information in the empire but were rather integral to the success of Ottoman telegraphy.

64 Ibid.

65 Ibid.

66 *Posta ve Telgraf Mecmuası*, August and September 1888.

67 AK ISTKA/2012/BIL/233, no. 10, *Telgraf ve Posta İstatistiki*, 1317 (1900).

68 As a result, these messages were subjected to an international tariff. SALT 384/Tel/C/1, *Telgraf ve Posta Nezareti Saltanat-ı Seniye-i Telgraf Merakizine Mahsus Resmi Rehberdir*.

69 Total amount increased from 645,947 piasters to 1,457,607 between 1885 and 1895. See *Posta ve Telgraf Mecmuası*, August and September 1888; AK ISTKA/2012/BIL/233, *Telgraf ve Posta İstatistiki*, 1317 (1900).

This influence of the private firm also extended into the new legal framework that the Ottoman state created to manage telegraphic infrastructure. This is most visible in the expansion of Ottoman law to protect the extensive network of privately-owned, undersea infrastructure in the empire's waters. Outside of the protection of any single state, submarine cables had become a subject of interest for the International Telegraph Union, particularly after the Eastern Telegraph Company gained representation at the body in 1875.⁷⁰ On March 14, 1884, the Ottoman Empire joined twenty-five countries in signing the Convention for the Protection of Submarine Telegraph Cables.⁷¹ The intent of the convention was to form a unified front in criminalizing the breaking or damaging of submarine cables inside and outside of territorial waters. The signatory countries were responsible for writing their own laws regarding the crimes and for forming the tribunals for prosecuting offenses, but those laws were to be based on the convention's general framework. The convention did not seek to replace the possibility of civil action in case of willful or neglectful damage of cables, but rather to supplement such action with criminalization.

On September 21, 1886, the Ottoman government passed legislation that met the standards of the convention: the new law both criminalized the damaging of submarine cables in Ottoman waters and prescribed punishment for Ottoman mariners who damaged lines in extra-territorial waters.⁷² In line with the international agreement, the Ottoman law included a list of newly illegal behavior, which included not only willful damage of cables but also negligent activities that endangered cables. Each crime included a prescription of punishment, ranging from fines to prison time. For damage of property within Ottoman territorial waters, both Ottoman and foreign boats were subject to prosecution, and the local Ottoman authorities were to be responsible for conducting the investigation and judicial proceedings. For damage of property in extra-territorial waters by Ottoman mariners, the prosecution could be held in either the district where the boat was constructed or the district in which the boat's primary port was located.⁷³ In most cases, it was the captain of the vessel who would be held responsible.

The law designated three tiers of crimes, each of which had its own range of punishment. One class of crimes related to negligence, including not maintaining a certain distance from the cables (which were to be marked with buoys), not using proper signaling when repairing

70 Unknown Author, *L'Union Télégraphique Internationale (1865-1915)* (Berne: Bureau International de l'Union Télégraphique, 1915), 13

71 The signatories were Great Britain, Argentina, Austria-Hungary, Belgium, Brazil, Colombia, Costa Rica, Denmark, the Dominican Republic, France, Germany, Greece, Guatemala, Italy, Netherlands, Persia, Portugal, Romania, Russia, Salvador, Servia, Spain, Sweden and Norway, Turkey, the United States and Uruguay. See BOA HR/HMS/ISO/167/13, Convention for the Protection of Submarine Cables, March 14, 1884.

72 "Turkey: Loi du 9/21. Dispositions spéciales aux eux non territoriales." *Journal Télégraphique* 4 (April 1887), ITU Archive.

73 "Loi pour la répression des infractions à la convention international du 14 Mars 1884, relatives à la protection des cables sous-marins." Published in *Bulletin Télégraphique et Postal* 1, June 1888, 16.

cables, and approaching boats engaged in cable repair. For these acts, an individual could be fined from three to fifty medjidies.⁷⁴ A second class of crimes included anchoring within a quarter mile of the lines and throwing nets and other fishing equipment near the protected infrastructure. For these crimes, guilty individuals would also be fined from three to fifty medjidies and faced imprisonment for up to five days. The law also clarified that these acts were illegal and punishable regardless of whether a cable was damaged.⁷⁵

The third class of crimes applied to instances when individuals caused the breaking of lines. Captains and individuals guilty of this crime through negligence could be fined from three to fifty medjidies and imprisoned from six days to two months. This punishment also applied to individuals who willingly produced equipment that could cut cables. In addition, individuals who willingly cut or damaged cables could be punished with a fine of between fifty and two-hundred medjidies and imprisonment from three months to three years. After listing out these penalties, the law clarified that they did not apply to those who were forced to cut a cable in order to save a life or to protect a ship from damage.⁷⁶

By agreeing to protect this private infrastructure with the force of its own laws and criminal justice system, the Ottoman state was effectively assimilating its legal code with the new structure of international law, which could better deal with the issue of transnational property. This assimilation also represented a new iteration of the centuries-old question of how to deal with a *hostis humani generis*. Carrying the meaning of “enemy of humankind” or “one at war with the whole world,” the term refers to individuals who engage in criminal activity outside the jurisdiction of any state and thus render themselves subject to arrest and punishment by all states.⁷⁷ Traditionally the reserve of piracy, this category of criminality took on new salience with the emergence of privately-owned and publicly-used infrastructure in extra-territorial waters.⁷⁸

In part, the Ottoman decision to create a uniform legal space for telegraphy is reminiscent of David Harvey’s description of capitalist imperialism. In contrast to territorial imperialism, which Harvey uses to describe the expansion of a single state’s power over a new area, capitalist imperialism refers to the diffusion of a particular model through consensus and emulation among world powers in order to promote the seamless flow of capital and commerce.⁷⁹ However, in this case, it was not merely the flow of capital and commerce that the new submarine-cable law protected. Given that the Ottoman state also benefited

74 Ibid.

75 Ibid.

76 Ibid.

77 Jody Greene, “Hostis Humani Generis,” *Critical Inquiry* 34, 4 (Summer 2008): 683-705, 691

78 For more on the relationship between international law and submarine cables, see Winseck and Pike, *Communication and Empire*, 48

79 David Harvey, *The New Imperialism* (New York: Oxford University Press, 2003).

from these company cables, it was in the government's interest to create an environment that was hospitable to the establishment and operation of privately-owned infrastructure. In other words, the legal protection of private submarine cables was not a subordination of state interests to those of the company. Rather, these legal measures represent a momentary alignment of the interests of the Ottoman state and the Eastern Telegraph Company, which had become an integral part of Ottoman imperial communications.

Rivalry

The influence of the Eastern Telegraph Company extended beyond the collaboration practiced between the firm and the Ottoman government. This was because the Ottoman telegraph administration was not just a client of the company: it was also a competitor. While the Ottoman telegraph administration had been the world's first provider of Indo-European telegraphy, it soon faced competition from new entrants in the market, including the Eastern Telegraph Company. In 1873, the company completed a submarine connection from Europe to India, and that route quickly emerged as a competitor to the Ottoman terrestrial lines.

This competition increased with the cartelization of non-Ottoman, Indo-European routes in the late 1870s. In 1878, the Eastern Telegraph Company partnered with the Indo-European Telegraph Company (a Siemens venture) and the Indo-European Telegraph Department (a branch of the British-Indian government that operated the lines connecting India to the Ottoman station of Fao) to create a "common purse agreement," by which the three entities agreed to pool revenue for messages originating in or destined to India.⁸⁰ The agreement also brought with it a commitment to setting prices together, as well as rights to divert messages to partner lines in case of interruption. This cartelization applied significant pressure to the Ottoman telegraph administration: its share of Indo-European messages dropped from 18 percent in 1871-72 to a mere 1.5 percent in 1887-1888.⁸¹

This loss of income was enormous for the Ottoman administration. Telegraphy had proven to be good business for the Ottoman state, particularly at a time of great financial distress for the empire. In 1875, the Ottoman state had declared bankruptcy and in 1881 the Ottoman Public Debt Administration was created in order to guarantee loan repayment to foreign investors. While the Ottoman Public Debt Administration had earmarked certain profitable sectors — such as salt and tobacco — for the exclusive repayment of foreign debt, income generated from telegraphy remained open for general use by the Ottoman state.⁸²

While there are no comprehensive figures on the income generated by telegraphy, the few available data points indicate that telegraphy was a source of revenue for the Ottoman

80 POR DOC/ETC/1/96, India Joint Purse Agreement, May 28, 1878.

81 Winseck and Pike, *Communication and Empire*, 97.

82 Birdal, *The Political Economy of Ottoman Public Debt*, 104.

state. In the 1882-1883 imperial budget, the income generated by the telegraph network was recorded as six times higher than that of the imperial mines.⁸³ Furthermore, the relatively low cost of telegraphic operations meant that telegraphy often generated a profit for the government. In 1884-1885, the Ottoman telegraph administration spent approximately thirty-one million piasters on its telegraph network, including on salaries, building, and maintaining infrastructure, subsidies for company lines, and payments to other networks for handling Ottoman messages. In contrast, the administration brought in forty-eight million piasters in revenue, making a profit of seventeen million piasters.⁸⁴ While this represented just a fraction of the imperial treasury's revenue, it nonetheless made telegraphy a valuable source of available income for the indebted Ottoman state.⁸⁵

The importance of this income to the state can be seen in the measures taken by the Ottoman telegraph administration to remain competitive among providers of international telegraphy, even as alternative Indo-European routes emerged. For instance, the imperial telegraph administration included reciprocity clauses in contracts for submarine cables in the empire, requiring that companies contracting with the Ottoman state use Ottoman terrestrial lines for any traffic to India.⁸⁶ When possible, the Ottoman administration also partnered with companies competing with the Eastern Telegraph Company in order to maximize its own profit. In 1905, the Ottoman telegraph administration renewed its agreement with the Black Sea Telegraph Company to operate an Istanbul-Odessa line that connected the empire with northern and western Europe. This line, while in excellent condition, had been losing traffic to a Mediterranean route offered by the Eastern Telegraph Company due to the high tariff rates demanded by the Ottoman administration. In order to stimulate traffic and maximize revenue, the administration lowered the tariff rate on the Black Sea line from 30 centimes to 20 centimes for messages going into the empire, while maintaining the higher rate for messages leaving the empire. It was estimated that this adjustment yielded an additional 58,000 francs per year for the imperial administration.⁸⁷

Ottoman statesmen outside of the telegraph administration were also aware of the competition that existed between the underwater cables and the state network. In speaking before the Ottoman House of Deputies in April 1911 on the state of the empire's communication network, Prime Minister İbrahim Hakkı Pasha warned that the privately owned submarine cables "partially compete with our land cables" and emphasized the importance of the state

83 Darina Martykánová, *Reconstructing Ottoman Engineers: Archeology of a Profession* (Pisa: Plus-Pisa University Press, 2010), 43.

84 *Posta ve Telgraf Mecmuası*, August and September 1888, 45-48.

85 For the financial year of 1880-81, the total revenue for the Ottoman state was estimated to be 1,615,584,000. See Stanford J. Shaw, "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System," *International Journal of Middle East Studies* 6, 4 (October 1975): 421-459.

86 POR DOC/1/84, Archipelago Concession, November 28, 1870, Article XXIV.

87 POR BSTC/7/1, Assimilation of Tariff between Turkey and Great Britain, via Odessa, July 12, 1905.

maintaining a monopoly on wired communication, as a means to not lose the valuable income that it represented.⁸⁸

Remarkably, while the Ottoman telegraph administration had been reduced to a small player in the larger game of international telegraphy, it nonetheless continued to weigh on the mind of the Eastern Telegraph Company. In a 1907 exchange between the divisional manager at Athens, James Anderson, and the company representative to the Ottoman government, V. Hekimian, the two men expressed concern over a proposed agreement between the Ottoman and Egyptian telegraph administrations to reduce rates. The reduction threatened to divert traffic bound for South Asia away from the company's submarine cables toward the Ottoman land lines. Fearing that the rate adjustment would lead to a considerable loss for the company, Anderson suggested offering a "compensation" to an Ottoman official who could ensure that the proposal was withdrawn.⁸⁹ While such a move risked alerting the Ottomans to the importance the company attached to the matter, Anderson concluded that the protection of the market was ultimately worth it. He suggested that the company target someone outside of the telegraph administration, as that body had already decided it was in the government's best interest to lower rates.⁹⁰

While it is unknown whether the company was successful in this attempt to influence Ottoman pricing, this exchange reveals two related points. First, it demonstrates that the Ottoman telegraph administration had emerged as not only a provider of a public utility but also as a player in the business of international telegraphy. The physical location of the empire between Europe and Asia situated the imperial network to act as a natural bridge for intercontinental messaging, effectively pitting it against the Eastern Telegraph Company and others engaged in Indo-European telegraphy. Second, this exchange demonstrates the risk of this position. By taking a slice of the Indo-European telegraph market, no matter how small, the Ottoman imperial administration drew the attention of a powerful corporation that sought to dominate the market. As a result, the imperial administration was vulnerable to the threat of manipulation and interference by the company, which sought to bribe Ottoman officials to put corporate interests over those of the telegraph administration. Thus, while the company was central to the success of Ottoman telegraphy, its dual role as collaborator and competitor made the Eastern Telegraph Company a risky partner for the Ottoman government.

Conclusion

In concluding this examination, it is important to note that the Ottoman state was not unusual in having to work with a private company to manage the submarine telegraph

88 Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, speech before the House of Deputies, April 1911. Reprinted in full in Tanju Demir, *Türkiye'de Posta Telgraf ve Telefon Teskilatinin Tarihsel Gelişimi (1840-1920)*, 69-72.

89 POR DOC/ETC/7/52, Letter from James Anderson, Athens Divisional Manager of Eastern Telegraph Company, to V. Hekimian, Eastern Telegraph Company Representative to Sublime Porte, July 3, 1907.

90 Ibid.

network within its imperial domain. Given the sheer dominance of the Eastern Telegraph Company in submarine telegraphy — it is estimated that at its height it managed half of the world’s underwater cables — it was certainly the norm for states in the late nineteenth and early twentieth century to have to work with this company, or other private firms, in order to communicate beyond state-run land network.⁹¹ In addition, only a few states — namely the United Kingdom, Germany, France, and the United States, had the option of partnering with firms originating from within their borders for their underwater-cable needs. Globally, the submarine cable network was managed by just a handful of major companies, which were based in an even smaller number of countries. Furthermore, it is useful to remember that even the British government was at times wary of British cable companies, such as the Eastern Telegraph Company, which was not infrequently criticized by British parliamentarians and reformers for price gouging and profiting from inter-imperial communication.⁹²

However, given the geography of the Ottoman Empire—which stretched across three continents and many bodies of water—as well as its status as a relatively weaker power, one could say that the state-company relationship surrounding submarine cables in Ottoman waters merits special consideration. This is especially true given the shifting nature of Ottoman and British relations toward the second half of the nineteenth century, in which imperial rivalry and mistrust began to escalate. As the work of many scholars have shown, including Javier Márquez Quevedo and Heidi J.S. Evans, submarine telegraph networks were certainly a site for inter-imperial competition, particularly as a rising Germany attempted to circumvent the near chokehold that British firms had on submarine telegraphic communication around the world.⁹³

As this study demonstrates, the Eastern Telegraph Company came to play a significant role in the history of telegraphy in the Ottoman Empire, helping the imperial telegraph administration to integrate the empire’s disparate parts and to connect it to the global network. In contrast to assumptions about the nature of foreign companies in the modern empire, these privately-owned cables were not isolated outposts of foreign technology; rather they were deeply embedded in the local environment and even, at times, managed by local operators. Nor were they exclusively sites for foreign domination: the Ottoman telegraph administration regulated company behavior and shaped company practice.

Nonetheless, the presence of this company complicated the otherwise state-run project of telegraphy in the empire. Ottoman imperial employees had to be familiar with company

91 Daniel Headrick, *The Invisible Weapon*, 39.

92 Dwayne Roy Winseck, and Robert M. Pike. *Communication and empire: media, markets, and globalization, 1860-1930*. (Durham: Duke University Press, 2007) Chapter 5.

93 Javier Márquez Quevedo, “Telecommunications and Colonial Rivalry: European Telegraph Cables to the Canary Islands and Northwest Africa, 1883-1914,” *Historical Social Research / Historische Sozialforschung* 35, 1 (2010): 108-24; Heidi Jacqueline Evans, “The path to freedom”? Transocean and German wireless telegraphy, 1914-1922. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung* 35, 1 (2010): 209-233.

practices and pricing; Ottoman law changed in order to accommodate and protect the private infrastructure; and the Ottoman telegraph administration lost market share—and potentially employee loyalty — to the spending power of the large company. The fact that this all occurred in the shifting political climate of the modern empire — a time in which the Ottoman government felt increasingly threatened by European imperialism and suspicious of the “loyalties” of Christian Ottomans — made this complex relationship all the more fraught.⁹⁴ These private cables enabled the Ottoman state to communicate with its territories, regardless of their remote locations, but they also tightened the connections between the empire and the expanding zone of British technical and economic practices.

In a way, the partnership between the Ottoman state and the Eastern Telegraph Company — and the everyday interactions between the two—demonstrates the symbiotic relationship between the tightening of transnational ties and the centralization of Ottoman imperial power. Reframing the history of submarine cable companies in the empire as a story of mutual influence across a tension-filled network allows for this seeming contradiction and provides a more accurate picture of Ottoman economic and political peripheralization in the nineteenth century. Even as the Ottoman telegraph administration asserted its territorial sovereignty against British state actors, which sought to influence the management of Ottoman terrestrial lines, it came to rely on and engage with a British firm to develop a comprehensive communication system. By focusing on these submarine cables, and their attendant social practices, the Ottoman state appears neither as an independent agent nor a subordinate vassal in the globalizing world of the late nineteenth century. Instead, the imperial state emerges as an actor in a transnational network that linked the social and technical, the public and private, as well as the foreign and domestic.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

BIBLIOGRAPHY / KAYNAKÇA

Archival Sources / Arşiv Kaynakları

Telegraph Museum Porthcurno (POR)

94 While there is limited documentation regarding the ethnic background of the Ottomans who were employed — or paid — by the Eastern Telegraph Company, it is notable that a number of them had Christian names. More research is needed to determine if there was such a trend, and if so, whether it was due to a prejudice on the part of the company, or disproportional access and interest on the part of Christian Ottomans for working with the firm.

Eastern Telegraph Company Rule Book. London, 1883, POR DOC/ETC/5/184

India Joint Purse Agreement, May 28, 1878, POR DOC/ETC/1/96

Financial Memoranda, Eastern Telegraph Company Limited. C.D. Adye, Reports for Dardanelles and Salonica Stations, September 1907, POR DOC/ETC/2/31

“Sketches on Djedda Cable Repair,” by H.W. Ansell, January 1890. Housed at Telegraph Museum Porthcurno Archive, DOC/3/119

“View of Galvanometer in Same Test. Oriental and ‘Eastern’ ideas of a ‘level.’” By H.W. Ansell, January 1890. Housed at Telegraph Museum Porthcurno Archive, DOC/3/119

Letter from H.E. Blanchard to Mr. Halpin, February 1, 1889, POR DOC/ETC/5/123

Letter from Jules Despecher to Feizi Pasha, Constantinople, July 20, 1873, POR DOC/ETC/1/79

Dardanelles-Port Lagos Concession, August 20, 1878, Article VII, POR DOC/ETC/1/79

Letter from John Pender to Said Pasha, October 10, 1883, POR DOC/ETC/1/84

Duplicate Candia-Canea Cable, August 15, 1889, POR DOC/ETC/1/84

Odessa-Constantinople Concession, May 26, 1873, POR DOC/ETC/1/79

Letter from James Anderson, Athens Divisional Manager of Eastern Telegraph Company, to V. Hekimian, Eastern Telegraph Company Representative to Sublime Porte, July 3, 1907, POR DOC/ETC/7/52

Assimilation of Tariff between Turkey and Great Britain, via Odessa, July 12, 1905, POR BSTC/7/1

Anderson Letters, Letter from T.L. Greenwood to R.H. Finnis, September 9, 1902. POR DOC/ETC/7/52

Anderson Letters, Letter from James Anderson to an Unnamed Managing Director. December 31, 1902, POR DOC/ETC/7/52

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Convention for the Protection of Submarine Cables, March 14, 1884. BOA HR/HMS/ISO/167/13

Arrangement between İzzet Effendi and G. Serpos Effendi, February 14, 1881. BOA HR/HMS/ISO/234, no. 37

SALT Araştırma (SALT)

Telgraf ve Posta Nezareti Saltanat-ı Seniye-i Telgraf Merakizine Mahsus Resmi Rehberdir = Administration impériale des Postes et Télégraphes : Guide officiel à l'Usage des Bureaux télégraphiques de l'Empire.

Dersaadet = Constantinople: Asır Matbaası = Imprimerie Assir, 1905. SALT 384/Tel/C/1, no. 21

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (AK)

Telgraf ve Posta İstatistiki, 1317 (1900) AK ISTKA/2012/BIL/233, no. 10.

Posta ve Telgraf Mecmuası, August and September 1888.

International Telecommunication Union Library and Archive (ITU)

Turkey: Loi du 9/21. Dispositions spéciales aux eux non territoriales.” *Journal Télégraphique* no. 4, April 1887.

“Loi pour la répression des infractions à la convention international du 14 Mars 1884, relatives à la protection des cables sous-marins.” *Bulletin Telegraphique et Postal* 1, June 1888, 16.

Unknown author, *L'Union Télégraphique Internationale (1865-1915)*. Berne : Bureau International de l'Union Télégraphique, 1915.

Published Sources / Baslı Kaynaklar

- Barak, On. *On Time: Technology and Temporality in Modern Egypt*. Berkeley: University of California Press, 2013.
- Bektaş, Yakup. "The Sultan's Messenger: Cultural Constructions of Ottoman Telegraphy, 1847-1880." *Technology and Culture* 41, 4 (2000): 669-696.
- Birdal, Murat. *The Political Economy of Ottoman Public Debt: Insolvency and European Financial Control in the Late 19th Century*. London: I.B. Tauris, 2010.
- Birdal, Murat. "Fiscal Crisis and Foreign Borrowing in the Ottoman Empire: Historical and Contemporary Discourses and Debates." *Journal of European Economic History* no. 2 (2019): 83-107.
- Çelik, Zeynep. *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*. Berkeley: University of California Press, 1986.
- Demir, Tanju. *Türkiye 'de Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatının Tarihsel Gelişimi (1840-1920)*. Ankara: PTT Genel Müdürlüğü, 2005.
- Davis, Clarence B., Kenneth Wilburn, and Ronald Robinson. *Railway Imperialism*. New York: Greenwood Press, 199.
- Edgerton, David. "Innovation to Use: Ten Eclectic Theses on the Historiography of Technology." *History and Technology* 16, 2 (1999): 111-136.
- Eldem, Edhem. "Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Debt." *European Review* no. 13 (2005): 431-445.
- Ewing, E. Thomas. "A Most Powerful Instrument for a Despot: The Telegraph as a Trans-National Instrument of Imperial Control and Political Mobilization in the Middle East." In *The Nation State and Beyond: Governing Globalization Processes in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Edited by Roland Wenzlhuemer and Isabelle Lohr, 83-100. Berlin: Springer, 2013.
- Evans, Heidi Jacqueline. "The path to freedom"? Transocean and German Wireless Telegraphy, 1914-1922." *Historical Social Research* 35, 1 (2010): 209-233.
- Findley, Carter V. *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*. Princeton, N.J: Princeton University Press, 1980.
- Greene, Jody. "Hostis Humani Generis." *Critical Inquiry* 34, 4 (Summer 2008): 683-705.
- Günergun, Feza. "Salih Zeki ve Astronomi: Rasathane-i Amire Müdürlüğü'nden 1914 Tam Güneş Tutulmasına." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 97-122.
- Geyikdağı, Necla. *Foreign Investment in the Ottoman Empire: International Trade and Relations, 1854-1914*. New York: Tauris Academic Studies, 2011.
- Hamadeh, Shirine. *The City's Pleasures: Istanbul in the Eighteenth Century*. Seattle: University of Washington Press, 2008.
- Harvey, David. *The New Imperialism*. New York: Oxford University Press, 2003.
- Headrick, Daniel. *The Invisible Weapon: Telecommunications and International Politics, 1851-1945*. New York: Oxford University Press, 1991.
- Issawi, Charles. *The Economic History of Turkey 1800-1914*. Chicago: University of Chicago, 1980.
- İslamoğlu-İnan, Huri. *The Ottoman Empire and the World Economy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

- Jackson, Steven J. "Rethinking Repair." In *Media Technologies: Essays on Communication, Materiality and Society*. Edited by Tarleton Gillespie, Pablo Boczkowski, and Kirsten Foot, 221-239. Cambridge MA: MIT Press, 2014.
- Kaçar, Mustafa. "Osmanlı Telgraf İdaresi'nin Kurulması ve İlk Telgraf Şebekesi." In *Çağını Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*. Edited by Ekmeleddin İhsanoğlu and Mustafa Kaçar, 47-78. Istanbul: IRCICA, 1995.
- Kasaba, Reşat. *The Ottoman Empire and the World Economy*. Albany: SUNY Press, 1988.
- Larkin, Brian. "The Politics and Poetics of Infrastructure." *Annual Review of Anthropology* 42 (2013): 327-43.
- Mann, Michael. "The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results." *European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie / Europäisches Archiv für Soziologie* 25, 2 (1984): 185-213.
- Martykánová, Darina and Juan Pan-Montojo, "Discussing the Public Debt of the Eastern Mediterranean Countries (1820s-1910s)." *Journal of European Economic History* no. 2 (2019): 10-19.
- Martykánová, Darina. *Reconstructing Ottoman Engineers: Archeology of a Profession*. Pisa: Plus-Pisa University Press, 2010.
- McMeekin, Sean. *The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power*. Cambridge: Belknap Press, 2010.
- Mikhail, Alan. *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History*. New York: Cambridge University Press, 2011.
- Minawi, Mostafa. *The Ottoman Scramble for Africa: Empire and Diplomacy in the Sahara and the Hijaz*. Stanford: Stanford University Press, 2016.
- Minawi, Mostafa. "Telegraphs and Territoriality in Ottoman Africa and Arabia during the Age of High Imperialism." *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 18, 6 (2016): 567-587.
- Müller, Simone M. *Wiring the World: The Social and Cultural Creation of Global Telegraph Networks*. New York: Columbia University Press, 2016.
- Owen, Roger. *The Middle East and the World Economy, 1800-1914*. New York: I.B. Tauris, 1993.
- Özyüksel, Murat. *The Berlin-Baghdad Railway and the Ottoman Empire: Industrialization, Imperialism, Germany and the Middle East*. New York: I.B. Tauris, 2016.
- Pamuk, Şevket. *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment, and Production*. New York: Cambridge University Press, 1987.
- Quataert, Donald. *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908*. New York: New York University Press, 1983.
- Quevedo, Javier Márquez. "Telecommunications and Colonial Rivalry: European Telegraph Cables to the Canary Islands and Northwest Africa, 1883-1914." *Historical Social Research / Historische Sozialforschung* 35, 1 (2010): 108-124.
- Russell, Andrew L. and Lee Vinsel. "After Innovation, Turn to Maintenance." *Technology and Culture* 59, 1 (2018): 1-25.
- Shahvar, Soli. "Concession Hunting in the Age of Reform: British Companies and the Search for Government Guarantees; Telegraph Concessions through Ottoman Territories, 1855-58." *Middle Eastern Studies* 38, 4 (2002): 169-193.

- Shaw, Stanford J. "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System." *International Journal of Middle East Studies* 6, 4 (1975): 421-459.
- Thobie, Jacques. *Intérêts et Impérialisme français dans l'Empire Ottoman (1895-1914)*. Paris: Publications de la Sorbonne-Imprimerie Nationale, 1977.
- Tuncer, Ali Coşkun. *Sovereign Debt and International Financial Control: The Middle East and the Balkans, 1870-1914*. Houndsmill: Palgrave Macmillan, 2015.
- Winseck, Dwayne R. and Robert M. Pike, *Communication and Empire: Media, Markets, and Globalization, 1860-1930*. Durham: Duke University Press, 2007.
- Wallerstein, Immanuel. *The Modern World System*. New York: Academic Press, 1974.
- Yazıcı, Nesimi. "Osmanlı Telgrafında Dil Konusu." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Ankara) 26 (1983): 751-764.



İnşaat Mühendisi ve Amatör Matematikçi Aram Margosyan'ın İstatistik Üzerine Görüşleri

A Civil Engineer and an Amateur Mathematician: Aram Margossian's Views on Statistics

S. Betül Takıçak¹ , Alp Eden² 



¹Dr.Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü, Kastamonu, Türkiye

²Prof. Dr., Boğaziçi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Matematik Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: S.B.B.T. 0000-0002-8196-5589;
A.E. 0000-0002-7839-9854

Sorumlu yazar/Corresponding author:

S. Betül Takıçak,

Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü, Kastamonu, Türkiye

E-posta/E-mail: sbtakicak@kastamonu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 20.06.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
30.07.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
27.08.2022

Kabul/Accepted: 25.10.2022

Online yayın/Published online: 06.01.2022

Atıf/Citation: Takıçak, S. Betül & Alp Eden.

"İnşaat Mühendisi ve Amatör Matematikçi Aram Margosyan'ın İstatistik Üzerine Görüşleri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 1 (2023): 33-65.

<https://doi.org/10.26650/oba.1133163>

Öz

Aram Margosyan (1853-1931), Paris'teki École des Ponts et Chaussées'den (Köprüler ve Yollar Okulundan) mezun olduktan sonra Nafia Vekâleti'ne bağlı olarak Demiryolları'nda çalışmaya başlamış ve burada müdürlüğe kadar yükselmiştir. Nafia Vekâleti'nde çalışırken Hendese-i Mülkiye'de matematik ve mühendislik dersleri vermiş ve kitaplar yayınlamıştır. Osmanlı Türkiye'sindeki değişik görevlerinin yanı sıra Fransa'daki amatör matematikçiler grubu içinde kendine yer edinmiştir. Sihirli kareler konusundaki Fransızca kitabı, meşhur bir İngilizce eğlence matematiği kitabının Fransızca uyarlanması içinde alt bir bölüm olarak tekrar yayınlanmıştır. Margosyan, yurtdışındaki tanınmışlığını, "Margossian Method"u da içeren, bu esere borçludur. Fransız amatör matematikçi André Gérardin'in yönettiği *Sphinx-Œdipe* dergisinde yayınladığı ilk yazısında, Margosyan açık bir problemi çözdüğünü iddia etmiştir. Margosyan da *Sphinx-Œdipe* dergisinin kurucuları arasındadır. *Osmanlı Mühendisler ve Mimarlar Cemiyeti Mecmuası*'na, artık Osmanlı Demiryolları müdürü olmadığını vurguladığı iki mektup göndermiştir. Özellikle çıkarımsal istatistiğin önemini örneklerle anlatan mektubu, Margosyan'ın geniş bir matematik kültürünün göstergesidir. Bu makalemizde, Margosyan'ın hayatı hakkındaki bazı bilgileri sunduktan sonra istatistik yazısındaki görüşlerinin matematiksel içeriklerini değerlendirip bu yazıyı kaleme alma nedenini de anlamaya çalıştık.

Anahtar sözcükler: Aram Margosyan, Margossian, çıkarımsal istatistik, Matematik tarihi, Sihirli kareler, Euler subay problemi, Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye

ABSTRACT

After graduating from the École des Ponts et Chaussées in Paris, Aram Margossian (1853-1931) started working as an engineer in the Ottoman Ministry of Public Affairs, where he was later promoted to director of the railway administration. While working in this ministry, he lectured on mathematics and engineering at the *Hendese-i Mülkiye*, the school of civil engineering in Istanbul, and published books on these topics. In addition



to his positions as a civil engineer, bureaucrat, and university teacher, he was also a distinguished amateur mathematician. Margosyan wrote a book on magic squares in French, which became the key to his fame. Part of Margosyan's book was included in the French version of a book on recreational mathematics. Both books comprise what is known today as the Margossian Method. In his first paper published in the journal *Sphinx-Ædipe*, Margossian (1912) claimed to have solved an open problem. He also was one of the founders of *Sphinx-Ædipe*, a French journal of mathematics, at which point he sent two letters to the *Journal of Ottoman Society of Engineers and Architects*, in which he underlined the fact that he no longer was the director of the Ottoman Railways. The present article analyzes the content of these letters which he'd written after establishing his expertise in mathematics. The letters' stress on the importance of statistical inference presents a good example of Margosyan's deep understanding of mathematics. The current article also analyzes his views on the mathematical underpinnings of statistical inference and attempts to understand his rationale for writing these letters.

Keywords: Aram Margosyan, Margossian, Statistical inference, History of mathematics, Magic squares, Euler's officer problem, Ottoman Empire, Turkey

Extended Abstract

Aram Margossian was born in Istanbul in 1853. He completed his university education at the École des Ponts et Chaussées in Paris in 1878. Upon completing his degree, he returned to Ottoman Turkey and worked in the Ministry of Public Affairs as an engineer, where he was later promoted to the director of the railway administration. Concurrently with his post in the ministry, he lectured at the *Hendese-i Mülkiye*, the school of civil engineering, and published his lecture notes. Not only had Margossian been a civil engineer, a bureaucrat, and a university professor, he would also become a distinguished amateur mathematician later in his life. His book on magic squares, *Contribution à l'Étude des Carrés Magiques: De l'Ordonnance des Nombres dans les Carrés Magiques Impairs* (1908) was published in France and became the key to his fame. In this authentic book, Margossian extended various known methods for generating magic squares.

In addition to his book, the current study has identified three articles he wrote on Euler and Latin squares. In the first article from 1912, Margossian tried to solve an open problem known as Euler's officer problem. The first part of the current paper will discuss the significance and repercussions of this work and attempt to show why his solution to the problem was incomplete. Margossian published this article in the review journal *Sphinx-Ædipe* in a separate supplementary issue. This journal was edited and hand-written by André Gérardin. Also, Margossian's name appeared on the cover of the 1921 issue of *Sphinx-Ædipe* as one of the founders of the magazine. In 1921, Gérardin and Kraitchik formed an international mathematical circle called *Les Amis des Nombres*. As a Belgium engineer and mathematician, Kraitchik was instrumental in making Margossian's methods a household item by referring to them extensively in his book (Kraitchik, 1930). Margossian also became a member of *Les Amis des Nombres* in 1921. Through his active participation in various

mathematical circles and his continuing involvement with his alma mater, Margossian was able to integrate with the French intellectual milieu.

In 1909, he became a member of the Ottoman Society for Architects and Engineers, one of the most important scientific and professional societies of the period. Between 1908-1910, the majority of its members were engineers from the Ministry of Public Affairs and/or university professors from *Hendese-i Mülkiye Mektebi*. Margossian (1909, 1910) published two opinion articles in the *Journal of the Ottoman Society for the Architects and Engineers*. In the first opinion piece, Margossian defended the use of Western symbols and Western scientific terminology over the Ottoman/Arabic symbols and terminology that were currently in use. His second article bore the title “Some Remarks on Statistics” and differed from other articles in the same journal in terms of its technical sophistication. The second part of this paper will analyze that article in detail and attempt to establish what Margossian had been trying to do by filling in some details.

In his article on statistics, Margossian showed the importance of statistical inference in all fields of knowledge where data analysis is of utmost importance. Margossian started by showing how a collection of numbers obtained from tables of logarithm values can be analyzed using Pearson’s chi-square test as well as how their probability distribution can be inferred. His first scientific example involved chemistry and the well-known historical controversy on calculating the oxygen content of water. By implicitly invoking the Law of Large Numbers, he pointed out that the number of observations that had been made were insufficient to infer an accurate conclusion about the mean value of the data. His second example, from social sciences, involved the Parretto Law for the distribution of wealth. To deduce this law for a specific society, one needs a sophisticated version of the least square line fit. By showing the mathematical skills that are required to deal with these problems Margossian supported his claim that engineers, especially those educated in the West, were the best candidates to learn and apply statistical inferences in all fields of daily life. Margossian further claimed that positions should exist in each ministry for such people.

Margossian was an Ottoman Armenian who probably became unemployed after 1909. His interest in trying to define new employment opportunities for the engineers of his period is perfectly understandable. 1909 is believed to have been a turning point in his life, one where he had been transformed from a civil servant in the Ottoman Empire to an amateur mathematician in France. The article published in 1912 is believed to have played a key role in this transformation. Margossian died in Strobl near Austria in 1931 and had probably left the country during World War I.

Giriş

İstanbul doğumlu olan Stephan Aram Margosyan (1853-1931), Krikor Margosyan Efendi'nin (1821-1888) oğlu olarak dünyaya gelmiştir.¹ Dokuz dil bilen Krikor Margosyan, aralarında Mekteb-i Sanayi müdürlüğünün de olduğu çeşitli memuriyetlerde yirmi yılı aşkın süre devlet hizmetinde çalışmıştır.² Aram Margosyan Ermeni Mektebi'nde öğrenim gördükten sonra lisans eğitimini Paris'teki École des Ponts et Chaussées'de (Köprüler ve Yollar Okulunda) tamamlamıştır.³ (Buradaki öğrenciliği sırasında çekilmiş fotoğrafı için bkz. Resim 1). Döneminde, okulun Osmanlı tebaasına sahip tek öğrencisi Margosyan'dır (Bkz. Resim 2). École des Ponts et Chaussées Mezunu Mühendislerin Dostluk Derneği'nin (Association Amicale des Ingénieurs Anciens Élèves de l'École des Ponts et Chaussées) 1908 tarihli bülteninde Aram Margosyan derneğin kurucu üyesi olarak anılmakta ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki görevi, Nafia Nezareti bünyesinde Demiryolları Müdür Yardımcısı ve Baş Mühendis olarak bildirilmektedir.⁴ Aynı derneğin 1912 tarihli bülteninde Margosyan'ın derneğe üyelik tarihi 11 Haziran 1892 olarak kaydedilmiştir.⁵

Margosyan'ın Osmanlı Türkiye'si'ne döndükten sonra Nafia Nezareti'ne (Bayındırlık Bakanlığı) bağlı olarak, önce Demiryolları Müdür Muaviniği,⁶ ve sonrasında Demiryolları Müdürlüğü yapmıştır.⁷ Buradaki memuriyeti ile eş zamanlı olarak sivil mühendis yetiştirmek üzere açılan Hendese-i Mülkiye'de uzun süre (*müddet-i medide*) görev yaptığını Mehmed Refik [Fenmen]'in (1882-1951) "*Margosyan Efendi müddet-i medide Hendese-i Mülkiye Mektebi riyaziyat-ı âliye muallimliğinde bulunmuş oldukları gibi...*" ifadelerinden anlamak mümkündür.⁸

- 1 Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli: Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, çev. Mustafa Keskin, c. 11 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008), 74.
- 2 Kevork Pamukçıyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar: Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, c. 3 (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003), 47-49.
- 3 Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli: Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, 11:74; Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, ve Cevat İzgi, *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, c. 2 (İstanbul: IRCICA, 1999), 360.
- 4 Ponts Alliance (France), "Association Amicale des Ingénieurs Anciens Élèves de l'École des Ponts et Chaussées de France / Bulletin" 37 (1908).[https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k992874z/f43.item.r=Aram Margossian Association des ingénieurs civils anciens élèves de l'École des ponts et chaussées de France Margossian](https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k992874z/f43.item.r=Aram%20Margossian%20Association%20des%20ing%C3%A9nieurs%20civils%20anciens%20%C3%A9l%C3%A8ves%20de%20l'%C3%89cole%20des%20ponts%20et%20chauss%C3%A9es%20de%20France%20Margossian). (Erişim 5 Ocak 2022)
- 5 Ponts Alliance (France), "Association Amicale des Ingénieurs Anciens Élèves de l'École des Ponts et Chaussées de France / Bulletin" 34 (1912). 34, 50, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1423826m/f38.item>. (Erişim 8 Mart 2022)
- 6 Çağatay Uluçay ve Enver Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu (Yüksek Mühendis ve Yüksek Mimar Yetiştiren Müesseselerin Tarihi)* (İstanbul: Berksoy Matbaası, 1958), 317, 569; Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut, *Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Zeylleri*, c.2, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: IRCICA, 2011), 22.
- 7 Uluçay ve Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, 565; Cüneyd Okay, *Eski Harfli Mühendislik Dergileri* (İstanbul: Kurtiş Matbaası, 2004), 47.
- 8 Mehmed Refik [Fenmen], "Rumuzât-ı Fenniyemizin Islahı Mes'alesi," *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası* 1, sayı 3 (1909): 69.



Resim 1. A. Margosyan'ın École des Ponts et Chaussées'de öğrenci olduğu 1876-1877 öğrenim yılında çekilmiş bir fotoğrafı. Okulun arşivindeki albümde adı “Stephan Aram Margossian” olarak kayıtlıdır.⁹

Aram Margosyan'ın Hendese-i Mülkiye Mektebi'nde okutulmak üzere kaleme aldığı *Hesâb-ı Tahlîli* adlı eseri¹⁰, Osmanlı Türkiyesi'nde yazılmış ilk analiz kitaplarından biridir.¹¹ Yine aynı okulun üçüncü senesi için yazdığı *Fenn-i Mihanik-i Riyâzî*,¹² alanındaki ilk

9 Ecole des Ponts et Chaussées, Session 1876-1877, Photographies des élèves, Service documentaire, Archives, Inventaire Albums Photo, Photo no 17.

10 Aram Margosyan, *Hesâb-ı Tahlîli, Kitâb-ı Evvel: Hesâb-ı Tefâzülî*, c. 1 (İstanbul: Matbaa-i Daire-i Askeriyye, 1304), 1.

11 Ahmet Hâmit Dilgan, *Matematiğin Tarih ve Tekâmülüne Bir Bakış* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Matbaası, 1955), 21.

12 Aram Margosyan, *Fenn-i Mihanik-i Riyâzî, Fenn-i Hareket ve Fenn-i Kuvva* (İstanbul: Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn Matbaası, 1302), 1; Mustafa Kaçar, Tuncay Zorlu, Burak Barutçu, Atilla Bir, C. Ceyhan, ve Aras Neftçi, *İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz.*, ed. Mehmet Karaca (İstanbul: İTÜ Vakfı, 2012), 194.

eserlerdendir.¹³ Margosyan, Hendese-i Mülkiye'de hendese-i tersîmiyye (tasarı geometri), kat'-ı ahcar (taş kesme), hesâb-ı tamamî ve tefazulî (diferansiyel ve integral hesap)¹⁴ ve hesâb-ı tahlilî (analiz) dersleri vermiştir.¹⁵ Ayrıca, Avrupa'da *Margossian* olarak tanınan yazarın, 1908 yılında Fransızca olarak yazdığı *Contribution à L'étude des Carrés Magiques: De l'Ordonnance des Nombres dans les Carrés Magiques Impairs (Satır Sayısı Tek Olan Sihirli Karelerde Sayıların Sıralanması)* ve alt başlığı da *Procédés Généraux pour leur Construction Immédiate (Derhal İnşa Etmek için Genel Yöntemler)* olan¹⁶ sihirli karelere¹⁷ ilişkin kitabına, günümüze dek Batı'da pek çok kez atıf yapılmıştır.¹⁸ Margosyan'ın bu kitabı dışında Euler ve Latin kareleri¹⁹ üzerine, Fransızca üç makalesini tespit ettik. Bu makalelerinin ilkinde Margosyan, açık bir problem olan Euler'in Subay Problemi'nin genel halini çözmeye çalışmıştır.²⁰ Bunların dışında Margosyan'ın makalelerinin yayınlandığı derginin ve katkısının bulunduğu ansiklopedinin²¹ editörleri arasında bazı ilişkiler bulunmaktadır. Buradan hareketle Margosyan'ın Fransa'da entelektüel bir çevrenin içinde olduğu eldeki bu makale ile tartışmaya açılacaktır.

-
- 13 Yıldız Deveci Bozkuş, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Entelektüeller* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020), 119.
- 14 Uluçay ve Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, 332.
- 15 Uluçay ve Kartekin, *a.g.e.*, 205.
- 16 Aram Margossian, *Contribution à L'étude des Carrés Magiques: De l'Ordonnance des Nombres dans les Carrés Magiques Impairs* (Paris: Librairie Scientifique A. Hermann, 1908). Bu kitabın ve içinde verilen sihirli kare üretim metodlarının bir kısmının tanıtımı için bakınız: Alp Eden ve Semiha Betül Takıçak, "Aram Margosyan'ın Sihirli Kareler Kitabı," *Matematik Dünyası* 29, 112 (2022): 20–26. Margosyan kitabında, sihirli kareler üretme ve türetme yöntemlerini genelleştirmektedir. "Margossian Method" adı ile anılan metot, bu yöntemlerden sadece biridir. Her ne kadar Margosyan'ın sihirli kareler üretme yöntemleri 1912 yılı makalesinde Euler Subay Problemine yaklaşımında bir rol oynamış olsa da adıyla bilinen metodun ayrıcalıklı bir rolü olmamıştır.
- 17 n . mertebeden sihili kare, n^2 adet tamsayının (genellikle, zorunlu olarak değil, ardışık seçilen tamsayıların) bir düzenlemesidir. Öyle ki, her satırın, her sütunun ve her iki köşegenin toplamı aynıdır. Bkz.(J. Denes ve A. D. Keedwell, *Latin Squares and their Applications* (New York and London: Academic Press, 1974), 194.
- 18 Eden ve Takıçak, "Aram Margosyan'ın Sihirli Kareler Kitabı," 22–23.
- 19 Bir latin karesi, matrisin herhangi bir satırında veya sütununda iki kez tekrarlanmayan n farklı elemanın yerleştirildiği $n \times n$ boyutlu bir kare matristir (Denes ve Keedwell, *Latin Squares and their Applications*, 15.).
- 20 Aram Margossian, "Les Carrés d'Euler (Problèmes des Officiers)," ed. André Gérardin, *Sphinx-Edipe* 7, özel sayı (1912): 1–16 (Fransa, Le Mans Üniversitesi Kütüphanesi koleksiyonundan); Aram Margossian, "Carrés Latins et Carrés d'Euler (Modules Impairs)," *L'Enseignement Mathématique* 30 (1931): 41–49, <https://doi.org/10.5169/seals-23882>; Aram Margossian, "Carrés Latins Semi-diagonaux," *L'Enseignement Mathématique* 34 (1935): 365–77, <https://doi.org/10.5169/seals-26618>.
- 21 Aram Margossian, "Tribune Publique, 460", *Encyclopédie des Ences Mathématiques Pures et Appliquées*, c.4, ed. Jules Molk (Paris, Leipzig: Gauthier-Villars, B. G. Teubner, 1912) içinde, 76, <https://iris.univ-lille.fr/bitstream/handle/1908/3624/44124-4-2-1.pdf?sequence=1>. (erişim 5 Kasım 2021)



Resim 2. 1876-1877 öğrenim yılında École des Ponts et Chaussées’de çekilmiş toplu fotoğraf. Aram Margosyan orta sırada soldan ikinci kişidir. Soldan sağa arka ayakta: Maurer, Coustolle, Imbert, Blum, Manesco, Desmur, Jeancard. Soldan sağa orta sıra: Smiechowski, Margossian, Baldy, Hérard, Becquerel, Cavaignac, Weiss, Szystowski, Ambert, Avellanada. Yerde oturanlar (soldan sağa): Willotte, Bloch, Gilliot, Réstal, Chaumelin, Stoyanescu.²²

Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti’ne asıl üye olarak 1324/1909 yılının Şubat ayında kayıt olan Margosyan’ın, bu cemiyetin yayın organı olan *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası*’nda (OMMCM) biri istatistik hakkında olmak üzere toplam iki yazısı yayınlanmıştır.²³ Cemiyetin amacı, OMMCM’nin ilk sayısında yayınlanan tüzüğünde, “Mühendislik ve mimarlığın terakki ve tealisine hizmet eden zevatı ve malumat, iktidar ve istikameti ile temeyyüz ve iştihar eyleyen müteahhid ve ameleli efrad-ı memlekete tanıtırmak” olarak belirtilmiştir.²⁴ Dergideki diğer yazılardan konu ve içerik olarak farklı görünen²⁵ Margosyan’ın istatistik yazısı da bu amaca dolaylı olarak hizmet etmektedir.

22 École des Ponts et Chaussées, Session 1876-1877, Photographies des élèves, Service documentaire, Archives, Inventaire albums photo, Photo no. 26.

23 Feza Günergun, “Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri,” *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri: 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3-5 Nisan 1987*, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987) içinde, 162, 168, 190; Okay, *Eski Harfli Mühendislik Dergileri*, 41, 47, 52.

24 Okay, *Eski Harfli Mühendislik Dergileri*, 45.

25 Okay, a.g.e., 40–62.

Margosyan'ın Euler Subay Problemine Yaklaşımı ve Fransa'daki Çevresi

Uluçay ve Kartekin *Yüksek Mühendis Okulu* isimli eserde aralarında Hendese-i Mülkiye Mektebi'nin de olduğu, mühendislik eğitimi tarihine ilişkin kurumlar hakkında yer yer anılara dayanan bilgiler vermektedirler. Aram Margosyan bu eserdeki öğrenci anılarında, “*ulemâ-ı riyâziyyûndan*” (matematik bilginlerinden), “*dâhi*” (olağan üstü zeki)²⁶ ve “*izâm-ı riyâziyyûndan*” (büyük/ ulu matematikçilerden)²⁷ olarak anılmaktadır. Ayrıca, “*Âlim bir zat olmakla beraber tavırları hoş görünmezdi. İstifa ederek ayrılınca, âdeta ilim ve irfandan öğrencilerinin istifade etmemelerine sebep olmuştur*”²⁸ ifadeleri de bilgili kişiliği ve okuldan ayrılma şekli hakkında fikir vermektedir.

Ahmet Hâmit Dilgan (1901-1976), benzer şekilde, *Matematiğin Tarih ve Tekâmülüne Bir Bakış* adlı eserinde, “*garp metodları ile tedarikat yapmış, telif ve tercüme eserler yazmış değerli matematikçilerimiz*” arasında, Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa (1832-1901), Mehmet Nadir (1856-1927) ve Salih Zeki (1864-1921) ile birlikte Aram Margosyan'ı da saymaktadır. Dilgan ayrıca bir dipnotta, sihirli karelere ilişkin Margosyan metodunun varlığından bahsetmektedir:²⁹

Aram Margosyan'ın *Hesab-ı Tahlili* adlı eseri (1888) bizde basılmış ilk analizlerdendir. Margosyan'ın *sihirli karelere* dair kendi adı ile anılan bir metodu da vardır. (*Encic. Math. Elementari* vol III, parte II, Sayfa: 517'ye bakınız).

Söz konusu dergi *Enciclopedia delle Matematiche Elementari* isimli, 1929-1951 yılları arasında yayınlanmış, saygın bir İtalyanca matematik ansiklopedisidir.³⁰ A. Hâmit Dilgan'ın İtalyanca yazılmış makalelerin olması³¹ ve matematik tarihi ile aktif olarak ilgilenmesi, Dilgan'ın bu eserden ve bu eser üzerinden Margosyan'ın sihirli kareler yönteminden haberdar olmasını anlaşılır kılmaktadır.³² Söz konusu İtalyanca yazıda “*Metoda di Arnoux e Margossian*” başlığı ile “*Arnoux*”³³ ve “*Margossian*” metodunun, sihirli kareler üretmeye

26 Uluçay ve Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, 565.

27 Uluçay ve Kartekin, a.g.e., 562.

28 Uluçay ve Kartekin, a.g.e., 332.

29 Hâmit Dilgan, *Matematiğin Tarih ve Tekâmülüne Bir Bakış*, 21.

30 Erika Luciano, “The Enciclopedia delle Matematiche elementari and the Contributions of Bolognese,” *Mathematicians in Bologna 1861–1960*, ed. Salvatore Coen (Basel: Springer Basel, 2012) içinde, 346–50, 369, 370, 371, <https://doi.org/10.1007/978-3-0348-0227-7>.

31 Dilgan'ın İtalyanca matematik tarihi konulu çalışmalarının künye bilgisi şu şekildedir: Hâmit Dilgan ve P. Caoli, “La Struttura interna della Terra,” *Annali di Geofisica* 4, 4 (1951) (Recensioni); H. Dilgan, “Nassireddin Toussi grande scienziato matematico,” *Atti dell'VIII Congresso Internazionale di Storia delle Scienze, Firenze, 3–9 Settembre 1956* (Firenze: Tipografia Giuseppe Bruschi, 1958) içinde, 183–191.

32 Alp Eden, “Toplumun Eylem Matematiği: Ahmet Hamit Dilgan,” *Matematik Dünyası* 28, 110 (2021): 86.

33 Louis-Gabriel Arnoux (1831-1913), eski deniz subayı ve amatör matematikçidir. Margosyan kitabında çok az esere atf yapmıştır. Bunlardan en önemlisi Arnoux'nun sihirli karelere ilişkin kitabıdır (*Margossian, De L'ordonnance Des Nombres Dans Les Carrés Magiques Impairs*, 23, 41, 59). Arnoux'nun kitabının künye

dair genel bir yöntem olduğu Kraitchik'e³⁴ dayandırılarak açıklanmaktadır.³⁵ Gerçekten de, tespit edebildiğimiz kadarıyla Margosyan'ın çalışmalarına ilk kez, kitap ve makale değerlendirilmelerinin dışında, Kraitchik'in 1930 tarihli, *La Mathématique des Jeux ou Récréations Mathématiques* isimli Fransızca kitabında atıf yapılmıştır.³⁶

Benzer şekilde, W. W. Rouse Ball'ın³⁷ ilk baskısını 1892'de yapan *Mathematical Recreations and Essays* adlı kitabının, H. S. M. Coxeter'in³⁸ editörlüğünde çıkan 1939 tarihli yenilenmiş ve genişletilmiş 11. baskısında, yine Kraitchik'in 1930 tarihli kitabına atıf yapılarak *Margossian's Method* tanıtılmaktadır. Rouse Ball 1925 yılında öldükten sonra kitabın İngilizce baskılarının editörlüğünü uzun bir süre Coxeter üstlenmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Margosyan'ın sihirli kareler üretmeye dair yöntemlerinin birinden *Margossian's Method* olarak ilk kez bahseden, Coxeter'in editörlüğünde yayımlanan bu eserin 1939 tarihli 11. baskısıdır.³⁹ Kitabın bu baskısında, sihirli karelerin ve genellemelerinin

bilgisi şu şekildedir: Gabriel Arnoux, *Les Espaces Arithmétiques Hypermagiques* (Paris: Gauthier-Villars, 1894).

- 34 Maurice Borisovich Kraitchik (21 Nisan 1882, Minsk – 19 Ağustos 1957, Brussels), Rus asıllı Belçikalı mühendis olup makalelerinin yanı sıra sayılar teorisi konusundaki kitaplarıyla tanınan bir matematikçidir. 1932 yılında Zürih'te toplanan ICM (The International Congress of Mathematicians) toplantısına *Institut des Hautes Etudes de Belgique*'in başındaki kişi olarak bu enstitüyü temsilen katılmıştır. 1936 yılında Oslo'da toplanan ICM toplantısında sayılar teorisi üzerine çağrılı bir konuşma vermiştir ("zbMATH Open, Maurice Kraitchik", erişim 16 Haziran 2022, <https://zbmath.org/authors/?q=kraitchik>). *Mathematical Recreations* başlıklı kitabı meşhurdur. Kraitchik bu kitabını temele alarak, II. Dünya Savaşı sırasında New York'taki New School for Social Research'te "Mathematical Recreations" (matematiksel eğlenceler) adıyla bir ders vermiştir. 1921 yılında André Gérardin ile birlikte *Les Amis des Nombres* adlı topluluğu kurmuştur. Bir süre *Sphinx-OEdipe* dergisinin kurucu üyeleri arasında yer almıştır. Ayrıca yine bir matematiksel eğlenceler dergisi olan *Sphinx-OEdipe* dergisinin 1931-1939 yılları arasında editörlüğünü yürütmüştür. 1930 tarihli Fransızca kitabını kapsamlı değişikliklere tabi tutarak, *Mathematical Recreations* başlığı ile 1942'de ve 1953'te İngilizce olarak yeniden yayınlamıştır (Maurice Kraitchik, *Mathematical Recreations*, 2nd ed. (New York: Dover, 1953), 7).
- 35 Michele Cipolla, "Matematica Ricreativa," *Enciclopedia delle Matematiche Elementari* 3, 2 (1987): 517, 520 (1949 baskısından tıpkıbasım).
- 36 Maurice Kraitchik, *La Mathématique des Jeux ou Récréations Mathématiques* (Bruxelles: Imprimerie Stevens Frères, 1930), 130, 151, 152, 156, 212.
- 37 Walter William Rouse Ball (14 Ağustos 1850 - 4 Nisan 1925), İngiliz matematikçi, bilim tarihçisi ve avukat. 1878'den 1905'e kadar Cambridge'deki Trinity College'da öğretim üyesi olarak çalışmıştır (E. T. Whittaker, "W. W. Rouse Ball," *The Mathematical Gazette* 12, 178 (15 Ekim 1925): 449–50, <https://doi.org/10.1017/S002557200247207>).
- 38 Harold Scott MacDonald Coxeter (9 Şubat 1907 – 31 Mart 2003), İngiliz ve sonradan Kanadalı matematikçi. Yirminci yüzyılın en önemli geometricilerinden biridir. 1931 yılında doktorasını politoplara üzerine Cambridge'de tamamlamıştır. Bu konuyu *Mathematical Recreations and Essays* adlı kitabında da işlemiştir. Simetri grupları olarak yazılabilen sonlu gruplar üzerinde önemli çalışmaları vardır. Günümüzde Coxeter grupları olarak bilinen gruplar bu çalışmaların ürünüdür. Cambridge Üniversitesi'nde çalışırken 1932 ve 1934 yıllarında Princeton Üniversitesi'nde bulundu. Rouse Ball'un kitabı üzerinde çalışmaya Godfrey Harold Hardy'nin (1877–1947) önerisiyle Princeton'dayken başladı. 1936 yılında Toronto Üniversitesi'ne geçti ve 60 yıl Toronto Üniversitesi'nde aktif olarak matematik alanında çalışmalarını sürdürdü. (Siobhan Roberts ve Asia Ivić Weiss, "Harold Scott MacDonald Coxeter," *Biographical Memoirs of Fellows of the Royal Society* 52 (Ocak 2006): 45–66, <https://doi.org/10.1098/rsbm.2006.0004>).
- 39 W. W. Rouse Ball, *Mathematical Recreations and Essays*, ed. H. S. M. Coxeter, 11th ed. (New York: The Macmillan Company, 1939) 208-209, 221 (1947 baskısından tıpkı basım).

daha kapsamlı ele alınması gibi ilk baskılarda yer almayan yeni bölümlere yer verilmiştir.⁴⁰ Rouse Ball'ın kitabının Coxeter'in editörlüğünden önceki İngilizce baskılarında, Margosyan ve çalışmalarından bahsedilmemektedir.⁴¹ Rouse Ball'ın kitabının 1974 ve sonraki baskılarında, Coxeter artık editör değil, ikinci yazar olarak görünmektedir ve *Margossian's Method* yöntemine yapılan atıflar bu baskılarda da mevcuttur.⁴² Anlaşılan o ki, Rouse Ball'ın kitabının İngilizce baskılarına, Margosyan'ın çalışmaları Coxeter'in editör olması ile girmiş, Coxeter ikinci yazar olduktan sonra da *Margossian's Method* yönteminin anlatımı Rouse Ball ve Coxeter'in kitabında varlığına devam etmiştir.

Rouse Ball ve Margosyan arasında daha önemli bir münasebet de, R. Ball'ın *Mathematical Recreations and Essays* kitabının, genişletilerek Fransızca'ya uyarlanmış halinin 3. cildinde, Margosyan'ın yazdığı sihirli karelere ilişkin bir bölümün yer almasıdır. Bu kitap bölümünün içeriği, Margosyan'ın 1908 tarihli *De l'Ordonnance des Nombres dans les Carrés Magiques Impairs* adlı kitabının ilk bölümü ile birebir aynıdır.⁴³

Aram Margosyan'ın 1908 tarihli Fransızca kitabının adı, *Contribution à L'étude des Carrés Magiques: De l'Ordonnance des Nombres dans les Carrés Magiques Impairs* ve alt başlığı da *Procédés Généraux pour leur Construction Immédiate* şeklindedir. Margosyan kitabında, sihirli kareler üretme ve türetme yöntemlerini incelemekte ve birçok yöntemi de genelleştirmektedir. *Margossian Method* adı ile anılan metot, bu yöntemlerden sadece biridir.⁴⁴ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Margosyan'ın kitabının ilk değerlendirmesi 1910 tarihli *Revue des Questions Scientifiques* adlı dergide yapılmıştır. Bu değerlendirmede, Arnoux'nun kitabında yetersiz bulunan konu hakkındaki anlatımının aksine, Margosyan'ın kitabı övülmüştür. Aynı yazıda Hendese-i Mülkiye'deki görevinden şu şekilde bahsedilmektedir:⁴⁵

40 J. S. Frame, "Review: W. W. Rouse Ball, *Mathematical Recreations and Essays*," *Bulletin of the American Mathematical Society* 46, 3 (1940): 211–12, <https://www.ams.org/journals/bull/1940-46-03/S0002-9904-1940-07170-8/S0002-9904-1940-07170-8.pdf>.

41 W. W. Rouse Ball, *Mathematical Recreations and Problems of Past and Present Times*, 2nd ed. (New York: The Macmillan Company, 1892); *Mathematical Recreations and Essays*, 4th ed. (New York: The Macmillan Company, 1905); *Mathematical Recreations and Essays*, 6th ed. (London: The Macmillan Company, 1914); *Mathematical Recreations and Essays*, 10th ed. (London: The Macmillan Company, 1922).

42 W. W. Rouse Ball ve H.S.M. Coxeter, *Mathematical Recreations and Essays*, 12th ed. (Toronto and Buffalo: University of Toronto Press, 1974), 207–9, 221; *Mathematical Recreations and Essays*, 13th ed. (New York: Dover Publications, 1987), 207–9, 221.

43 Aram Margossian, "De l'Ordonnance des Nombres Dans les Carres Magiques," *Récréations Mathématiques et Problèmes des Temps Anciens et Modernes*, c. 3, ed. W. W. Rouse Ball (Paris: A. Hermann et Fils, 1909), 1–64, <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/NEKAV/nekav14081.pdf> (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi); Margossian, *De L'ordonnance Des Nombres Dans Les Carrés Magiques Impairs*, 1–66.

44 Margossian, *De L'Ordonnance Des Nombres Dans Les Carrés Magiques Impairs*; Eden ve Takıçak, "Aram Margosyan'ın Sihirli Kareler Kitabı," 20–22.

45 Société Scientifique de Bruxelles, "Bibliographie," *Revue des Questions Scientifiques* XVII, 3 (1910): 627–28, https://archive.org/details/revuedesquestion00soci_65/page/626/mode/2up?q=Margossian. (erişim 8 Nisan 2022)

Le mérite de M. Margossian consiste dans la découverte de méthodes absolument générales pour la construction des carrés magiques, et ces méthodes permettent de construire une multitude de carrés de types très variés...

Nous croyons que l'ancien et savant professeur d'Analyse et de Mécanique à l'École du Génie civil de Constantinople a apporté à l'étude des carrés magiques une contribution précieuse et lui a fait faire un considérable progrès.⁴⁶

Margosyan'ın çalışmalarına yapılan en güncel atıf ise, Danielsson'un elektronik olarak yayınladığı, sihirli kare üretme metodlarını derleyen ansiklopedik çalışmasıdır. Kitabın son güncellemesini 5 Mart 2022'de yayınlayan Danielsson, kitabında Margosyan'a 58 kez atıf yapmış ve 3 alt bölümü (4.2.2, 13.2.1, 14.1) Margosyan'ın ürettiği sihirli karelere ayırmıştır.⁴⁷

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Margosyan'ın çalışmalarına ilk kez, kitap ve makale değerlendirilmelerinin dışında, Kraitchik'in 1930 tarihli Fransızca kitabında atıf yapılmıştır.⁴⁸ Kitabın 1953 tarihli İngilizce baskısında artık Margosyan'a bir atıf yoktur. Kraitchik, kitabının bu İngilizce baskının önsözünde, sihirli kareler hakkındaki katkılarından dolayı Donald A. Flanders'a (1900-1958) teşekkür etmektedir.⁴⁹ Ayrıca Kraitchik kitabında, 1935'te Donald Flanders ve Harris F. MacNeish (1879-1953) rehberliğinde New York Üniversitesi'nde doktorasını tamamlayan E. Fleisher'dan⁵⁰ da bahsetmektedir.⁵¹ Fleisher'ın doktora tezi, Margosyan'ın *Sphinx-Edipe* dergisinde 1912'de yayınlanan makalesi hakkında bir yorum içermektedir. Fleisher tezinde, Margosyan'ın 1912 tarihli "Les Carrés d'Euler (Problèmes des Officiers)" başlıklı makalesindeki⁵² (bkz. Resim 3) iddiasının aksine, belirli üretim biçimleriyle oluşturulmuş Euler karelerinden, olası tüm Euler karelerini elde edilemeyebileceğini vurgulamıştır.⁵³ Margosyan, İstanbul'dan gönderdiği anlaşılan bu makalesinde gerçekten de, *De l'Ordonnance des Nombres dans les Carrés Magiques Impairs* (1908) kitabında sihirli karelere ilişkin geliştirdiği yöntemleri, Euler ve Latin karelerine uygulayarak Euler'in

46 "Mösyö Margossian'ın kabiliyeti, sihirli karelerin inşası için tamamen genel nitelikte olan yöntemlerin keşfinden yarar ve bu yöntemler çok sayıda ve değişik kare inşa etmeyi mümkün kılar. İstanbul'daki İnşaat Mühendisliği Okulu'nun eski Analiz ve Mekanik profesörünün sihirli kareler konusundaki incelemelere değerli bir katkı sağladığına ve konuya önemli bir ilerleme getirdiğine inanıyoruz (Yazarların çevirisi).

47 Holger Danielsson, *Magische Quadrate* (Version 05.03.2022), 188, 1004, 1118, <https://www.magic-squares.info/docs/magische-quadrate.pdf>. (erişim: 1 Nisan 2022)

48 Kraitchik, *La Mathématique des Jeux ou Récréations Mathématiques*, 130, 151, 152, 156, 212.

49 Kraitchik, *Mathematical Recreations*, iv, 7. Kitabın girişinde sihirli karelerle ilgili Flanders'ın kafes yaklaşımının benimsendiği ve bu bölümün yeniden onun fikirleri doğrultusunda yazıldığı belirtilmektedir.

50 Edward Fleisher (ölm. 8 Temmuz 1960), Amerikalı matematikçi. Brooklyn Koleji'nde görev yapmıştır ("News and Notices," *The American Mathematical Monthly* 68, 3 (12 Mart 1961): 318, <https://doi.org/10.1080/00029890.1961.11989661>).

51 Kraitchik, *Mathematical Recreations*, 182.

52 Aram Margosyan'ın 1912 tarihli makalesinin amatör bir matematikçi olma yönünde önemli bir dönüm noktası olduğunu düşünüyoruz. Yürütmekte olduğumuz başka bir çalışma Margosyan'ın 1912 yılı sonrasında yazdığı matematik makalelerinin değerlendirilmesi üzerinedir. 1912 yılı makalesi bu çalışmalar için bir milat teşkil etmektedir. Kitabından sonra Margosyan sihirli kareler üzerine değil Euler Subay problemi üzerine çalışmıştır.

53 Edward Fleisher, "On Euler Squares" (New York University, Doktora Tezi, 1935), 16.

meşhur subay problemi⁵⁴ için bir çözüm ortaya koymaya çalışmış⁵⁵ ancak başaramamıştır. Bu problemle ilgili olan Euler sanısının genel halinin doğru olmadığına ispatlanması ancak 1960 yılında (en genel haliyle) başarılmıştır. Margosyan'ın makalesi onaltı sayfadır ve Euler kareleri üretmek için çeşitli yöntemler tanıtılmaktadır. Kare boyutlarının $n \times n$ olduğu durumda n sayısının değerlerine bağlı olarak önerilen Euler karesi üretme yöntemleri değişmektedir. Makalede $n = 12$ durumu özel olarak incelenmiştir. Makalenin sonunda $n = 2p$ durumu (burada p tek sayı) için bir değerlendirme yapılmıştır. Margosyan'ın söz konusu makalesi yayımlandıktan çok kısa bir süre sonra, makalenin bir değerlendirmesi yayınlamıştır. Bu değerlendirmede Margosyan'ın yine Hendese-i Mülkiye'deki görevinden ve makalesinden “*L'ancien professeur d'Analyse à l'École du Génie civil de Constantinople a étendu ses études avec non moins de bonheur aux Carrés d'Euler*”⁵⁶ şeklinde bahsedilmektedir. Bu değerlendirmede, makalenin sonundaki neticenin doğru olduğu yorumu yapılmıştır. Bu değerlendirmeye göre Margosyan 1912 yılında Euler'in genelleştirilmiş Subay Problemi hakkındaki iddiasının doğruluğunu göstermiştir.⁵⁷ 1912 yılı makalesinin özel sayıda hızlı yayımlanma ve değerlendirme durumunun,⁵⁸ Margosyan'ın Euler Subay problemini çözdüğünün sanılmasıyla ilişkili olduğunu düşünüyoruz. Oysa Fleisher 1935 yılında doktora tezinde Margosyan'ın sunduğu argümanın yeterli olmadığını belirtmiştir.⁵⁹

54 1779'da İsviçreli matematikçi Leonhard Euler'in (1707-1783) ortaya attığı meşhur 36 subay problemi şu şekildedir: Altı alaydan oluşan bir ordunun her bir alayında, her biri altı farklı rütbeyle sahip altı subay var. Bu 36 subayın 6×6 'lık bir kareye yerleştirilmesi gerekiyor. Bu matrisin her satırında ve sütununda her alaydan ve her rütbeden sadece bir subay olacak biçimde yerleştirmek mümkün müdür? Bu problem amatör Fransız matematikçi Gaston Tarry (1843 - 1913) tarafından 1900 yılında çözülmüştür. Bu problemin genelleştirilmiş hali ise 1960 yılında çözülmüştür (H. Howard Frisinger, “The solution of a famous two-centuries-old problem the Leonhard Euler-Latin square conjecture,” *Historia Mathematica* 8, 1 (Şubat 1981): 56–60, [https://doi.org/10.1016/0315-0860\(81\)90005-7](https://doi.org/10.1016/0315-0860(81)90005-7)).

55 Margossian, “Les Carrés d'Euler (Problèmes des Officiers)”.

56 “İstanbul'daki İnşaat Mühendisliği Okulu'nun eski analiz profesörü, çalışmalarını hiç de küçümsenemeyecek bir başarıyla Euler karelerini kapsayacak şekilde genişletti.” (Yazarların çevirisi)

57 Société Scientifique de Bruxelles, “Bibliographie,” *Revue des Questions Scientifiques* XXII, 3 (1912): 245, https://archive.org/details/revuedesquestion00soci_70/page/n255/mode/2up?q=Margossian. (erişim 6 Nisan 2022)

58 Makale Nisan 1912'de İstanbul'dan gönderilmiş, Haziran 1912'de özel sayı olarak yayımlanmış ve Temmuz 1912'de değerlendirilmesi yapılmıştır.

59 Edward Fleisher, “On Euler Squares,” 16.

Söz konu ansiklopedi, Felix Klein'in (1849-1925) *Encyklopädie der mathematischen Wissenschaften mit Einschluss ihrer Anwendungen* (Matematiksel Bilimler ve Uygulamaları) adlı eserin, *Encyclopédie des Sciences Mathématiques* adıyla Fransızca'ya uyarlanmış halidir. Ansiklopedi'yi Fransızca uyarlayan ekibin başında Almanya'da eğitim görmüş olan Jules Molk (1857-1914)⁶⁵ bulunmaktadır. Bu uyarlama faaliyeti, tam bir çeviri şeklinde değil, ansiklopedi maddelerinin gözden geçirilerek, Fransızca kaynaklardan eklemelerin de yapıldığı, hatta bazı metinlerin yeniden yazıldığı serbest çeviri ve uyarlama şeklinde gerçekleşmiştir.⁶⁶ 1904-1916 yılları arasında yayınlanan Ansiklopedi'nin hazırlanması sırasında Molk, bir "Fransız matematikçiler ağı" kurmuştur. Ayrıca Molk, *abidevi* olarak nitelenen bu eseri münasebetiyle Bilimler Akademisi'nden (Académie des Sciences) ödül almıştır.⁶⁷

Margosyan'ın 1912 tarihli "Les Carrés d'Euler (Problèmes des Officiers)" makalesinin değerlendirmesinde yer alan bir diğer önemli ayrıntı da, Margosyan'ın yazısını *supplément* (ek) olarak *Sphinx-Edipe* dergisine aldığı için, M. J. Molk'un öğrencisi ve derginin editörü André Gérardin'e⁶⁸ teşekkür edilmesidir.⁶⁹

Aram Margosyan'ın, tespit edebildiğimiz ilk makalesi olan "Les Carrés d'Euler (Problèmes des Officiers)" (1912) başlıklı yayınının, André Gérardin'in editör olduğu *Sphinx-Edipe*'de yayımlandığını, ayrıca Margosyan'ın çalışmalarına yapılan ilk atfın

65 C. F. Jules Molk (1857-1914), döneminin en ünlü Fransız matematikçilerden biri olarak anılmaktadır. 1879 yılında Almanya'da mühendislik eğitimini, ardından 1884 yılında Berlin Üniversitesi'nde, Leopold Kronecker'in (1823-1891) danışmanlığında hazırladığı sayılar teorisi konulu doktora tezini tamamlamıştır. Nancy Üniversitesi'nin uygulamalı matematik kürsüsünde profesör olarak çalışmıştır (Philippe Nabonnand, "Jules Molk (1857-1914)," *Facultés et Université de Nancy aux 19e-20e Siècles*, 2016, <https://histoire-universite-nancy.fr/s/una2gm/item/1144>, erişim 12 Nisan 2022; "Nécrologie(s)," *Nouvelles Annales de Mathématiques 4e série* 15 (1915): 115, http://www.numdam.org/article/NAM_1915_4_15_115_0.pdf. Erişim 12 Nisan 2022).

66 Hélène Gispert, "Les Débuts de l'Histoire des Mathématiques sur les Scènes Internationales et le Cas de l'Entreprise Encyclopédique de Felix Klein et Jules Molk," *Historia Mathematica* 26, 4 (Kasım 1999): 345, 354, 357, <https://doi.org/10.1006/hmat.1999.2260>.

67 Nabonnand, "Jules Molk (1857-1914)".

68 André Gérardin (1879-1953), Nancy Üniversitesi'nde sayılar teorisi üzerine uzmanlaşmış Fransız amatör matematikçidir. Margosyan'ın 1912 tarihli makalesinin de yayımlandığı, *Sphinx-Edipe* dergisinin 1906-1937 yılları arasında baş editörlüğünü yürütmüştür. Fransız matematik dergilerinde pek çok yazısı olan Gérardin, l'AFAS'ın (l'Association Française pour l'Avancement des Sciences) aktif üyesidir ve düzenli olarak kongrelerinde bulunmuştur (Christian Boyer, "Diophante," *Bibliothèque de l'Institut Henri Poincaré*, 2005, 1-3, <https://www.library.illinois.edu/mtx/DiophanteNumberTheoryJournal/DiophanteEnglPreface.pdf>, erişim 13 Nisan 2022). Ayrıca *International Congress of Mathematicians* kongresine (ICM) beş kez davetli konuşmacı olarak katılmıştır: ICM 1912 Cambridge, ICM 1920 Strasbourg, ICM 1928 Bologne, ICM 1932 Zürih, ICM 1908 Roma (*Sphinx-Edipe* editörü olarak) ("zbMATH Open, André Gérardin", erişim 16 Haziran 2022, <https://zbmath.org/?q=ia%3Agerardin.andre>). André Gérardin'in, Aram Margosyan dışında 1907-1914 yılları arasında *L'Intermédiaire des Mathématiciens*'da yer alan bir dizi soru ve cevap aracılığıyla Osmanlı matematikçisi Mehmet Nadir ile de iletişimi olmuştur (Erdal İnönü, *Mehmet Nadir: Bir Eğitim ve Bilim Öncüsü* (Ankara: TÜBİTAK, 1997), 20).

69 Société Scientifique de Bruxelles, "Bibliographie," 247.

Kraitçik tarafından 1930 yılında yapıldığını daha önce belirtmiştik. Gérardin, Kraitçik ile birlikte, 3 Haziran 1921'de Brüksel'de, esas amacı sayılar teorisiyle ilgilenen profesyonel ve amatör matematikçileri bir araya getirmek olan *Les Amis des Nombres* (Sayıların Dostları) adlı bir matematik topluluğu kurmuştur.⁷⁰ Toplulukla ilgili resmi duyuruların yapılması için Gérardin'in uzun süre editörlüğünü de yürüttüğü *Sphinx-Ædipe* dergisi seçilmiştir.⁷¹ *Sphinx-Ædipe*, özünde bir araştırma dergisi değildir. Daha çok öğretmenler, mühendisler, öğrenciler ve matematik meraklılarına yönelik, *mathematical recreations* (matematiksel eğlenceler) konularını da içeren bir dergidir.⁷² Aram Margosyan, *Les Amis des Nombres* topluluğuna Ermenistan ve Avusturya⁷³ adresleriyle üye olmuştur.⁷⁴ Ayrıca, *Sphinx-Ædipe* dergisinin 1921 tarihli sayısının kapağında, Aram Margosyan'ın adı derginin kurucuları (*fondeurs*) arasında yer almıştır.⁷⁵

Margosyan'ın André Gérardin ile bir diğer münasebeti de katıldığı bir konferans dolayısıyladır. 1908/9'dan itibaren l'Association Française pour l'Avancement des Sciences'in (l'AFAS) aktif bir üyesi olan ve düzenli olarak ulusal konferanslarına katılan Gérardin,⁷⁶ l'AFAS'ın 1924 yılında Liège'de düzenlenen kongresinin matematik bölümüne başkanlık etmiştir. Aynı toplantıda, Margosyan, "Simple Observation sur la Définition du Calcul des Probabilités" başlıklı, olasılık konulu bir bildiri sunmuştur.⁷⁷ l'AFAS kayıtlarında bu konuşma hakkında başlığı dışında bir bilgi bulunmamaktadır. 1910 tarihli istatistik hakkındaki makalesinde olasılık konusunun önemini savunan Margosyan'ın, olasılık konusunda çalışmaya ve öğrenmeye devam ettiğini 1924 tarihli bu konuşmasının başlığından çıkarsamak mümkündür.

70 "Nouvelles diverses - Nominations et distinctions," *L'Enseignement Mathématique* 22 (1922): 80, erişim 13 Nisan 2022, <https://archive.org/details/lenseignementmat22inte/page/n83/mode/2up?q=%22Les+amis+des%22>.

71 "Notes," *Bulletin of the American Mathematical Society* 28, 3 (01 Mart 1922): 135, <https://doi.org/10.1090/S0002-9904-1922-03520-3>.

72 Maarten Bullynck, "From Exploration to Theory-driven Tables (and Back Again). A History of Tables in Number Theory," HAL Open Science, 2014, erişim 12 Mayıs 2022, <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01383821/document>.

73 1931 yılında Avusturya'da bir bölge olan Strobl'da öldüğünü bildiğimiz Margosyan, son iki makalesinde adres olarak Avusturya'yı vermektedir (Margossian, "Carrés Latins et Carrés d'Euler (Modules Impairs)," 365; Margossian, "Carrés Latins Semi-diagonaux"). Margosyan, mütareke döneminde Osmanlı İmparatorluğunu terk etmiş olabilir. 1921 yılında Margosyan'ın derneğe Ermenistan ve Avusturya adresli olarak üye olması, bu olasılığı kuvvetlendirmektedir.

74 André Gérardin, "Supplément au Sphinx-Ædipe de Septembre 1921: Amis des Nombres.," *Sphinx-Ædipe* 16 (1921): 145. (Brown Üniversitesi, The John Hay Kütüphanesi koleksiyonundan)

75 André Gérardin, ed., *Sphinx-Ædipe*, 16 (Nancy, France, 1921), i. (Brown Üniversitesi, The John Hay Kütüphanesi koleksiyonundan)

76 Boyer, "Diophante," 1-3.

77 Aram Margossian, "Association Française pour l'Avancement des Sciences. Congrès (048 ; 1924 ; Liège). Auteur du texte," *Simple Observation sur la Définition du Calcul des Probabilités* (Paris: Association Française pour l'Avancement des Sciences, 1925), içinde, 135, 1193, 1221, erişim 12 Kasım 2021, [https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5774828p/f159.item.r=Association française pour l'avancement des sciences](https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5774828p/f159.item.r=Association%20fran%25c7a7aise%20pour%20l'avancement%20des%20sciences).

Aram Margosyan'ın Euler ve Latin karelerine ilişkin toplam üç makalesini tespit ettiğimizi, 1912 tarihli ilk makalesinin *Sphinx-Ædipe* dergisinde *supplément* (ek) olarak yayınlandığını daha önce belirtmiştik.⁷⁸ Euler'in Subay Problemi'ne olan ilgisi ölümüne kadar devam ettiği anlaşılan Margosyan'ın tespit edebildiğimiz diğer iki makalesi de *L'Enseignement Mathématique*⁷⁹ adlı dergide yayınlanmıştır. Bu makaleler yarı-köşegensel latin kareleri (*semi-diagonal latin square*) ve bunların Euler kareleri ile olan ilişkisi hakkındadır.⁸⁰ Margosyan'ın konu hakkındaki çalışmaları kabul görmüş olacak ki, Dennis ve Keedwell latin kareleri hakkındaki klasikleşmiş eserlerinde, yarı-köşegensel latin karelerini, Margosyan'ın 1931 tarihli makalesine referans vererek tanımlamışlardır.⁸¹ Margosyan ayrıca bu makalesinde, her sol yarı-köşegensel latin karesinin bir Euler karesine karşılık geldiğini ve diğer taraftan her Euler karesinin bir sol yarı-köşegensel latin karesine karşılık gelebilecek şekilde elde edilebileceğini iddia etmektedir.⁸² Margosyan'ın son makalesi 1935 yılında ölümünden sonra yayınlanmıştır. Makalenin dipnotunda Margosyan'ın Kasım 1931'de Avusturya yakınlarındaki Strobl'da öldüğü, hastalığından ciddi şekilde etkilenmesine rağmen son günlerine kadar Latin kareleri ve Euler kareleri üzerine araştırmalarını sürdürdüğü bildirilmektedir.⁸³

Aram Margosyan'ın Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti ile Olan Münasebeti

Osmanlı'da modern mühendislik eğitimi 18. Yüzyıl sonlarında başlamasına rağmen, Osmanlı basınında uzmanlık gerektiren müstakil mühendislik dergileri II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yayımlanmaya başlanmıştır.⁸⁴ 1908'de Meşrutiyet'in ilanı ile ortaya çıkan özgürlük ortamı sonucu sayıları hızla artan siyasi partiler ve dernekler kendi görüşlerini yaymak amacı ile gazete ve dergi yayımlamışlar, örgütlenmelerini tamamlayan mühendislerin bir kısmı da kendi süreli yayınlarını çıkarmışlardır.⁸⁵ Bu dergilerden biri de,

78 Margossian, "Les Carrés d'Euler (Problèmes des Officiers)."

79 *L'Enseignement Mathématique* adlı dergi, 1899 yılında yayın hayatına başlamış ve bugün de varlığı devam eden bir matematik eğitimi dergisidir. Derginin hedef kitlesi matematik öğretmenleridir. (Fulvia Furinghetti, "Mathematical Instruction in an International Perspective: The Contribution of the Journal *L'Enseignement Mathématique*," *One Hundred Years of L'Enseignement Mathématique, Moments of Mathematics Education in the Twentieth Century, Proceedings of the EM-ICMI Symposium*, ed. Coray Daniel, Fulvia Furinghetti, Helene Gispert, Bernard R. Hodgson, Gert Schubring (Geneva: L'Enseignement Mathématique, 2003) içinde, 21–23.)

80 Margossian, "Carrés Latins et Carrés d'Euler (Modules Impairs)"; Margossian, "Carrés Latins Semi-diagonaux".

81 Denes ve Keedwell, *Latin Squares and their Applications*, 195, 522.

82 Margossian, "Carrés Latins et Carrés d'Euler (Modules Impairs)," 44.

83 Margossian, "Carrés Latins Semi-diagonaux," 365.

84 Serhat Küçük, "Osmanlı Basımının Mühendislik Mirası," *International Academic Social Resources Journal* 7, 37 (2022): 570, <https://doi.org/10.29228/ASRJOURNAL.61805>.

85 Çetin Ünalın, "Mimar ve Mühendisler Tarafından II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul'da Yayımlanmış İki Dergi: *Génie Civil Ottoman* (1910) ve *Zeitschrift für Technii und Industrie in der Turkei* (1916)," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 10, 2 (2009): 59–60.

Mimar Kemaleddin Bey'in (1897-1927) girişimleri ile kurularak devrin önde gelen kişilerini bir araya getiren Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti'nin yayın organı olan *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası*'dır (kısaca *OMMCM*).⁸⁶ *OMMCM* elektrik, inşaat, ulaşım ve benzeri alanlardaki makalelerin yanında, bu alanların tarihçelerine ve mühendislik eğitiminin farklı ülkelerdeki gelişimine ve mühendisliğin hemen her alanındaki muhtelif konularına sayfalarında yer vermiştir. Toplam oniki sayısı yayımlanan derginin ilk sayısı Teşrin-i Evvel 1325/Ekim 1909'da ve son sayısı Eylül 1326/1910'da çıkmıştır.⁸⁷

Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti'nin 1908-1910 arasındaki asıl üye listesi incelendiğinde, üyelerin büyük kısmının Nafia Nezareti mühendislerinden ve Hendese-i Mülkiye Mektebi hocalarından müteşekkil olduğu görülmektedir. Ayrıca cemiyet üyesi mühendislerin pek çoğu Hendese-i Mülkiye Mektebi mezunu mühendislerden oluşmaktadır.⁸⁸ Hem Nafia Nezareti'ne bağlı mühendis olarak çalışmış hem de Hendese-i Mülkiye Mektebi'nde ders vermiş olan Aram Margosyan, Şubat 1909 tarihinde "Mühendis Aram Margosyan Efendi" ibaresiyle söz konusu cemiyete üye olmuştur.⁸⁹

Osmanlılar'da fen bilimlerinde kullanılan bilimsel terminolojinin ve sembollerin (rumuzât) yeniden düzenlenme ve düzeltilmesi konusu, *OMMCM*'nin üzerinde çalıştığı konulardan biri olmuştur. Mecmuada yayınlanan makale ve mektuplardan, hem fen eğitimi veren kurumlarda hem de Osmanlı mühendisleri arasında, terminolojinin önemli bir mesele teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Semboller meselesi hakkında ilk makale "Ulûm ve Fünûn'da Rumuzât" başlığı ile mecmuanın Teşrin-i Evvel 1325/Eylül 1909 tarihli ilk sayısında, Mühendis Mehmed Refik [Fenmen] Bey tarafından "*erbâb-ı fen arasında bir bab-ı münakaşa açmak*" amacıyla yayınlanmıştır.⁹⁰ Fenmen, derginin Aralık 1909 tarihli üçüncü sayısında ise, konu hakkında Aram Margosyan'dan bir mektup aldığını, "Rumuzât-ı Fenniyeimizin Islahı Mes'elesi" (Fen Bilimlerinde Kullanılan Sembollerin İyileştirilmesi Meselesi) başlıklı bir tanıtım yazısı yazarak duyurmuştur. Fenmen yazısında, *âlimâne* şekilde kaleme alınmış olan *Hesâb-ı Tahlîlî* başlıklı eserin yazarı Aram Margosyan'ın *tenvir-i 'uyûna hâdim* olarak nitelediği mektubunu şu şekilde takdim etmiştir:

...Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti a'zâ'sından ve Nâfi'a Nezâreti sâbık Demiryolları Müdürü Margosyan Efendi Hazretleri'nden bu def'a ahzetmiş olduğum mektup dahi tenvir-i 'uyûna hâdim bir vesikadır. Zîrâ Margosyan Efendi müddet-i medîde Hendese-i Mülkiye Mektebi riyâziyyât-ı âliye mu'allimliğinde bulunmuş oldukları gibi gâyet 'âlimâne bir tarzda tahrîr edilmiş bir hesâb-ı tefâzülî ve temâmî eseri muharriri bulduklarından rumuzât-ı feniye-i hâzıramızın gerek hîn-i tedrisâtta ve gerek kitâb

86 Günergün, "Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri," 156-57.

87 Cüneyd Okay, "Eski Harfli Mühendislik Dergileri," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2, 4 (2004): 633-34.

88 Günergün, "Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri," 160.

89 Okay, *Eski Harfli Mühendislik Dergileri*, 2004, 52; Günergün, "Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri," 185.

90 Günergün, "Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri," 167-68.

şeklinde tab' ve temsîinde müsâdif oldukları müşkülât nokta-i nazarından dahî mükemmel bir sâhib-i tecrübe olduklarından mektûblarının hakk-ı 'âcizânemde havî olduğu iltifât-âميز sözlerine rağmen kâri'î-i kirâmın tedkik ve mütâle'alarına vaz' etmeğe müteccâsir oluyorum.⁹¹

Mehmed Refik konu hakkında *mükemmel bir tecrübe* sahibi olan Margosyan'ın fikirlerinin çok ufuk açıcı olduğu için mektubu okuyucular ile paylaşmak istediğini belirtmektedir. Mektubu, *Sâbık Demiryolları Müdürü* şeklinde imzalayan Margosyan'ın konu hakkındaki fikirleri şu şekildedir:

...Avrupa'nın yetiştirmiş olduğu 'ulemâ-yı fûnunun derecesine varmak şöyle dursun onlara talebe olabilecek adam yetiştirmek için pek çok seneler daha intizâr edeceğimiz âşikâr olduğundan şu müddette Avrupa'nın âsârını tettebbu' ve mütâle'a etmeye ihtiyacımız derkârdır. Binâ'en-'aleyh işbu 'ulûm ile iştiğâl eden talebemizin gözlerini Avrupa lisanlarında tab' edilen kitapların düstûrlarına alıştırarak lüzûmunu kimse inkâr edemez. Bir de kütüb-i ri'yâziyyâtın lisânımızda tab'ında tesâdüf edilen müşkülâta ne buyuruyorsunuz? 'Ulûm-ı ri'yâziyye düstûrlarının tab'ı için el-ân matba'a kalıpları mevcûd olmadığından neşredilmiş olan bazı kütübden düstûrların şekli ağrebü'l-garâibden 'addedilse hata mı edilmiş olur? Rumûzât-ı fenniye hakkında neşreylediğiniz müfid bendde muvazzahan der-miyân edilmiş olan esbâb-ı mukni'a şöyle dursun hurûfâtımız mikdârının öteden beri tahakkuk eden 'adem-i kifâyeti hasebiyle ecânibin envâ' hurufâtının dahî isti'mâlî lüzûmu nazar-ı dikkate alınacak olursa herkesin ol husûsda müttehidü'l-fikir olacağına şüphe yoktur. Herhâlde 'ulûm-ı ri'yâziyyenin memleketimizde ta'mimi için Avrupa rumûzât-ı fennesinin tamâmen ve 'aynen kabul ve isti'mâlini şart-ı mutlak 'addeylerim...⁹²

Aram Margosyan'ın *OMMCM*'deki ikinci katkısı Mart 1326/1910 tarihli "İstatistik Hakkında Bazı Mülâhazat" başlığını taşıyan yazısıdır.⁹³ (Bu makalenin çeviri yazısı için bakınız Ek 1) Margosyan'ın Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti'ne 1909 yılında üye olduğu dikkate alındığında, bu cemiyetin yayın organında yazılarının çıkması makûl görünmektedir.

Gerek cemiyet üyeliğinin gerekse dergiye gönderdiği mektupların Margosyan'ın hayatında bir dönüm noktasına "denk geldiğini" düşünüyüyoruz. Bir yandan 1908'de Fransızca yayınladığı kitabın olumlu eleştiriler alması, diğer yandan 1912 yılında yayınlanacak olan makalesinin hazırlıkları, bu iki tarih arasında Demiryolları Müdürlüğü görevinden ayrılmış olan Margosyan'ı yeni arayışlara itmiş olması muhtemeldir.

91 Cüneyd Okay, *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Belgeleriyle* (Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 2008), 173; Okay, *Eski Harfli Mühendislik Dergileri*, 2004, 47-48; [Fenmen], "Rumuzât-ı Fenniyemizin İslahı Mes'elesi," 69.

92 Cüneyd Okay, *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Belgeleriyle*, 174; Okay, *Eski Harfli Mühendislik Dergileri*, 48; Aram Margosyan, "Hendese-i Müllkiye Muallimlerinden Mehmed Refik Beye," *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası* 1, 3 (1909): 69-70.

93 Günergun, "Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri," 190.

Aram Margosyan'ın İstatistik Konulu Makalesinin Değerlendirilmesi

Aram Margosyan'ın istatistik hakkındaki görüşlerini incelemeden önce, istatistik alanını tanımlamaya çalışmamız gerekir. Gerek gündelik hayatta gerekse akademik hayatta değişik bağlamlarda karşımıza çıkabilen “istatistik” kavramının en kapsayıcı tanımlardan biri şu şekildedir: “İstatistik veri toplama, inceleme ve verilerden çıkarım yapma sanatı ve bilimdir”.⁹⁴ Osmanlı'da 1314/1900 yılında “mektep” kitabı olarak basılan *İstatistik ve Coğrafya-i Umranî* adlı eserinin girişinde Abdurrahman Şeref (1853-1925) istatistiğin tanımını şöyle vermektedir: “İstatistik adetle ifade olunabilen kaffe-i ahval ve vekayi-i düveliyye ve içtimaiyyeden bahs eder bir fendir.”⁹⁵

Margosyan yazısında istatistik kavramının Osmanlı'da eksik anlaşıldığını ve daha kapsayıcı bir tanımına ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. Onun tanımına göre istatistik, sadece bazı niceliklerin belirlenmesi ve dökümünün yapılması ile sınırlı değildir. Yani sadece bir veri toplama işi değildir. Eldeki verilerin analizi olmadan eldeki verilerden doğru çıkarımlar yapılamayacağını savunan Margosyan, verilerin “matematiksel analizini” de istatistik teriminin tanımının içine katarak ilk verdiğimiz tanıma daha yakın bir tanıma tercih etmiştir.⁹⁶

İstatistiksel analizin matematiksel temelleri olasılık kuramına dayanır. “Zayıf ve Kuvvetli Büyük Sayılar Kanunu” (Weak and Strong Laws of Large Numbers), “Merkezi Limit Teoremleri” (Central Limit Theorems) hem olasılık teorisinin hem de istatistiksel analiz için temel neticeleridir.⁹⁷ Bundan dolayı Margosyan, istatistik yaparken olasılık kuramının temel neticelerinin ve kavramlarının da bilinmesi ve uygulanması gerektiğini savunmakta, yazısında da bu tezini örneklerle desteklemektedir.⁹⁸

Margosyan yazısında çıkarımsal istatistikle ilgili dört örnek vermiştir. Bu örneklerden biri nüfus bilimi alanındadır. John Arbuthnot, 1710 yılında Royal Society'de yayınlanan “An Argument for Divine Providence Taken from the Constant Regularity of the Births of Both Sexes” başlıklı makalesinde erkek ve kız çocuklarının doğum olasılıklarının aynı olması hipotezini istatistiksel olarak incelemiştir. Eğer Londra'da doğan erkek çocuk sayısı

94 Statistics is the art and science of gathering, analyzing, and making inferences from data. Bkz. Stephen E. Fienberg, “What is statistics?”, *Annual Review of Statistics and Its Application* 1 (2014): 2, <https://doi.org/10.1146/ANNUREV-STATISTICS-022513-115703>; Frederick Mosteller, Robert E. K. Rourke, ve George B. Thomas, *Probability with Statistical Applications* (Massachusetts: Addison-Wesley Publishing Company, 1961), 2.

95 Zafer Toprak, “Osmanlı Devleti'nde Sayısallaşma ya da Çağdaş İstatistiğin Doğuşu,” *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, ed. Halil İnalçık ve Şevket Pamuk (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000) içinde, 100.

96 Aram Margosyan, “İstatistik Hakkında Bazı Mülâhazât,” *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası* 1, 6 (1910): 138a-b.

97 Eugene Seneta, “A Tricentenary History of the Law of Large Numbers,” *Bernoulli* 19, 4 (01 Eylül 2013): 1088–1121, <https://doi.org/10.3150/12-BEJSP12>.

98 Margosyan, “İstatistik Hakkında Bazı Mülâhazât,” 139–40.

kız çocuk sayısından belirgin bir biçimde 82 ardaşık yıl için daha fazlaysa, bu hipotezin istatistiksel olarak doğru olamayacağını savunmuştur. Arbuthnot'un argümanı ilk istatistiksel çıkarım örneği olarak bilinmektedir.⁹⁹ Margosyan'ın yazısında verdiği ilk örnek de Londra'da 18. yüzyılda yapılmış olan nüfus sayımları hakkındadır. Her sene doğan çocuk sayısının 7200 erkek ve 6800 kız olmak üzere toplamda 14000 adet olduğunu belirttikten sonra bunların ortalama değerler olduğunu belirtmiştir. Bu ortalama değerden sadece bir sene için 163 adet sapmanın olasılık kuramı açısından mümkün olduğunu belirten Margosyan, farazi bir durum sunmuştur. Eğer doğan erkek çocukların sayısı yıllar içinde 7100 ile 7300 arasında değişiyorsa ve eğer bir senede doğan erkek çocukların sayısı bu değerler arasına düşmezse o sene farklı bir durumun, bulaşıcı bir hastalık gibi, olduğu sonucuna varılabilir ve bunun nedeni araştırılabilir. Margosyan ortalama değer kadar ondan sapmaların da bilgi içerdiği vurgusunu yapmaktadır.¹⁰⁰

Margosyan'ın ikinci istatistiksel çıkarım örneği logaritma tablolarında sayıların dağılımıyla ilgilidir.¹⁰¹ Margosyan'ın 1910 tarihli Osmanlıca yayınlanmış yazısını okurken 20. yüzyılın başlarında Batı'da istatistiğin gelişimini de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Yirminci yüzyılın başında istatistik alanının gelişmesinde iki matematikçi Karl Pearson (1857-1936) ve Ronald Fisher (1890-1962) çok önemli rol oynamışlardır. Pearson, ki-kare (chi-square) testi kavramını 1900 yılında yayınlanmış bir makalesinde sunmuştur.¹⁰² 1920'li yıllarda Fisher bir dizi makalesinde Pearson'ın ki-kare testini ve onun uygulamalarını mercek altına almış ve Pearson'ın makalesini eleştirmiştir.¹⁰³ Teknik bir dille ifade etmek gerekirse ki-kare testinin uygulanabilmesi için elde edilmeye çalışılan istatistiksel dağılımı (eğer varsa) belirleyen parametrelerin sayısının, bazen de parametrelerin değerlerinin, önceden bilinmesi gerekmektedir. Çünkü bu sayı, dağılımın serbestlik derecesini (degree of freedom) belirlemektedir. Ki-kare testini doğru kullanabilmek için serbestlik derecesinin hesaplamaların içinde kullanılması gerekir. Bu kavramın önemi ancak Fisher'in 1920'lerdeki çalışmalarıyla ortaya çıkmıştır. Ki-kare testi günümüzde bile çok dikkatli kullanılması gereken bir test olma özelliğini korumaktadır.¹⁰⁴ Bu detayı vurgulamamızın sebebi, Margosyan'ın makalesini yazdığı 1910 yılında, günümüzde yaygın olarak kullanılan ki-kare testinin nasıl uygulanması gerektiğinin Batı'da da henüz tam anlaşılmadığını vurgulamaktır.

99 Ian Hacking, *Logic of Statistical Inference* (Cambridge: Cambridge University Press, 1965), 75.

100 Margosyan, "İstatistik Hakkında Bazı Mülâhazât," 139e-140a.

101 Margosyan, a.g.m., 139d.

102 Karl Pearson, "X. On the criterion that a given system of deviations from the probable in the case of a correlated system of variables is such that it can be reasonably supposed to have arisen from random sampling," *The London, Edinburgh, and Dublin Philosophical Magazine and Journal of Science* 50, 302 (21 Temmuz 1900): 157-75, <https://doi.org/10.1080/14786440009463897>.

103 Stephen M. Stigler, "Karl Pearson's Theoretical Errors and the Advances They Inspired," *Statistical Science* 23, 2 (01 Mayıs 2008): 268, <https://doi.org/10.1214/08-STS256>.

104 R. L. Plackett, "Karl Pearson and the Chi-squared Test," *International Statistical Review* 51 (1983): 59-72.

Margosyan, Callet'nin (metinde "Gale" olarak geçen) logaritma tablolarından¹⁰⁵ ürettiği 600 sayıdan oluşan kümenin düzgün (uniform) dağılıp dağılmadığını istatistiksel olarak göstermek istemiştir. Yani her sayıdan kesin olarak 60'ar tane bulunması yerine, yaklaşık olarak 60 adet bulunduğu bir durumda, sayılarının dağılımının düzgün olduğu hipotezini istatistiksel olarak doğrulamak istemiştir. Verilen bir sayı kümesinin belirli bir olasılık dağılımından gelip gelmediğini belirlemek çıkarımsal istatistiğin temel uygulamalarından biridir. Bunun için Margosyan ki-kare yöntemini uygulamaya çalışmıştır. Matematikte art arda yapılan işlemlerde parantezlerin nereye konacağını net olarak belirtmek gerekir. Ne yazık ki Margosyan ki-kare testini matematiksel sembol kullanmadan yazılı olarak anlatmaya çalışırken bunu yapamamıştır. Ayrıca Margosyan'ın ifadelerinde, ortalama değer olarak alınan değer, verilerden çıkan örneklemin ortalama değeri mi yoksa hedeflenen dağılımın ortalama değeri mi olduğu açık değildir. Ki-kare testinde ikisi de kullanılabilir. Biri yansız diğeri de yanlı kestirim (biased estimator) verir. Tüm bu muğlaklıklar, Margosyan'ın yazısında sayıların düzgün dağıldığı hipotezini test etmek için ki-kare yöntemini kullanmaya çalışmış olduğunu değiştirmez. Tekrarlamak gerekirse, 1910 yılında bu testin titiz ve doğru uygulanması için yeterli bilgi birikimi Batı'da oluşmamıştır. Bu testi kullanarak Margosyan, güncel istatistiksel çıkarım tekniklerinden birini göstermek istemiştir.¹⁰⁶

Margosyan yazısında, istatistiksel çıkarım yöntemlerinin değişik bilim alanlarındaki uygulamalarıyla da ilgilenmektedir. Bu konuda verdiği iyi bilinen iki örnekten biri doğa bilimlerinden (kimyadan), öbürü de beşeri bilimlerden (iktisattan). Kimyadan verdiği örnek, sudaki oksijen oranının bulunmasıyla ilgili deneyler ve bu deney sonuçlarının analizi ve yorumlanması üzerinedir. Dumas ve Prevost yaklaşımı, zamanında ses getirmiş ve tartışmalara yol açmıştır.¹⁰⁷ Bu deneylerin hangi cihazlarla ve nasıl yapıldığı ile ilgilenmeyen Margosyan'ın asıl ilgilendiği husus, 19 veriden elde edilmiş örneklem ortalamasının "gerçek ortalamayı" ne kadar iyi temsil ettiğini tespit etmektir. Prevost'un iddiası, sudaki oksijen oranının 12,5 olduğu şeklindedir. Ancak Dumas deneylerinden 12,515 neticesini elde ederek Prevost'un iddiasının geçerli olmadığını iddia etmiştir. Bu çıkarımı doğru bulmayan Margosyan, yeterli sayıda deney yapılmamış olduğunu iddia etmektedir.¹⁰⁸ Eğer kuvvetli biçimiyle Büyük Sayılar Yasası (Strong Law of Large Numbers) geçerliyse, ortalama değere istenilen hassasiyette ulaşabilmek için yapılması gereken "birbirinden bağımsız" deney sayısı hakkında önceden kestirim yapmak mümkündür. Bu yasaya göre bir deney düzeneği ile elde edilen sayıların ortalama değeri, yapılan deney sayısı arttıkça belirli sabit bir değere yakınsar.¹⁰⁹ Burada iki önemli nokta vardır: Birincisi yeterli sayıda deney yapılmış

105 François Callet, *Tables Portatives de Logarithmes* (Paris: Firmin Didot, 1795).

106 Margosyan, "İstatistik Hakkında Bazı Mülâhazât," 139d.

107 H. E. Roscoe ve C. Schorlemmer, *A Treatise on Chemistry, The Non-Metallic Elements*, c. 1 (London: Macmillan And Co., 1881), 216.

108 Margosyan, "İstatistik Hakkında Bazı Mülâhazât," 138e-139a.

109 William Feller, "The Strong Law of Large Numbers," *An Introduction to Probability*, c.1, 3th ed. (New York:

olmasıdır ki Margosyan bu noktayı sorgulamaktadır. Diğeri ise deneylerin birbirinden bağımsız olmasıdır. Bunu kontrol etmek için deneyin yapıldığı cihazların ve deney ortamının sorgulanması gerekmektedir. Margosyan, deneylerin birbirinden bağımsız olma koşulunu incelememiştir.¹¹⁰

Margosyan'ın verdiği ikinci örnek iktisattandır ve meşhur iktisatçı ve sosyolog Vilfredo Pareto'nun (1848-1923)¹¹¹ 1896 yılında ortaya attığı ve günümüzde Pareto Kanunu olarak da bilinen ilişki üzerinedir.¹¹² Bu kanun bir topluluktaki varlıkların dağılımı üzerine önerilen matematiksel bir ilişkiyle ifade edilir. Değişkenlerin logaritmaları alınarak yazıldığında, kanun bir doğrusal denklem olarak yazılabilir:

$$\log(N) = \log(a) - x \cdot \log(b).$$

Bu denklemde $x = \text{varlık değerini}$, $N = N(x) = \text{en az } x \text{ varlık değerine sahip insan sayısını}$ göstermektedir. $a > 0$ ve $b > 1$ sayısal değerleri, belirlenmesi gereken parametrelerdir.¹¹³ Belirli bir ülke ya da topluluk verildiği zaman, değişik x değerleri için o varlık değerine sahip insanların sayısı, yani N , kestirilebilir. Bu veri kümesi eksenleri x ve $\log(N)$ olan bir grafiğe işlenirse bu veriler arasından geçen en yaklaşık doğru bize $\log(a)$ ve $\log(b)$ değerlerini verir. Daha somut bir ifade ile doğrunun y eksenini kestiği nokta $\log(a)$ değerini, doğrunun eğimi de $-\log(b)$ değerini verecektir. Burada uygulanan en yaklaşık doğruyu bulma metodu en sık kullanılan istatistiksel çıkarım metodlarından biridir. Bu tarz “ilişki” üretme biçimi doğa bilimlerinde de sık olarak kullanılmaktadır.

Margosyan istatistik alanının teknik bilgi olmadan kavranamayacağını ve bu teknik bilgilere hâkim olabilmek için gerekli matematiksel olgunluğun yurtdışında yetişen mühendislerde bulunduğunu belirttikten sonra, bu donanımdaki mühendislere birçok bakanlıkta istatistik analiz yapmak için ihtiyaç olabileceğini vurgulamıştır. Diğer bir deyişle Margosyan, mühendisler için yeni iş imkânları tanımlamıştır.¹¹⁴ Margosyan'ın yazısı bir yandan da kendine referans veren bir yazıdır. Yani Margosyan bir yandan istatistiksel analizin önemini örneklerle savunurken, bu konudaki kendi bilgilerini de göz önüne sermektedir. Yazıyı okuyan ve Margosyan'ın geçmişini bilen biri, Margosyan'ın sözünü ettiği becerikli mühendisler kendisinin de bir örnek teşkil ettiğini kolaylıkla anlayabilir. Çünkü makalenin yazıldığı tarihte Margosyan artık herhangi bir eğitim kurumunda ders vermeyen, demiryolları müdürlüğünden ayrılmış çok donanımlı bir mühendis olarak karşımıza çıkmaktadır.

John Wiley & Sons, 1968) içinde, 243–45; Seneta, “A Tricentenary History of the Law of Large Numbers,”

110 Margosyan, “İstatistik Hakkında Bazı Mülâhazât,” 138e-139a.

111 Joseph A Schumpeter, “Vilfredo Pareto (1848-1923),” *The Quarterly Journal of Economics* 63, 2 (1949): 147, <https://about.jstor.org/terms>.

112 Margosyan, “İstatistik Hakkında Bazı Mülâhazât,” 140d, 141a.

113 Schumpeter, “Vilfredo Pareto (1848-1923),” 155.

114 Margosyan, “İstatistik Hakkında Bazı Mülâhazât,” 137b.

Sonuç Yerine

Aram Margosyan'ın biri Fransız diğeri Osmanlı olmak üzere iki meslekî topluluğa üye olduğunu ve bu topluluklarla bağlantılı yayın organlarında bilimsel makalelerinin yayımlandığını tespit ettik. Bu iki topluluğun ve dergisinin amaç, kapsam ve yönelimleri birbirinden hayli farklıdır. Eldeki bu makale ile Margosyan'ın Fransa ve Osmanlı Türkiyesi'ndeki bu iki farklı *personasını* (amatör matematikçi ve mühendis hoca) onun iki eserini temele alarak gün yüzüne çıkarmaya çalıştık.

Les Amis des Nombres (Sayıların Dostları) adlı uluslararası matematik topluluğunun amacı, adından da anlaşılacağı gibi sayılarla ilgilenen profesyonel ve amatör matematikçileri bir araya getirmektir. Topluluğun kurucuları arasında, Maurice B. Kraitchik ve André Gérardin de vardır. Margosyan hem bu topluluğun hem de bu topluluğun resmi yazışmalarının yayımlandığı *Sphinx-Edipe* dergisinin kurucuları arasındadır.¹¹⁵ Margosyan'ın bu dergide Euler'in Subay Problemi'yle ilgili bir makalesi yayımlanmıştır. Bu makalesinin dikkat çektiğini ve ufak da olsa bir tartışma yarattığını göstermeye çalıştık.¹¹⁶ Diğer yandan Margosyan'ın yurt dışında tanınmışlığını sağlayan bir sihirli kare üretme yöntemi olan *Margossian Method*'dan tespit edebildiğimiz kadarıyla hem Osmanlı ve hem de Cumhuriyet Türkiye'de sadece Ahmet Hâmit Dilgan haberdardır.¹¹⁷ Ancak Dilgan bile Margosyan'ın sihirli kareler kitabından bahsetmemektedir. Margosyan'ın çalışmalarından haberdar olan, bizim belirlemediğimiz başka isimlerin de olması muhtemeldir. Margosyan'ın biyografisinde bazı belirsizlikler bulunmaktadır: Özellikle Hendese-i Mülkiye Mektebi'ndeki hocalığına dair ayrıntılar bilinmemektedir. İlerideki araştırmalarla bu durumun da açıklığa kavuşmasını umuyoruz.

Margosyan'ın üye olduğu Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti, bir meslekî cemiyettir. Belirttiğimiz gibi, Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti üyelerinin büyük kısmı Nafia Nezareti mühendislerinden ve Hendese-i Mülkiye Mektebi hocalarından oluşmaktadır.¹¹⁸ Margosyan, her iki meslek grubuna da dâhildir.¹¹⁹ Cemiyetin yayın organı olan *OMMCM*'de toplam iki yazısı yayımlanan Margosyan, özellikle istatistik hakkındaki yazısı dergideki diğer yazılardan bilimsel içerik olarak ayrılmaktadır.¹²⁰ Margosyan'ın tüm yazılarında vurgulamaya çalıştığı temel bir nokta vardır. Verili bir sayı kümesinde ortalama değer hesabı basit aritmetik bir işlemde ibaret değildir. Doğru olarak hesaplanırsa bile ortalama değer, sayılardan oluşan bir veri kümesini tam olarak temsil edemez. Çıkarımsal istatistik alanını örneklerle tanıtmaya çalışan Margosyan, yazısına iki sayısal örnekle başlamış ve bu örneklerde istatistiksel

115 Gérardin, "Supplément au Sphinx-Edipe de Septembre 1921: Amis des Nombres," 145.

116 Margossian, "Les Carrés d'Euler (Problèmes des Officiers)".

117 Hâmit Dilgan, *Matematiğin Tarih ve Tekâmülüne Bir Bakış*, 21.

118 Günergun, "Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri," 160.

119 Okay, *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Belgeleriyle*, 66.

120 Okay, *Eski Harfli Mühendislik Dergileri*, 40-62.

analizin nasıl uygulandığını açıklamıştır. Daha sonra, istatistiğin bilimlere uygulanmasıyla ilgili iki örnek sunmuştur. Kimya konusunda verdiği örnek, Dumas ve Prevost tarafından ortaya atılan sudaki oksijen oranının ölçümleri ve bu ölçümlerden çıkarılan ortalama değerler hakkındaki bir anlaşmazlık üzerinedir. Margosyan'ın ikinci örneği, Parretto'nun servet dağılımı denklemini tanıttığı (Politik) Ekonomi'den bir kanun bulma yöntemidir. Margosyan yazısında teknik detaylara girmemiş, örneğin Parretto Kanunu'nun istatistikle bağlantısını kurmamıştır. Ama çok standart bir metodun kullanıldığı aşikârdır, Margosyan'ın metinde tanıtılmamış olmasına rağmen bu metodu yazımızda özetledik. Margosyan, çıkarımsal istatistiğin bu çarpıcı uygulamalarına dayanarak, devletin her bakanlığının istatistiksel analizi farklı problemlere uygulamaya fazlasıyla hazır mühendisler istihdam edebileceğini iddia etmektedir. Ayrıca bu tür işler için en uygun adayların Batı'da yetişmiş ve matematiksel problemleri çözebilecek donanımına sahip mühendisler olduğunu savunmaktadır. 1910 yılında artık devlete bağlı bir memuriyette çalışmadığını öngördüğümüz Margosyan, bu ifadeleriyle kendisine de işaret etmiş olabilir. Çünkü Margosyan bu makaleyi “*demiryollarının eski müdürü*” olarak imzalamıştır.¹²¹ Ayrıca, Hendese-i Mülkiye Mektebi'nin 1909 yılında Mühendis Mekteb-i Âlisi'ne dönüştüğü göz önüne alırsa,¹²² Margosyan 1909'dan önce Hendese-i Mülkiye Mektebi'nden istifa etmiş olmalıdır.¹²³

Margosyan'ın Avrupa'daki *personası* Paris'te mühendislik eğitimi almış (çünkü Margosyan yurt dışı yayınlarında kendisini sık sık École des Ponts et Chaussées mezunu olarak tanıtmaktadır¹²⁴), sihirli kareler ve dolayısıyla eğlendirici matematik ile ilgilenen amatör bir matematikçidir. Osmanlı devlet teşkilatında üst düzey brokratik görevleri yürütmüş bir memur, sivil mühendislik eğitimi veren bir kurumda çalışmış matematik ve mühendislik hocasıdır. Ayrıca büyük olasılıkla 1909 sonrası işsiz kalmış bir Osmanlı Ermenisi'dir. 1912 yılında yayınladığı makale onun amatör matematikçi kimliğinin daha fazla ön plana çıktığına işaret eden önemli bir belgedir. 1931'de Avusturya yakınlarındaki Strobl'da öldüğünü bildiğimiz Margosyan,¹²⁵ muhtemelen mütareke döneminde ülkeyi terk etmiştir.

121 Margosyan, “İstatistik Hakkında Bazı Mülâhazât,” 141.

122 Kaçar, Zorlu, Barutçu, Bir, Ceyhan, Neftçi, *İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz*, 157.

123 Uluçay ve Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, 332.

124 Margossian, *De l'Ordonnance des Nombres dans les Carrés Magiques Impairs*, VIII; Margossian, “Les Carrés d'Euler (Problèmes des Officiers),” 1.

125 Margossian, “Carrés Latins Semi-diagonaux,” 365.

Ek 1 / Appendix 1

Aram Margosyan'ın İstatistik konusundaki Makalesinin Çeviriyazısı:

“İstatistik Hakkında Bazı Mülâhazât” *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası* 1, 6 (Mart 1326/Mart-Nisan 1910): 137-141.

[137 a] Şâyan-ı mütâla‘a olan istatistik husûsu hakkında arkadaşların dikkatini celp etmek isterim. Bu bâbda, irâd olunacak mülâhazât pek uzun tafsîlâta muhtâc ise de mümkün mertebe ihtisâr edileceğinden maksat i‘tibâriyle ifâdât ve ta‘rifâtın nâ-tamam kaldığına ‘atf-ı nazar buyrulması rica olunur.

[137 b] Bizde câri olan efkâra bakılırsa istatistik pek kolay bir şey olup herkesin becerebileceği husûsâtıdır. Halbuki memâlik-i mütemeddinede istatistik şubelerinin idareleri münhasıran riyâziyyât-ı ‘âliyye ve husûsiyetle hesâb-ı ihtimâlîye vukûfu olan zevâta tevdi‘ edildiğinden bu husûsun arkadaşlar için bir meslek olabileceği vârid-i hâturdur. Bi-hakkın mühendis olanların riyâziyyât-ı ‘âliyyeye vâkıf bulunmaları muktezî olduğu gibi ittihâz eyledikleri meslekte buldukları ile kalmamak ve rehber olmak fennin terakkisine hâdim bulunabilmek ve husûsât-ı hendesiyye-i muhtelifede mütemâdiyyen neşr edilmekte olan kıymetli asârı mütâlaa edebilmek için daima riyâziyyât ve tatbikâtıyla uğraşmaları şart-ı mutlak hükmündedir. [Avrupa’nın meşhûr mekâtibinden tahsil etmiş olan ecnebi mühendislerin bizimkilere nazaran meziyetleri esbâbının biri de budur.] Her nazâratda teşekkül-i lüzum-u tahakkuk eden istatistik idareleri için me‘mur aranılacak olursa evsâf-ı lâzıma hâ‘iz oldukları me‘mûl bulunan mühendislerimize mürâca‘at olunması tabî‘i ettiğinden riyâziyyâta merakı olan arkadaşların ona göre hâzırlanmaları kendileri için fâ‘idadan hâli olmaz zannındayım.

[138 a] İstatistikin riyâziyyât ile cihet-i te‘alluk ve münasebeti nedir? Sırf nazârî olmayan ûlum ve fûnûn-ı muhtelifede bir hakîkatin tahkik veya taharrisi için icrâ edilen tecârib neticesi olmak üzere bazı a‘dâd istihsâl edilecek olursa yegâne bir tecrübe mahsûlü kifâyet etmeyip bunun defaâtle tekrârı lâzım gelerek işbu tecârib-i ‘adîdenin neticelerini yekdiğeri ile kıyâs ve tatbik ve bunlar münâkaşa edildikten sonra matlûb hâsıl olabilir. ‘Ulûm-u rasadiyye ve tecrübiyye [science d’observation et experimentals] ta‘bîr olunan hikmet ve kemmiyyât gibi ‘ulûmda aranılan kâ‘idenin ta‘yîni ekseriyye ‘adedten mahdûd olan tecâribten istihraç edilir. Cem‘iyyât-ı beşeriyyeye te‘alluk eden ahvâl ve vekâyi‘e gelince bunlar için ale‘l-ekser tecrübe icrâsı mümkün olmayıp taht-ı te‘şirinde bulunduğu kavâ‘idin ta‘yînine değin ahvâl ve vekâyi‘-i mezkûranın senelerce kayıt ve tahrîri lâzımdır.

[138 b] İstatistikten maksad-ı aslî her nev‘ vukû‘ât ve zuhûrâta ‘â‘id erkâmın istihsâl ve kaydıyla işbu erkâmın tatbik ve münâkaşasından hâsıl olan netâyicin ta‘yîninden ‘ibârettir.

[138 c] İşbu ta'rîf istatistik lüğatinin ma'na-ı i'tibâriyyesini tevsi' ediyor ise de iktisâdiyyûn 'indeinde lüğat-ı mezkura mücerred cem'ıyyât-ı beşeriyyeye te'alluk eden ahvâle itlâk olunur. Her hâlde istatistik erkâmı ile bâlâda zikir olunan 'ulûma 'â'id erkâm beyninde esâslı bir fark tasavvur olunamadığından her iki kısma tatbîk edilecek kavâ'id-i nazariyyenin 'aynı bulunması tabî'idir.

[138 d] Ba'zı ticâret icrâsıyla bir kıymetin ta'yîni matlûb olduğu halde bu babda mükerreren icrâ edilen tecrübelerden hâsıl olan a'dâd yekdiğerlerine pek yakın olmakla beraber tamâmen tevâfuk etmediği için işbu a'dâdın kıymet-i vasatiyyesi aranılan kıymet-i hakîkiyye nazarıyla bakılır. İşbu kıymet-i vasatiyye doğru mudur? Buna hüküm edebilmek kavâ'id-i mahsûsaya menûttur.

[138 e] İzâh-ı madde için garîp bir misâl irâd edeceğim. Kimyâ okumuş olanlar meşhûr Mösyö Duma'nın ismini tahattur ederler. Haylî münâkaşât-ı dâ'î bulunmuş olan doktor Prevost kâidesinin sahîh olup olmadığını tahkîk zımnında mûmâ-ileyh Mösyö Duma suyun terkiybini sûret-i mükemmelede olarak yeniden ta'yîn etmek istedi eğer mezkûr kâide doğru ise [139 a] suda 100 dirhem müvellidü'l-humûzaya mukâbil tam on iki buçuk dirhem müvellidü'l-buhar bulunmak icâb edildiğinden mûmâ-ileyhin bu gibi, keşfiyatında mu'tâdı olan mahâret ve dikkatiyle on dokuz kere tahlîl-i tecrübeleri icrâ eyledikten sonra neticelerinin kıymet-i vasatiyyesi olarak müvellidü'l-buharın sâlifü'z-zikr mikdârı için 12,515 hâsıl olmakla, doktor Prevost kâidesinin adem-i sıhhatine hüküm verildi. Halbuki Mösyö Duma'nın istihsâl eylediği, erkâma nazaran, tecrübelerin 'adedi kâfi olmadığı ve binâen aleyh işbu kıymet-i vasatiyyenin hakîkate muvâfık bulunamayacağı hesab-ı ihtimâlî kavâ'idi ile isbât olunur.

[139 b] Gerek istatistiğe ve gerek bahis edilen fûnuna müte'allik bulunsun 'aynı nev' vukû'âta 'â'id erkâmın tedkîk ve münâkaşası ve işbu erkâm beyninde olan fark ve fasllarının (erreurs ou écarts) tahdîdi ve aranılan kavâ'id düstûrlarının iktibâsı hesab-ı ihtimâlî ve ri'yâziyyât-ı 'âliyye usûllerinin tatbîkine mütevakkıftır. Kavâ'id zuhûriyyenin keşfine değin esâsen tesâdüfî add edilecek olan bu nev' 'âdâdın bir kısmının tahrîfî hâlinde, hesab-ı ihtimâlî bunu derhâl meydâna çıkârır.

[139 c] Mezkûr hesabın ne kadar câlb-i merâk olduğu şâyân-ı istigrâb görünen işbu ifâdatdan anlaşılabilir bu husûsta ez-cümle bir iki misâl irâd edeyim.

[139 d] Gâle Logaritma Mecmû'ası'nın¹²⁶ keyfe-me'ttefak bir sahifesinde bulunan altı yüz 'aded logaritmalarının meselâ altıncı rakamını kaydedelim. Sıfırdan dokuza kadar olan on 'aded rakamın her biri takrîben altmış defa' zuhûr edecektir. Kaydedilmiş olan mikdârların altmış ile olan cezr-i farkı ve faslları terbi' edildikten sonra işbu murabba'ların kıymet-i vasatiyyesi mezkûr fark ve faslların kıymet-i mutlakalarının kıymet-i vasatiyyesi murabba'ına taksîm edildikte $\frac{4}{2}$ ¹²⁷ hâsıl olur.

126 Callet'in logaritma kitabı kastedilmektedir: Callet, *Tables Portatives de Logarithmes* (Yazarların notu).

127 Bu kesirin tam olarak kaç olduğunu tespit edemedik. Ahmet Fezyoğlu bu değerin $\frac{4}{3}$ olabileceğini bilgisayar yardımıyla yaptığı bir hesaba dayanarak öngörmektedir.

[139 e] Tevellüd eden çocuklardan erkek ve kızlar ‘adedinin nisbeti her memleket veya şehir ve kasabada bir kıymet-i vasatiyye-i mu‘ayyene kurbunda tahavvül edip mevcud istatistiklere nazaran işbu kıymet-i vasatiyye kavâ‘id-i mahsûsasına tevfiķān ta‘yîn edilirse sârî hastalık gibi âhvâl-i fevkâ‘l-‘âde zuhûr ettiği takdirde her sene vukû‘ bulan tahavvülât mikdârları mahdûd ve hesâb-ı ihtimaliyyenin irâ‘e eylediği kavâ‘ide tâbi‘dir. Londra şehrine ‘â‘id on sekizinci ‘asrın istatistiklerine nazaran, yedi bin iki yüzü erkek ve altı bin sekiz yüzü kız olmak üzere tevellüdât-ı seneviyye on dört [140 a] bin ‘adetten ‘ibârettir. Yüz sene zarfında erkek çocukların ‘adedi bir kere olarak miktâr-ı vasatî-i mezkûrdan yüz altmış üç kadar fazla oldu nispetle büyük olan şu farkın yalnız bir def‘a zuhûr etmesi hesâb-ı ihtimâlî kavâ‘idine muvâfıktır. Eğer müddet-i mezkûra zarfında her sene doğan erkek çocukların ‘adedi 7300 ile 7100 arasında buluna idi ya‘nî mezkûr kıymet-i vasatiyyeye göre zuhûr eden fark bir def‘a olarak yüzü tecâvüz etmemiş olsa idi bunun ahvâl-i tabî‘iyye hâricinde bir sebep ve hikmete ma‘tûf bulunduğuna sûret-i kat‘iyyede hüküm olunmak lâzım gelirdi.

[140 b] Bir memleket veyâ bir şehir ve kasaba ahâlîsinin sene be sene mikdârı, bir mahallin tevellüdât ve vefaiyyât-ı seneviyyesi, her nev‘ hastaların ‘adedi, mehâkimce rû‘yet olunan da‘vâların mikdârı, hapishânelerde tevkîf edilen zevâtın ‘adedi, envâ‘-ı hayvânât-ı ahalliyyenin ve mahsûlât-ı ârziyye-i muhtelifenin kemmiyâtı, her kıta‘da yağān yağmûr ve kâr mikdârları, mekâtib talebesinin ‘adedi, zuhûr eden yangınlar ve sâ‘ire istatistike ‘â‘id husûsâtandır.

[140 c] Kaydedilen bu gibi ma‘lûmâtın riyâziyyâtın dalâletiyle bir çok netâyic-i mühimme istihsâl olunarak işbu netâyic hükümetlerin ba‘zı tedâbir-i hasene ittihâzına sebep olduğu gibi tedâbir-i hükûmetinde ne-te‘sir hâsıl eylediğini gösterir.

[140 d] İstatistik fennî erkâmı toplamaktan ‘ibâret ola idi büyük bir fâ‘idesi tasavvur olunamâzdi. Ancak bu erkâmın tedkîk ve münâkaşası işbu fenne büyük bir kıymet verdiğiinden memâlik-i mütemeddinenin kâffesinde kâyıtla ehemmiyet verilmiştir. İstatistik üsûlü riyâziyyât-ı ‘aliyye tatbîkine mütevakkıf olduğu bâlâdaki tafsîlattan müstebân olup asıl maksadım da bunu göstermek idi ve matlûb da hâsıl oldu zan ederim. Ma‘a-hazâ diğēr bir misâlin dahî irâdıyla hatm-i kelâm edeceğim: servetin âhâlî beyninde sûret-i tevzî‘ hakkında birçok memlekette istatistikler mevcuttur. Lozān Darülfünunu ‘ilm-i iktisād mu‘allimlerinden Mösyö Pareto işbu istatistikleri tedkîk eyledikte her memlekette servet-i şahsiyyenin sûret-i tevzî‘ bir kâ‘ide-i külliyye tahtında bulunduğunu birkaç sene akdem ta‘yîn ile düstûrunu vaz‘ eyledi şöyle ki vâridât-ı seneviyyesi bir x kıymetine müsâvî veyâhüd bundan [141 a] fâ‘ik olan zevâtın ‘adedi N olup b ve a her memlekette ve her seneye mahsûs ba‘zı emsâl-i sâbite olduğu hâlde tevzî‘-i servet

$$\frac{a}{b^x} = N$$

Veyâhüd,

$$\log N = \log a - X \log b$$

mu'âdeleleriyle ta'rif olunur.

Sâbık Demiryolları Müdürü Ârâm

Teşekkür: Ki-kare testinin uygulandığı bölümde okuyamadığımız kesirin 4/3 sayısı olabileceğini hesaplayarak gösteren Ahmet Feyzioğlu'na, Euler Subay Problemi ve Latin kareleri konularındaki bilgilerini paylaşan Emine Şule Yazıcı'ya, Edward Fleisher'in doktora tezini bulup gönderen Filiz Ekingen Flores Mamondi'ye (Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi), Margosyan'ın istatistik yazısıyla ilgili yorumları ve Arbutnot'un makalesini öneren Berna Kılıç'a, Margosyan'ın öğrencilik fotoğraflarını gönderen ve onları yayımlama izni veren Anne Lacourt'a (École nationale des Ponts et Chaussées, Direction de la Documentation, des Archives et du Patrimoine), Margosyan'ın 1912 tarihli makalesinin teminindeki yardımlarından dolayı Yakup Demir'e (Kastamonu Üniversitesi Bilgehan Bilgili Merkez Kütüphanesi) ve Virginie Melcus'a (Le Mans Üniversitesi, Service du Prêt Entre Bibliothèques, PEB), Bibliothèque Universitaire du Mans, Service Commun de Documentation), Margosyan'ın *Fenn-i Mihanik* adlı eserini temin etmemizi sağlayan Erdal Işık'a (İTÜ Nadir Eserler Kütüphanesi), Cipolla'nın Margossian Method'dan bahseden İtalyanca makalesini temin etmemizi sağlayan Michele Righini'ye (Biblioteca dell'Archiginnasio, Biblioteche di Bologna - Comune di Bologna), Rouse Ball'ın 1909 tarihli kitabını gönderen İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Nadir Eserler Kütüphanesine, *Sphinx-Edipe* dergisinin 1921 tarihli nüshalarını gönderen Johanna Mercado ve Andrew Majcher'e (Brown Üniversitesi, The John Hay Kütüphanesi, ABD), makale yazım sürecindeki desteklerinden ötürü Ahmet Kaçar'a (Kastamonu Üniversitesi Eğitim Fakültesi), André Gérardin ve *Sphinx-Edipe* dergisi hakkında verdiği bilgiler için Jenny Boucard'a (Centre François Viète d'Histoire des Sciences et des Techniques, Fransa), bu makale hakkındaki yorumları için Müjdat Takıçak'a teşekkür ediyoruz.

Acknowledgments: The authors would like to thank Ahmet Feyzioğlu for suggesting that the fractional number found in the section where the chi-square test was applied, was 4/3; Emine Şule Yazıcı for sharing information on the Euler Officer Problem and Latin squares; Filiz Ekingen Flores Mamondi (Boğaziçi University Library) for sending Edward Fleisher's doctoral thesis; Berna Kılıç for recommending Arbutnot's article and her comments on Margossian's article on statistics; to Anne Lacourt (École nationale des Ponts et Chaussées, Direction de la Documentation, des Archives et du Patrimoine) for sending Margossian's photos from his student years and giving permission to publish; Yakup Demir (Kastamonu University Bilgehan Bilgili Central Library) and Virginie Melcus (Le Mans University, Service du Prêt Entre Bibliothèques (PEB), Bibliothèque universitaire du Mans, Service Commun de Documentation) for their assistance in obtaining Margossian's article of 1912; Erdal Işık (ITU) for providing us with Margossian's book *Fenn-i Mihanik*, to Michele Righini (Biblioteca dell'Archiginnasio, Biblioteche di Bologna - Comune di Bologna) for providing us with Cipolla's article mentioning the Margossian Method; to İstanbul University Library and Documentation Department Rare Books Library for sending Rouse Ball's book dated 1909; to Johanna Mercado and Andrew Majcher (Brown University, The John Hay Library, USA) for sending the copies of the 1921 issues of the journal *Sphinx-Edipe*; Ahmet Kaçar (Kastamonu University Department of Mathematics & Science Education) for his support during writing process of this article; to Jenny Boucard (Centre François Viète d'Histoire des Sciences et des Techniques, France) for sharing information on André Gérardin and *Sphinx-Edipe* magazine; to Müjdat Takıçak (Kastamonu University) for his comments on this article.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

Archives de l'École nationale des Ponts et Chaussées

Ecole des Ponts et Chaussées, Session 1876-1877, Photographies des élèves, Service documentaire, Archives, Inventaire albums photo, Photo no. 17, 26.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Arnoux, Gabriel. *Les Espaces Arithmétiques Hypermagiques*. Paris: Gauthier-Villars, 1894.

Bachmann, Paul ve Edmond Maillet. "Propositions Élémentaires de la Théorie des Nombres." *Encyclopédie des Sciences Mathématiques Pures et Appliquées*, c.1. Editör Jules Molk içinde 1–75. Paris, Leipzig: Gauthier-Villars, B. G. Teubner, 1906. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k290952/f9.image>. r=Propositions Elementaires de la Theorie des Nombres.

Ball, Walter William Rouse. *Mathematical Recreations and Essays*. 4th edition. New York: The Macmillan Company, 1905.

———. *Mathematical Recreations and Essays*. 6th edition. London: The Macmillan Company, 1914.

———. *Mathematical Recreations and Essays*. 10th edition. London: The Macmillan Company, 1922.

———. *Mathematical Recreations and Essays*. Editör Harold Scott MacDonald Coxeter. 11th edition. New York: The Macmillan Company, 1947.

———. *Mathematical Recreations and Problems of Past and Present Times*. 2th edition. New York: The Macmillan Company, 1892.

Ball, Walter William Rouse, ve Harold Scott MacDonald Coxeter. *Mathematical Recreations and Essays*. 13th edition. New York: Dover Publications, 1987.

Ball, Walter William Rouse, ve Harold Scott MacDonald Coxeter. *Mathematical Recreations and Essays*. 12th edition. Toronto and Buffalo: University of Toronto Press, 1974.

Bozkuş, Yıldız Deveci. *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Entelektüeller*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.

Callet, François. *Tables Portatives de Logarithmes*. Paris: Firmin Didot, 1795.

Cipolla, Michele. "Matematica Ricreativa." *Enciclopedia delle Matematiche Elementari* 3, 2 (1987): 481–538.

Denes, Jozsef, ve A. Donald Keedwell. *Latin Squares and their Applications*. New York and London: Academic Press, 1974.

Eden, Alp. "Toplumun Eylem Matematiği: Ahmet Hamit Dilgan." *Matematik Dünyası* 28, 110 (2021): 79–90.

Eden, Alp, ve Semiha Betül Takıçak. "Aram Margosyan'ın Sihirli Kareler Kitabı." *Matematik Dünyası* 29, 112 (2022): 20–26.

Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*. C. 3–4. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Fienberg, Stephen E. "What is statistics?" *Annual Review of Statistics and Its Application* 1 (2014): 1–9. <https://doi.org/10.1146/ANNUREV-STATISTICS-022513-115703>.

Feller, William. "The Strong Law of Large Numbers." *An Introduction to Probability*. C.1, 3th edition içinde 243-245. New York: John Wiley & Sons, 1968.

- [Fenmen], Mehmed Refik. "Rumuzât-ı Fenniyemizin Islahı Mes'elesi." *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası* 1, 3 (1909): 69.
- Frame, James Sutherland. "Review: W. W. Rouse Ball, *Mathematical Recreations and Essays*." *Bulletin of the American Mathematical Society* 46, 3 (1940): 211–13. <https://www.ams.org/journals/bull/1940-46-03/S0002-9904-1940-07170-8/S0002-9904-1940-07170-8.pdf>.
- Frisinger, H. Howard. "The Solution of a Famous Two-centuries-old Problem the Leonhard Euler-Latin Square Conjecture." *Historia Mathematica* 8, 1 (Şubat 1981): 56–60. [https://doi.org/10.1016/0315-0860\(81\)90005-7](https://doi.org/10.1016/0315-0860(81)90005-7).
- Furinghetti, Fulvia. "Mathematical Instruction in an International Perspective: The Contribution of the Journal *L'Enseignement Mathématique*." *One Hundred Years of L'Enseignement Mathématique, Moments of Mathematics Education in the Twentieth Century, Proceedings of the EM-ICMI Symposium*. Editör Coray Daniel, Fulvia Furinghetti, Helene Gispert, Bernard R. Hodgson, ve Gert Schubring içinde 19–47. Geneva: L'Enseignement Mathématique, 2003.
- Gérardin, André (Ed.) *Sphinx-Œdipe*. C. 16. Nancy (France), 1921.
- . "Supplément au Sphinx-Œdipe de Septembre 1921: Amis des Nombres." *Sphinx-Œdipe* 16 (1921): 145.
- Gispert, Hélène. "Les Débuts de l'Histoire des Mathématiques sur les Scènes Internationales et le Cas de l'Entreprise Encyclopédique de Felix Klein et Jules Molk." *Historia Mathematica* 26, 4 (Kasım 1999): 344–60. <https://doi.org/10.1006/hmat.1999.2260>.
- Günergun, Feza. "Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri." *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri: 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3-5 Nisan 1987*. Yayına Hazırlayan Ekmeleddin İhsanoğlu içinde 155-196. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987.
- Hacking, Ian. *Logic of Statistical Inference*. Cambridge: Cambridge University Press, 1965.
- Hâmit Dilgan, Ahmet. *Matematğin Tarihi ve Tekâmülüne Bir Bakış*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Matbaası, 1955.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz ve Veysel Bulut. *Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Zeylleri*. C. 2. Editör Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul: IRCICA, 2011.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen, ve Cevat İzgi. *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*. C. 2. Editör Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul: IRCICA, 1999.
- İnönü, Erdal. *Mehmet Nadir: Bir Eğitim ve Bilim Öncüsü*. Ankara: TÜBİTAK, 1997.
- Kaçar, Mustafa, Tuncay Zorlu, Burak Barutçu, Atilla Bir, C. Ceyhan, ve Aras Neftçi. *İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz*. Editör Mehmet Karaca. İstanbul: İTÜ Vakfı, 2012.
- Kraitchik, Maurice. *La Mathématique des Jeux ou Récréations Mathématiques*. Bruxelles: Imprimerie Stevens Frères, 1930.
- . *Mathematical Recreations*. 2nd ed. New York: Dover, 1953.
- Küçük, Serhat. "Osmanlı Basınının Mühendislik Mirası." *International Academic Social Resources Journal* 7, 37 (2022): 568–81. <https://doi.org/10.29228/ASRJOURNAL.61805>.
- Luciano, Erika. "The Enciclopedia delle Matematiche Elementari and the Contributions of Bolognese." *Mathematicians in Bologna 1861–1960*. Editör Salvatore Coen içinde 343–72. Basel: Springer Basel, 2012. <https://doi.org/10.1007/978-3-0348-0227-7>.
- Margossian, Aram. "Association Française pour l'Avancement des Sciences. Congrès (048 ; 1924 ;

- Liège). Auteur du texte.” *Simple Observation sur la définition du calcul des probabilités* içinde 135. Paris: Association Française pour l’Avancement des Sciences, 1925. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5774828p/f159.item.r=Association française pour l’avancement des sciences>.
- . “Carrés Latins et Carrés d’Euler (Modules Impairs).” *L’Enseignement Mathématique* 30 (1931): 41–49. <https://doi.org/10.5169/seals-23882>.
- . “Carrés Latins Semi-diagonaux”. *L’Enseignement Mathématique* 34 (1935): 365–77. <https://doi.org/10.5169/seals-26618>.
- . “De l’Ordonnance des Nombres dans les Carrés Magiques.” *Récréations Mathématiques et Problèmes des Temps Anciens et Modernes*. C. 3. Editör W. W. Rouse Ball içinde 1–64. Paris: A. Hermann et Fils, 1909. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/NEKAV/nekav14081.pdf>.
- . *Contribution à l’Étude des Carrés Magiques: De l’Ordonnance des Nombres dans les Carrés Magiques Impairs*. Paris: Librairie Scientifique A. Hermann, 1908.
- . “Les Carrés d’Euler (Problèmes des Officiers).” Editör André Gérardin. *Sphinx-Ceïpe* 7, özel sayı (1912): 1–16.
- . “Tribune Publique, 460.” *Encyclopédie des Ences Mathématiques Pures et Appliquées*. C. 4. Editör Jules Molk, içinde 76. Paris, Leipzig: Gauthier-Villars, B. G. Teubner, 1912. <https://iris.univ-lille.fr/bitstream/handle/1908/3624/44124-4-2-1.pdf?sequence=1>.
- Margosyan, Aram. *Fenn-i Mihanik-i Riyâzî, Fenn-i Hareket ve Fenn-i Kuvva*. İstanbul: Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Matbaası, 1302.
- . “Hendese-i Mülkiye Muallimlerinden Mehmed Refik Beye.” *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası* 1, 3 (1909): 69–70.
- . *Hesâb-ı Tahlîlî, Kitâb-ı Evvel: Hesâb-ı Tefâzülî*. C. 1. İstanbul: Matbaa-i Daire-i Askeriyye, 1304.
- . “İstatistik Hakkında Bazı Mülâhazât.” *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası* 1, 6 (1910): 137–41.
- Mosteller, Frederick, Robert E. K. Rourke, ve George B. Thomas. *Probability with Statistical Applications*. Massachusetts: Addison-Wesley Publishing Company, 1961.
- “Nécrologie(s).” *Nouvelles Annales de Mathématiques 4e série* 15 (1915): 115–16. http://www.numdam.org/article/NAM_1915_4_15__115_0.pdf.
- “News and Notices.” *The American Mathematical Monthly* 68, 3 (12 Mart 1961): 313–18. <https://doi.org/10.1080/00029890.1961.11989661>.
- “Notes.” *Bulletin of the American Mathematical Society* 28, 3 (01 Mart 1922): 134–39. <https://doi.org/10.1090/S0002-9904-1922-03520-3>.
- Okay, Cüneyd. *Eski Harfli Mühendislik Dergileri*. İstanbul: Kurtiş Matbaası, 2004.
- . “Eski Harfli Mühendislik Dergileri.” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2, 4 (2004): 629–40.
- . *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Belgeleriyle*. Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 2008.
- Pakalın, Mehmed Zeki. *Sicill-i Osmanî Zeyli: Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*. Çeviren Mustafa Keskin. C. 11. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008.
- Pamukciyan, Kevork. *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar: Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*. C. 3. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003.

- Pearson, Karl. "X. On the criterion that a given system of deviations from the probable in the case of a correlated system of variables is such that it can be reasonably supposed to have arisen from random sampling." *The London, Edinburgh, and Dublin Philosophical Magazine and Journal of Science* 50, 302 (21 Temmuz 1900): 157–75. <https://doi.org/10.1080/14786440009463897>.
- Plackett, R. L. "Karl Pearson and the Chi-squared Test." *International Statistical Review* 51 (1983): 59–72.
- Ponts Alliance (France). "Association Amicale des Ingénieurs Anciens Élèves de l'École des Ponts et Chaussées de France / Bulletin." 1908. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k992874z/f43.item.r=AramMargossianAssociationdesingenieurscivilsancienselèvesdel'ÉcoledespontsetchausséesdeFranceMargossian>.
- . "Association Amicale des Ingénieurs Anciens Élèves de l'École des Ponts et Chaussées de France / Bulletin." 1912. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1423826m/f38.item>.
- Roberts, Siobhan, ve Asia Ivić Weiss. "Harold Scott MacDonald Coxeter." *Biographical Memoirs of Fellows of the Royal Society* 52 (Ocak 2006): 45–66. <https://doi.org/10.1098/rsbm.2006.0004>.
- Roscoe, Henry Enfield, ve Carl Schorlemmer. *A Treatise on Chemistry, The Non-Metallic Elements*. C. 1. London: Macmillan And Co., 1881.
- Santur, Mehmet Fikri. "Yüksek Mühendis Mektebi Tarihçesi." *Mühendis Mektebi Mecmuası (Mezunlar Broşürü)* 4, 47 (1931): 1-3 (185-187).
- Schumpeter, Joseph A. "Vilfredo Pareto (1848-1923)." *The Quarterly Journal of Economics* 63, 2 (1949): 147–73. <https://about.jstor.org/terms>.
- Seneta, Eugene. "A Tricentenary History of the Law of Large Numbers." *Bernoulli* 19, 4 (01 Eylül 2013): 1088–1121. <https://doi.org/10.3150/12-BEJSP12>.
- Société Scientifique de Bruxelles. "Bibliographie." *Revue des Questions Scientifiques* XVII, 3 (1910): 627–28. https://archive.org/details/revuedesquestion00soci_65/page/626/mode/2up?q=Margossian.
- Société Scientifique e Bruxelles. "Bibliographie." *Revue des Questions Scientifiques* XXII, 3 (1912): 245–47. https://archive.org/details/revuedesquestion00soci_70/page/n255/mode/2up?q=Margossian.
- Stigler, Stephen M. "Karl Pearson's Theoretical Errors and the Advances They Inspired." *Statistical Science* 23, 2 (01 Mayıs 2008): 261–271. <https://doi.org/10.1214/08-STS256>.
- Toprak, Zafer. "Osmanlı Devleti'nde Sayısallaşma ya da Çağdaş İstatistiğin Doğuşu." *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*. Editör Halil İnalçık ve Şevket Pamuk içinde 95–112. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.
- Uluçay, Çağatay, ve Enver Kartekin. *Yüksek Mühendis Okulu (Yüksek Mühendis ve Yüksek Mimar Yetiştiren Müesseselerin Tarihi)*. İstanbul: Berksoy Matbaası, 1958.
- Ünalın, Çetin. "Mimar ve Mühendisler Tarafından II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul'da Yayımlanmış İki Dergi: Génie Civil Ottoman (1910) ve Zeitschrift Für Technik und Industrie in der Turkei (1916)." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 10, 2 (2009): 59–96.
- Whittaker, Edmund Taylor "W. W. Rouse Ball." *The Mathematical Gazette* 12, 178 (15 Ekim 1925): 449–54. <https://doi.org/10.1017/S0025557200247207>.

Tezler / Dissertations

- Fleisher, Edward. "On Euler Squares." New York University, Doktora Tezi, 1935.

Elektronik Kaynaklar / Electronic Sources

- Boyer, Christian. "Diophante". Bibliothèque de l'Institut Henri Poincaré, 2005. Erişim 13 Nisan 2022. <https://www.library.illinois.edu/mtx/DiophanteNumberTheoryJournal/DiophanteEnglPreface.pdf>.
- Bullyncx, Maarten. "From Exploration to Theory-driven tables (and Back Again). A History of Tables in Number Theory." HAL Open Science, 2014. Erişim 12 Mayıs 2022. <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01383821/document>.
- Danielsson, Holger. *Magische Quadrate*. Version 05.03.2022. Erişim 1 Nisan 2022. <https://www.magic-squares.info/docs/magische-quadrate.pdf>.
- Nabonnand, Philippe. "Jules Molk (1857-1914)." Facultés et Université de Nancy aux 19e-20e siècles, 2016. Erişim 12 Nisan 2022. <https://histoire-universite-nancy.fr/s/una2gm/item/1144>.
- "Nouvelles Diverses - Nominations et Distinctions." *L'Enseignement Mathématique* 22 (1922). Erişim 13 Nisan 2022. <https://archive.org/details/lenseignementmat22inte/page/n83/mode/2up?q=%22Les+amis+des%22>.
- "zbMATH Open, André Gérardin". Erişim 16 Haziran 2022. <https://zbmath.org/?q=ia%3Agerardin.andre>.
- "zbMATH Open, Maurice Kraitchik". Erişim 16 Haziran 2022. <https://zbmath.org/authors/?q=kraitchik>.



Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman / Ceride-i Emâkinü's-Sihha [1887-1897]: Yeni Bulunan Sayılar ve Yeniden Değerlendirme

Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman / Ceride-i Emâkinü's-Sihha [1887-1897]: Newly Discovered Issues and Reassessment

Cem Hakan Bařaran¹ 



¹Arař. Gör. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tıp Fakültesi, Temel Tıp Bilimleri Bölümü, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Eskişehir, Türkiye

ORCID: C.H.B. 0000-0002-4041-975X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Cem Hakan Başaran,

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tıp Fakültesi, Temel Tıp Bilimleri Bölümü, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Eskişehir, Türkiye

E-posta/E-mail: cemhakanbasaran@gmail.com

Başvuru/Submitted: 06.06.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested: 01.08.2022

Son Revizyon/Last Revision Received: 15.08.2022

Kabul/Accepted: 22.08.2022

Online yayın/Published online: 06.01.2022

Atf/Citation: Başaran, Cem Hakan. "Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman / Ceride-i Emâkinü's-Sihha [1887-1897]: Yeni Bulunan Sayılar ve Yeniden Değerlendirme." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 1 (2023): 67-103. <https://doi.org/10.26650/oba.1126586>

ÖZ

Ceride-i Emâkinü's-Sihha, Sultan II. Abdülhamid'in (salt. 1876-1909) özel hekimi olan Mavroyeni Paşa tarafından 1887-1897 tarihleri arasında yayımlanmıştır. Dergi, 2002 yılında Feza Günergun tarafından incelenmiştir. Bu makale ise Fransa'da yeni erişime açılan koleksiyon [BIU Santé, Paris] ve Osmanlı Arşivi belgeleri ışığında Günergun'un makalesine bir zeyl olarak kaleme alınmıştır. Derginin henüz bulunamayan sayıları vardır. *Ceride-i Emâkinü's-Sihha*, Dr. David Pardo'nun yazdığı yazılar nedeniyle sansüre uğramış ve tahsisatının kesilmesiyle kapanmıştır. Dergi sansüre uğradıktan sonra İmparatorluk Tıp Cemiyeti'nin (Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane, İstanbul) resmi yayın organı olan *Gazette médicale d'Orient*'un bir kopyası olarak yayın hayatını sürdürmüştür. Türkiye'de iki dilli (Fransızca ve Türkçe) yayımlanan bu ilk tıp dergisinin özgünlüğü sansüre uğradıktan sonra kaybolmuş ve Mavroyeni Paşa'nın sürekli çabalarına rağmen eski günlerine geri dönememiştir.

Anahtar sözcükler: Tıp tarihi, Mavroyeni Paşa, *Ceride-i Emâkinü's-Sihha*, tıbbi süreli yayın, sansür, Türkiye'de Frankofon literatür

ABSTRACT

Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman was published between 1887 and 1897 by Spiridon Mavrogeny Pasha, the private physician of Sultan Abdul Hamid II (r. 1876-1909). The journal was studied by Feza Günergun in 2002. This article is an addendum to Günergun's article in light of the newly opened periodical collection at *Bibliothèque interuniversitaire de Santé* [Interuniversity Health Library] in Paris, France and the documents kept in the Ottoman Archives. Currently, no library is found to possess a complete collection of the journal. The journal was censured due to the articles Dr. David Pardo had written and discontinued due to funding restrictions. Subsequently, the journal continued to be published in line with the *Gazette Médicale d'Orient*, the official publication of the *Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane*



[Imperial Medical Society] in Istanbul. *Gazette des Hôpitaux* was the first bilingual (French and Turkish) medical journal to be published in the Ottoman Empire. Its originality could not be maintained after censorship, and its publication was suspended despite Dr. Mavrogeny Pasha's continued efforts.

Keywords: History of medicine, Spiridon Mavrogeny, *Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman*, medical periodical, censorship, Francophone literature in Turkey

Extended Abstract

The journal *Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman / Ceride-i Emâkinü's-Sihha* was published between 1887 and 1897 by Spiridon Mavrogeny Pasha, the private physician of Sultan Abdul Hamid II (r. 1876-1909) and studied by Feza Günergün in 2002. This article is an addendum to Günergün's article in light of the newly opened periodical collection at *Bibliothèque interuniversitaire de Santé* [Interuniversity Health Library] in Paris, France and the documents kept in the Ottoman Archives in Turkey. Currently, no library is found to hold a complete collection of the journal. The journal was censured due to the articles Dr. David Pardo had written and was discontinued due to funding restrictions. Subsequently, it continued to be published in line with the *Gazette Médicale d'Orient*, the official publication of the *Cemiyet-i Tibbiye-i Şahane* [Imperial Medical Society] in Istanbul. *Gazette des Hôpitaux* was the first bilingual (French and Turkish) medical journal to be published in Ottoman Turkey. Its originality could not be maintained after being censored, and its publication was suspended despite Dr. Mavrogeny Pasha's continued efforts. This article contains the French and Turkish index of the 26 issues of the journal (in addition to Günergün's article) as well as the testimonial account of Dr. David Pardo about the death of Dr. Marko Pasha's wife and children from diphtheria in its appendix section. The *Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman* was a dramatic case that witnessed the effects of Abdul Hamid II's repressive rules on medical publishing, which made publishing a journal not in allegiance with Abdul Hamid II's Yıldız Palace impossible. Publications were also controlled by funding restrictions and censorship. Dr. David Pardo had attempted to draw attention in his articles to the inadequate measures that were being taken during the cholera epidemic, the scandalous decisions taken at Toptaşı Asylum, the failures in epidemic management, and the infrastructural problems of Istanbul. During the period when *Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman* was published and censored, the scientific activities of the *Cemiyet-i Tibbiye-i Osmaniye* [Ottoman Medical Society] in Istanbul were also being impeded. The sessions the Society held were banned because the government had deemed them to be unsuitable, and the Society's function of supervising and encouraging scientific publications had been transformed into one of inspecting publications that were deemed harmful. The Society functioned as a censorship commission until the beginning of the Second Constitutional Era in 1908, when it almost entirely lost its actual function.

Moreover, physicians during this period were not allowed to create associations. According to the Ottoman archival documents, the Ottoman Medical Society did not have enough linguistically qualified officers to supervise the suitability of medical works for publishing (i.e., to perform its censorship function). While this did impede the publication of medical works, it also prevented the publication of many pamphlets, booklets, books, and journals in other languages in Istanbul. Therefore, many authors lost a great deal of time, spending their efforts all in vain. Another medical society, *Cemiyet-i Tıbbiye-yi Şahane* [Imperial Medical Society] had also been subjected to various pressures in the same period. Important testimonies occurred about the pressure exerted on the Society as well as on sleuthing and whistleblowing activities in Istanbul. Additionally, authorities tried to put the Imperial Medical Society in a difficult situation by reducing its financial aid and even delaying its payments of the reduced aid. This article presents documents regarding what these pressures had led to. Mavrogeny Pasha also appears to have been subjected to various incidents during the period in which he'd published the *Gazette des Hôpitaux*. He was followed by the Sultan's sleuths, and reports were written about him. Mavrogeny Pasha was regularly prosecuted, and many investigations were conducted against him. During one investigation, a memoir written in Greek about Abdul Hamid II as well as other personal documents were found in the Pasha's house. He was interrogated and news about his arrest began to appear in the foreign press. After this incident, Mavrogeny Pasha was forced to swear an oath of loyalty in the presence of the Ecumenical Patriarch of Constantinople, Neophytos VIII and two other witnesses. These events led the Pasha to lose his reputation. As a result of the absolute centralization of the reign of Abdul Hamid II, institutions such as *Matbuat Dairesi* [the Press Office] lost their authority, and applicants had to apply to the Yıldız Palace either directly or through intermediaries in order to republish journals that had been shut down or to publish new journals; applications needed to include certificates of good status, warrants of guarantee, and safety documents from the communities to which the applicant belonged, with the final decisions being left directly to the will of the Sultan. Journals and newspapers have been directly controlled through funds and censorship. According to archival documents, *Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman* was the only scientific publication among the journals and newspapers to have received financial aid from the government. Despite this privileged position the journal had, its publication and content seem to have been overshadowed by Mavrogeny Pasha's private life and the sensationalist atmosphere of the period. Even today that medical phenomenon, deaths from epidemics, and the inadequate measures taken are well known to have been censored in various ways by those in power in various states. Thus the microhistory of *Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman* invites historical researchers to once again subject medical sources to a more careful reading.

2023 yılındaki emekliliği münasebetiyle Feza Günergun'a armağan

Bu yazı, Feza Günergun tarafından *Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman (Ceride-i Emâkinü's-Sıhha, 1887)* hakkında *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*'nın III. cildinde (2002) yayımlanan bibliyografik makaleye bir zeyldir.¹ Yazar, derginin 1887-1894 yılları arasındaki 1-40, 42-45, 47-49 ve 70-95 numaralı sayılarını incelemiş; sayı 41, 46, 50-69 numaralı sayılar o dönem bulunamamış ve mevcut sayıların yalnızca Fransızca dizinleri neşredilmiştir.² Nimet Taşkiran, Günergun'un da yazısında değindiği gibi, Ankara Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü'nde derginin 131 sayılı tam bir koleksiyonunu gördüğünü belirtmiştir.³ Derginin yayın hayatı Ocak-Şubat 1897 tarihli 130-131 numaralı sayı ile son bulmuştur. Bu vesile ile Taşkiran tarafından Ankara Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü'nde var olduğu iddia edilen koleksiyonun biri(leri) tarafından alındığı anlaşılacaktır.

1887 yılında yayın hayatına başlayan dergi, Türkiye'de Fransızca-Türkçe olarak yayımlanmış ilk tıp dergisidir ve II. Abdülhamid'in özel hekimi, 'tabib-i hususî-i hazret-i şehriyari' Dr. Spiridon Mavroyeni Paşa tarafından yayımlanmıştır.⁴ Derginin Türkiye'de ve dünya kütüphanelerinde tam bir koleksiyonu bulunmamaktadır. Derginin yayın kurulu, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin [CTS] Beyoğlu, Saka Sokağı'ndaki merkezini kullanmıştır. Dergi farklı matbaalarda basılmış (Mihran, Mahmud Bey, A. Christidis) ve yurtdışında 'J. B. Baillièrè et fils' kitabevinin Paris, Londra ve Madrid'deki şubelerinde satılmıştır. Derginin önce Fransızca nüshası hazırlanmış, Türkçe nüsha için tercüme faaliyeti birçok mütercim hekimin katkılarıyla yürütülmüştür. Derginin bir tahrir heyeti bulunsa da bu durum açıkça – Ocak-Şubat 1894 tarihli 94-95 numaralı sayıya değin – bir isim listesi verilerek belirtilmemiştir. Derginin iki dilde yayımlanmış olması o yıllar için önemli bir gelişme sayılabilir. Dergi yabancı ve Türkiyeli yazarların yazılarına sütunlarını açık tutmuşsa da özellikle ilk yıllarında Dr. Mavroyeni Paşa, Dr. Pardo ve Dr. Serposyan dergiyi besleyen en önemli kişiler olmuştur. Dergide özellikle sağlık kurumları ve hizmetleri, eğitim, sağlık istatistikleri, teşhis ve tedavi usulleri, vaka takdimleri ve diğer başlıklar (nekrolojiler, tıbbi haberler, tanıtımlar vd.) olarak sınıflanabilecek yazılar yayımlanmıştır.⁵

1 Feza Günergun, "İstanbul'da Fransızca-Türkçe Yayınlanan Bir Tıp Dergisi: *Gazette des Hôpitaux (Ceride-i Emakin üs-Sıhha, 1887)*," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 3, 2 (2002): 1354.

2 50 numaralı sayıya o dönem Hakkı Tarık US Kütüphanesi'nin kapalı olmasından dolayı erişilemediği yazarca beyan edilmiştir.

3 Nimet Taşkiran, *Sürelî Türk Tıp Yayınlarında Cerrahi Makaleler Bibliyografyası* (İstanbul: Zeynep-Kâmil Ana ve Çocuk Sağlığını Koruma Derneği, 1968), XVIII; Günergun, "İstanbul'da Fransızca-Türkçe Yayınlanan Bir Tıp Dergisi," 16.

4 Spiridon Mavroyeni'nin biyografisi için bkz. Feza Günergun, "Spiridon Mavroyeni Pacha (1817-1902) et sa Contribution à la Diffusion des Sciences Médicales dans l'Empire Ottoman," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 6, 1 (2004): 37-62.

5 Günergun, "İstanbul'da Fransızca-Türkçe Yayınlanan Bir Tıp Dergisi," 14-25.

Derginin zeyle konu olan sayıları Paris Üniversitelerarası Sağlık Kütüphanesi'nden (Bibliothèque Interuniversitaire de Santé, Paris - BIU Santé) elde edilmiştir.⁶ Derginin 111. sayısında tahrir heyeti (Comité de rédaction) üyeleri olarak Dr. Mavroyéni Paşa, Makridi/Macridi Paşa, Seviyan/Sévian Paşa, Dr. David Pardo, Pierre Apéry ve Dr. Ali Hakkı Efendi gösterilmiş olup, müdür (administrateur) Dr. Simon Serposyan/Serpossian, kâtip (secrétaire) ise Dr. Margosyan/Margossian'dır. 115. sayı itibarıyla Dr. Ali Hakkı Bey yayın kurulundan ayrılmış,⁷ yerine Dr. Nazım Şerefeddin/Chéréfeddine Bey⁸ getirilmiştir. Mayıs-Haziran

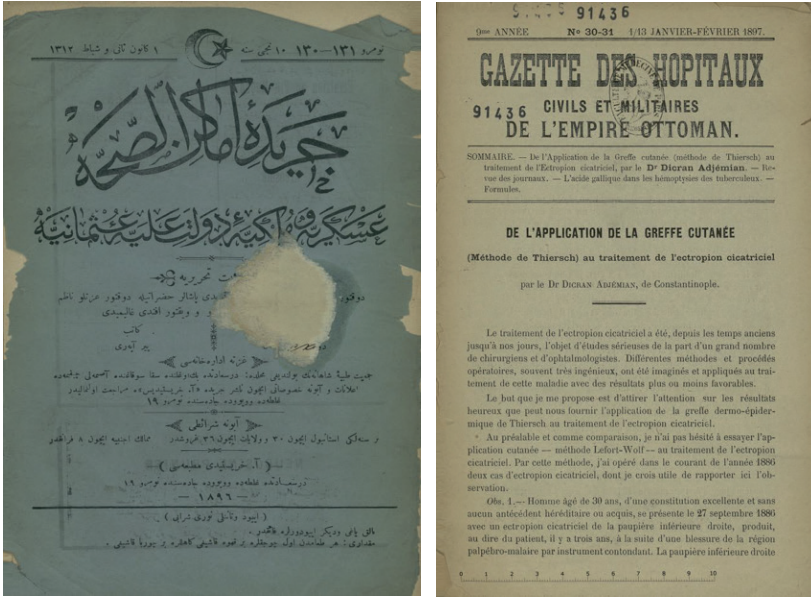
- 6 Bu vesile ile dergilerden bir kısmının kondisyonunun kötü olmasına rağmen ricamı kırmayıp sabırla dijitalleştiren, büyük bir nezaketle tarafıma ulaştıran ve daha sonra herkesin erişimine açan Bibliothèque Interuniversitaire de Santé'nin (Paris) Sağlık Tarihi Servisi (Service d'Histoire de la Santé) biriminden Sayın Jean-François Vincent ve ekibine teşekkür ediyorum. Derginin kütüphanedeki koleksiyonu şöyledir: Bibliothèque Médecine et Odontologie: 1ère année no. 1 (1887); 1ère année no. 6 (1887); 1ère année no. 8 (1887); 1ère année no. 11 (1887); 1ère année no. 13 (1888); 2ème année no. 32 (1888); 2ème année no. 36 (1889); 2ème année no. 40 (1889); 3ème année no. 43 (1889); 3ème année no. 45 (1889); 4ème année no. 47 (1890); 4ème année no. 50 (1890); 4ème année no. 53 (1890); 4ème année no. 56 (1890); 4ème année no. 58 (1891); 4ème année no. 59 (1891); 5ème année no. 73 (1892); 5ème année no. 80 (1892); 6ème année no. 83 (1893); 9ème année no. 111 (1895); 9ème année no. 119 (1896); 9ème année no. 121 (1896); 9ème année no. 125 (1896); 10ème année no. 128 (1896); 10ème année no. 131 (1897). Dileyenler koleksiyona şu linkten erişebilir: <https://www.biusante.parisdescartes.fr/histoire/medica/resultats/index.php?tout=%09+Gazette+des+h%C3%B4pitaux+civils+et+militaires+de+l'Empire+Ottoman&op=OU&tout2=&do=fullsearch&statut=charge>
- 7 Tabip Yüzbaşı Ali Hakkı Bey 9. Yılın 114 numaralı sayısında (Eylül 1895/1311) 'İfade-i mahsusa-i mütercim' başlığı altında dergiden ayrılma sebebiyle ilgili şunları yazmıştır: "İbtidâ-yı intişarından beri bir hayli inkılâbata duçar olduktan sonra akıbet[i] hâlâ zemin-i istikrarda payendaz olabilen Ceride-i Emakinü's-Sihha'nın heyet-i tahririyesi meyanına davet olduğum günden beri müterettib uhde-i mesuliyetim olan vazife-i tahrir ve tercümede alâ kadri'l-istitâa sarf eylediğim emek ve liyâkat namları bugün tababet-i Osmaniyenin medar-ı iftiharî olan gayet muktedir ve muhterem bir heyet-i fenniyyenin ve birçok erbâb-ı mütalâanın mazhar-ı takdiri olmak sayesinde ki iki senedir kemal-i sebat ile çalışıyordum. İktidar ve ehliyetimin keyfiyet ve derece-i mahdudesi mafevkinde bir vazife ile mükellef olduğum için bu hizmetimin hakikaten ehli olup olmamak mesuliyet-i manevelilerinden tamamen arı olduğum halde azimimde devam ediyordum. Fakat şu aralık hasbelmeslek Dersaadet haricinde bir mahale memur oluşum, şimdîye kadar seve seve ve inşirah-ı kalb ile çalıştığım bir hizmeti terke ve her gün pek teşvikârâne taltiflerle mahcup olduğum o heyet-i âliyye-i neşriyeden infikâka mecbûr oldum. İhtimâl ki avdet eder de yine işime tekrar başlarım yalnız söylemek istediğim cihet bu numerodan sonra gazetenin kısm-ı Türkisi benim tercümem olmadığımı bilcümle kariine bildirmektedir bunda maksadımın anlaşılmayacak bir yeri yoktur." Ali Hakkı. *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*'de 1310 senesinde neşet eden tibba listesinde Ali Hakkı isimli bir hekim dikkat çekmektedir. Mezun olduktan sonraki bir yıllık staj/tatbikat hesaba katıldığında bu zatın CES'nin mütercimi olan Ali Hakkı Bey olma ihtimali kuvvetlenmektedir: Ali Hakkı Efendi 'Fevt' Hicâz Demiryolu Birinci Kısım İşletme tabii iken Şam'da intihar ederek vefat eden Ali Hakkı Bey'dir. Merhum zafiyet-i usabiye hakkında bir eser neşretmek üzere iken vefat etmiş, zeki muktedir bir tabib idi. Rıza Tahsin [Gencer], *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330/1914), 110; [2. bs.] *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye) Cilt I-II*, eklerle yay. Aykut Kazancıgil (İstanbul: Özel Yayınlar, 1991), 55.
- 8 Haydarpaşa Hastanesi (Tatbikat Mektebi) ameliyat-ı cerrahiye muallimi ve CTŞ üyesidir. 1891'de Paris'ten yeni dönen ve Kolağası rütbesine terfi eden Dr. Nazım Şerefeddin Efendi, Haydarpaşa Askeri Hastanesi'ne cerrahi muallimi olarak atanmıştır. Ayrıca majesteleri, Yıldız polikliniklerinin cerrahi hizmetini haftada iki kez yapmasına karar vermiştir: *RMPH* 4, 11 (30 novembre 1891): 199. CTŞ'nin Şubat 1896 seçimlerinde cemiyete Dr. Leonidas Limarakis ile birlikte başkan yardımcısı seçilmiştir: *RMPH* 9, 2 (15 février 1896): 13. Aynı yıl içerisinde yarbaylığa/kaymakamlığa (lieutenant-colonel) terfi etmiştir: *RMPH* 9, 6 (15 juin 1896): 77. 1896'da CTŞ başkan yardımcısı sıfatı ile Yıldız poliklinikleri cerrahi olarak tekrar atanmıştır: *RMPH* 9, 9 (15 septembre 1896): 125. Üçüncü sınıf Osmanî nişanı vardır: *RMPH* 9, 3 (15 mars 1896): 29. Bazı yayınları için bkz. "Fenil Salol [Salisilat]," *CTA* 22, 254 (Nisan 1309): 63-64; "Meslulindeki zafiyet ve adem-i iştihanın tedavisi," *CTA* 22, 255 (Mayıs 1309): 87-91; "Kloroformdan mütevellit hübü't-ı kuvvâ-yı def' bir vasıta," *CTA* 22, 255 (Mayıs 1309): 91-92; "Çekiç parmak hakkında müşahade [tefrika yazı]," *CTA* 22, 255 (Mayıs 1309): 95-96; "Pansuman takımlarının layıkile takım kılınmış olduklarını bilmeğe mahsus usul," *CTA* 22, 256 (Haziran

1896 tarihli 122-23 numaralı nüshada tahrir heyeti Dr. Mavroyeni Paşa, Makridi Paşa, Dr. David Pardo ve Viktor Galimidi Efendi olarak, müdür Dr. Serpossian, kâtipler Dr. Nazım Şerefeddin ve Pierre Apéry olarak gösterilmiş, bu tarihten itibaren Dr. Margosyan kâtiplikten Dr. Seviyan ise tahrir heyeti üyeliğinden ayrılmıştır. Dergi 111. sayısından (Haziran 1895) son sayı olan 130-131. sayısına (Ocak-Şubat 1897) kadar Dersaadet'te Galata'da Voyvoda Caddesi 19 numarada bulunan A. Christidis Matbaası'nda basılmıştır. Senelik abonelik İstanbul için 30, vilayetler için 36 kuruş, memalik-i ecnebiye için 8 Frank olarak belirlenmiştir.

Revue Médico-pharmaceutique'in [RMPH] özellikle 1896 yılı sayılarında bilimsel dergi listeleri (liste de journaux scientifiques) yayımlanmıştır. Bu listelere göre, *RMPH* dışında Osmanlı İmparatorluğu'nda çıkan dergiler *Gazette Médicale d'Orient* [GMO], *Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman / Ceride-i Emakinü's-Sıhha* [CES] ve *Revue internationale de Bibliographie médicale, pharmaceutique et vétérinaire* (Beirut) olarak gösterilmiştir.⁹ Adı geçen listede dönemin hâkim tıbbi literatür dilleri olan Fransızca, Almanca ve İngilizce yayınlar dışında Macarca *Gyógyyszerészi Közlöny* [Eczacılık Dergisi] ve Yunanca *Γαληνός* [Galenos] gibi daha birçok ulusal dilde çıkan dergiler yer alırken, aynı tarihlerde yayımlanan *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye* [CTA] ve *Vakayı-i Tıbbiye* [VT] gibi, yerel Türkçe dergilerin yer almaması dikkat çekicidir.

1309): 125-126; "Hamız-ı bor ile humma-yı şibh-i tifonun tedavisi," *VT* 14, 3 (15 Nisan 1309): 2351.

9 Örnek bir liste için bkz. *RMPH* 9, 2 (15 janvier 1896): 27-28. *Revue internationale de bibliographie médicale, pharmaceutique et vétérinaire*'in ciltleri incelenerek Türkiye'de yayımlanan Fransızca dergilerin koleksiyonel eksik olan yıllarında yer alan makalelerin künyeleri tespit edilebilir.



Resim 1. CES'nin 10. Yılı, Ocak-Şubat 1897 tarih ve 130-131 numarolu son sayısı, BIU Santé (Paris)

Derginin sansüre uğraması ve kapanma süreci

Dr. Pardo, Ağustos 1893'te İstanbul'da patlak veren kolera salgını ve dergiye sansür kararı öncesinde, CES'de yayınlanan yazılarında, hükümetin hıfzıssıhhatın terakkiyatına karşılık varidatının yetersizliğine, emlak vergilerinin bazı nedenlerden dolayı uygunsuz düzenlendiğine ve Kasımpaşa Deresi'nin bulaşıcı hastalıklar için yarattığı tehlikelere dikkat çekmeye başlamış,¹⁰ koleranın yaygınlığı üzerinden Şark devletlerinin hıfzıssıhhatıya riayetsizliğini, hâlâ 1840 nizamnamesi/eski düzenlemeleri ile karşı karşıya olduğunu, koleraya karşı uluslararası bir sağlık yasası lüzumunu ve bunun her ülkenin mali durumuyla orantılı olarak desteklenen uluslararası bir bütçe ile uygulanması gerektiğini belirtmiştir.¹¹ Kasımpaşa Deresi'nin yarattığı tehlike nedeniyle Kasımpaşa büyük lağımının inşası lüzumunu, halihazırdaki projelerin yetersizliği ve maksada ulaşılması için teklif olunan – yolsuzluk kastedilerek– bazı mükemmel ve müsait tekliflerin kaçırıldığını, şehrin lağım ve abdesthanelerinin kötü durumda olduğu ve lağımın acilen açılması gerekliliğine değinmiş ve Saray'a üstükapalı eleştiriler yöneltmiştir.¹² Hatta Sultan Abdülhamid'den –o sırada Hindistan'daki kolera salgınına rağmen– Hint zenginlerinin kendi memleketlerinden bir vekil tayin ederek bu vekiller aracılığıyla hac ibadeti yaptıklarını, bunu engellemek ve

10 Dr. Pardo, "İcmal-i ahvâl-i sıhhiye," CES 5, 83 (1 Şubat 1308/1893): 2-8.

11 Dr. Pardo, "İcmal-i ahvâl-i sıhhiye," CES 5, 86 (1 Mayıs 1309/1893): 2-7. 1840 tarihli Karantina Nizamnamesi kastedilmektedir.

12 Dr. Pardo, "İcmal-i ahvâl-i sıhhiye," CES 5, 87 (1 Haziran 1309 /1893): 2-6.

başka memleketlerden vekil bularak bu ibadeti yapmalarını sağlamak için bir fetva talep etmiştir.¹³ Bu eleştirileri müteakiben CES'nin sansür işlemine tabi tutulması ile ilgili sürecin fitili ateşlenmiş gibi gözükmektedir. Esasen Dr. David Pardo'nun yazı dizisi ('Cibillet-i tıbbiye ve icmal-i ahval-i sıhhiye' yazı dizisi / Constitution médicale - Bulletin) padişaha övgülerle doludur, Sultan II. Abdülhamid'in cülusunun 17. sene-i devriyesi münasebetiyle Türk tababetine yaptığı katkılarında övgülerle bahsettiği yazısının yayımlandığı tarihin, dergiye sansür kararına yakınlığı bu anlamda dikkat çekicidir.¹⁴ Sultan II. Abdülhamid'in iyi bir istihbarat ağına sahip olduğu bilinse de, konunun padişaha kim tarafından aksettirildiği tespit edilebilen belgelerden anlaşılamamaktadır.

Dr. Pardo'nun yazıları sonrasında, 20 Eylül 1893'te, CES'ya diğer gazeteler gibi sansür uygulanması emrinin verildiği Başkıtabet Dairesi'nin yazısından anlaşılmaktadır.¹⁵ Padişahın bu emri, vakit kaybedilmeden uygulanmak üzere Sadrazam Ahmed Cevad Paşa tarafından 21 Eylül 1893'te Dahiliye Nezareti'ne tebliğ edilmiş,¹⁶ gereğini yapmakla görevlendirilen Dahiliye Nezareti konunun Matbuat-ı Ecnebiye İdaresi'ni de (Matbuat-ı Ecnebiye Müdiriyyeti¹⁷) ilgilendirdiğini düşündüğünden 26 Eylül 1893 tarihinde işlem yapılmak üzere ilgili makam da bilgilendirilmiştir.¹⁸

Ancak Dr. Pardo, en azından Fransızcası sansürden de geçen başka bir yazısında eleştirilerine devam etmiştir. Koleranın Toptaşı Bimarhanesi'ne yayılmasından dolayı oluşan spekülasyonlara bir yazısında yer vermiş, bir ay içinde Bimarhane'de 116 vaka ve 85 vefat görüldüğünü ve hıfzıssıhhaya riayet edilmesine rağmen bunun bir dehşet olduğunu yazmıştır. Mecnunlar arasında koleranın bu kadar fazla görülmesini kötü beslenmelerine bağlamış ve mecnunların tabiri caizse bir hapishaneye kapatıldığını, yapılan otopsi ve bakteriyolojik incelemenin hekimleri hataya sevk ettiğini ve kolera tanısının konulmadığını belirttikten sonra mecnunlara reva görülenleri şu sözlerle eleştirmiştir:¹⁹

13 Dr. Pardo, "İcmal-i ahvâl-i sıhhiye," CES 5, 88 (1 Temmuz 1309/1893): 2-7.

14 "Ceride-i Emâkinü's-Sihha'nın devam-ı intişarı mahzâ [yalnızca] velinimet biminnet efendimiz hazretlerinin kerem ve inayetleri sayesinde. Sair bücümle arkadaşlarımız gibi biz dahi hamî-i ulum u maarif olan padişah-ı muazzamımıza karşı borçlu olduğumuz şükran-ı minnetdaramızın hiç olmazsa cüz'î bir kısmını olsun şu vesile ile eda eylemeği vacibeden add idüb iki lisan üzerine intişar eden gazetemizle fenn-i tıb ve alelhusus hıfzıssıhhat-i cedide hakkında neşriyat-ı mütemediye ve mütevaliyede bulunarak devlet-i ebed-müddet-i Osmanîye'nin i'tilâ-yı şan u şevketine naçizane ifâ-yı hizmete çalıştığımızı arz u beyan eder ve tevalî-i ömr ü ikbal-i şahaneleri duası vird-i zebanımız bulunduğunu tekrar ile hatmü'l-kelâm eylerim." Dr. Pardo, "İcmal-i ahvâl-i sıhhiye," CES 5, 90 (1 Eylül 1309/1893): 6-7.

15 BOA, İ.HUS.16/59 (20 Eylül 1893).

16 BOA, DH.MKT.140/16 (21 Eylül 1893).

17 Osmanlı Devleti sınırları içindeki yabancı dillerde yayın yapan basın ile Avrupa basınına takip ederek Osmanlı Devleti'nin imajını zedeleyecek haberleri takip etmek ve gerektiğinde düzeltme yazmak amacıyla Hariciye Nezareti'ne bağlı olarak 1884 yılında kurulmuştur. Kasım Hızlı, "Çorluluzaâde Salih Münir Bey'in Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü (1890-1891)," *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 3, 1 (2021): 46-56.

18 BOA, DH.MKT.140/16 (26 Eylül 1893).

19 Dr. Vitalis salgın sırasında âcilen alınması gereken tedbirleri içeren raporunu Sıhhiye Meclisi'ne sunmuş,

‘Teessüf olunur ki bu illet-i mahufe Toptaşı Bimarhanesi’ne duhul eylediğinden orada icra-yı tahribat eyledi. Mezkûr bimarhaneye nasıl idhal edilmiş olduğu bizce hâlâ bir sırdır. Şu dehşetli tahribatin deveran eden şayiata göre güya Mekke’den avdet eden ve tahaffuzhanede duçar-ı cinnet olan bir hacının beraberinde getirdiği bir takım esyasile oraya kabul edilmiş olmasından veyahud Romanya’dan gelmiş yine mecnun bir şahsın duhulünden ileri gelmiş ise de bu rivayetin sıhhatinde[n] tereddüt etmekteyiz. Hâl ise şudur ki bir ay zarfında 116 musab ve 85 vefiyat olup mezkûr bimarhane kavaid-i hıfzıssıhaya muvafık halde...’²⁰

[...] ‘Tıbben muhakeme edilince yapılan şeylerde keyfi bazı hareketler vukua geldiğini söylemeğe bize müsaade olunsun çünkü yalnız fen ve insaniyet menfaatine olarak bu babda beyan-ı fikri vazifeden addederiz.’²¹

[...] ‘Zira Toptaşı Bimarhanesi’nde zuhur eden ilk musab üzerine zikrolunan tecarib-i mesbukeye nazaran bunun derhal oradan çıkarılması ve koleraya tutulanlara mahsus olmak üzere ayrı bir hastahaneye gönderilmesi ve bimarhanenin kâmilen tahliye edilmesi ve Fransa’da netâyic-i hasene istihsalile vaki olduğu vechile seyahate mütehammil olanlarının ziraatle iştigal etmek üzere taşraya gönderilmesi ve diğerleri payitahtın muhtelif mahallatında uzakça hanelere yerleştirilmesi ve süt ve et suyu ve et kıyması gibi kendilerine münasip yiyecek verilmesi lazım gelir iken **bunların tamamını aksı yapıldı**. Bimarhanenin kapıları seddedilerek mecnun, malul, hademe ve daha garibi hekimler dahi bilâtefrık ve takriben 800 kişi **kendi kendilerine yanıp kavrulmak üzere orada taht-ı hacze alındı**.’²²

[...] ‘Bunların hepsi vefat etmediler ise o da mecnunlar meyanında bile sirayetin tebdil-i istikamet ve kesret-i nüfusu olan Üsküdar cihetinin yalnız birkaç müteferrik vukuat ile kurtulması illetin kuvve-i istilaiyyeden mahrumiyetinden yani burada evvelce gördüğümüz ve alelhusus 1875 [1865] sene-i miladiyesinde pek şiddetli olan kolera gibi şiddet ve tesirat-ı müstevliyesi olmamasındandır.’²³

Meclis bimarhanenin derhal Yassıada’ya taşınması kararına varmış fakat ertesi gün padişah tarafından Fevkalade Komisyon’un toplantılarına katılmak için görevlendirilen Dr. Celalettin Muhtar [Özden] Efendinin girişimleriyle hastaların (mecaninin) naklinin ‘halkta endişe, korku ve yönetim aleyhine dedikodular yaratmasına sebep olacağından’ endişe duyularak bu girişim engellenmiş, bimarhane âdetâ kendi haline bırakılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fatih Artvinli, *Delilik Siyaset ve Toplum: Toptaşı Bimarhanesi (1873-1927)*, 3. bs. (İstanbul: Telemak Kitap, 2022), 134-139.

- 20 “*Le malheur a voulu qu’il se soit introduit dans l’asile des aliénés, de Toptachi, où il a fait des ravages. Comment il a pu y être importé, c’est encore un mystère pour nous. Toujours est-il que dans l’espace d’un mois il y a eu 116 attaques et 85 décès. Ce qui est effrayant parce que cet asile se trouve dans de bonnes conditions hygiéniques et l’encombrement n’est pas tel pour expliquer une pareille catastrophe...*”
- 21 “*Il y a eu de l’arbitraire, médicalement parlant, dans tout ce qu’on a fait qu’il nous soit permis de le dire, parce que c’est dans le seul et unique intérêt de la science et de l’humanité que nous nous croyons un devoir d’exprimer toute notre pensée à cet égard.*”
- 22 “*Autrement, le premier cas qui s’est déclaré à l’asile de Toptachi, il aurait fallu immédiatement le faire sortir et le placer dans un hôpital qu’on aurait dû créer exprès pour les cholériques, et, faire évoquer tout l’hospice, ayant l’expérience des faits précédents que nous venons de citer; envoyer dans les provinces ceux qui étaient en état d’entreprendre le voyage pour en faire des colonies agricoles, comme on fait en France avec des bons résultats; et, installer les autres dans des maisons éloignées dans les différents quartiers de la capitale, en leur donnant une nourriture appropriée: du lait, du consommé et de la viande hachée. Ce qui s’appelle: ‘Adden ignem igni.’ Dans tous les cas la courageuse conduite de nos vaillants confrères dans cette circonstance a été au dessus de tout éloge.*” Vurgular eklendi.
- 23 “*S’ils ne sont pas tous morts, c’est que même parmi les aliénés il y a des réfractaires à la contagion et, si*

CES'nin 5. yıl, 91 numaralı sayısında yer alan bu yazı Şehremaneti'ni de rahatsız etmiştir. Dr. Pardo'nun bu sözlerinin hakikati yansıtmadığı ve diğer yayınlar gibi *CES*'ya da sansür uygulanması gerektiği hususunda ilgili gazetenin belirtilen nüshası yukarıda çeviriyazısı verilen kısımlar işaretlenmek suretiyle 4 Ocak 1894'te Dahiliye Nezareti'ne başvuruda bulunulmuştur. Dahiliye Nezareti, Şehremaneti'ne yazdığı 8 Ocak 1894 tarihli cevapta ilgili gazeteye 22 Eylül 1893'te verilen emir gereği sansür uygulandığını ve Padişah'ın hükmü gereği gerekenin icrasının yapıldığı bildirilmiştir.²⁴ İstanbul'daki kolera salgını dolayısıyla Dr. Pardo'nun şikâyet konusu olan bu yazısı, muhtemelen bardağı taşıran son damla olmuş ve resmi yazışmalarda yerini almıştır.

Dr. Pardo'nun daha sonraki yazıları²⁵ padişahın tedabir-i sıhhiyesine (Dr. Chantemesse'in getirilmesi ve alınan önlemler vd.) övgülerle dolu olmasına rağmen – sayı 95 ile 111 arasındaki makaleleri bilmediğimizden kesin bir yorum yapılamasa da – dergide makale yayımlamaktan el çektirildiği sonucu çıkartılabilir.

Sansür'den Mavroyeni Paşa'nın makalelerinin de nasibini aldığı görülmektedir. 4 Aralık 1893 tarihinde *CES*'ya mektuplar²⁶ hakkında yazdığı fenni makalenin yayımlanmasına müsaade edilmediği ve yayımlanabilir nitelikte olmadığı kendisine tebliğ edilen Mavroyeni Paşa, mağduriyetini dilekçeye dökmüştür. Maruzatında gazetenin fenni ve edebi bir niteliğinin olduğunu, yedi yıldan beri bu tarz fenni makalelerin yayımlandığını, fenni bir makalenin yasaklanmasının kanunen uygun olmadığını ve ilgili makalenin yayımlanması için

le faubourg populeux de Scutari en a été quitte jusqu'à présent, pour quelques cas sporadiques seulement, c'est que le génie épidémique manque cette fois, c'est à dire: ce caractère envahissant et cette intensité que nous avons eu l'occasion de voir ici dans les précédentes épidémies, et, surtout, dans celle de 1865, où ils étaient très accentués." Dr. Pardo, "İcmal-i ahvâl-i sıhhiye," *CES* 5, 91 (1 Teşrinievvel 1309): 2-6/ Dr. Pardo, "Bulletin," *Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman* 5, 91 (1/13 octobre 1893): 1-6. Görüldüğü gibi Fransızca ve Türkçe nüshalar farklılık göstermektedir. Fransızca nüshanın Matbuat-ı Ecnebiye Müdüriyeti tarafından daha sıkı bir sansürden geçtiği, Türkçe nüshaların Fransızca nüshaların çevirisi olacağından fazla denetlenmediği, ya da yalnızca Fransızca nüshanın sansürden geçtiği düşünülebilir. II. Abdülhamid ülke içindeki olayların yurtdışına yansımaları arzu etmediğinden ve iktidar ve nüfuzunu korumak için "yerli ve yabancı basının satın alınması" politikasıyla (muhabirlere çıkar sağlamak, gazetelere tahsisat [ödenek] ayırmak, bahşişler vb.) birçok gazeteyi (*Levant Herald*, *La Turquie*, *Tercüman-ı Hakikat*, *Tarik* vd.) desteklemiş ve sindirmiştir. Tahsisatı kesilen *Levant Herald* gazetesi sahibi Edgar Whitaker ekonomik olarak dara düştüğünde Abdülhamid idaresini tehdit etmeye başlamış 24 Temmuz 1890 [Dilekçe tarihi 22 Temmuz 1890'dır] tarihli dilekçesinde ödeneğinin kesildiğini ve gazetesi kapandıktan sonra uğradığı 20 bin liralık zararı belirttiikten sonra şunları söylemiştir: "[...] *Bir de sansür usulü kondu. Bu, halkın olayları anlamasına engel olmak için konmuş bir tıkaçtır. Hatta kolera gibi musibetleri bile yazmak yasaktır. Bu yüzden okuyucum azalmış, zarar ve ziyanim artmıştır. Şimdi sefalet içindeyim. Yardımınızı rica ediyorum. Aksi halde Osmanlı ülkesinde 35 yıldır topladığım bilgileri başka ülkelerde yayınlamam gerekecektir.*" M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, 2. bs. (İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1982), 267-268; BOA, HR.TO.534/87 (22.07.1890). Vurgular eklendi.

24 BOA, BEO.340/25452.

25 Örneğin bkz. Dr. Pardo, "İcmal-i ahvâl-i sıhhiye," *CES* 5, 92 (1 Teşrinisani 1309/1893): 2-6.

26 Mavroyeni Paşa'nın yazısında ve resmi makamlar arasında yapılan yazışmalarda yayımlanması planlanan yazının "kelbler" hakkında olduğunu belirten farklı belge grubu da görülebilmektedir. Bkz. BOA, BEO.340/25477.

gerekli iznin verilmesi gerektiğini Sadaret'e aktarmış, ancak Sadaret makamı *CES*'nin diğer gazeteler gibi Dahiliye Nezaretince sansüre tabi tutulması gerektiğinin Padişah buyruğu olduğunu belirtir cevabını Mavroyeni Paşa'ya 9 Aralık 1893 tarihinde iletmiştir.²⁷

Mavroyeni Paşa, Sadaret'e 30 Aralık 1893'te tekrar bir başvuru yaparak yayımlanmasına izin verilmeyen kendi fenni makalelerine gibi benzer yazıların sadece tashih (düzeltme) işlemine tabi tutulmasını ve bu tarz yazıların yasaklanması uygulamasından vazgeçilmesini istemiştir. Yaptığı başvuru, kendi makalesinden ziyade genel bir esası içermekte ve Paşa, tüm fenni makaleler için istekte bulunmaktadır. Mavroyeni Paşa'ya 9 Ocak 1894 tarihinde bu isteği değerlendirecek olan makamın makalelerin neşredilip edilmeyeceğine karar veren Matbuat İdaresi olduğu bildirilmiş ve başvurunun oraya yapılması gerektiğini belirten bir cevap verilmiştir.²⁸ Bilimsel yayınları sansürden kurtarmak isteyen Mavroyeni Paşa'nın son girişimi de sonuç vermemiştir. Derginin 1895 yılından itibaren ulaşılabilen sayılarının içeriği incelendiğinde (bkz. Ek 1) orijinal etüt ve yazıların azlığı, yalnızca Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin toplantı tutanaklarının yanında yurtdışındaki bazı hastanelerin klinik notları, kongre tutanakları ve yabancı dergilerden bazı makalelerin aynen yayımlandığı gözlenir. Derginin 9. yıldan sonra *GMO*'ın bir kopyası olduğu varsayılabilir.

Arşiv belgeleri incelendiğinde, derginin son sayısı olan 13 Şubat 1897 tarihli 130-131. sayısından önce derginin tahsisatının kesildiği ve Dr. Mavroyeni Paşa'nın dergi kapanana kadar maddi yardım alabilmek için mücadele ettiği anlaşılmaktadır. Mavroyeni Paşa, 16 Ağustos 1897 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazdığı dilekçede gazete için tahsis olunan aylık iki bin kuruşun 10 aydan fazladır ödenmediğini belirtmiştir.²⁹ Yazışmalar devam etmiş, Dahiliye Nezareti Sadaret'e yazmış (4 Aralık 1897), Sadaret Mektubi Kalemi'nden (Sadrazamlıktan) Maliye Bakanlığı'na 8 Aralık 1897 tarihinde bir yazı gönderilmiştir.³⁰ Bundan bir sonuç alınmadığı anlaşılıyor ki yazışmalar tekrar başlamış, Dahiliye Nezareti'ne tekrar başvurulmuş (25 Nisan 1898),³¹ 30 Mayıs 1314 (11 Haziran 1898) tarihinde Dahiliye Nezareti Sadaret'e tekrar aynı konuda yazmış ancak Mavroyeni Paşa hâlâ bir ödeme alamamıştır.³² Arşivde görülebilen son belge 31 Aralık 1898 tarihli ve Paşa'nın derginin tahsisatının düzenlenmesine yönelik talebinin padişaha arzı ile ilgilidir.³³ Ulaşılabilen arşiv belgeleri incelendiğinde, Mavroyeni Paşa'nın bir yılı aşkın bir süre dergiyi tekrar çıkarabilmek için yazışmalar yaptığı ancak bir sonuç alamadığı anlaşılmaktadır.

27 BOA, BEO.324/24264.

28 BOA, BEO.340/25477.

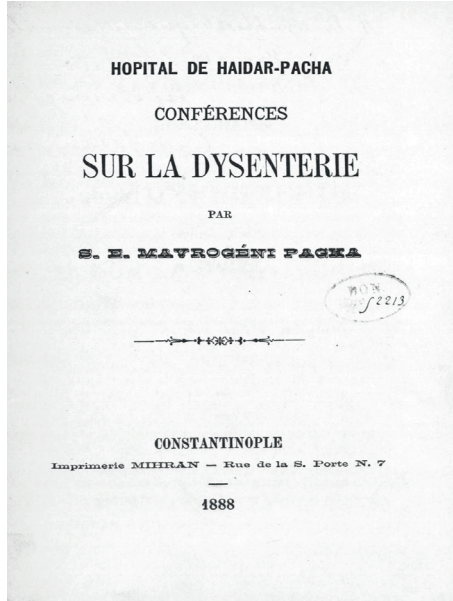
29 BOA, BEO.994/74525.

30 BOA, BEO.1050/78717.

31 BOA, BEO.1114/83519.

32 BOA, BEO.1142/85637.

33 BOA, İ.HUS.71/35.



Resim 2. Hôpital de Haidar-Pacha. *Conférences sur la Dysenterie* par S. E. Mavrogéni Pacha, Constantinople: Imprimerie Mihran, 1888, 112 s. (Mavroyeni Paşa'nın *CES*'de yayımlanan Haydarpaşa Asker Hastanesi'nde verdiği dizanteri hakkındaki konferansların ayrıbaskısı)³⁴

Dergi ve döneminden izlenimler

CES, *GMO* ve *RMP* dergileri ile birlikte okunmalıdır. *CES*'nin 1894 yılı sonrası sayılarında az sayıda orijinal araştırma yayımlanmış, bu yıldan sonra yayımlanan yazıların büyük bir kısmı *GMO* ve *RMP*'de de yayımlanmıştır. Ekte sunulan dizinde hepsi olmasa da yazıların bir kısmının adı geçen dergilerin hangi sayılarında yayımlandığı dipnotlarla gösterilmiştir. Dergi, özellikle Dr. Pardo'nun yazı serileri, Mavroyeni Paşa'nın konferansları ve CTŞ'nin tutanaklarını – en azından bir kısmının – dönemin Türkçesinden okuma imkânı sağlaması bakımından çok değerlidir. Mavroyeni Paşa'nın, ödeneğinin kesilmesi nedeniyle derginin yayını durdurmak zorunda kaldığı, tekrar ödenek almak için uzun süre mücadele ettiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda örneklenen bir tıbbi yayın sansürünün hikayesi, bilimsel bir yayının kimyasını bozmakla kalmayıp, Dr. Pardo'nun: '*Tibben muhakeme edilince yapılan şeylerde keyfi bazı hareketler vukua geldiğini söylemeğe bize müsaade olunsun çünkü yalnız fen ve insaniyet*

34 *Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman*, 1e Année, No. 11, Décembre 1887, 12; No. 12, Décembre 1887, 13; No. 18, Avril 1888, 13; No. 19, Avril 1888, 13; 2e Année No. 20, Mai 1888, 13; No. 21, Mai 1888, 14; No. 22, Juin 1888, 13; No. 23, Juin 1888, 12; No. 24, Juillet 1888, 12; No. 25, Juillet 1888, 14; No. 26, Août 1888, 13; No. 27, Août 1888, 14.

menfaatine olarak bu babda beyan-ı fikri vazifeden addederiz' sözleriyle rica ettiği izin ortadan kalkınca, iktidar toplum için hekimliğin önüne geçmiş (belki de birçok hekimi vicdan muhasebesi ile başbaşa bırakmış) ve bu olgu istibdat idaresinin tıbbi basın ve literatüre müdahalesinin örneklerinden yalnızca birini teşkil etmiştir. Sansürün derginin yayın seyrini ve politikasını tümenden etkilediği anlaşılmaktadır. Bu noktada Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye [CTO] ile *CES*'nin başına gelenlerin benzerliği ve tarihi yakınlığı dikkat çekicidir. 1892'de "tıbbi müzakereler" adıyla bilimsel toplantılar düzenlemeye başlayan cemiyet bu toplantıların mahzurlu görülmesi ile 29 Mayıs 1897 tarihinde II. Abdülhamid'in emri ile kapatılmıştır. Cemiyetin tercüme çalışmaları "Tedkik-i Müellefat Komisyonu" adı altında devam etse de³⁵ aslında cemiyet, II. Meşrutiyet'e kadar bu isimle bir sansür komisyonu vazifesi görmüş ve işlevini neredeyse tamamen yitirmiştir.³⁶ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde (BOA) tıbbi eserlerin basımının uygun olup olmadığını denetlemesi için CTO'ye havale edilen ve cemiyetin basımına müsaade edilip-edilmemesine dair görüş bildirdiği onlarca belge göze çarpmaktadır. Hatta basımına ruhsat istenen Arapça ve Türkçe olmayan tıbbi eserlerin (Rumca, Ermenice vd.), dil bilen (ve bu dilleri hakkıyla bilen) yeterli memur bulunmadığı gerekçesiyle CTO tarafından incelenemeyip basılmasına müsaade edil(e)mediği, bu nedenle müelliflerin büyük zaman ve emek kaybı yaşadığı anlaşılmaktadır.

Aynı dönemde çeşitli baskılara maruz kalan bir başka kurum CTŞ olmuştur. Dr. Cemil Topuzlu Paşa'nın II. Abdülhamid'in CTŞ üzerinde kurmaya çalıştığı baskıya ve dönemin İstanbul'unda hafiyelik ve jurnalcilığe dair tanıklığı dikkat çekicidir.³⁷ BOA'ndeki belgelerden anlaşıldığına göre CTŞ ödeneği zamanla azaltılarak ve azaltılan bu ödenekler de geciktirilerek, cemiyet mali olarak zor durumda bırakılmaya çalışılmıştır.³⁸ Arşivde 16 Şubat 1894 tarihli ilginç başka bir belge göze çarpmaktadır. Baskılar belli bir raddeye gelmiş ve cemiyet üyeleri hükümete bağlılığını ispat etme ihtiyacı hissetmiş olacak ki dönemin sadrazamı Ahmed Cevad Paşa, CTŞ riyaseti tarafından cemiyete fahri reis olarak seçilmiştir.³⁹

35 Ayten Altıntaş, "143 Yıllık Tıp Derneği: Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye," *SD Dergi* 2, 14 (Mart-Nisan-Mayıs 2010): 98-101.

36 Hiç şüphesiz bu durum yalnızca CTO'ye özgü değildir. II. Meşrutiyet'e kadar dernek çalışmalarına izin verilmemiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında hekimlerin dernekleşme ve örgütlenme çabaları olmuş, örneğin Rum tabipler 1861 (İstanbul Rum Tabipler Derneği) ve 1890'da (Hipokrat Tabipler Derneği) iki dernek kurmuşlarsa da bu dernekler etkili olamamıştır. II. Meşrutiyet'ten sonra tabiplerin örgütlenme ve dernekleşme faaliyetleri her milletin kendi tabip örgütünü kurmasıyla hızlanmış fakat aynı zamanda tabipler arasında ayrışmalara sebep olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şeref Etker, *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri* (İstanbul: Libra, 2017).

37 Bu hatıra –ve eserdeki diğer hatıralar– yanlışlar içermekle birlikte, birincil kaynaklar ile sorgulanması gerekmektedir. Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde, 80 Yıllık Hatıralarım*, 6. bs., yay. haz. Hüsrev Hatemi ve Aykut Kazancıgil (İstanbul: İşaret, 2017), 95-96.

38 CTŞ'nin 5000 kuruş olan muhassasatının 3000 kuruşa indirildiği halde ödenmediği, cemiyetin zor duruma düşmesi nedeniyle ödenmesi hususuna dair örnek bir belge için bkz. BOA, İ.DH.1176/91985 (1 Ramazan 1307/21 Nisan 1890).

39 Yıldız Saray-ı Hümayunu Başkatibi Süreyya Bey, sadrazamın mezkûr cemiyete reislik etmesinin uygun olmayacağı ve kabul buyurulmaması notuyla sadrazama ilgili yazıyı yazmıştır: BOA, İ.HUS.21/29 (10 Şaban 1311/16 Şubat 1894). Süleyman Kâni İrtem, II. Abdülhamid devrinde Mavroyeni Paşa'nın CTŞ ile hükümet

Bütün bu atmosferden, yukarıda açıklanan CTO örneğinde olduğu gibi tıbbi yayıncılık da nasibini almıştır. 1880-1900 yılları aralığında resmi kurumların dergileri (CTA, VT, GMO vd.) hesaba katılmazsa yalnızca saraya yakın hekimler dergi veya gazete çıkarabilmiş ise de aşağıdaki örnekte olduğu gibi bunlar da sansüre maruz kalmıştır: Mabeyn-i Hümayun-ı Mülukane etibbasından, Matbah ve Istabl-ı Amire (saray ahırları) tabibi olan Dr. Manuel Ütüciyan / Emmanuel Utudjian⁴⁰ sahib-i imtiyaz ve müdürü olduğu *Sıhhat Gazetesi*'ni 21 Ekim 1884'de yayımlamaya başlamış, belli aralıklarla 11 yıl kesintisiz yayımlanan gazetenin yayımı hemen hemen CES ile aynı tarihlerde sonlandırılmıştır.

Resmî kurumlarca yayımlanan dergilerin durumunun ise daha vahim olduğu anlaşılmaktadır. Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesince (Makam-ı Vâlâ-yı Seraskeri dairesinde bulunan Sıhhiye Nezaret-i Celilesinin II. Şubesi tarafından) yayımlanan *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye* [CTA] ve Mülkiye Tıbbiyesince çıkarılan *Vakayi-i Tıbbiye* [VT] dergilerinin gelirleriyle ilgili önemli yolsuzluklar yapıldığı anlaşılmaktadır. II. Meşrutiyet öncesinde CTA ve VT dergilerinin askeri ve mülki tabip, eczacı ve baytarlara mecburi surette gönderilmesi emriyle memurların aylıklarından düzenli olarak önemli miktarlarda kesintiler yapılmıştır. Derginin bilimsel niteliğini bir kenara koyarsak, CTA'nin gelirleri ilgili yapılan yolsuzluklara dair II. Meşrutiyetten sonra sürgün olduğu Kudüs'ten dönen ve bir süre CTA'nin editörlüğünü yapmış olan Avanzade Mehmed Süleyman Bey'in yazıları (her ay aylıklardan kesilerek önemli miktar geliri olan derginin hiç basılmaması, abone sayısına yetecek adette basılmaması, basılan dergilerin karargahlara gönderilmemesi vd.) yapılan yolsuzlukların boyutunu gözler önüne seren örneklerden yalnızca birisidir.⁴¹

arasında nasıl kaldığına ve arabuluculuğuna dair önemli bir anekdot paylaşmaktadır: “Bir defa Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane tarafından çıkarılan Fransızca Gazette Medicale d'Orient mecmuasında memurların ihmâline, lâkaydisinden, cehaletinden bahs olunmuştu. İstanbul'da bulunan ecnebi doktorların da tıbbi makalelerini neşreden bu mecmuaya o defa dokunulmadı ama cemiyetin reisi seretibbâyı hazreti şehriyari Mavroyeni Paşa devlet memurlarına taarruz etmek münasip olamayacağını şiddetli tevbihlerle cemiyete tebliğî memur edilmişti.” Süleyman Kâni İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür: Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, yay. haz. Osman S. Kocahanoğlu (İstanbul: Temel Yayınları, 1999), 218. Mavroyeni Paşa CTŞ'ye 1864 ve 1870 yıllarında iki defa başkanlık yapmıştır. İrtem'in belirttiği gibi o sırada cemiyetin reisi değildir.

40 Dergiyi çıkarmaya başladığında Saray'da ve Gümüşsuyu Hastanesi'nde hekimlik yapmakta olan Ütüciyan'ın dergiyi çıkardığı süre boyunca saraydaki vazifeleri artmıştır. Dr. Ütüciyan Paris Tıp Fakültesi'nden 1867 yılında diploma almıştır. Doktora tezi için bkz. Emmanuel P. Utudjian, *Un quatrième Moyen contre l'Ivrognerie et toutes les Maladies qui Résultent de l'Ignorance de l'Homme sur la Physiologie* (Faculté de Médecine de Paris, 24 janvier 1867). *Sıhhat Gazetesi*'nin Türkiye kütüphanelerinde görülebilen son sayısı 11. yılının 33 numaralı ve 18 Cemaziyülevvel 1315/15 Ekim 1897 tarihli sayıdır. Dergiyeye hekim olmayan Mehmed Bey ve Süleymanpaşazade Hamdi Beyler farklı zamanlarda muharrirlik yapmışlardır, yarı-profesyonel bir tıp dergisi olarak kabul edilebilir. Gazetenin ruhsatı Mart-Nisan 1896 tarihinde iptal edilmiş ve Ütüciyan'ın Dahiliye Nezareti'ne başvurusu ile *hüsnühal ashabından* olduğu ve kefalete rabetildiği anlaşıldıktan sonra tekrar ruhsat almak için irade-i seniye aldığı anlaşılmaktadır. BOA, BEO.874/65518 (24 Cemaziyelahir 1314/30 Kasım 1896). Gazetenin basımı için Saray'dan tahsisat alınıp-alınmadığına dair bir bilgi olmasa da alındığına dair bir kanıt yoktur.

41 Avanzade Mehmed Süleyman, “*Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye* I: Devr-i Hürriyette Bir Ceride-i Tıbbiye Nasıl Olmalıdır?,” *Serbestî* 1, 34 (6 Kânunuevvel 1324 / 19 Aralık 1908): 1-2. ; “*Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye* II:

Mavroyeni Paşa'nın dergiyi yayımladığı zaman diliminde ise başına türlü hadiselerin geldiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde Mavroyeni Paşa padişah tarafından takip ettirilmekte ve hakkında jurnaller verilmekteydi.⁴² Paşa düzenli olarak takip ettirilmiş ve hakkında birçok soruşturma yürütülmüştür.⁴³ Paşa'nın evinde yapılan aramada, Paşa'nın 6 Teşrinievvel 1879 [sic] tarihinde yazmaya başladığı, padişahı konu alan 152 sayfalık Rumca bir hatırat ve birtakım şahsi evraklar bulunmuştur. Paşa bunun üzerine sorguya çekilmiş, yabancı basında tutuklandığına dair haberler görülmeye başlamıştır.⁴⁴ Bütün bu olaylardan sonra Paşa'nın eski itibarını kaybettiği anlaşılmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid devrinin mutlak merkezizetçiliği sonucu Matbuat Dairesi gibi kurumların otoritesi kalmamış, kapanan dergilerin yeniden yayını yahut yeni dergi çıkarabilmek için başvuru sahiplerinin ya doğrudan veya diğer kişi ve kurumları araya sokarak Saray'a başvurduğu, başvuru için iyi hâl zabıtlarına, garanti senetlerine, başvuranın mensup olduğu cemaatlerden kefalet belgelerine gerek duyulduğu bir ortam oluşmuş, ancak nihai kararlar doğrudan padişahın iradesine bırakılmıştır. Dergi ve gazeteler, tahsisat verilmesi ve sansür usulü ile doğrudan denetlenilebilmiştir.⁴⁵

Devr-i Hürriyette Bir Ceride-i Tıbbiye Nasıl Olmalıdır?," *Serbestî* 1, 36 (8 Kânunuevvel 1324 / 21 Aralık 1908): 2.; "Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye III: Devr-i Hürriyette Bir Ceride-i Tıbbiye Nasıl Olmalıdır?," *Serbestî* 1, 37 (9 Kânunuevvel 1324 / 22 Aralık 1908): 3.; "Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye IV: Devr-i Hürriyette Bir Ceride-i Tıbbiye Nasıl Olmalıdır?," *Serbestî* 1, 43 (15 Kânunuevvel 1324 / 28 Aralık 1908): 2. CTA'nin II. Meşrutiyet öncesindeki tarihine (yukarıda değinilen yolsuzlukları da içeren) dair bir yazı tarafımdan yayıma hazırlanmaktadır.

42 BOA, Y.PRK.AZJ.23/70 (12 Recep 1310/30 Ocak 1893).

43 Örneğin, Mavroyeni Paşa'nın bazı Rumlarla gizlice yaptığı görüşmeler hakkında lazımgelen tahkikatın icra olunacağına dair bkz. BOA, Y.PRK.ŞH.4/39 (15 Zilkade 1310/31 Mayıs 1893).

44 Bu hadiseden sonra İstanbul Rum Patriği VIII. Neofitos (Νεόφυτος) ve iki şahit huzurunda Mavroyeni Paşa'ya sadakat yemini ettirilmiştir: "Hazret-i padişaha sadakat ve ubudiyet ve şükran-i nimete mugayir usulde harekât ve neşriyatıma tasaddi [teşebbüs] edersem ayin-i hristiyani vehile aforoz ve lanete müstehak ve dıçar olacağıma [...]" (Yemin tarihi: 12 Rebiülahir 1310 / 22 Teşrinievvel 1308 / 3 Kasım 1892. Rumca yemin belgesinde 22 Οκτώβριος 1892, 22 Teşrinievvel 1308'e karşılık olarak yazılmıştır) BOA, Y.PRK.BŞK.28/33 (25 Rebiülahir 1310/16 Kasım 1892) [Belge grubu]. Paşa birçok vesile ile ajan olarak suçlanmıştır. Örneğin 1891 ve 1892 yıllarında iki baskı yapan *La Police secrète en Turquie* başlıklı Osmanlı Devleti'nde gizli polis teşkilatının nasıl kurulduğunu anlatan 51 sayfalık kitapçığın paşa tarafından yazıldığı iddia edilmiştir. Taner Timur, "Mavroyeni Paşa Anlatıyor: Osmanlı Gizli Polis Örgütü Nasıl Kuruldu?" *Tarih ve Toplum* 1, 6 (Haziran 1984): 414-419.

45 Orhan Koloğlu, "Abdülhamid Basın Rejimi" Deyimi Üzerine," *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri*, 27-29 Mayıs 1992, *Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1994), 35-46. Aynı usül II. Meşrutiyet sonrasında İttihat ve Terakki devrinde de sürdürülmeye çalışılmıştır: "İttihat ve Terakki'nin en çok ehemmiyet verdiği şeylerden biri matbuat olduğu için memlekette kendisine bir matbuat yapmaya daima gayret etmiş, fakat hep aynı sebeplerden dolayı bu arzusunda tamamen muvaffak olamamıştır. İstanbul'da muhtelif zamanlarda doğrudan doğruya İttihat ve Terakki tahsisatı ile gazeteler neşrine teşebbüs etmiş, fakat bunların hiçbirisi yaşayamamıştır. Vilayetlerde de İttihat ve Terakki gazeteler neşretmiştir. [...] II. Meşrutiyetten sonra bile o zamanki matbuatta Abdülhamid zamanından kalma bir tahsisat alma adeti vardı. Bir gazete tahsisatı nereden alabilirse almayı mübah sayan bir fikir madrabazı derecesine inebilir ve eski zaman matbuatçılarının bir kısmı da hatta bunu mübah sayarlardı." Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene: İttihat ve Terakki Neydi? Cilt: 1, 2. bs. yay. haz. Zeki Arıkan* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009), 99-101.

1894 yılında Sadaret ile Başkitabet arasında tahsisat/ödenek alan gazetelerin listesini içeren ve gazetelerin verdikleri hizmetin değerlendirmesini (Devlet-i Aliyye aleyhinde neşriyatta bulunup-bulunmadıklarını) Yıldız'a bırakan yazışma, *CES*'nin listede bulunan tek bilimsel yayın olması ve ödeneğinin büyüklüğü bakımından ayrıcalıklı konumunu ortaya koymaktadır.⁴⁶ Özetle, derginin yayın hayatı ve bilimselliği Mavroyeni Paşa'nın özel hayatının ve devrin sansasyonel havasının gölgesinde kalmış gibi görünmektedir.

Sonuç ve düşünceler

Koleksiyonlardaki tıp ve sağlık alanındaki dergilerin saptanmasının önemi ve bu çalışmanın aralıksız sürdürülmesine, dergi koleksiyonların tamamlanmasının ardından dizinlerinin hazırlanması, dijital ortamlarda erişime açılması ve daha sonra Arap harfli olanların diliçi çevirilerinin yapılması gereğine her fırsatta işaret etmek gerekir. Sürdürülen ve planlanan çalışmaların duyurulması zaman kaybını önleyebilecektir. Çalışmaların bir eşgüdüm içinde sürdürülmesi, hem paylaşılması hem dallara ayrılması, veri tabanları oluşturulması yararlı olacaktır. Ayrıca dergilerin yayımlanmış dizinlerinin doğruluğu irdelenmelidir.⁴⁷

Dergi dizinlerinde uygulanan yöntem ve format ile değişik zaman ve yerlerde yayımlanan dizinlerin birleştirilebilmesi için gözetilmesi gereken noktalar, belirtilmesi gereken hususlar olarak göze çarpmaktadır. Örneğin birçok tıbbi dergide tefrika yazılar ve tıbbi şunlar/ haberler göze çarpmaktadır. Özellikle tefrika yazılarda ve diğer birçok yazıda başlıklar içerikleri bazen tam anlamıyla yansıtmamaktadır, özetli bibliyografya hazırlamak bu noktada daha faydalı olacaktır. Atama haberlerinin açıkça dizinlerde yer alması, tıbbi haberlerin özetlenebiliyorsa özetlenmesi, araştırmalarında araştırmacılara kolaylık sağlayacak bir diğer husustur.

Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman / Ceride-i Emâkinü's-Sıhha dergisinin üzerinde çalışılmış olan 73 sayısına uzun bir süre sonra, bu çalışma ile 26 sayı eklenebilmiştir. Yine de koleksiyonun yaklaşık olarak dörtte biri eksiktir. Şimdilik dergi koleksiyonundaki eksiklikler giderilemeyecek gibi görünse de ileride eksik sayılarının bulunması ve içeriğinin daha ayrıntılı değerlendirilmesi muhakkak daha sağlıklı saptamaların yapılmasına imkan verecektir.

Mevcut ahlaki ve toplumsal düzeni baltalayacağı varsayılan tıbbi olguların, salgın hastalıklardan ölümlerin, alınan önlemlerin yetersizliğinin iktidar sahipleri tarafından çeşitli şekillerde ve ülkelerde sansürlendiği bugün bile –bilinen– bir gerçekse de *CES*'nin mikrotarihi tarih araştırmacılarını, bir kez daha tıbbi kaynakları daha dikkatli bir okumaya tabi tutmaya davet etmektedir.

46 Orhan Koloğlu, “‘‘Abdülhamid Basın Rejimi’’ Deyimi Üzerine,’’ 41 ; BOA, Y.A.RES.71/29 (2 Safer 1312/5 Ağustos 1894).

47 Örnek olarak, bkz. Cem Hakan Başaran, “Bir Bibliyografyanın Hatalar Dizini yahut Helâk Edilen *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye*,” *Müteferrika* 56 (Kış 2019/2): 223-236.

Dr. Pardo'nun sözleriyle “devam-ı intişarı mahzâ [yalnızca] velinimet biminnet efendimiz hazretlerinin kerem ve inayetleri sayesinde” on yıl aralıklarla yayımlanabilen *CES*, yine padişahın “himayesinde” kapanmış görünüyor. Nihayet, her dergi için sorulması gereken bir soru: “adıgeçen derginin ne amaçla yayımlandığı?” olmalıdır.

Ek 1 / Appendix 1

Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman /

*Ceride-i Emâkinü 's-Sıhha Dizini*⁴⁸

Sayı 50, 53-59, 111-119, 121-125, 128-131, Yıl 1890-1897

Bibliothèque Interuniversitaire de Santé (BIU Santé), Paris

Başlık	Sayfa
4ème Année N°50 (1/13 mai 1890)	
Généralités sur les maladies infectieuses. Conférence faite par S. E. Mavrogéni Pacha à l'École impériale de Médecine Vme (Suite) (à suivre)	[s.1-3]
Constitution médicale. Par M. le Dr Pardo (Suite) (à suivre) ⁴⁹	[s.3-4]
<i>Revue de la Presse</i> : Traitement de la dysenterie par les lavements de bichlorure de mercure (Suite et fin) [Par le docteur G. Lemoine, Répétiteur à l'École du service de santé militaire]	[s.4-5]
<i>Clinique médicale</i> : La caféine et son emploi thérapeutique (Suite et fin) [Hôpital Bichat. M. le docteur Henri Huchard]	[s.5-6]
<i>Faits divers</i>	[7]
Statistique des maladies des yeux, traitées par le lieutenant colonel oculiste Behtchet Bey à la clinique ophtalmologique de l'École civile de Médecine, situé à Suleymanîé, depuis le 1er septembre jusqu'à la fin du mois de février 1889	[7]
Mouvement des hôpitaux militaires de Constantinople. Mois de mars 1890 / Causes de mortalité	[8]
4. Sene N°50 (1 Mayıs 1306)	
Emraz-ı müntine hakkında mütalaat-ı umumiye -Beşinci konferansın mabadi- (<i>Sertabib hazret-i şehriyari Mavroyeni Paşa hazretlerinin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de emraz-ı müntineye dair tertib ve takrir buyurdıkları konferansların tercümesidir</i>)	[s.1-3]
Cibillet-i tıbbiye (Dr. Pardo cenablarının bu ünvanla yazmakta olduğu makale-i nafianın mabadi) [Ek / Appendix 2]	[s.3-4]
<i>Muktebesat</i> : Klor sani-i zibak tenkiyeleri vasıtasile dusantarya tedavisi (<i>mabad ve hitam</i>) [Paris Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriyesi müzakerecilerinden Dr. Lemoine'in eseridir]	[s.4-5]
Kahvein ve istimalât-ı tıbbiyesi (<i>mabad ve hitam</i>) [Dr. Henri Huchard]	[s.5-7]

48 Dergide yayımlanan yazıların büyük bir çoğunluğu *GMO* ve *RMPH*'de yayımlandığından, bir kısmının ilgili dergilerdeki küneleri dipnotlarla verilmiş ve dergilerin kondisyonu gözetilerek tıbbi haberler Türkçe veya Fransızca olarak dizine ilâve edilmiştir.

49 Dr. Pardo'nun 'Constitution médicale' başlıklı derginin 1. yılının 18. sayısında (1/13 Avril 1888) başlayan yazı dizisi daha sonra *RMPH*'de de yayımlanmıştır. Bkz. "Constitution médicale de Constantinople," *RMPH* 2, 1 (31 janvier 1889): 7-12; *RMPH* 2, 3 (31 mars 1889): 48-49.

Mütenevvia 1-Muvakkaten Umur-ı Sıhhiye-i İnsaniye Teftiş Komisyonu azalığına tayin buyurulan tabib Miralay izzetlü Lambiki'nin mezkûr komisyona daimî azalığa atandığına dâir.. 2- Kolağası Dr. İsmail Besim [Ardakut] Efendinin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den muallimin-i kiram ile Sıhhiye Dairesi İkinci Şubesi müdir-i dirayetsemiri izzetlü Halim Bey tarafından teşkil olunan komisyon muvacehesinde kemal-i adl u hakkaniyetle icrâ edilen müsabakat imtihanında diğer iki refikine tefevvuk ettiği münasebetile mekteb-i mezkûr ilm-i teşrih muallim muavinliğine ahz ve kabul olunduğu.. (haberinin devamında Dr. İsmail Besim Efendinin kısa hâl tercümesi ve ahlakına değinilmiştir).. 3-Amsterdam etibba-yı sıhhiyesinden Dr. Roumi'ye ikinci rütbeden nişan-ı zişan-ı mecidi, Hamburg Rasadhane-i Bahrisi müdiri/directeur de l'Observatoire naval allemand (Hambourg) Dr. [Georg von (1826-1909)] Neumayer'e ikinci rütbeden nişan-ı zişan-ı mecidi, Paris'te Dr. Henri Chatelet'ye üçüncü rütbeden mecidi, Beyrutlu Dr. Buch'e dördüncü rütbeden nişan-ı âli-i Osmani, Sakızlı'da Dr. Horstein'e dördüncü rütbeden nişan-ı Osmani, İstabl-ı Âmire baytarlarından Sami Bey'e dördüncü rütbeden nişan-ı Osmani, Erzurum Hastahane-i Askerisi tabib-i evveli Mahmud Hayrullah Efendiye dördüncü rütbeden nişan-ı mecidi, [Kerkük Hastanesinden Dr. Mehmed Efendiye dördüncü rütbeden mecidi] ⁵⁰ , Limasol'da Dr. Carageorgiadis Efendiye dördüncü rütbeden mecidi, Beyrut Sivrihisar ve Erzurum Belediye tabibleri: Dr. Rifat Hüsnü, Dr. Mahmud Celaleddin ve Kevork Efendilere rütbe-i sâlise ⁵¹ , Beşinci Ordu-yu Hümayun Levazım Dairesi baytarlarından Reşid Efendiye rütbe-i rabia, Girid Fırka-i Askeriyesi Sertabibi Kaymakam Mehmed Bey'e Miralaylık nişan ve rütbeleri ihsan ve tevcih buyurulmuştur.	[s.7-8]
1305 senesi Eylül'ü ibtidasından 1305 Şubat'ı gayesine değin Süleymaniye'de kâin Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane seririyat-ı aynıyesinde kehhâl Kaymakam İzzetlü Behçet Bey Efendi tarafından tedavi kılman hastegâni ber-kıt'a istatistik cedveldir.	[s.8]
1306 senesi Mart'ında Dersaadet askeri hastahanelerine duhul ve huruc eden hastegân ile vefat eyleyenlerin mikdarını mübeyyin cedveldir.	[s.8]

4ème Année N°53 (1/13 août 1890)	
Ire Conférence sur la méningite cérébro-spinale épidémique, Introduction (<i>suite</i>) [S. E. Mavrogéni Pacha]	[s.1-2]
Constitution médicale (<i>suite</i>) Par M. le Dr Pardo	[s.2-4]
Le choléra [l'Administration Sanitaire]	[s.4]
<i>Revue de la Presse</i> : Médecine militaire: Remarques sur le matériel antiseptique des ambulances et des hôpitaux de campagne (<i>suite et fin</i>) [Dr. Chaput-Chirurgien des Hôpitaux de Paris]	[s.4-5]

50 Osmanlıca kısımda köşeli parantezde verdiğimiz haber yer almamaktadır.

51 Fransızca kısımda Dr. Rifat Hüsnü ve Dr. Mahmud Celaleddin Beyler Sivrihisar Belediye tabipleri ve Kevork Efendi Erzurum Belediye Tabibi olarak yer almaktadır.

<p><i>Faits divers</i> 1-Le général de brigade Dr Mehemmed Zeki pacha, médecin en chef de la Grande Maîtrise d'Artillerie [Tophane-i Amire sertabibi], a été décoré de la 2me classe de l'Osmanié: M. le Dr L. Labbé, chirurgien des hôpitaux de Paris, membre de l'Académie de Medecine, a été décoré de la 2me classe de Medjidié: Le Dr Mehmed bey, medecin de l'Hôpital de la Marine, a été décoré de la 4me classe de l'Osmanié: M. le Dr François Pandiras [Italyan] a été décoré de la 4me classe de l'Osmanié: M. le Dr Tahsin bey, medecin attaché à l'Hôpital de la Marine, a été décoré de la 4me classe du Medjidié; Le major Haider [Haydar] bey, vétérinaire inspecteur de Tchataldja [Çatalca], a été décoré de la 4me classe de l'Osmanié: M. le Dr Mehmed Yahya effendi, médecin municipal de Tchouroum [Çorum], a été décoré de la 5me classe du Medjidié: Hassan Tahsin effendi, chirurgien attache an 6me corps d'armée, a été décoré de la 5me classe du Medjidié: Le major Dr Kamil effendi, medecin au service de la division de Crète [Girit, 153. Alay 1. Tabur], a été promu au grade de lieutenant-colonel: Le major Halid bey, pharmacien en chef de l'Hôpital de Haidar Pacha, a été promu au grade de lieutenant-colonel; MM. les Drs Assim, Stavri et Christe effendis, médecins municipals de Biga, de Sparta el Sinope, ont été promus au grade de Salisse: MM. les Drs Yahya, Mehmed Tevfik et Youssouf Zia effendis, médecins municipals de Eskidje [Eskice], Iné-Gaeul [Inegöl] et Alvadjek [Ayvacık], ont été promus au grade de Salisse: Suleiman effendi, plarmacien de l'Hôpital civil de le Mecque, a été promu au grade de Rabia: Le capitaine Dr Saffet effendi, medecin attache à la 3me bataillon du 96me regiment, a été promo au grade de Kol-Agassi; Kol-Agassi Dr Mois effendi, médecin attache au 1re régiment d'artillerie du 1re corps d'armée, a été promo au grade de Sag Kol-Agassi; Le lieutenant-colonel Dr Haireddin bey, professeur agrégé de clinique chirurgical de l'Ecole Imperiale de Médecine, a été décoré de la 4me classe de l'Osmanié. 2- Nous apprenons avec plaisir que S. E. Vassif bey, muméyiz de la 1re section au conseil sanitaire da Seraskerat [Makam-ı Vâlâ-yı Seraskerî Sihhiye Dairesi 1. Şubesi Mümeyyizi], vient d'être décoré de la 3me classe du Medjidié. 3-Le Dr Feizoullah bey, professeur de pathologie interne [emraz-ı dahiliye] à l'Ecole Imperiale de Medecine, vient d'être élevé au grade de Général de Brigade. 4-Le Dr L.[Léon] Labbé, un des illustrations chirurgicales [illustres chirurgiens] de Paris, est venu dernièrement passer trois jours à Constantinople, pour une opération fort importante qui a pleinement réussi. - Nous croyons savoir que le Dr Labbé se propose de revenir dans notre ville d'ici à un mois. 5-Nous avons appris avec regret la mort du Matcovitch [Matkoviç] pacha, ancien directeur de l'Hôpital militaire de Salonique et membre de la Section d'Inspection sanitaire au Ministère de la Guerre [Bâb-ı Seraskerî Umûr-ı Sihhiye-i İnsaniye Teftiş Komisyonu azası]. Le défunt, décédé subitement à San-Stefano [Ayastefanos / Yeşilköy] à l'âge de 55 ans, était un ile nos médecins militaires les plus distingués. 6-On se propose d'introduire à l'Hôpital Hasséki de notre ville de sérieuses réformes, entre autres la création de 80 nouveaux lits et la construction de quelques baraquements dans le jardin. Nous en felicitons bien sincèrement le Dr Faik bey, directeur de l'hôpital, qui ne cesse de s'occuper avec zèle et dévouement de l'établissement qui lui est confié. 7-S. M. le Sultan vient de donner une preuve nouvelle de la sagesse des Ses vues et de Sa haute compétence dans les questions intéressant la vie et le bien-être des populations. Sur l'initiative personnelle de Sa Majeste, il vient d'être créé deux commissions médicales de dix membres chacune, placées sous la présidence de LL. EE. les Drs Leftéraki et Macridi Pacha. Les médecins qui en font partie sont tous militaires et ont été choisis, en partie, parmi les médecins et chirurgiens les plus éprouvés pour leurs connaissances et leurs capacités et en partie parmi ceux récemment sortis des écoles. Un fonctionnaire de la Sublime Porte est adjoit à chacune de ces deux commissions, dont le but, essentiellement scientifique, sera de parcourir toutes les provinces de l'Empire ottoman, afin d'en etudier soigneusement l'état hygiénique, de rechercher et de déterminer les mesures utiles pour en améliorer la situation. Le mandat des commissions comporte également la découverte des causes qui amènent la dépopulation des villes et des campagnes. Jamais il n'avait été institue une commission scientifique d'une telle importance, dont l'oeuvre est destinée à rendre d'immenses services aux populations de l'Empire. S. M. le Sultan a exprimé le désir d'être renseigne directement sur la marche des travaux de ces commissions et les besoins des moindres localités parcourues. Deux chimistes figureront parmi les vingt membres. Ils seront chargés d'examiner les denrées servant à l'alimentation des populations.</p>	[s.5-6]
<p><i>Télégrammes</i> (Nouvelles sur la santé des pelerins)</p>	[s.6-7]
<p>Hedjaz. Bulletin du choléra n°4</p>	[s.7]

Ville de Constantinople. Décès enregistrés à l'administration sanitaire pendant le mois de juin 1890	[s.7]
Mouvement des hôpitaux militaires de Constantinople. Mois de mai 1890 / Causes de mortalité	[s.8]
4. Sene N°53 (1 Ağustos 1306)	
Zatü's-sehaya-yı dimaği-i şevki-i müstevli hakkında. (Birinci konferansdan mabad ve hitam) (Sertabib-i hazret-i şehriyari Mavroyeni Paşa hazretlerinin Tophane-i Amire'ye mensub Gümüüşsuyu Hastahanesi'nde tertib ve takrir buyurdıkları konferansların tercümesidir)	[s.1-2]
Cibillet-i tıbbiye (Dr. Pardo cenablarının makale-i naftısından mabad)	[s.2-5]
Muktebesat: Tıbb-ı askeri: Ambulanslar ile köy hastahanelerinde istimal olunacak muzadd-ı tefessüh mevad üzerine mütalaat. (mabad ve hitam) [Paris Hastaneleri cerrahininden Dr. Mösyö Chaput'nün eseridir.]	[s.5-7]
Mütenevvia: Daire-i Umur-i Sihhiye'den (Hıtta-i Hicaziye'de kolera)	[s.7]
Hicaz vilayetinden gelen telgrafnamede kolera zuhuru (Alınacak tedbirler ve kurulan komisyon ve üyeleri)	[s.7]
Mütenevvia: [Şuun] ⁵²	[s.7-8]
İstatistik:1306 senesi Mayıs ayında Dersaadet'de vukubulan vefiyatı mübeyyin cedveldir.	[s.8]
İstatistik:1306 senesi Mayıs ayında Dersaadet askeri hastahanelerine duhul ve huruc eden hastegân ile vefat eyleyenlerin mikdarını mübeyyin cedveldir. / Esbâb-ı vefiyat	[s.8]

4ème Année N°54 (1/13 septembre 1890)	
Ilme conférence. Méningite cérébro-spinale. Étiologie [S. E. Mavrogéni Pacha]	[s.1-3]
Fuilleton: La rage, M. Pasteur et ses adversaires [S. E. Mavrogéni Pacha]	[s.2-4]
Constitution médicale. Par M. le Dr. Pardo (Suite)	[s.3-5]
Revue de la Presse: De l'état actuel de la bactériologie. Dixième congrès international des sciences médicales. Ouvert à Berlin le 4 août 1890 [M. Koch]	[s.5-7]
Faits divers	[s.7]
Bulletin du choléra en Espagne. Du 17 au 31 août 1890. N°3	[s.7]
Bulletin du choléra à Diarbékir. Du 17 juin au 31 août 1890. N°1	[s.8]
Télégrammes	[s.8]
Hedjaz. Bulletin du choléra N°10, N°11, N°12	[s.8]
Bulletin des épizooties 23/4 septembre N°4	[s.8]
4. Sene N°54 (1 Eylül 1306)	
Zatü's-sehaya-yı dimaği-i şevki-i müstevli hakkında: İkinci konferans, mebhastü'l-esbab (Sertabib-i hazret-i şehriyari Mavroyeni Paşa hazretlerinin Tophane-i Amire'ye mensub Gümüüşsuyu Hastahanesi'nde tertib ve takrir buyurdıkları konferansların tercümesidir)	[s.1-3]
Tefrika: Daülkelb, Mösyö Pastör ve muhalifleri [S. E. Mavrogéni Pacha]	[s.2-8]
Dersaadet'in 1887 sene-i miladiyesindeki cibillet-i tıbbiyesi (Dr. Pardo cenablarının makale-i naftısından mabad)	[s.3-4]
Muktebesat: Bakteriyojinin hâl-i hazırı. 4 Ağustos 1890'da Berlin'de inikad eden 10. Beynelmîle Ulüm-u Tıbbiye Kongresi Muallim-i meşhur mösyö Koch tarafından irad olunan makale-i nafiadr	[s.5-7]

52 Fransızcaları yukarıda verilmiştir.

<i>Mütevviva</i> [1-Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırı saadetlü Saib Paşa Hazretlerine tebdilen birinci rütbeden nişan-ı zişan-ı mecidi, İtalya Devlet-i Fehamesi meşahir-i itibasından ve meclis-i ayanı azasından Dr. Semmola'ya birinci rütbeden mecidi, Muhacirin Hastahanesi tababetinde bulunan yüzbaşı Şükrü Bey'e dördüncü rütbeden mecidi, Bahr-i Siyah Boğazı Rumeli ciheti tahlisiye tabibi Eşref Bey'e üçüncü [rütbeden] Osmani, Dersaadet Liman Dairesi Tabibi kolağası Şükrü Efendiye dördüncü rütbeden Osmani, Donanma-yı Hümayun Sıhhiye Müfettişi Mirliva İsak Paşa'ya tebdilen ikinci ve Bahriye Tabur-ı Hümayun Tabibi Süleyman Bey'e üçüncü rütbeden mecidi, Bahr-i siyah topçu alayının üçüncü taburu cerrahı Ahmed Efendiye beşinci rütbeden mecidi, İşkodra Fırka-i Askeriyesi sertabibi Kaymakam Mehmed Said Bey'e dördüncü rütbeden mecidi, Hicaz Fırka-i Askeriyesine mensub Cidde Hastahanesi tabib-i evveli Harun Bey'e dördüncü rütbeden Osmani, Yedinci Ordu-yu Hümayuna mensub 56. Alayın 2. Taburu tabibi solkolağası Dimitri Efendiye beşinci rütbeden mecidi, Altıncı Ordu-yu Hümayuna mensub 41. Alayın 1. ve 2. ve 43. Alayın 2. ve 3. Taburları tabibleri solkolağası Mustafa, Oksen [Euxéne], Serkis ve İlyas ve zikr olunan 43. Alayın 3. Taburu cerrahı Kâmil Efendilere beşinci rütbeden mecidi, Beşinci Ordu-yu Hümayuna mensub 33. Alayın 1. Taburu cerrahı İzmimli Hacı Mustafa Efendiye beşinci rütbeden mecidi nişan-ı zişanları ihсан ve inayet buyurulmuştur. 2-Medine-i Münevvere Gureba Hastahanesi tabibi Hasan Fehmi Bey'e rütbe-i saniye sınıf-ı sanisi, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den neşet ederek Bandırma Belediye Eczacılığında bulunan Konstantin Efendiye rütbe-i rabia, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den neşetle Gümüşhane Belediye Tababetine tayin olunan Mustafa ve Siverek Kazası Belediye tabibi Artin Kırkor ve Mekri Kazası Belediye tabibi Stefan Markopulo Efendilere rütbe-i saniye, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den neşet ederek Kayseri Gureba Hastahanesi Tababetinde bulunan Mehmed Muhtar Bey'e rütbe-i sâlise, Muhacirin Hastahanesi [Güllhane] fahri sertabibi Georges Efendiye rütbe-i saniye sınıf-ı mütemâyizi, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den neşetle Topkapı Nöbet Mahalli Tababetine tayin olunan Kemaleddin Ali Efendiye rütbe-i sâlise tevcih buyurulmuştur.]	[s.7]
<i>Kolera vukuatı</i> : Diyarbakır Vilayeti'nde Haziran ibtidasından Ağustos sonuna değin vukubulan kolera vukuatını irâe eder cetvel numero:1	[s.7]
<i>Kolera vukuatı</i> : İspanya'da Ağustos efrencinin ibtidasından nihayetine kadar vukubulan kolera vukuatını irâe eder cetvel numero:3	[s.8]
<i>Kolera vukuatı</i> : Telgraflar	[s.8]
<i>Kolera vukuatı</i> : Hicaz kolera cetveli numero 10, 11 ve 12	

4ème Année N°55 (1/13 octobre 1890)	
Ilme conférence. Méningite cérébro-spinale. Étiologie (Suite) [S. E. Mavrogéni Pacha]	[s.1-4]
<i>Feuilleton</i> . La rage. M. Pasteur et ses adversaires (Suite) [S. E. Mavrogéni Pacha]	[s.2-6]
Constitution médicale. Par M. le Dr Pardo (Suite)	[s.4-5]
<i>Revue de la Presse</i> . Dixième congrès international des sciences médicales. Séances générales sur l'état actuel de la chirurgie antiseptique [M. [Joseph] Lister]	[s.5-7]
Ville de Constantinople. Décès enregistrés à l'administration sanitaire pendant le mois d'août 1890	[s.7]
Mouvement des hôpitaux militaires de Constantinople. Mois d'août 1890 / Causes de mortalité	[s.8]
4. Sene N°55 (1 Teşrinievvel 1306)	
Zatü's-sehaya-yı dimağ-i şevki-i müstevli hakkında: İkinci konferans, mebhasü'l-esbâb (mabad) (<i>Sertabib hazret-i şehriyari Mavroyeni Paşa hazretlerinin Tophane-i Amire'ye mensub Gümüşsuyu Hastahanesi'nde tertib ve takrir buyurdıkları konferansların tercümesidir</i>)	[s.1-4]
<i>Teşrika</i> : Daülkelb, Mösyö Pastör ve muhalifleri [S. E. Mavrogéni Pacha]	[s.2-7]
<i>Muktebesat</i> : Def-i tefessüh-i cerrahinin hâl-i hazırı. 4 Ağustos 1890'da Berlin'de inikad eden 10. Beynelmillel Ulûm-i Tıbbiye Kongresi Muallim-i meşhur Londra Müsyö [Joseph] Lister tarafından irad olunan ve def-i tefessüh-i cerrahinin ibtidâi keşfinden bu ana değin vukubulan terakkiyatını mücmelen beyan eden makedir.	[s.4-8]
1306 senesi Ağustos ayında Dersaadet'de vukubulan vefiyatı mübeyyin cetveldir	[s.8]

1306 senesi Ağustos ⁵³ ayında Dersaadet askeri hastahanelerine duhul ve huruc eden hastegân ile vefat eyleyenlerin mikdarını mübeyyin cedveldir. / Esbâb-ı vefiyat	[s.8]

4ème Année N°56 (1/13 novembre 1890)⁵⁴	
Ilme conférence. Méningite cérébro-spinale. Étiologie (Suite) [S. E. Mavrogéni Pacha]	[s.1-4]
Feuilleton. La rage. M. Pasteur et ses adversaires (Suite) [S. E. Mavrogéni Pacha]	[s.2-3]
Constitution médicale. Par M. le Dr Pardo (Suite)	[s.5]
Revue de la Presse. Emploi de la cocaïne dans les extractions dentaires [Dr. Henri Rodier]	[s.5-6]
Faits divers	[s.6]
Ville de Constantinople. Décès enregistrés à l'administration sanitaire pendant le mois d'août 1890	[s.6]
Hedjaz. Bulletin du choléra du 28 juillet au 14 septembre 1890	[s.7]
Vilayet d'Alep. Bulletin hebdomadaire du choléra n°6	[s.7]
Mouvement des hôpitaux militaires de Constantinople. Mois de septembre 1890 / Causes de mortalité	[s.8]
4. Sene N°56 (1 Teşrinisani 1306)⁵⁵	
Zatü's-sehaya-yı dimaği-i şevki-i müstevli hakkında: İkinci konferans, mebhasü'l-esbâb (mabad) (Sertabib hazret-i şehriyari Mavroyeni Paşa hazretlerinin Tophane-i Amire'ye mensub Gümüşsuyu Hastahanesi'nde tertib ve takrir buyurdukları konferansların tercümesidir)	[s.1-5]
Tefrika: Daülkelb, Mösyö Pastör ve muhalifleri [S. E. Mavrogéni Pacha]	[s.?-6]
Dersaadet'in 1887 sene-i miladiyesindeki cibillet-i tıbbiyesi (Dr. Pardo cenablarının makale-i nafiasından mabad)	[s.5-7]
Mütenevvia 1-Muallim-i şehir Mösyö Pastör'ün daülkelbe karşı tesis etmiş olduğu usûl-i telkihi tahsil etmek ve emraz-ı müntine ve gayr-ı müntine taharriyat ve tettebbuat-ı mikrobiyenin kâffesine kesb-i vukûf etmek üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane teşrih-i marazî ve emraz-ı umumiye muallim ve muavinlerinin iki sene müddetle Paris'e izamları hakkında irade..., 2-Bu sene Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den ba-şahadetname huruç eden Yusuf bin İskender ve Talib bin Mehmed ve Ahmed bin Emin Efendiler ikmâl-i tahsil zımında ba-irade Paris'e izam olunacaklardır., 3-Haydarpaşa Hastahanesi etibbasından Yanko Bey ile Hasan, Hüseyin Rifat, Şakir [İbrahim] ve Andon Efendiler serian [kolera salgını nedeniyle] Halep'e gitmek üzere emir almışlardır., 4-Haydarpaşa Hastahanesi etibbasından Binbaşî Tevfik bey ile sair ikmâl-i ameliat edenlerden birkaç efendi Dördüncü Ordu-yu Hümayuna [Erzurum] nasb u tayin buyurularak yakında mahall-i memuriyetlerine azimet edeceklerdir., 5-Paris Sıhhiye Reisi General [Georges Octave] Dujardin-Beaumetz, 2. ve 3. Kolordu tabibi Miralay Mösyö Renard'a üçüncü rütbelerden Mecidi, Haseki Nisa Hastahanesi etibbasından Kaymakam Dikran [Acemyan] ve refetlü Kemaleddin Beylere dördüncü rütbeden nişan-ı âli-i Osmani, Mezkûr hastahane eczacı-ı evveli Hamdi Bey'e dördüncü ve eczacı-ı sani ve Raşid ve eczacı-ı salis Kemal Efendilere beşinci rütbeden Mecidi, Paris meşahir-i etibbasından Dr. Mösyö Labbé'ye ikinci rütbeden mecidi, Budapeşte meşahir-i etibbasından Dr. Mösyö Schwartz'a ikinci rütbeden mecidi, Muhacirin Hastahanesi [Gülhane] eczacı-ı evveli Stavri Efendiye dördüncü rütbeden mecidi, Haseki Nisa Hastahanesi tabib-i sanisi Rafet ve tabib-i salisi Nureddin Beylere rütbe-i saniye sınıf-ı mütemâyizi, ve etibbadan izzettü Derviş Efendi uhdesinde rütbe-i saniye sınıf-ı sanisi tevcihile dördüncü rütbeden Osmani, Haseki Nisa Hastahanesi tabib-i evveli Faik Beyefendiye imtiyaz nişan-ı fûrûğ efşânının bir kıt'a gümüş madalyası ihсан buyurulmuştur.	[s.7]
Kolera vukuatı: Halep Vilayeti'nde koleradan alafranga 27 Teşrinievvel tarihine değin vukubulan umûm musab ve vefiyatın miktarını mübeyyin cedveldir	[s.7]
Kolera vukuatı: Hicaz Vilayeti'nde koleranın tarihi zuhuru olan 16 Temmuzdan 2 Eylül sene 1306 tarihine değin vukubulan umûm vefiyatın miktarını mübeyyin cedveldir	[s.8]
Sâl-i hâl-i Eylül zarfında Dersaadet'de vukubulan umûm vefiyatın miktarını mübeyyin cedveldir	[s.8]

53 Mayıs ayı olarak yanlış basılmıştır

54 Sayı numarası Osmanlıca ve Fransızca kısımda 56 yerine 55 olarak yanlış basılmıştır.

55 Koleksiyonda bu sayının Osmanlıca kısmı üçüncü sayfadan başlamaktadır, ilk iki sayfa eksiktir.

Dersaadet askeri hastahanelerine sâl-i hâl-i Eylûl zarfında duhul ve huruc eden hastegân ile vefat eyleyenlerin miktarını mübeyyin cetveldir. / Esbâb-ı vefiyat	[s.8]

4ème Année N°57 (1/13 décembre 1890)⁵⁶	
Vme conférence. Méningite cérébro-spinale épidémique. Anatomie pathologique [S. E. Mavrogéni Pacha]	[s.1-4]
<i>Feuilleton</i> . Théories microbiennes [Dr. Ernest Monin]	[s.2-3]
<i>Revue de la Presse</i> . Curabilité de la tuberculose. Les recherches nouvelles du Dr Koch (de Berlin) [Dr. Léon Lereboullet - <i>Gazette Hébdomadaire</i>]	[s.4-5]
La clinique de M. Von Bergmann (Cas de lupus, Comment on procède pour faire l'injection, Valeur de l'injection au point de vue diagnostique, Tuberculose des ganglions, Tuberculose osseuse, Cas de lupus, Tuberculose laryngée) [Dr. Antoine Rémond (de Metz) - <i>Semaine Médicale</i>]	[s.5-8]
<i>Faits divers</i> 1-M. le professeur R. Koch de Berlin a été décoré du grand cordon de l'Osmanié; M. le Dr Lambiki bey, médecin colonel et membre de la section sanitaire du Séraskérat, a été décoré de la 3me classe de l'Osmanié; M. le Dr Nicolaki bey, membre de la section sanitaire du Séraskérat, a été décoré de la 3me classe de l'Osmanié.; M. le Dr von Düring, professeur de dermatologie à l'École Impériale de Médecine, a été décoré de la 3me classe du Médjidié; M. le Dr Vaume, inspecteur sanitaire à Djedda, a été décoré de la 4me classe du Médjidié; Le lieutenant-colonel Dr Tevfik bey, attaché du 7me corps d'armée, a été décoré de la 4me classe du Médjidié; Le major Dr Mehmed Ali effendi a été décoré de la 4me classe de l'Osmanié; Le Dr Hairi effendi, médecin à bord de la corvette <i>Brousse</i> , et le Dr Aziz bey, de la frégate <i>Azizié</i> , ont été décorés de la 5me classe du Médjidié; Le Dr Bëssim Omer Effendi, professeur à l'École Impériale de Médecine, a été décoré de la 4me classe du Médjidié; Le Dr Mehmed Arif effendi a été décoré de la 4me classe du Médjidié; M. le Dr Stécoulis, président de la Société Impériale de Médecine, a été décoré de la 2me classe du Médjidié; M. le Dr Pardo, secrétaire général de la même Société, a été décoré de la 3me classe de l'Osmanié; M. le Dr Vuccino, membre de la même Société, a été décoré de la 3me classe de l'Osmanié; MM. les Drs Spadaro et Evtiboul, membres de la même Société, ont été décorés de la 4me classe du Médjidié; MM. les Drs Ritzo, [A.] Bavaki et Zavitziano, membres de la même Société, ont été décorés de la 5me classe du Médjidié. 2-Le lieutenant-colonel Ibrahim Chevki bey, professeur à l'École Impériale de Médecine, a été nommé inspecteur sanitaire de Péra. 3-Le colonel Dr Fano bey, médecin en chef de l'Hôpital Central d'Andrinople, a été admis à la retraite avec une pension mensuelle de 1500 piastres. 4-Le colonel Dr Salim bey a été nommé médecin en chef du Ministère de la Police.] ⁵⁷	[s.8]
4. Sene N°57 (1 Kânûnuevvel 1306)	
Zatû's-sehaya-yı dimaği-i şevki-i müstevli hakkında: Beşinci konferans, teşrih-i marazi (<i>Sertabib hazret-i şehriyari Mavroyeni Paşa hazretlerinin Tophane-i Amire'ye mensub Gümüşsuyu Hastahanesi'nde tertib ve takrir buyurdukları konferansların tercümesidir</i>)	[s.1-4]
<i>Tefrika</i> : Mikrop nazariyeleri [Dr. Ernest Monin]	[s.2-6]
Verem illetinin teşfiyesi hususunda Dr. Koch'un usûl-i tedavi cediti [Dr. Léon Lereboullet - <i>Gazette Hébdomadaire</i>]	[s.4-6]
Mösyö von Bergmann'ın seririyatı (Karha-i âkileye mübtelâ hastegân, Şırınanın usul-i icrası, Karha-i âkileye mübtelâ hastegân, Edran-ı ukdiye, Edran-ı azmiye, Edran-ı hançere) [Dr. Antoine Rémond (de Metz) - <i>Semaine Médicale</i>]	[s.6-8]

4ème Année N°58 (1/13 janvier 1891)	
Bulletin (Dr. Koch, traitement tuberculose) [Dr. Pardo]	[s.1-3]
VIIème Conférence. Méningite cérébro-spinale épidémique, Fièvre. [S. E. Mavrogéni Pacha]	[s.3-4]
La méthode de Koch [Dr. Simon Serpossian]	[s.4-6]

56 Sayı numarası Fransızca kapakta 57 yerine 56 olarak yanlış basılmıştır.

57 Osmanlıca kısımda tıbbi haberler yayımlanmamıştır.

<p><i>Revue de la Presse.</i> Mode d'emploi de la lymphé de Koch [Dr. A. Silbertz] Traitement de la dyspepsie et des troubles céphaliques nerveux par l'ichthyol [<i>Arc. de Médecine</i>] Tuberculose et influenza [<i>Revue de Thérapeutique</i>] Traitement de l'érysipèle de la face par l'aconitine [<i>Lyon Médical</i>] Action tonique de la caféine [<i>Tourn. des Sciences Méd.</i>] Du rôle des protéines d'origine bactérienne dans l'inflammation et la suppuration [<i>La Tribune Médicale</i>]</p>	[s.6-7]
<p><i>Formulaire.</i> Traitement de l'otalgie. [<i>Med. Brief. Ther. Gaz.</i>] Mixture anesthésique [<i>Deuts. Med. Zeitung Ther. Gaz.</i>]</p>	[s.7]
Société Impériale de Médecine, séances 28/9 et du 4/16.	[s.8]
La Société d'Hygiène de l'Enfance de Paris met au concours l'étude des questions suivantes....	[s.8]
<i>Faits divers.</i> Décorations et Promotions	[s.8]
4. Sene N°58 (1 Kânûnusani 1306)	
İcmal-i ahval-i sıhhiye (Dr. Koch ve Tüberküloz tedavisi) [Dr. Pardo]	[s.1-4]
Zatü's-sehaya-yı dimaği-i şevki-i müstevli hakkında. Yedinci konferans, Humma. (<i>Sertabib hazret-i şehriyari Mavroyeni Paşa hazretlerinin Tophane-i Amire'ye mensub Gümüşsuyu Hastahanesi'nde tertib ve takrir buyurdukları konferansların tercümesidir</i>)	[s.4-5]
Koch'un usul-i tedavisi [Dr. Simon Serpossian]	[s.5-6]
<p><i>Muktebesat.</i> Lenfa tabir olunan deva-i Koch'un suret-i istimali [Dr. A. Silbertz] Usret-i hazım ile tagayyurat-ı asabiye-i re'sin iktiyol vasıtasile tedavisi [<i>Arc. de Médecine</i>] Dâ-i sill ve influenza [<i>Revue de Thérapeutique</i>] Humre-i vecihiyenin aconitin ile tedavisi [<i>Lyon Médical</i>] Kahveinin mukavvi tesiri [<i>Tourn. des Sciences Méd.</i>] Bakterilerden neşet eden proteinlerin iltihab ve takayyuhda icra etdikleri vazife [<i>La Tribune Médicale</i>]</p>	[s.6-8]
<p><i>Terakib-i devaiyye</i> Elem-i üzün tedavisi [<i>Med. Brief. Ther. Gaz.</i>] Mubtili'l-hiss-i mahlûl [<i>Deuts. Med. Zeitung Ther. Gaz.</i>]</p>	[s.8]
<p><i>Mütelevvia.</i> Nişan ve Tevcihat 1-Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerî Sıhhiye Dairesi reis-i sanisi Ferik Hasib Paşa Hazretlerine birinci rütbeden nişan-ı zişan-ı mecidi: Meclis-i Ayan azasından Dr. Servişen Efendiye ikinci rütbeden nişan-ı âli-i Osmani: Bursa mekteb-i idadisi cerrahı Mehmed Tahir Efendiye dördüncü rütbeden Osmani: Saray-ı Hümayun kabilelerinden Madam Monnier'ye ikinci rütbeden şefkat nişanı: Altıncı dâire-i belediye etibbasından Celal Bey'e rütbe-i saniye sınıf-ı sanisi: Beşinci Ordu-yu Hümayuna mensup etibbâ-yı mülkiyeden Mehmed Vehbi Efendiye rütbe-i saniye sınıf-ı sanisi: Bâb-ı Zaptiye etibbasından Binbaşı Hikmet Bey uhdesine Kaymakamlık tevcih ve ihsan buyurulmuştur. 2-Selanik'de birkaç günden beri influenzanın icrâ-yı hükm etmekte olduğu mahalinden işar olunuyor. 3-Ankara Vilayeti'nin muhtelif kasaba ve köylerine gönderilen cerrahlar maarifetile şimdiye kadar on bini müteccaviz etfâl üzerine cederi-i bakari ameliatı [çiçek aşısı] icrâ olunmuştur. 4-Mâverâ-yı Bahr-ı Hazar'da [transcaspian province] yerli ahali beyninde icrâ-yı hükm etmekte olan çiçek hastalığının men'-i sirayet ve tevsii için Rusya Hükümeti tedabir-i vasia ittihazını emretmiştir.</p> <p>*****</p>	[s.8]
4ème Année N°59 (1/13 février 1891)	
Bulletin (Dr. Koch, traitement tuberculose) [Dr. Pardo]	[s.1-3]
VIIème Conférence. Méningite cérébro-spinale épidémique, Fièvre (suite) [S. E. Mavrogéni Pacha]	[s.3-5]
<p><i>Revue de la Presse.</i> Mesures à prendre contre la propagation de la diphtérie [<i>Revue médico-chirurgicale</i>] De la suggestion en thérapeutique [<i>Journal d'hygiène</i>]</p>	[s.5-6]

Société Impériale de Médecine. Séances 23 et 30 Janvier et du 6, 13 et 15 Février 1891 (n.s.)	[s.6-7]
Sur l'action du remède de Koch, contre la tuberculose des organes internes (La suite au prochain n°): Discours, tenu au sein de la Société de Médecine, le 7 Janvier 1891 par M. Virchow. ⁵⁸	[s.7-8]
<i>Faits divers.</i> Décorations et promotions 1-S. M. I. le Sultan s'est plu à conférer: La 3me classe de l'Osmanie et la médaille en argent de l'Imtiaz à M. von der Heyde, dentiste du Palais impérial. La 3me classe du Medjidié à MM. les Drs Landberg et Yanco bey de Salonique. La 4me classe de l'Osmanie à MM. les Drs Mehmed Mohsin bey et Hanicola: là 4me classe du Medjidié à MM. les Drs Hassan Tahsin effendi de Maltépé et Hadji Husni bey de l'Amirauté, ainsi qu'à MM les pharmaciens A. Lefaki et A. Merhamedjian: la 5me classe du même ordre à Veli effendi, chirurgien, attaché au 3me corps d'armée, Sout promu sani senf sani: MM. les Drs Vehbi effendi du 5me corps d'armée. Nouredin bey, Mehmed effendi, attachés à l'administration des contributions indirectes et à Ali Murtazi eff., de Mamouret-ul-Aziz. Sont promu Salissé: MM. les Drs Nouri Eumer effendi, Mehmed Moustapha effendi, Husni Ali effendi, Ibrahim Edhem effendi, et Dimitris Voudas. 2-Par décision du Conseil Sup[érieur] de Santé, en date du 10 février (n.s.), la visite médicale contre les provenances d'Espagne est supprimée. 3-La mortalité de la ville de Constantinople du 12 décembre au 12 janvier in (n.s.) 1891 a été de 1101 décès, dont 68 de variole. Les hommes entrent pour 576, tandis que les décès des femmes n'est que de 525. Il y a une diminution de 15% environ relativement à la période correspondante de l'année dernière. 4-La variole continue toujours à sévir avec intensité, tant sur la ville que dans le haut Bosphore. 5-Nous enregistrons avec plaisir l'inauguration des hôpitaux suivants: 1° Un grand hôpital militaire, dit Timour-Tach, à Andrinople, pouvant loger 1000 à 1500 malades. 2° Un hôpital militaire à Mételin et du nouveau pavillon de l'Hôpital Hasseki de notre ville. 6-Le laboratoire antirabique de notre ville sera agrandi; il aura des sections spéciales pour l'élevage des lapins. Le plan été soumis à S. M. I. le Sultan. 7-Sur le rapport d'une commission spéciale chargée d'inspecter l'hospice des aliénés de Scutari, la Préfecture de la ville a soumis au Ministère de l'Intérieur certaines améliorations à introduire dans cet établissement. 8-Un Irade Impérial, prescrit d'admettre dorénavant dans les écoles préparatoires militaires, 25 élèves qui étudieront spécialement la pharmacie et la chimie. Cette mesure est prise à cause du manque des pharmaciens militaires. Il y a deux ans, on a procédé de la même façon pour les écoles vétérinaires. 9-Les Drs Berlin et Picq, ont fait le 5 courant à l'hôpital general de Nantes, la transfusion de sang de chèvre à trois enfants tuberculeux. Quarante médecins français et étrangers assistaient à l'opération. 10-Une dépêche de Caïre, nous apprend l'arrivée dans cette ville du célèbre professeur R. Koch. 11-En vue d'empêcher l'extension de la peste bovine, le gouvernement impérial vient de décider l'envoi d'un vétérinaire militaire dans chacune des provinces où il n'y a pas de vétérinaire civil, pour combattre le mal et prendre les mesures prophylactiques nécessaires pour l'éliminer. Des inspections seront faites, en outre, par les officiers de la garnison de chaque province. Une somme de 6,000 livres turques a été introduite dans le budget de l'année courante pour subvenir aux dépenses qu'occasionnera l'envoi de ce vétérinaire.] ⁵⁹	[s.8]
<i>Nécrologie</i> [Dr Debris / Dr Sacouf / Dr Panas / M. V. Sinapian (pharmacien): Nous apprenons avec regret la mort de MM. les Drs Debris, de Constantinople, Sacouf médecin sanitaire à Jaffa et Panas, médecin sanitaire à Samos. M. V. Sinapian, pharmacien distingué de notre ville, vient de succomber à l'âge de 82 ans environ.]	[s.8]
4. Sene N°59 (1 Şubat 1306)⁶⁰	
İcmal-i ahval-i sıhhiye (Dr. Koch ve Tüberküloz tedavisi) (hitam) [Dr. Pardo]	[s.1-3]

58 Extrait du No. 2 de la *Medicinische Revue für Balneologie, Hydro und Mechano-Therapie, Diätetik und Hygiene, nebst Beiblatt*: "Curorte-Zeitung." Red. von A. Källay in Karlsbad. II. Jahrgang, reproduit en traduction par le Dr S. S. Mavrogény.

59 Yandaki haber Fransızca kısımda neşredilmemiştir: "Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniyeh'in [CTŞ / Société impériale de Médecine] 35. sene-i devriye-i tesisi münesebetile Şubat-ı ruminin üçüncü Pazar günü akşamı cemiyet-i mezkure azasının kısm-ı kebiri Beyoğlu'nda Büyük Otel'de içtima ederek orada mükemmel bir ziyafet verilmiş ve hitâm-ı ziyafette sertabib-i hazret-i şehriyari Mavroyeni Paşa hazretleriyle Dr. Zambako Paşa canibinden birer makale irad edilerek ediyeye-i hayriyye-i hazret-i cihanbani yâd ve tezkâr edilmiştir."

60 Derginin Osmanlıca kısmı oldukça hasarlıdır ve sayfa eksiklikleri vardır.

Zatü's-sehaya-yı dimaği-i şevki-i müstevli hakkında. Yedinci konferans, Humma (mabad) (<i>Sertabib hazret-i şehriyari Mavroyeni Paşa hazretlerinin Tophane-i Amire'ye mensub Gümüşsuyu Hastahanesi'nde tertib ve takrir buyurdıkları konferansların tercümesidir</i>)	[s.3-6]
Emraz-ı üzniye ve hançereviye hakkında seririyat dersleri. Birinci ders: Ecsam-ı ecnebiyye-i hançere (İzzetli Civan [Giovanni] Ananyan Efendi tarafından takrir olunmuştur) (mabadı var)	[s.6-7]
<i>Muktebesat</i> : Difteryanın intişarına karşı ittihazı lâzımgelen tedabir [<i>Revue médico-chirurgicale</i>]	[s.7-8]
<i>Mütenevvia</i> . Nişan ve Tevcihat. ⁶¹	[s.8]

9ème Année N°111 (1/13 juin 1895)	
De l'hystérie. Communication faite à la séance de 3 Mai de la Soc. de Méd. de Constantinople. (à suivre) [Dr. M. Logothétis] ⁶²	[s.1-6]
Hygiène sociale: Sur la prophylaxie de l'alcoolisme [Dr. [Auguste] Motet]	[s.6-10]
Guérison de deux cas de cancer par la sérothérapie (<i>Union Médicale</i>)	[s.11-12]
Acide salicylique et salicylate de soude (suite et fin) [Paul Chéron]	[s.12-16]
9. Sene N°111 (1 Haziran 1311)	
İhtinak-i rahim. Dersaadet Cemiyet-i Tıbbiyesi'nin 3 Mayıs içtimainda kıraat olunmuştur (mabadı var) [Dr. M. İraklis Logothétis]	[s.1-6]
Dâü'l-küül ve tedabir-i vâkiyesi (mabadı var) [Dr. [Auguste] Motet]	[s.7-12]
İki aded seretan vakasının tedavi-i bi'l-masl ianesiyle işfası (<i>Union Médicale</i>)	[s.13-14]
Hamız-ı safsaf ve safsafiyet-i sud (mabad) [Paul Chéron]	[s.14-16]
Mekteb-i Tıbbiye emraz-ı umumiye muallim-i sanisi Kaymakam izzetli Faik Bey'in çeviri eserlerinin tanıtımı: Emraz-ı umumiye [H. Hallepeau], Emraz-ı umumiye [Léon Moynac], Kar' ve isga [Dr. Coiffier], Haşeratü'l-emvat...	[s.16]

9ème Année N°112 (1/13 juillet 1895)	
De l'hystérie (Suite et fin) [Dr. M. Logothétis]	[s.1-10]
Hygiène sociale: Sur la prophylaxie de l'alcoolisme (Suite et fin) [Dr. [Auguste] Motet]	[s.10-13]
Médecine pratique: Consultations et ordonnances médicales, Entérite aiguë, Diabète par A. M.	[s.13-16]
9. Sene N°112 (1 Temmuz 1311) [BIU Santé]⁶³	
İhtinak-i rahim. Dersaadet Cemiyet-i Tıbbiyesi'nin 3 Mayıs içtimainda kıraat olunmuştur (mabad) [Dr. M. Logothétis]	[s.1-?]
Dâü'l-küül ve tedabir-i vâkiyesi (mabad) [Dr. [Auguste] Motet]	[s.?-8]
Hamız-ı safsaf ve safsafiyet-i sud (mabad ve hitam) [Paul Chéron]	[s.8-12]
Reçeteler: Emraz-ı iğtidaiyye: Tebevül-i sükker, Emraz-ı cihaz-ı hazmiye: Zatü'l-mea-yı hadde	[s.12-16]

9ème Année N°113 (1/13 août 1895)	
Cancer du rectum: Extirpation de l'anus et du rectum par la méthode sacrée (Kraske-Bardenheuer); Établissement d'un anus sacré; Guérison (Communication faite à la séance de 10 Mai 1895 de la Soc. de Méd. de Constantinople) [Dr Djémil [Topuzlu]] ⁶⁴	[s.1-6]
Plaies pénétrantes de la poitrine (lu à la séance de la Société Impériale de Médecine du 10 Mai 1895) [Dr. Nazım Chéréfeddine] ⁶⁵	[s.6-8]
Thérapeutique chirurgicale cranio-cérébrale. Par le docteur Millot-Carpentier	[s.9-10]

61 Osmanlıca kısım oldukça hasarlı olduğundan şunların Fransızcaları verilmiştir.

62 *GMO* 40, 11 (31 juillet 1895): 161-165.

63 Koleksiyonda sayfa 3'den 6 ya atlamaktadır. Sayfa 4 ve 5 kayıptır.

64 *GMO* 40, 13 (31 août 1895): 196–200; *RMPH* 8, 8 (31 août 1895): 110-113.

65 *GMO* 40, 13 (31 août 1895): 201–203; *RMPH* 8, 8 (31 août 1895): 113-114.

Clinique médicale: Traitement de la période aiguë et de la période de tolérance des maladies du coeur (à suivre) [M. le prof. Potain (Hôpital de la Charité) - <i>Le Bulletin Médicale</i>] ⁶⁶	[s.11-16]
9. Sene N°113 (1 Ağustos 1895)	
İhtinak-i rahim. Dersaadet Cemiyet-i Tıbbiyesi'nin 3 Mayıs içtimainda kıraat olunmuştur (mabad) [Dr. M. Logothétis]	[s.1-5]
Seretan-ı mea-yı müstakim: Şerc ve mea-yı müstakimin (Kraske-Bardenheuer)'in tarz-ı aczisile usûl-i ihracı ve bir şerc-i aczinin teşkili-şifa [Miralay Dr. Cemil [Topuzlu]]	[s.5-11]
Cüruh-u nafize-i sadr (Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin 95 senesi 10 mayısında kıraat olunmuştur) [Dr. Nazım Şerefeddin]	[s.11-14]
Müdatat-ı cerrahî-i kühfi-i dimağî [Dr. Millot-Carpentier]	[s.14-16]

9ème Année N°114 (1/13 septembre 1895)	
Deux cas de hernie crurale étranglée chez l'homme [Dr Nazarian, Chirurgien de l'Hôpital de la Marine]	[s.1-3]
Thérapeutique chirurgicale cranio-cérébrale. Par le docteur Millot-Carpentier (à suivre) [<i>La Tribune médicale</i>]	[s.3-4]
Répliques à la communication "de l'Hystérie". Faite par M. le Dr Logothétis, dans la séance du 3 mai 1895. Première réplique [Dr S. Stamatiadès]	[s.4-7]
Deuxième réplique [Dr Serpossian]	[s.7-11]
Clinique médicale: Traitement de la période aiguë et de la période de tolérance des maladies du coeur (suite et fin) [M. le prof. Potain (Hôpital de la Charité)- <i>Le Bulletin Médicale</i>]	[s.11-16]
9. Sene N°114 (1 Eylül 1311)	
İki fitk-ı fahzî (erkekde) [Dr. Nazaryan, Bahriye Hastahanesi cerrahlarından]	[s.1-3]
İhtinak-i rahim. Dersaadet Cemiyet-i Tıbbiyesi'nin 3 Mayıs içtimainda kıraat olunmuştur (mabad ve hitam) [Dr. M. Logothétis]	[s.4-9]
İfade-i mahsusa-i mütercim [Tabip Yüzbaşı Ali Hakkı]	[s.10]
Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin 1895 senesi 3 Mayıs içtimainda kıraat olunan Dr. M. Logothétis'in 'İhtinak-i rahim' serlevhalı makalesine cemiyet-i mezkure erkânından bazıları tarafından verilen cevaplar. Birinci cevap [Dr S. Stamatiadès]	[s.11-14]
Müdatat-ı cerrahî-i kühfi-i dimağî (mabad) [Dr. Millot-Carpentier]	[s.15-16]

9ème Année N°115, 116, 117 (1/13 décembre 1895)	
<i>Clinique médicale</i> : De la pleurésie pulmonaire sèche compliquée de pleurésie diaphragmatique. Par M. le Prof. Jaccoud	[s.1-6]
Répliques à la communication "de l'Hystérie". Faite par M. le Dr Logothétis, dans la séance du 3 mai 1895. Troisième réplique [Dr Bratsano]	[s.6-8]
De l'urée dans le cancer [Dr Serpossian] ⁶⁷	[s.8-11]
Réponse à MM. Théogène Akestoridès et S. Serpossian (Lue dans la séance du 1 Novembre 1895) (à suivre) [Pierre Apéry] ⁶⁸	[s.12-14]

66 "On a bien souvent regretté la discrétion excessive que M. le prof. Potain met à publier ses excellentes leçons cliniques. Aussi sommes-nous heureux de pouvoir donner à nos lecteurs la primeur d'un des meilleurs chapitres d'un volume de "Leçons cliniques" recueillies et rédigées par M. Vaquez, chef de clinique de M. Potain, et revues par la professeur. Ce volume doit paraître à la librairie Masson."

67 *GMO* 40, 18 (15 novembre 1895): 284-288.

68 Pierre Apéry sözlerine Publius Vergilius Maro'nun Aeneas/Aeneis Destanından şu alıntıyla başlamıştır: 'Infandum, regina, jubes renovare dolorem (Énéide, 1. II, v. 5)'. Ayrıca bkz. *GMO* 40, 18 (15 novembre 1895): 288-291.

9. Sene N°115, 116, 117 (1 Kânûnuevvel 1311)	
Seririyat-ı tıbbiye: İltihab-ı gışa-yı cenb-i hacizî ile muhtelit iltihab-ı gışa-yı cenb-i yabis-i rievî [Prof. Jaccoud]	[s.1-7]
[Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin 1895 senesi 3 Mayıs içtimasında kıraat olunan Dr. M. Logothétis'in 'İhtinak-i rahim' serlevhalı makalesine cemiyet-i mezkure erkânından bazıları tarafından verilen cevaplar] Üçüncü müdafaa [Dr Bratsano]	[s.7-8]
Seretanda bevlé [Dr. S. Serpossian]	[s.9-13]
Théogène Akestoridès ve S. Serpossian Efenðilere cevap (mabadı var) [Pierre Apéry]	[s.13-16]

9ème Année N°118 (1/13 janvier 1896)	
Réponse à MM. Théogène Akestoridès et S. Serpossian [Pierre Apéry]	[s.1-2]
Thérapeutique chirurgicale cranio-cérébrale. Par le docteur Millot-Carpentier [<i>La Tribune médicale</i>]	[s.2-6]
Quatrième réplique, à la communication "de l'Hystérie" faite par M. le Dr Logothétis dans la séance du 3 mai 1895 [Dr. Peppo Acchiote]	[s.6-11]
Ville de Constantinople. Décès enregistrés dans l'administration sanitaire pendant les mois de décembre 1895 et janvier 1896	[s.12]
Bulletin de choléra. Vilayet de Bitlis	[s.13]
9. Sene N°118 (1 Kânûnusani 1311)	
Théogène Akestoridès ve S. Serpossian Efenðilere cevap (mabad) [Pierre Apéry]	[s.1-2]
Müдавat-ı cerrahî-i kîhfi-i dimağî (mabad) [Dr. Millot-Carpentier]	[s.2-9]
Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin 3 Mayıs 1895 içtimasında Dr. M. Logothétis tarafından 'İhtinak-i rahim' hakkında dermeyeran olunan mütalaata Dördüncü müdafaa [Dr. Pepo Akşiyote]	[s.9-14]
1895 senesi Kânûnuevveline tevafuk eden bir mah zarfında Dâire-i Umûr-ı Sıhhiye tarafından zabt-ı defter edilen vefiyatı mübeyyin cetveldir; 1896 sene-i efrenciyesi şehr-i Kânunusanisi zarfında Dâire-i Umûr-ı Sıhhiye tarafından Dersaadetteki vefiyatı mutazammın tertib olunan cetveldir	[s.15]
Kolera cetveli: Bitlis Vilayeti	[s.16]

9ème Année N°119 (1/13 février 1896)	
Répliques à la communication "de l'Hystérie" faite par M. le Dr Logothétis, dans la séance du 3 mai 1895. Cinquième réplique [Péra, le 14 Juin 1895 Dr. Avlonitis]	[s.1-4]
Mémoires originaux. Du myxœdème par M. le Dr. E. Lardy, chirurgien de l'Hôpital Français (à suivre) ⁶⁹	[s.4-8]
Bulletin de Choléra en Egypte (N°1-5). Suivant les communications de M. le Dr Duca, Délégué Sanitaire Ottoman.	[s.9-10]
Statistique de l'Asile des Alienés de Toptache pendant l'année 1311 / 1895-1896.	[s.11-13]
9. Sene N°119 (1 Şubat 1311)	
Beşinci müdafaa. Refik-i muhterem Dr. Logothétis Efendi'nin evvelki içtimalarımızdan birinde [3 Mayıs 1895] kıraat ettiği "İhtinak-i rahim" eseri hakkında. [Dr. Avlonitis]	[s.1-4]
Miksödém (mabadı var) [Dr. E. Lardy]	[s.4-8]
Toptaşı Bimarhanesi'nin 1895-96 sene-i miladiyesine tevafuk eden (1311 senesi zarfındaki istatistikidir)	[s.9-13]
Taraf-ı hükûmet-i seniyyeden sıhhiye memuru murahhası Mösyö Duca'nın işaretine nazaran Mısır'daki kolerayı müşir cedveldir (N°1-5).	[s.15-16]

9ème Année N°121 (1/13 avril 1896)	
Hypertrophie de la rate malarique guérie par la splénectomie. Par le Prof. Djémil Pacha ⁷⁰	[s.1-5]

69 RMPH 8, 7 (31 juillet 1895): 97-99.

70 GMO 41, 2 (31 mars 1896): 17-21; RMPH 8, 3 (15 mars 1895): 35-36.

Traitement de la scarlatine (<i>Sommaire</i> : Forme bénigne – Formes anormales – Complications – Importance des examens bactériologiques dans les angines - De la sérothérapie appliquée au traitement de la scarlatine (sérum de Marmorek) – Prophylaxie) [Dr. Albert Josias]	[s.6-14]
9. Sene N°121 (1 Nisan 1311)	
İstisal-i thal ameliyatı icrasile teşfiye eyleyen dahame-i thal-i merzağî. Dr. Cemil [Topuzlu]	[s.1-6]
Kızıl hastalığının tedavisi (<i>Özet</i> : Şekl-i hafif - Eşkal-i gayr-i tabiiye – İhtilâtâtı – Hunnaklarda muayene-i bakteriyojyenin ehemmiyeti – (masl-i Marmorek) vasitasile kızıl hastalığının tedavisi hakkında tedavi-i bi'l-masl tatbiki – Tedabir-i tahaffuziye) [Dr. Albert Josias]	[s.6-16]

9ème Année N°122-123 (1/13 mai-juin 1896)	
Société Impériale de Médecine: Séance du 2 avril, 10 avril, 17 avril, 24 avril 1896. Présidence de M. Kambouroglou [s.1-5]	[s.1-15]
Société Impériale de Médecine: Séance du 1er mai [Présidence de M. Limarakis, vice-président], 8 mai, 15 mai, 22 mai, 29 mai 1896. Présidence de M. Kambouroglou [s.6-9]	
Société Impériale de Médecine: Séance du 5 juin, 12 juin, 19 juin, 26 juin 1896. Présidence de M. Kambouroglou [s.10-15] [Pierre Apéry]	
Statistique de l'asile des aliénés de Toptache pendant l'année 1311/ 1895-1896 [Professions / Formes de maladies mentales / Aliénés sortis / Aliénés sortis et morts / Mortalité / Aliénés morts – Durée de la maladie / Récapitulation]	[17-22]
9. Sene N°122-123 (1 Mayıs-Haziran 1311)	
Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin müzakeratının icmalı [Pierre Apéry]	[s.1-18]
1896 senesi 2, 10, 17 ve 24 Nisan tarihli içtimalar. Kamburoğlu Efendinin riyaseti altında [s.1-7]	
1896 senesi 1 [Leonidas Limarakis Efendinin riyaseti altında], 8, 15, 22 ve 29 Mayıs tarihli içtimalar. Kamburoğlu Efendinin riyaseti altında [s.7-12]	
1896 senesi 5, 12, 19 ve 26 Haziran tarihli içtimalar. Kamburoğlu Efendinin riyaseti altında [s.12-18]	
Toptaşı Bimarhanesi'nin 1895-96 sene-i miladiyesine tevafuk eden 1311 senesi zarfındaki istatistikidir (mabad) Bimarhanenin hareket-i umumiyesi [Sanatları / Maraz-ı dimağinin şekli / Huruc eden mecanin / Vefiyat/Huruc ve vefat eden mecanin/Vefat eden mecaninin devam-ı marazları]	[s.19-24]

9ème Année N°124-125 (1/13 juillet-août 1896)	
Du curettage de l'utérus	[s.1-11]
<i>Matière médicale orientale</i> : Du Bétel et de la noix d'Arec (à suivre) [Pierre Apéry]	[s.11-16]
De la traction rythmée de la langue dans les cas d'asphyxie des nouveaux-nés [Dr. Simon Serpossian]	[s.16-17]
Un cas d'imperforation de l'hymen avec hématocolpomètre [Dr. A. Caracache, Ancien moniteur de la Clinique d'Accouchement et de Gynécologie de la Faculté de Paris] ⁷¹	[s.17-19]
Traitement prophylactique de la péripneumonie contagieuse des bœufs [Dr. Const. E. Kélaïdîtès] ⁷²	[s.20-23]
Résection du colon transverse pour un sarcome de l'épiploon et du colon transverse (à suivre) [Dr. Djémil Pacha] ⁷³	[s.23-24]
9. Sene N°124-125 (Temmuz-Ağustos 1311)	
Rahmin mil'akalanması ameliyatı	[s.1-11]
<i>Müfredat-ı tıbbiye-i şarkiyeye</i> : Betel ve ceviz-i Arek (mabadı var) [Pierre Apéry]	[s.11-16]
Tıfl-ı nevzadların ihtinâk-ı teneffüsiyyesinde lisanın muntazaman çekilmesi [Dr. Simon Serpossian]	[s.17]
Verem-i demevî ile müterafık adem-i tesekkub-u gışa-yı bekârî [Dr. A. Caracache]	[s.18-20]
Bakarın iltihab-ı muhitü'r-ri'e sariyesinin tedavi-i tahaffuziyyesi [Dr. Kelaiditis]	[s.20-22]
Kolon-ı müsta'raz ve serbin bir verem-i afelisi için kolon-ı müsta'razın neşri [Dr. Cemil Paşa]	[s.23-24]

71 *GMO* 41, 19 (31 novembre 1896): 294–295.72 *GMO* 41, 19 (31 novembre 1896): 291–294.73 *GMO* 41, 20 (15 décembre 1896): 297–302; *RMPH* 9, 12 (15 décembre 1896): 175-177.

10ème Année N°128-129 (1/13 novembre-décembre 1896)⁷⁴	
De la disparition des accidents névritiques d'origine traumatique et inflammatoire par la compression localisée et forcée [Dr Doubre, <i>Le Bulletin médical</i>]	[s.1-4]
Traitement de l'éclampsie ⁷⁵	[s.4-14]
De l'injection de serum dans la peste [M. Henri Monod - <i>L'Union médicale</i>]	[s.15]
Sur l'intervention chirurgicale dans les péritonites de la fièvre typhoïde [M. Dieulafoy - <i>L'Union médicale</i>]	[s.16-17]
Comptes-rendus de la Société Impériale de Médecine, Séance du 2, 9, 16, 23 et 30 Octobre 1896 [Pierre Apéry] Présidence de M. Kambouroglou (président), séance du 2 Octobre 1896 [s.17-18] Présidence de M. Kambouroglou (président), séance du 9 Octobre 1896 [s.18-19] Présidence de M. Limarakis (vice-président), séance du 16 Octobre 1896 [s.19-20] Présidence de M. Kambouroglou (président), séance du 23 Octobre 1896 [s.20-21] Présidence de M. Kambouroglou (président), séance du 30 Octobre 1896 [s.21-22]	[s.17-22]
<i>Formules [Semaine Médicale]:</i> Manière d'empêcher les cicatrices varioliques [M. le Dr. Th. Faure, médecin-chirurgien de l'Hôpital de la Chau-de-Fonds] [s.22] Gargarisme antiseptique [M. E. Darbouet] [s.22-23] Cachets antidysentériques [M. Kartulis] [s.23]	[s.22-23]
10. Sene N°128-129 (1 Teşrinisani ve Kânûneuvvel 1312)	
Zağt-ı mevzii veya cebri vasıtasıyla cerrahi yahud iltihabı'l-menşe iltihab-ı asab avarızının gaybubeti [<i>Le Bulletin Médical</i> - Dr. Doubre] ⁷⁶	[s.1-4]
Havalenin tedavisi ⁷⁷	[s.4-16]
Vebada serum şırıngası [<i>L'Union Médicale</i> - Mösyö Henri Monod]	[s.16]
Humma-yı tifoididen münbais iltihabat-ı peritoniyede müdahale-i cerrahiyye dair [Fransa Encümen-i Tibbiyesinde Mösyö Dieulafoy'nun irad ettiği makale-i mühimme]	[s.17-18]
<i>Müfredat-ı Tibbiye-i Şarkîye: Betel ve cevz-i Arek (mabad)</i> [Pierre Apéry]	[s.18-20]
Cemiyet-i Tibbiye-i Şahane'nin 2, 9, 16, 23 ve 30 Teşrinievvel 1896 içtimaları [Pierre Apéry] Fi 2 Teşrinievvel 1896 tarihiyle Dr. Kamburoğlu Efendinin riyaseti tahtındaki içtimalı [s. 20-21] Fi 9 Teşrinievvel 1896 tarihli içtimalı [s. 21-22] Fi 16 Teşrinievvel 1896 tarihli içtimalı, Reis vekili Limarakis Efendinin taht-ı riyasetinde [s. 22] Fi 23 Teşrinievvel 1896 tarihli içtimalı, Kamburoğlu Efendinin riyaseti tahtında [s. 23] Fi 30 Teşrinievvel 1896 tarihli içtimalı [s. 23-24]	[s.20-24]

10ème Année N°130-131 (1/13 janvier-février 1897)⁷⁸	
De l'application de la greffe cutanée (méthode de Thiersch) au traitement de l'ectropion cicatriciel (à suivre) [Dr. Dicran Adjémian, de Constantinople] ⁷⁹	[s.1-18]

74 Fransızca ve Osmanlıca kapakta yıl bilgisi 9. Yıl olarak yanlış basılmıştır.

75 “Dans le congrès de gynécologie et d'obstétrique tenu à Genève, la question du traitement de l'éclampsie ayant été acquitée, nous reproduisons de l'Union Médicale, le compte-rendu relatif à ce sujet. Nos lecteurs y liront avec intérêt l'opinion des praticiens de l'Europe.”

76 Başlıkta *compression* anlamına gelen zağt= ضغط kelimesi yanlışlıkla 'جنط' olarak basılmıştır, dizinde düzeltilerek verilmiştir.

77 Ameliyat-ı viladiye ve ameliyat-ı emraz-ı nisaiye hakkında 1895 sene-i miladiyesinde Cenevre'de in'ikad eden kongrede havalenin tedavisi keyfiyeti mevki'-i bahse konulduğundan bu babdaki mukarreratı (*Union Médicale*)'den naklen zikr ederek Avrupa hükema-yı meşhuresinin efkârını kariin-i kerim hazeratının enzâr-ı istifadesine vaz' ediyoruz.

78 Fransızca ve Osmanlıca kapakta [dış kapakta doğru basılmıştır] yıl bilgisi 9. Yıl olarak yanlış basılmıştır.

79 Aynı makalenin *GMO*'da ve *RMP*'de tefrika edildiği sayılar için bkz. *GMO* 42, 10 (15 juillet 1897): 151–159; *GMO* 42, 11 (31 juillet 1897): 171–176; *GMO* 42, 12 (15 août 1897): 189–194; *GMO* 42, 13 (31 août 1897):

<p><i>Revue des Journaux:</i> Action de l'alcool sur l'iodure mercureux (Académie des Sciences de Paris; note de M. François, <i>Bul. de la Soc. Roy. de Ph. de Brux.</i>) [s.19] Essai de l'ergot (H. Beckurts, <i>Zeitschrift des Allg. Ost. Vereines.</i>) [s.19] Empoisonnement par les champignons [s.20] Jalousie et tuberculose, M. le Dr. Gilbert rapport. [s.20] Un cas de grossesse prolongée (<i>Revue Scientifique</i>) [s.20]</p>	[s.19-20]
<p>L'acide gallique dans les hémoptysies des tuberculeux (<i>Journal des Praticiens</i>)</p>	[s.21-22]
<p><i>Formules [Semaine Médicale]:</i> Mixture contre la diarrhée infantile. [M. J. E. Thompson] [s.23] Mixture contre l'érysipèle de la face [M. J. Hays] [s.23] Potion contre la toux des phthisiques [M. Rolland] [s.23] Traitement du zona [M. A. Ohmann-Dumensil] [s.23-24] Solution pour le traitement hypodermique de la tuberculose [M. V. Gilbert] [s.24] Pommade contre les pustules acnéiques volumineuses [MM. Von Hebra et Ulmann] [s.24]</p>	[s.23-24]
10. Sene N°130-131 (1 Kânûnusani ve Şubat 1312)	
<p>Şatre-i harici-i nedbinin Thiersch usulüle icra kılınan cild aşısile tedavisi (mabadi var) [Dr. Dikran Acemyan]</p>	[s.1-16]
<p><i>Muktebesat:</i> Mesna iyod zibaklar üzerine kütlün tesiri (Paris Cemiyet-i İlmiyesinde Mösyö François'nın Muhtırası) [s.17] Tecrübe-i mihmaz (Mösyö H. Beckurts tarafından) [s.17] Mantarlar vasıtasile tesemmüm [s.18] Kıskançlık ve edrani'r-rie (Dr. Gilbert) [s.18] Ziyade imtidat eden bir hamilelik [s.19]</p>	[s.17-19]
<p>Edrani'r-rielilerin nefsi'd-deminde hamız-ı afs (<i>Journal des Praticiens</i>)</p>	[s.20-22]
<p><i>Reçeteler [Semaine Médicale]:</i> İshal-i etfal için tertib [Thompson] [s.22] Humre-i vech için tertib [J. Hays] [s.22] Meslülünün öksürüğüne karşı cür'a [Rolland] [s.23] Zünnarın tedavisi [A. Ohmann-Dumensil] [s.23] Edranürrie tahtelcild tedavisiçün mahlül [V. Gilbert] [s.23-24] Muhcim habbü'l-bülüğ-i besr için merhem [Von Hebra et Ulmann] [s.24]</p>	[s.22-24]

199–205; *GMO* 42, 14 (15 septembre 1897): 215–221; *RMPH* 10, 7 (15 juillet 1897): 86-91; *RMPH* 10, 8 (15 août 1897): 97-101; *RMPH* 10, 9 (15 septembre 1897): 111-113.

Ek 2 / Appendix 2

“Constitution médicale / Cibillet-i tıbbiye,” Dr. David Pardo [1821-30 Temmuz 1897]⁸⁰

[Marko Paşa'nın difteriden ölen eşi ve çocuklarının ilk elden hikâyesi]

Müteveffa Marko Paşa [Piçipiyo]⁸¹ mihan ü meşakkatin hakikaten tahammül-güdaz derecesine duçar olmuş ve âdetâ ezmine-i sabıkada *Job*'un [Hz. Eyüb] giriftar olduğu eza ve cefanın bir misline mübtelâ olmuş ise de bunlara şayan-ı hayret bir sebat ve kahramane bir cesaret ile tahammül eylemiştir.

Müşarünileyh ilk evladını, kâffe-i varyetini sarf ederek [Kuzguncuk'da] inşa ettirmiş olduğu hanesinde, difterya illetinden gaib ettiğiinden dolayı İstanbul'un en ziyâde nafi-i sıhhat olan ve en dilnişin sayfiyelerinden madud bulunan adalarda mukim akraba ü taallukatının yanına çekildi. Bir ikinci çocuğu dahi birkaç gün sonra bu müdhîş maraza mübtelâ oldu. Ama ne çocuk! Bir melek.

Müşarünileyh derakap bize haber gönderip çağırarak cereyan eden vakiyayı anlattı ve bu biçare çocuğun tedavisini de bendenize havale ettiğini söyledi. Boğazı muayene eder etmez bu zavallının dahi maraz-ı müdhîş-i mezkurun pençe-i kahrına giriftar olduğunu görerek fevkalade müteessir oldum ki bu teessür pekçok zaman sürmeksizin meşum bir surette

80 CES 4, 50 (1 Mayıs 1306): 3-4. Bir önceki sayıda Dr. Pardo difterinin İstanbul'da tarih-i zuhurunu (30 seneden beri müşahede edildiğini) ele almakta ve bu sayıda hikaye edeceklerinden önce Marko Paşa hakkında şunları yazmaktadır: “Mütevaiyen silsile-i meratib-i tıbbiyenin en yüksek derecelerini ihraza nâil olmuş olan şöhretşiar bir refikimizden bahsetmek istiyoruz ki, bu zat her ne kadar talih ve tesadüfün sevk ettiği ve ilcaatle bu makamata nâil olmuş ise de mütehallik olduğu eşkâr-ı âliye ve şime-i insanîyetperveranesile hakikaten makamat-ı mezkureye kesb-i liyâkat eylemiş idi. Hayatının son günlerine kadar Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane nezaretinde bulunarak kemâl-i sadâkat ve ehliyeti ibraz etmiş olduğu gibi son Rusya Muharebesi'nde mecruhini bizzat tımar ederek gayret ve hamiyetini dahi isbat eylemiştir. Muhabbet-i vefakârânesi kalbimize yerleşmiş olan müteveffa refikimizin mütevaiyen giriftar olduğu saadet-i müterakkibe ve felaket-i müthişe henüz zihnimizi işgal eylemektedir. Haslet-i âlicenabane ve alelhusus hayât-ı refakatperveranesini bugünkü günde kemal-i sitayişle yâd ederek hürmet ve riâyet-i mahsusamızı izhara borçluyuz. Zira müşarünileyh idbarının en sönük günlerinde olduğu gibi hayatının en parlak zamanlarında dahi ahlak-ı civanmerdanesi ibraz ederek hakk-ı acizanemizde pekçok taltifler reva görmüşler ve hattâ her zaman birtakım parlak teklifatta bulunarak kabul etmediğimiz için ısrar eylemişler ise de vücudumuzun dâima muvakkat olan hâl-i sıhhati ve burada zikrine lüzum görmediğimiz sair birtakım esbâb bizi bu teklifata ru-y-ı inkıyad göstermekten men' eylemiştir. Müşarünileyhin hakikaten emsalsiz addolunabilen nezaket-i tabii saikasıle herkes hakkında göstermiş olduğu iş bu âsar-ı muhabbetten istifâde edenler de meşkuud değildir. Fakat acaba bunlar sayesinde lütf u mürüvvete nâil oldukları bu zatın hengâm-ı musibetinde mukabele-i bilmisl kaidesine riâyet ettiler mi? İşte tasdikine muktedir olmadığımız nokta burasıdır. Zira bunların ekseriyetle bîvefa oldukları görülmüştür.” Dr. Pardo, “Constitution médicale / Cibillet-i tıbbiye,” CES 4, 49 (1 Nisan 1306): 4-6. Dr. Pardo'nun bir nekrolojisi için bkz. Pierre Apéry, “Nécrologie: Le Dr. David Pardo,” GMO 42, 11 (31 juillet 1897): 181-182.

81 Marko Paşa'nın soyadı ile ilgili tartışma ve hakkında yazılan biyografilere bir eleştiri için bkz. Şeref Etker, “Marko Paşa: İki Biyografiye Sığmayan Bir Efsane,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 22, 2 (2021): 359-369.

neticepezir oldu. O anda işin neden ibaret olduğunu fehm eden mükedder refikimize sair arkadaşlar celb olunmasına dahi lüzum göründüğünü söyledim. Muvafakat gösterdi. Hülasa-i kelâm hastalığın ikinci günü kâzib bir iyilik müşahede olunarak hepimizde bir ümit hâsıl olmuş ise de biçare çocuk üçüncü gün terk-i dağdağa-i hayat eylemiştir.

İşte bu ikinci darbe-i hevlnâke dahi müşarünileyh kemâl-i metanet ve sükûnet ile tahammül eylemiştir ki bu tahammülü bizi duçar-ı telâş etmiştir. Zira bu ikinci sadme-i maneviyenin nahif ve hasta mizaç olan refikimizin mavh u perişanına badi olmasından korkar idik.

Lakin hüsn ü ânı ve her cihetle şayan-ı prestij fezail-i nisvaniyesile beraber sadakat-ı zevciye ve muhabbet-ı maderânenin bir numunesi olan zavallı valide asıl sadmeye duçar olmuş ve acınacak bir hale gelmiştir.

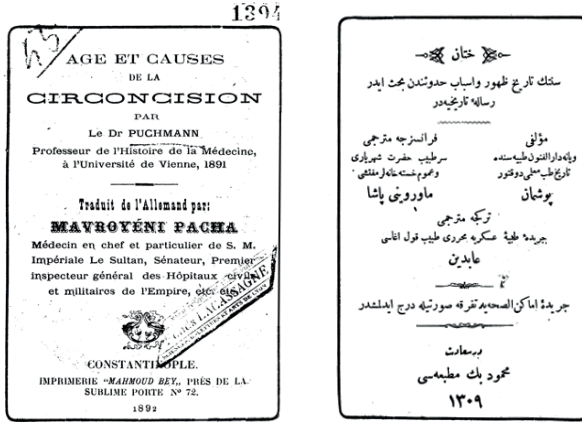
Bu maraz-ı dehşetâmize karşı müteyakkızâne hareket olunup tedabir-i şedide ittihaz olunması için bir misal makamında irad etmiş olduğumuz şu hikâyeyi ihtisar ederek arz edilmeğe Marko Paşa hanesini tathir ve usul-i def-i taaffün ile tanzif için tedabir-i şedideye müracaat etmeyerek tekrar buraya girmek tedbirsizliğinde bulunduğundan dolayı mezkûr hane çocuklarının ekserisi ile nihayet yine o menhus marazın kurbanı olan sevgili zevcesine mezar olmuştur.⁸² Bundan mâadâ eğer aslı var ise müşarünileyh bu dehşetli felaketten birkaç sene sonra bir sandık derununda merhum olan çocuklarının esvablarını bularak bunları, kendisine badi olduğu hüznâmiz hatıralarında naşi, artık görmek istemediğinden fakir bir kadına hediye etmiş ve bu zavallı da evladını bu kadar güzel elbise ile telbis ettiğine fevkalhad memnun olmuş ise de birkaç gün sonra bu biçare çocuk da difteryaya tutularak vefat etmiştir. Bu gibi vakıalar şerh u tefsire ihtiyaç göstermezler ise de merciinin bunlara atf-ı nazar-ı ehemmiyet etmemekte olduğu görülmektedir.⁸³

Marko Paşa müddet-i medide imtidâd eden ıztırabengiz bir illetten rehayab olamayarak terk-i câme-i hayat etmiştir. Müteveffa refikimiz pek ziyâde mütevekkil ve kadere tâbi' olduğundan mikroplar hakkında hiç itimad izhar etmemiş ve bu meşum haneyi kamilen tezaat-ı tefessüh usulile tathir ettirmeksizin derununa girmeğe cesaret eylemiştir. Muahharan bu hâne zat-ı merahim-i sıfat hazret-ı hilafetpenahi tarafından vukubulan irade-i isabetâde üzerine esasından tathir olunarak afenesi izale edilmiş olduğu gibi velinimet-i biminnetimiz efendimiz hazretleri her ân asdika-yı saltanat-ı seniyyeleri haklarında râyegân buyurdıkları ulüvv-i avâtif bendeperverleri cümle-i mübeccelesinden olmak üzere tabib-i hususileri

82 Marko Paşa'nın eşi Euterpe Mavrogordatos'dur (Efterpi Pitsipiu/Piçipiyo). Marko Paşa'ya 10 çocuk veren Efterpi, 7 çocuğuyla aynı kaderi paylaşarak, difteri hastalığından vefat etmiştir. Marko Paşa'nın hayatta kalan çocukları: Herietta Pitsipiu, Marika Pitsipiu, Yorgi Pitsipios'dur. Despina Anaç, *Marko Paşa (Pitsipios), 1824-1888* (İstanbul: Türkiye Kızılay Derneği, 2019), 90.

83 Tabii böyle bir durum mümkün değildir, difteri basil(ler)i (*Corynebacterium diphtheriae* (Klebs-Löffler bacillus)) tekstil ürünlerinde maksimum 140 bazı çalışmalara göre 175 gün canlı kalabilmektedir. Bruno A. Walther, and Paul W. Ewald. "Pathogen Survival in the External Environment and the Evolution of Virulence," *Biological Reviews* 79, 4 (2004): 854.

devletlü Marko Paşa Hazretlerini mahsusan izam ile ümitsiz bir halde yatan müteveffa-yı müşarünileyhi iltifat-ı cihanderecat hümayunlarına müstağrak ve ayrıca atıyye-i seniyye ihsanile dahi nâil-i sürur eylemişlerdir. Mâmâfih bunun gibi binlerce haneler vardır ki şerait tahtında bulunmaktadırlar. Mukaddema kesretle vukubulan harikler hemen umumiyetle ahşap olan haneleri ihrak ederek bunlarla beraber emraz-ı sariyenin tahammüllerini dahi mahv u ifna ederlerdi. Bugünkü günde ise alelhusus Beyoğlu ve Galata'da evlerin kısm-ı azamı kargir olup hususile bu iki mahalde fevkalade izdiham da mevcut olduğundan buralarda intan umumiyetle intişar etmektedir ki bunun önü alınmak iktizâ eder. Zira payitahtımıza ecnebiler tarafından mütemadiyen ve tedricen vukubulan muhaceretin arkası kesilecek olur ise bu da mehazirden salim değildir. Şehrimiz milel-i mütenevviyanın ictimagâhı olan bir memlekettir ki, bunun hıfzıssihha nokta-i nazarında ne derecelere kadar mucib-i mazarrat olacağı ve mukaddema ita olunup bugünkü günde mevcut olmasına asla cevaz görülmeyen imtiyazat-ı ecnebiyenin dahi bunu tezyid edeceği şek ve şüpheden âzâde ise de bu meseleye girişmek için sadeden pekçok tebaüd etmeliğimiz lazımgeldiğinden bu kadarlıkla iktifa edeceğiz. Şöhretşiar ve âlim dostumuz Mavroyeni Paşa Hazretlerinin şu sırada Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de takrir etmekte oldukları şayan-ı ehemmiyet konferanslarının mukaddemesinde bihakkin söylemiş oldukları vechile Romalılar ile Yunanlılar düşman ateşinden ziyâde emraz-ı sariyenin tesiratile mavh u perişan olmuşlardır.



Resim 3. Mavroyeni Paşa'nın Dr. Theodor Puschmann'dan yaptığı çevirinin (Alter und Ursache der Beschneidung) *CES*'de yayımlanan tefrikasının ayırabaskısı: Age et Causes de la Circoncision / Hitan: Sünnetin Tarih-i Zuhur ve Esbab-ı Hudusundan Bahseder Risale-i Tarihiyyedir, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1309/1892, Fransızca 46 s., Türkçe 39 s.⁸⁴

84 Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman, 5e Année, Nr.70, Janvier 1892, p.17; Nr.71, Février 1892, p.18; Nr.72, Mars 1892, p.110; Nr.73, Avril 1892, p.19; Nr.74, Mai 1892, p.17. Eserin Türkçe kapağında tercümenin *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye*'nin muharrirliği ve uzunca bir süre editörlüğünü yapmış olan Dr. Abidin Bey tarafından yapıldığı görülmektedir. *CES*'nin bu yıllardaki mütercimlerinden birinin Abidin Bey olduğu varsayılabilir.

Teşekkür: Zihin açıcı öneri ve katkıları için Şeref Etker, Fatih Artvinli ve Mesut Güvenbaş'a çok teşekkür ederim.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Acknowledgments: I am grateful to Şeref Etker, Fatih Artvinli and Mesut Güvenbaş for their insightful comments.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO) 324/24264, 340/25452, 340/25477 [Belge grubu], 874/65518, 994/74525, 1050/78717, 1114/83519, 1142/85637

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.) 140/16 [Belge grubu]

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.) 534/87

İrade Dahiliye 1176/91985

İrade Hususi (İ.HUS) 16/59, 21/29, 71/35

Yıldız Sadaret Resmi Evrakı (Y.A.RES.) 71/29

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jumaller (Y.PRK.AZJ.) 23/70

Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.) 28/33 [Belge grubu]

Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (Y.PRK.ŞH.) 4/39

Basılı kaynaklar / Printed Sources

Altuntaş, Ayten. "143 Yıllık Tıp Derneği: Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye." *SD Dergi* 2, 14 (Mart-Nisan-Mayıs 2010): 98-101.

Anaç, Despina. *Marko Paşa (Pitsipios), 1824-1888*. İstanbul: Türkiye Kızılay Derneği, 2019.

Apéry, Pierre. "Nécrologie: Le Dr. David Pardo." *Gazette médicale d'Orient* 42, 11 (31 juillet 1897): 181-182.

Artvinli, Fatih. *Delilik Siyaset ve Toplum: Toptaşı Bimarhanesi (1873-1927)*. 3. bs. İstanbul: Telemak Kitap, 2022.

Avanzade Mehmed Süleyman. "Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye I: Devr-i Hürriyette Bir Ceride-i Tıbbiye Nasıl Olmalıdır?" *Serbestî* 1, 34 (6 Kânunuevvel 1324 / 19 Aralık 1908): 1-2; *Serbestî* 1, 36 (8 Kânunuevvel 1324 / 21 Aralık 1908): 2; *Serbestî* 1, 37 (9 Kânunuevvel 1324 / 22 Aralık 1908): 3; *Serbestî* 1, 43 (15 Kânunuevvel 1324 / 28 Aralık 1908): 2.

Başaran, Cem Hakan. "Bir Bibliyografyanın Hatalar Dizini yahut Helâk Edilen *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye*." *Müteferrika* sayı 56 (Kış 2019/2): 223-236.

Birgen, Muhittin. *İttihat ve Terakki'de On Sene: İttihat ve Terakki Neydi? Cilt 1*. Yayına Hazırlayan Zeki Arkan. 2. bs. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.

- Etker, Şeref. *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri*. İstanbul: Libra, 2017.
- Etker, Şeref. "Marko Paşa: İki Biyografiye Sığmayan Bir Efsane." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 22, 2 (2021): 359-369. <https://doi.org/10.26650/oba.896176>
- Günergun, Feza. "İstanbul'da Fransızca-Türkçe Yayınlanan Bir Tıp Dergisi: *Gazette des Hôpitaux (Ceride-i Emakin üs-Sihha, 1887)*." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 3, 2 (2002): 1354.
- Günergun, Feza. "Spiridon Mavroyeni Pacha (1817-1902) et sa Contribution à la Diffusion des Sciences Médicales dans l'Empire Ottoman." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 6, 1 (2004): 37-63. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuoba/issue/1211/14256>
- Hızlı, Kasım. "Çorluluzâde Salih Münir Bey'in Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü (1890-1891)." *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 3, 1 (2021): 46-56. <https://doi.org/10.52735/bellek.928867>
- İnuğur, M. Nuri. *Basın ve Yayın Tarihi*. 2. bs. İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1982.
- İrtem, Süleyman Kâni. *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür: Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*. Yayına Hazırlayan Osman S. Kocahanoğlu. İstanbul: Temel Yayınları, 1999.
- Koloğlu, Orhan. "Abdülhamid Basın Rejimi" Deyimi Üzerine." *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri, 27-29 Mayıs 1992, Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde 35-46. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1994.
- Mavroyeni Pacha, *Age et Causes de la Circoncision / Hitan: Sünnetin Tarih-i Zuhur ve Esbab-ı Hudusundan bahseder risale-i tarihiyyedir*. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1309/1892.
- Pardo, David. "İcmal-i ahvâl-i sıhhiye." *Ceride-i Emâkinü's-Sihha* 5, 83 (1 Şubat 1308/1893): 2-8; *Ceride-i Emâkinü's-Sihha* 5, 86 (1 Mayıs 1309/1893): 2-7; *Ceride-i Emâkinü's-Sihha* 5, 87 (1 Haziran 1309/1893): 2-6; *Ceride-i Emâkinü's-Sihha* 5, 88 (1 Temmuz 1309/1893): 2-7; *Ceride-i Emâkinü's-Sihha* 5, 90 (1 Eylül 1309/1893): 6-7; *Ceride-i Emâkinü's-Sihha* 5, 91 (1 Teşrinievvel 1309): 2-6; *Ceride-i Emâkinü's-Sihha* 5, 92 (1 Teşrinisani 1309/1893): 2-6.
- Pardo, David. "Constitution médicale / Cibillet-i tıbbiye." *Ceride-i Emâkinü's-Sihha* 4, 49 (1 Nisan 1306): 4-6.
- Pardo, David. "Bulletin," *Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman* 5, 91 (1/13 octobre 1893): 1-6.
- Pardo, David. "Constitution médicale de Constantinople." *Révue Médico-pharmaceutique* 2, 1 (31 janvier 1889): 7-12; *Révue Médico-pharmaceutique* 2, 3 (31 mars 1889): 48-49.
- Rıza Tahsin [Gencer]. *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330/1914.
- Rıza Tahsin. *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye) Cilt I-II*. Eklerle yayınlayan Aykut Kazancıgil. İstanbul: Özel Yayınlar, 1991.
- Taşkıran, Nimet. *Sürelî Türk Tıp Yayınlarında Cerrahi Makaleler Bibliyografyası*. İstanbul: Zeynep-Kâmil Ana ve Çocuk Sağlığını Koruma Derneği, 1968.
- Timur, Taner. "Mavroyani Paşa Anlatıyor: Osmanlı Gizli Polis Örgütü Nasıl Kuruldu?" *Tarih ve Toplum* 1, 6 (Haziran 1984): 414-419.
- Topuzlu, Cemil. *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde, 80 Yıllık Hatıralarım*. 6. bs. Yayına Hazırlayanlar Hüsrev Hatemi ve Aykut Kazancıgil. İstanbul: İşaret, 2017.
- Utudjian, Emmanuel P. *Un quatrième Moyen contre l'ivrognerie et toutes les Maladies qui résultent de l'ignorance de l'Homme sur la Physiologie*. Paris: Faculté de Médecine de Paris, 1867.

Walther, Bruno A. ve Paul W. Ewald. "Pathogen Survival in the External Environment and the Evolution of Virulence." *Biological Reviews* 79, 4 (2004): 849-869. doi: 10.1017/s1464793104006475.

Elektronik Kaynaklar / Electronic Sources

"*Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman.*" BIU Santé Koleksiyonu.

Erişim 1-30 Ocak 2022. [https://www.biusante.parisdescartes.fr/histoire/medica/resultats/index.php?tout=%09+Gazette+des+h%C3%B4pitaux+civils+et+militaires+de+l%27Empire+Ottoman&op=](https://www.biusante.parisdescartes.fr/histoire/medica/resultats/index.php?tout=%09+Gazette+des+h%C3%B4pitaux+civils+et+militaires+de+l%27Empire+Ottoman&op=OU&tout2=&do=fullsearch&statut=charge)

[OU&tout2=&do=fullsearch&statut=charge](https://www.biusante.parisdescartes.fr/histoire/medica/resultats/index.php?tout=%09+Gazette+des+h%C3%B4pitaux+civils+et+militaires+de+l%27Empire+Ottoman&op=OU&tout2=&do=fullsearch&statut=charge)

Dergiler ve Gazeteler / Journals and Newspapers

Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye

Gazette Médicale d'Orient

Gazette des Hôpitaux Civils et Militaires de l'Empire Ottoman

Revue Médico-pharmaceutique

Serbestî

Vakayi-i Tıbbiye



Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Charles Bonkowski Paşa'nın Osmanlı Türkiye'sinde Başgösteren 1893-1895 Kolera Salgını Sırasında Aldığı Sağlık Önlemleri

Sanitary Measures Taken by the Inspector-in-Chief of Public Hygiene Charles Bonkowski Pasha During the 1893-1895 Cholera Epidemic in Ottoman Turkey

Hikmet Çil¹ 



¹Istanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yakınçağ Tarihi Doktora Programı, İstanbul,
Türkiye

ORCID: H.Ç. 0000-0001-9268-6959

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Hikmet Çil,

Istanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yakınçağ Tarihi Doktora Programı, İstanbul,
Türkiye

E-posta/E-mail: hikmet_176@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 24.09.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
14.10.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
15.11.2022

Kabul/Accepted: 25.11.2022

Online yayın/Published online: 06.01.2022

Atıf/Citation: Çil, Hikmet. "Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Charles Bonkowski Paşa'nın Osmanlı Türkiye'sinde Başgösteren 1893-1895 Kolera Salgını Sırasında Aldığı Sağlık Önlemleri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 1 (2023): 105-137.
<https://doi.org/10.26650/oba.1179803>

ÖZ

Kolera, bir enfeksiyon hastalığıdır ve salgına dönüşebilme özelliği nedeniyle insanlık tarihi boyunca çok fazla can kaybına sebep olmuştur. Osmanlı İmparatorluğunda ilk kolera salgını 1822 yılında görölmüş, bu tarihten sonra da salgınlarla karşılaşılmıştır. Osmanlı yöneticileri, kolera başta olmak üzere diğer salgın hastalıklarla mücadele amacıyla 1838'de Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'yi teşkil etmiştir. Devlet, bu kurumun yanı sıra salgınla mücadele için geniş yetkilerle donatılmış bazı uzmanları da görevlendirmiştir. Bu uzmanlardan birisi aslen Polonyalı (Leh) bir mülteci olan kimyager-eczacı Charles Bonkowski Paşa (1841-1905)'dir. 1892'de Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişliği unvanı verilen Bonkowski Paşa, maiyetinde yer alan görevliler ile başta İstanbul olmak üzere Edirne, Bursa, Trabzon, İzmir, İzmit ve civarında başgösteren 1892-1895 kolera salgınında aktif görev almıştır. Gittiği yerlerde sadece teftiş yapmamış, bir amir sıfatıyla sağlık görevlilerini organize etmiş, çeşitli direktifler vererek onları yönlendirmiştir. Ayrıca teftiş ettiği yerlerde hastalığın nasıl ortaya çıktığına, yayıldığına ve kontrol altına alınabilmesi için nelerin yapılması gerektiğine dair görüşlerini Sadarete raporlar halinde sunmuştur. Bonkowski Paşa, önerdiği ve uygulamaya koyduğu sağlık önlemlerini Sadaret ve Meclis-i Umur-ı Sıhhiye ile eş güdümlü olarak yürütmeye çalışmıştır. Bu makale, ağırlıklı olarak Bonkowski Paşa'nın hazırladığı ve Osmanlı Arşivi'nde (İstanbul) bulunan raporlara dayanılarak hazırlanmıştır.

Anahtar sözcükler: Kolera, Salgın hastalıklar, Osmanlı sıhhiye teşkilatı, Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişliği, Charles Bonkowski Paşa, İstanbul Şehremaneti, Osmanlı Devleti, Türkiye

ABSTRACT

Cholera is an infectious disease that has caused many deaths throughout human history due to its ability to turn into an epidemic. The first cholera epidemic in the Ottoman Empire broke out in 1822, with epidemics being encountered after this date. Ottoman administrators formed the *Meclis-i*



Umur-ı Sıhhiye [Council of Health Affairs] in 1838 to fight epidemic diseases, especially cholera. Moreover, the empire also appointed experts to combat epidemics. One of these experts was the chemist-pharmacist Charles Bonkowski Pasha, a refugee of Polish origin. Appointed as General Inspector-in-Chief of Public Hygiene in 1892, Bonkowski Pasha worked actively during the 1893-1895 cholera epidemic with his team in various cities of the Ottoman Empire such as Istanbul, Edirne, Bursa, Trabzon, Izmir, Izmit, and their surrounding areas. Bonkowski Pasha not only inspected the places he visited, but he also supervised the organization of sanitary officers and guided them with directives. He additionally presented his views to the Grand Vizier through his reports dealing with the emergence and spread of the disease in the places he'd inspected and the measures to be taken to bring it under control. Bonkowski Pasha attempted to maintain the sanitary measures he'd implemented in coordination with the Office of the Grand Vizier and the Council of Health Affairs. The present article is essentially based on the sanitation reports Bonkowski Pasha wrote that are kept in the Ottoman Archives in Istanbul.

Keywords: Cholera, Epidemics, Ottoman health administration, General Inspectorate of Public Hygiene, Charles Bonkowski Pasha, Municipality of Istanbul, Ottoman Empire, Türkiye

Extended Abstract

Throughout history, societies have experienced various disasters, one of these being cholera, an infectious disease that originated in India. Due to its ability to turn into an epidemic, cholera has caused great damage to many states including the Ottoman Empire. The first cholera epidemic in the empire broke out in 1822, with epidemics having ravaged the country since then at various intervals. The 1865 epidemic in particular caused great losses that urged the Ottoman administrators to take greater measures against its spread. The *Meclis-i Umur-ı Sıhhiye* [Council of Health Affairs] was established in 1838 in order to combat epidemics using modern medical methods. When a cholera epidemic broke out in Hamburg, Germany in 1892, Sultan Abdul Hamid II, worried about its spread to Istanbul, additionally decreed the establishment of an inspectorate of public hygiene in 1892. The chemist and pharmacist Charles Bonkowski Pasha, a Polish refugee who had previously studied the sewers of Istanbul and analyzed the drinking water of the city, was appointed as the chief inspector. This administration was first entrusted with the sanitary problems of Istanbul, as is indicated by the name Inspectorate for Hygiene for Dersaadet and Galata, Üsküdar, and Eyüp. In the same year, the inspectorate's mission was expanded to include the entire territory of the empire, and its name was changed to the General Inspectorate for Public Hygiene.

As inspector-in-chief of public hygiene, Bonkowski Pasha along with his team composed of doctors and disinfection officers, worked effectively against cholera epidemics in Edirne, Bursa, Trabzon, Izmir, Izmit, and especially Istanbul between 1892-1895. He was first given information about the state of infected cities, and he and his team would then visit these cities in line with this information to conduct inspections. During these inspections, Bonkowski Pasha would receive support from the governors, local administrators, military units, and

other prominent people. Additionally, Bonkowski Pasha would form a health commission consisting of local people to discuss the measures to be taken against the epidemic. However, he was forced to face some hinderances from the Mayor Rıdvan Pasha in Istanbul, especially for the work to be done in the sewers of the city. In the end, though, the Sultan backed Bonkowski Pasha regarding this situation.

Bonkowski Pasha had large-scale disinfections performed in the houses where cholera had broken out. He would have some items burned and immovable objects disinfected effectively. He also would have the remaining items washed and ventilated and the interior walls whitewashed. Streets and market places were cleaned, open toilets were whitewashed, sewers were covered, and rats were exterminated. Work was done to prevent contaminated water from being mixed with the drinking water.

Bonkowski Pasha also attempted to prevent the spread of the disease by implementing large-scale quarantines. He ordered the belongings of passengers staying in the quarantine houses located on the important transit routes of the empire to be disinfected, which was important because passengers could spread the disease to other places after leaving the quarantine houses. Bonkowski Pasha provided detailed reports on the epidemic for the places he visited. He would send these reports directly to Abdul Hamid II, in which he detailed the problems he'd encountered and the work he'd done.

The pasha sometimes acted in unison with the Council of Public Health when working in places where he'd been assigned. However, he mentioned in his reports that the Council did not always send the required officials to contaminated places, or if they were sent, their number was insufficient. Still, Bonkowski Pasha established good relations with the local peoples, took care to not disturb the people with the precautions he took, and tried to reduce the quarantine period in unaffected localities. The steps he took did sometimes cause problems between him and the Council of Public Health, and the council did not hesitate to warn Bonkowski Pasha about obeying the sanitation laws.

The present article is essentially based on the sanitation reports Bonkowski Pasha had written that are kept in the Ottoman Archives in Istanbul. These reports show the hygiene conditions in the Empire to have been poor, with open sewers, non-sanitary toilets, contaminated water being mixed with drinking water, and the unhealthiness of market places and streets being the main factors that paved the way for the spread of the cholera epidemic and that undoubtedly made Bonkowski's mission difficult. These reports also provided information about the Ottoman administrators' struggle against the cholera epidemic of 1893-1895.

Giriş

Tarih boyunca, salgın hastalıklar insanlığı etkileyen felaketlerden biri olagelmıştır. Bu nedenle salgın hastalıklar tarihin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Kolera salgınları da bunlardan biri olmuştur. Kolera salgınları nedeniyle Osmanlı toplumu da büyük kayıplar yaşamıştır.¹ Osmanlı İmparatorluğunda ilk kolera salgını 1822'de görülmüş ve bu tarihten sonra ülke sınırları içerisinde zaman zaman ortaya çıkmıştır.² Özellikle 1865 kolera salgını Osmanlı Devleti'ni derinden etkilemiştir.³ Osmanlı Devleti, Avrupa'da olduğu gibi kolera ve diğer salgın hastalıklarla modern sıhhi usullerle mücadele etmek için 27 Nisan 1838'de Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'yi teşkil etmiştir.⁴ Bu meclis haricinde kolera hastalığı ile mücadele kapsamında doğrudan hükümete bağlı olan ve geniş yetkilerle donatılmış müfettişlikler oluşturulmuş başına da yine geniş yetkilerle donatılmış kişiler tayin edilmiştir. Bu müfettişliklerden biri Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişliği'dir ve başmüfettiş olarak tayin edilen kişi de Charles Bonkowski Paşa⁵'dir.

Sultan II. Abdülhamid, 1892'de kolera salgınının Hamburg'da görülmesi üzerine endişelenmiştir. Bu nedenle II. Abdülhamid, salgının Avrupa'dan İstanbul'a yayılmaması için bazı önlemler alma gereksinimi duymuştur.⁶ Sultan bu bağlamda kolera salgınlarına karşı

- 1 Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı- Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı (İstanbul: İletişim Yayınları, 8. Bs. 2001) içinde, 15.
- 2 Ayrıntılı bilgi için bakınız. Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007), 23, 38.
- 3 1865 kolera salgını için ayrıntılı olarak bkz. Nuran Yıldırım, "Büyük Kolera Salgını (1865) ve Mabeyn-i Hümayun Eczacısı Vincent Peche ile Robert Kolej'den Cyrus Hamlin'in Kullandıkları Antikolerik Terkipler," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 3, 2 (2002): 55-68. "Büyük Kolera" ise 1865 yazında, Mısır'dan Muhbir-i Sürur gemisinin tayfalarıyla geldi. Az miktardaki paralarını biriktirmek amacıyla yetersiz beslenip kötü koşullarda yaşayan Kasımpaşa kırsalı işçileri arasında hızla yayılarak bütün şehri sardı. Bu salgında 30.000'e yakın İstanbullu hayatını kaybetti. Bkz. Nuran Yıldırım, "Kolera Salgınlarında Şehir Hijyeni: İstanbul'da Kanalizasyonlar, Su Şebekesi ve Tebhırhaneler," *Arredamento Mimarlık* sayı 342 (2020), 87.
- 4 Ayrıntılı bilgi için bkz. Güliden Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri," *Belleten* 58, 222 (1994): 329-376.
- 5 Charles Bonkowski, 1841'de İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Polonyalı (Leh) bir mülteci bir ailenin çocuğudur. İlk ve orta öğretimini burada tamamladıktan sonra Paris'e giderek orada kimya ve eczacılık öğrenimi görmüştür. İstanbul'a döndükten sonra, 1865'te Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de kimya muallimliğine tayin edilmiştir. Aynı yıl Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane üyeliğine kabul edilmiş olan Bonkowski, bu cemiyetin hijyen komitelerinde görev aldığı gibi, başkan yardımcılığına da seçilmiştir. 1879'da Dersaadet Eczacıyan Cemiyeti'nin ilk başkanı olmuştur. 1882'de kapanan bu cemiyet 1892'de tekrar açılmış ve yeniden cemiyetin başkanlığına getirilmiştir. Ancak aynı yıl Hıfzıssıhha Başmüfettişi tayin edildiğinden bu müfettişliğin yoğun işlerinden dolayı cemiyetin başkanlığını bırakmıştır. Bonkowski Paşa, 1882-1897 yılları arasında yurtdışında düzenlenen kongrelere katılmıştır. 1882 yılından itibaren de Osmanlı sarayında önce kimyagerlik, daha sonrada baş kimyagerlik görevini yürütmüştür. 1897'de Hıfzıssıhha Umum Müfettişliği görevini yanı sıra önce Yunan sınırında askeri bölgeleri ile kırsallarının müfettişliğine getirilmiş, daha sonra da Osmanlı- Yunan savaşı nedeniyle Erkan-ı Harbiye heyeti içerisinde müfettiş olarak Alasonya'ya gönderilmiştir. Paşa, Hıfzıssıhha Umum Müfettişliği görevini 3 Haziran 1903 tarihine kadar devam ettirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feza Günergün, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)," *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi- İstanbul 17-19 Şubat 1988-Kongreye Sunulan Bildiriler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992) içinde, 229-255.
- 6 Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, Hamburg'da çıkan kolera salgını hakkında yürütülen mücadele hakkında Almanya

İstanbul ve çevresinde temizlik işleri için alınacak tedbirleri kararlaştırıp uygulamak üzere, Şehremaneti bünyesinde bir Sıhhiye Komisyonu teşkil edilmesini teşvik etmiştir. (1892).⁷ Ayrıca II. Abdülhamid liyakatinden emin olduğu hem saray eczacı-kimyageri olan hem de Dersaadet Eczacıyan Cemiyeti başkanlığını yapan Bonkowski Paşa'yı, İstanbul'da gerekli olan sıhhi ve fenni önlemleri alması için salgına karşı teşkil ettiği idarenin başına getirmiştir. Bonkowski Paşa'nın, hem almış olduğu eğitim, hem de kolera salgınını tetikleyecek etkenleri iyi bilmesi ve özellikle İstanbul ve Bursa gibi şehirlerde çalışmalar yapmış olması, bu idarenin başına getirilme sebebiydi.⁸ Sultanın teşkil ettiği bu idare; Dersaadet⁹ ve Galata, Üsküdar, Eyüp Umum Hıfzıssıhha Müfettişliği (Dersaadet ve Bilad-ı Selase Hıfzıssıhha-i Umumiye Müfettişliği)'dir.¹⁰ Ancak kısa bir süre sonra 31 Ağustos 1892 tarihinde sultan bu başmüfettişliğin vazife alanını tüm ülke topraklarını kapsayacak şekilde genişletmiştir. Başmüfettişliğin ismi de Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişliği (Dersaadet ve Bilumum Vilayet-i Şahane Hıfzıssıhha Sermüfettişliği) olarak değiştirilmiştir.¹¹ Böylece kolera salgınlarına karşı hızlı ve etkili bir çözüm alınması düşünülmüştür.

Bu araştırmanın temel konusu: Sultan II. Abdülhamid'in kendisine bağlı olarak teşkil ettiği Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişliği ve bu idareye başmüfettiş olarak tayin ettiği Bonkowski Paşa'nın başta İstanbul olmak üzere Edirne, Bursa, Trabzon, İzmir ve İzmit'te, koleraya karşı yürüttüğü çalışmalarıdır. Yine, paşanın salgın zamanlarında bu yerlerde; salgın ile nasıl mücadele ettiği, kolera salgınlarının kontrol altına alınması için hangi hususlara önem verdiği, salgınlarla mücadele ettiği sırada çalışma bölgelerinde hangi sorunlarla

Konsoloslugu aracılığı ile geniş bilgiler elde etmiştir. Bu bilgilerden II. Abdülhamid de yararlanarak İstanbul'da olası bir kolera salgınına karşı önlemler alma gereksinimi duymuştur. Bkz. Nuran Yıldırım ve Hakan Ertin, "1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti'nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları," *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi* 25, 1, (Ocak 2020): 90. Osmanlı coğrafyasının neredeyse tamamını 1893-1895 yılları arasında etkisi altına alan kolera salgını, 1892 yılında Kuzybatı Hint eyaletlerinde ortaya çıkmıştır. Salgın buradan dünyanın birçok bölgesine yayılmıştır. Hastalık hem Rusya üzerinden hem de daha etkili olarak Hicaz'dan hac yoluyla Osmanlı topraklarına ulaşmıştır. Bkz. Zafer Atar, "İzmit ve Çevresinde Kolera Salgını 1894," *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu- II* (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2016) içinde, 839.

7 Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, 296.

8 Bonkowski Paşa'nın Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişliği görevine getirilmesi tesadüf değildir. Çükü paşa başta İstanbul olmak üzere Bursa gibi kentlerde sıhhi analizler yapmış ve bu çalışmalarını raporlamıştır. Bonkowski Paşa, 1870'lerde, İstanbul'daki kanalizasyon sistemi ve bunun halk sağlığı üzerine etkileri ile bunlar için atılması gereken adımları raporlamıştı. İstanbul'un coğrafi konumunun salgın hastalıkların hızla yayılabileceği görüşünü ileri sürmüştü, önlem olarak da eskisinden daha sağlıklı bir kanalizasyon sisteminin kurulması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca paşa, 1870-1892'de yılları arasında İstanbul'un içme sularına, yabancı ülkelerden gelen sahte yiyecek ve içecekler için raporlar da sunmuştur. Paşa, sıhhi ve hijyen kongrelerinde Osmanlı Devleti'ni temsil etmiştir. Bkz. Sabire Arık, "Z historii tureckiej farmacji. Bonkowski Pasza – pierwszy chemik palacu osmańskiego (From the History of Turkish Pharmacy Bonkowski Pasha – the First Chemist of the Osman Palace)," *Rocznik Filozoficzny Ignatianum (The Ignatianum Philosophical Yearbook)* 25, 1 (2019): 62.

9 Dersaadet burada sur içi olarak adlandırılan yarımada'yı ifade etmektedir.

10 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İ.HUS. 1/12, 4 Muharrem 1310/ 29 Temmuz 1892.

11 Günergun, "Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)," 238.

karşılaştığı ve bu sorunları çözmek için de nasıl hareket ettiği gibi sorular, bu araştırmada cevaplanmaya çalışılacaktır.

Bonkowski Paşa'nın İstanbul'da Kolera Salgınına Karşı Aldığı Tedbirler

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişliğine getirilen Bonkowski Paşa'nın ilk görev yeri İstanbul olmuştur. Paşanın kolera salgınlarına karşı oluşturduğu çalışma ekibinde zaman zaman farklı kişiler yer almıştır. Ancak paşanın çekirdek kadrosunda Mekteb-i Harbiye-i Şahane Eczacıbaşısı Turan Bey, Bahriye Hastanesi Eczacılarından Agop Efendi bulunmuştur. Bunların yanında Necib, Kemal ve Ahmet adlı üç müfettiş yer almıştır.¹² Ayrıca ilk başta çalışma ekibinde bulunan Doktor Azizyan yerine başarılı bir doktor olan Garcia getirilmiş, doktor olarak Hasan Tevfik Bey de ekipte yer almıştır.¹³

93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) sonrasında, Osmanlı Devletinin Rumeli'de ve Kafkaslar'da kaybettiği topraklar nedeniyle İstanbul'a çok büyük göçler yaşanmıştır. İstanbul'a kitleler halinde gelen muhacirler arasında sağlık problemleri ortaya çıkmaktadır. Uygunsuz hijyen ortamı nedeniyle bir süre sonra İstanbul'da kolera salgınları baş göstermiştir. Sultan II. Abdülhamid uzun süre bir taraftan bu göçmenlerin iâşesi ile meşgul olurken bir taraftan da Avrupa'da ortaya çıkan kolera salgınının ülkeye bulaşmasına önlem almak istemiştir. Bu bağlamda atılan önemli adımlardan biri 1892'de Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa ile maiyetinde yer alan kişilerin İstanbul'da teftiş çalışmalarına başlamalarıdır. Teftiş Heyeti öncelikle bir güzergâh belirlemiştir. Buna göre teftiş Avrupa yakasında Boğaziçi'nden başlamış, Rumelikavağı'na, ardından Kilyos'a, Rumelihisarı'na ve son olarak Anadolukavağı'ndan Çengelköy'e kadar olan semtleri kapsamıştır. Bu semtlerde yer alan bakkal, kasap gibi sağlık sorunları barındırma potansiyeli olan iş yerlerinin yanı sıra toplum sağlığını tehdit edecek dere yatakları, lağım¹⁴ gibi yerler de teftiş edilmiştir. Daha sonraki günlerde Adalar, Kasımpaşa, Hasköy, Halıcıoğlu, Balat ve civarları da teftiş görmüştür. Bu semtlerde yer alan ibadethanelere, mekteplere ve hatta evlere kadar girilerek kontroller gerçekleştirilmiştir. Teftişler sırasında yerel idarecilere ve ilgili şahıslara gereken önlemlerin alınması konusunda uyarılar da yapılmıştır. Heyet, teftiş sırasında edindiği bilgiler çerçevesinde, devletin ivedilikle alması gerektiği önlemlere dair padişaha raporlar sunmuştur.¹⁵ Kolera hastalığına yol açabilecek yerlerin Kasımpaşa Deresi ve Balat İskelesi

12 BOA, BEO. 42/3133, 8 Muharrem 1310 (2 Ağustos 1892).

13 Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, 296. Komisyonca yer alan memurlar için bkz. BOA, İ.AS. 3/36, 19 Zilkade 1310 (4 Haziran 1893), 2.

14 Lağım ve kanalizasyon düzenlemesi 1850'lilerde başlamış ise de 1865 yılında kendini gösteren ve Büyük Kolera salgını olarak adlandırılan salgın sonrası düzenlemeye ağırlık verilmiş, ancak bunlar yeterli boyutta olmamıştır. Dolayısıyla lağım ve kanalizasyonlar, kolera salgınlarının İstanbul'da yayılmasına etken olmayan devam etmiştir. Bkz. Yıldırım, "İstanbul'da Kanalizasyonlar, Su Şebekesi ve Tebhırhaneler," 89.

15 BOA, İ.HUS. 12/1, Muharrem 1310 (29 Temmuz 1892).

civarında bulunan muhacir barakalarının olduğu anlaşılmıştır. Bu iki bölgede gerekli sıhhi önlemler hızla alınmıştır. Alınan tedbirler sonrasında, 1892 yılı itibarıyla ne İstanbul'un içinde çıkan ve ne de dışarı kaynaklı kolera vakalarına tesadüf edilmemiştir.¹⁶

Bu arada Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa teftiş amacıyla kolera salgınlarının olduğu başka bölgelere de gönderilmiştir. Bu nedenle paşa her zaman İstanbul'da bulunamadığı için İstanbul'da olmadığı zamanlarda ekibinde yer alan bir uzmanı yerine vekil olarak bırakmıştır. Mesela 1893'de vekil olarak Doktor Hasan Tevfik Efendi'yi bırakmıştır. Şehremaneti Reisi Rıdvan İsmail Paşa ise Doktor Tevfik Bey'in yerine 22 Ağustos'ta Doktor Garcia'yı getirmek için çalışmıştır.¹⁷ Ancak Dahiliye Nezareti 25 Ağustos'ta bu iki doktoru görevlerine devam etmeleri konusunda uyarmıştır.¹⁸ Rıdvan Paşa'nın böyle bir girişimde bulunmasının sebebi de Tevfik Bey'in sıhhi önlemler adı altında pazar yerlerini değiştirmesi ve pazarda küfe kullanımını yasaklamasıydı.¹⁹ Bu durum Belediye Başkanı Rıdvan Paşa'yı rahatsız etmekle birlikte onun asıl amacı Bonkowski Paşa'nın İstanbul'da gücünü azaltmaktı. Ancak bu gibi olumsuz yaklaşımlara rağmen Bonkowski Paşa, kolera ile ilgili başarılı mücadelesini sürdürmüştür. Sultan II. Abdülhamid de paşanın bu başarılı mücadelesine desteğini esirgememiştir. Bu nedenle Şehremini Rıdvan Paşa'nın arzu ettiği durum gerçekleşmeyerek, Hasan Tevfik Efendi görevine devam etmiştir.²⁰

Avrupa'da salgın görüldüğü haberleri Osmanlı yöneticilerini tedirgin etmiştir. Bu nedenle İstanbul'da çalışmalar ara verilmeden sürdürülmüştür. Bu çerçevede Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa İstanbul'da olduğu zamanlarda teftişlere devam etmiş, elde ettiği bilgileri II. Abdülhamid'e raporlamıştır. Paşa, 14 Kasım 1893 tarihli raporunda, İstanbul'a dair önemli sıhhi hususlara dikkat çekmiştir. Öncelikle, mahalle aralarında açık bulunan tuvalet çukurlarının üzerinin kireçle örtülmesini istemiştir. Daha sonra Hasköy'de ve civarında kordon altına alınan hanelerin çöplerinin temizlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Rapordaki bir diğer önemli husus da Halıcıoğlu İskelesi civarında patlayan lağımlardır. Açık çukurlar ve çöpler, koleranın yayılmasına neden olduğu gibi, çevreye kötü kokular da yaymaktaydı. Paşa, bu lağımların acilen kapatılmasını talep etmiştir.²¹ Bu rapor sonrasında şehirdeki sıhhi tedbirlere dair 26 Kasım 1893 tarihli bir düzenleme yapılmıştır. Düzenlemeye göre İstanbul'un Birinci, Üçüncü, Altıncı ve Dokuzuncu Belediye Daireleri Bonkowski Paşa'nın yetki alanına dahil edilmiştir.²² Bu belediyelerde bulunan temizlik görevlileri Bonkowski Paşa'nın emri altına alınmıştır. Belediye sınırları içerisinde yapılacak dezenfeksiyon işlemlerine bu memurlar da

16 Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, 297.

17 BOA, Y.MTV. 81/84, 9 Safer 1311 (22 Ağustos 1893).

18 BOA, Y.MTV. 81/84, 12 Safer 1311 (25 Ağustos 1893).

19 BOA, Y.MTV. 81/85, 9 Safer 1311 (22 Ağustos 1893).

20 Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, 298-299.

21 BOA, A.) MKT.MHM. 593/ 7, 5 Cemaziyelevvel 1311 (14 Kasım 1893).

22 BOA, İ.HUS. 18/48, 17 Cemaziyelevvel 1311 (26 Kasım 1893).

katılacak ve böylelikle sıhhi tedbirler hızlanacaktır.²³ Dezenfeksiyon işlemi için de çeşitli yöntemler kullanılırdı. Havanın temizlenmesi için pülverizatör, içme suları için filtreleme, gıysiler ve ev işleri için ise etüv makineleri kullanılmıştır.²⁴

Düzenleme sonrasında Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa ile Şehremini Rıdvan Paşa arasındaki sürtüşmeler zaman zaman alevlenmiştir. Tartışmalar özellikle kolera hastalığı görüldüğünde artmaktaydı. Mesela 1893'de Kasım ayının son günlerinde İstanbul'da kolera salgınınun büyümesi Bonkowski Paşa ile Rıdvan Paşa'yı karşı karşıya getirmiştir. Tartışmanın en önemli konusu su birikintileriydi. Yağmur suları yüksek yerlerden taşıdığı pislikleri çukurlarda biriktiriyordu. Çöp çukurlarında biriken su ise kolera mikrobunun çoğalmasına ve hastalığın yayılmasına neden olmaktaydı. Bonkowski Paşa bu birikintileri kapatmak için hükümetten yetki istemiştir. Bu durumda Bonkowski, belediyenin ve dolayısıyla Rıdvan Paşa'nın yetki alanlarına müdahale etmiş oluyordu. Rıdvan Paşa bu durumdan memnun olmamıştı. Çünkü paşanın böyle bir yetki istemesi, onu aynı zamanda padişaha şikâyet etmesi anlamını taşıyordu.²⁵ Bu arada Sultan II. Abdülhamid bu ikilinin karşı karşıya gelmesinden rahatsızlık duymaya başlamıştı. İkili arasında tartışma kaçınılmaz gözükmekteydi. Çünkü Bonkowski Paşa teftişleri yaparak, gerekli raporları padişaha sunuyordu. Sadaret ise bu raporlardaki hususlara dair gerekli çalışmaların yapılmasını Rıdvan Paşa'ya havale ediyordu. Nihayetinde Sultan II. Abdülhamid bir çözüm üretti. Buna göre, Bonkowski Paşa bu dönemden itibaren İstanbul'da teftiş yapacak, şehrin dezenfekte işlemlerini ise Fransız dezenfeksiyon uzmanı Eugene Mondragon²⁶ yürütecekti.²⁷ Böylece dezenfekte işlemleri haricinde koleraya karşı büyük çaplı tedbirler Şehremini Rıdvan Paşa tarafından alınacaktı. Mondragon 8 Aralık 1893'te Şehremini Rıdvan Paşa ile bir senelik kontrat imzalayarak "tebhirhaneler muallimliği" görevine getirilmiştir.²⁸ Bu aynı zamanda kolera zamanlarında ve diğer zamanlarda şehrin temizliği ile salgınlara karşı halkı korumak için önemli bir adım olmuştur.

23 BOA, A.) MKT.MHM. 593/13, 18 Cemaziyelevvel 1311 (27 Kasım 1893).

24 Bu yöntem ve araçlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nuran Yıldırım, "Tersane-i Amire Fabrikaları'nda Tebhir Makinası/Etüv Üretimi ve Kullanımı," *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri*, 22-23 Mayıs 2003, ed. Süleyman Faruk Göncüoğlu (İstanbul, Kadir Has Üniversitesi Yayınları, 2004) içinde, 421, 431.

25 BOA, İ.HUS. 18/49, 13 Cemaziyelevvel 1311(22 Kasım 1893).

26 İstanbul Belediyesi'nde Dr. Chantemesse'in önerdiği Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu teşkil edilmiştir. Buna bağlı olarak da belediye bünyesinde çeşitli sağlık birimleri oluşturulmuştur. Dr. Chantemesse, şehirde yaptığı incelemeler sonunda kolerayla en etkin mücadele yöntemlerinden birinin dezenfeksiyon olduğunu ve bunun da İstanbul'da uygulanmadığını tespit etmiştir. Ayrıca Dr. Chantemesse'in dezenfeksiyon uygulamasını yapmak için kimya bilimine aşına bir görevlinin bulunması gerektiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine, onun önerisiyle Paris Dezenfeksiyon Merkezi Başmüfettişi Eugen Mondragon dezenfektör olarak davet edilmiştir. 24 Ekim 1893 günü İstanbul'a gelen Mondragon, "tebhirhaneler muallimi" tayin edilerek, kurulmakta olan dezenfeksiyon istasyonlarının yönetimi ve dezenfeksiyon usulünü öğretmekle görevlendirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldırım ve Ertin, "1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar," 90.

27 Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, 315.

28 Nuran Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nin Modern Tıp Kurumlarından Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar Tebhirhaneleri," *Prof. Dr. Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu 2 Haziran 2007*, ed. Bülent Özalpay, Nuran Yıldırım, Murat Çekin. (İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2008) içinde, 203.

Bonkowski Paşa, İstanbul'da teftiş faaliyetlerini sürdürürken, bir taraftan da uluslararası sağlık etkinliklerine katılarak Osmanlı Devletini temsil etmiştir. Nitekim Paşa, Hıfzıssıhha Başmüfettişi sıfatıyla 1894 yılının ilk aylarında toplanan Paris Sıhhiye Konferansı'na katılmıştır.²⁹ Bonkowski Paşa, kongre dönüşü İstanbul'daki teftiş görevine kaldığı yerden devam etmiştir. Bu esnada paşa, Yedikule Ermeni Hastanesinde şüpheli bir şekilde vefat eden Sivaslı Agop'un haberini almıştır. Paşa, şüpheli şekilde vefat eden Agop hakkında geniş çaplı bir araştırma yaptırmış ve ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır. Agop'un vefat sebebinin kolera olup olmadığını, İstanbul'a geldiğinde kimlerle temas ettiğini, nerelerde kaldığını, nereden ve kimlerle birlikte geldiğini belirlemeye çalışmıştır. Paşa elde ettiği bulguları 27 Nisan 1894'de ayrıntılı bir raporla Sadarete sunmuştur. Bu rapor sayesinde o dönemde bir kolera hastası ile temaslılar hakkında hangi uygulamaların yapıldığını görmek mümkün olmaktadır. Paşa raporda aşağıdaki tespitlere yer vermiştir:

Dün Samsun'dan gelen Sivaslı Agop, kolera hastalığı nedeniyle Yedikule Ermeni hastanesine gidip akşamüzeri vefat etmiştir. Agop İstanbul'a vapur ile gelmiştir. Vapurun geçtiği mahaller ve kişiler haklarında 27 Nisan 1894 tarihli emre göre gerekli takibat yapılmıştır. Agop'un İstanbul'da ilk kaldığı biraderinin yeri tespit edilmiştir. Agop'un biraderi Sarkis Galata'da Perşembe Pazarında Keresteci Sokağında 6 numaralı Billur mağazasında hizmet vermektedir. Agop Efendi'nin de İstanbul'a geldiğinde burada konakladığı anlaşılmıştır. Hıfzıssıhha Komisyonu üyesi Altıncı Belediye Dairesi Fenni Temizlik Memuru Doktor Kolağası Nuri Efendi oraya gitmiş ve mağaza kolera nedeniyle dezenfekte edilmiştir. Yapılan soruşturmalar sonucunda yine Agop'un Galata'da Demirci Sokağında Nikogos isimindeki kahvecinin kahvesinde bir müddet oturduğu anlaşılmıştır. Nuri Efendi bu kahveye giderek, kahve ve çevresini de dezenfekte etmiştir. Nuri Efendi komisyon memurlarından Necib Efendi ile birlikte Yedikule Hastanesine gitmiştir. Hastane memurlarından Doktor Kapril, Doktor Birvanet Efendiler ile hastanenin Müdür Muavini İsrail ve Kâtibi Karakin Efendilerin de hazır olduğu tahkikat yapılmıştır. Tahkikata göre, Agop Efendi dün sabah saat 4 buçukta ağır bir halde iken biraderi Sarkis tarafından araba ile getirilmiştir. Agop hastaneye sokulmayarak doğrudan hastanenin karşısında ve kolerallılara mahsus barakada müşahede alanına alınmıştır. Araba, arabacı, Sarkis ve arabada bulunan diğer kişi hastane tarafından dezenfekte edilmiştir. Arabacı ile Sarkis ve yanında bulunan kişiden başka hiç kimsenin hastaya temas etmediği yapılan tahkikattan anlaşılmıştır. Hastane heyeti, hastanın ağır durumundan şüphe etmiştir. Yapılan müzakere ve Üçüncü Daire-i Belediye'ye yazılan tezkere neticesinde kolera olduğu anlaşılmıştır. Hasta da aynı gün saat 11'de vefat etmiştir. Agop'un defni hususuna gelince, Şehremaneti Üçüncü Belediye Dairesi tezkere yazılmıştır. Ancak bir cevap gelmemiştir. Ayrıca Agop hastaneye geldiğinde üzerinde gayet eski elbiselerinden başka bir şey bulunmadığı anlaşılmıştır. Kaldı ki onlar da yakılmıştır. Bulunduğu baraka da cenaze defin olunduktan sonra güzelce badana yapılmıştır. Karantina Müfettişi Vitalis Efendi de Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'yi bilgilendirmek amacıyla hastaneye gitmiştir. Gerekli soruşmayı yaparak meclisi bilgilendirmiştir. Yedikule'ye gelince Agop'un nerelere gittiğini iyice anlamak için Galata Gümrüğündeki polis merkezine müracaatta bulunmuş, Sivas'tan Samsun'a gelirken yol arkadaşları olan kişilerin araştırmasını

29 BOA, İ.HR. 344/1, 4 Şevval 1311 (10 Nisan 1894).

yapmıştır. Yol arkadaşlarının rençper esnafından ve hemşerisi olan Sivaslı Paros'un oğlu Artin, Hacı'nun oğlu Karabet ve Karabet oğlu Kofruk olduğunu öğrenmiştir. İstanbul'a Gürcü Kumpanyasının Odessa ismindeki vapuruyla gelmişler, Galata'da gümrük önünde karaya çıkmışlardır. Vitalis Efendi, civardaki Sivaslı bazı esnafı dahi çağırıp sormuş ancak bunlar, gerek bu adamları ve gerekse Agop'u görmediklerini söylemişlerdir. Altıncı Daire'nin kolerallılara mahsus hastahanesine gidilerek Agop'un biraderi Sarkis ile de görüşülmüştür. Agop, Galata Gümrüğünün önündeki yolda iken biraderine tesadüf ettiğini belirtmiştir. Biraderi, Agop'un durumunun ağır olduğunu görünce, onu doğrudan hastaneye götürmüştür. Vapurdan Agop ile çıkan adamların nereye gittiklerini bilmediğini ifade etmiştir. Biraderi Agop'u hiçbir kahveye götürmediğini gibi kendisinin de hastaneden şimendiferle ayrıldığını belirtmiştir. Yortu münasebetiyle de dua etmek için Galata'da Ermeni Kilisesine gelip sabaha kadar orada kaldığını söylemiştir. Agop'un geldiği vapur da ayrıntılı bir şekilde dezenfekte edilmiştir.³⁰

Bu rapora göre, hastalık İstanbul'da yayılmamıştı. Ancak Agop'un geldiği şehir olan Samsun ve civarında kolera hastalığının görüldüğü Sadarete bildirilmiştir. Sultan II. Abdülhamid, hastalığın başka yerlere sirayet etmemesi için Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa'nın refakatinde bulunan Doktor Turan ve Doktor Selim ile birlikte Samsun'a gitmesini emretmiştir.³¹ Ancak Samsun'a Bonkowski Paşa'nın gitmesine gerek duyulmamış, ekibindeki Doktor Turan ve Doktor Selim gönderilmiştir.³²

İstanbul'da kolera tehdidine karşı devlet yönetimi, devamlı olarak teyakkuz halindeydi. Sıhhi tedbir çalışmaları 1894 yazında da sürdürülmüştür. Şehirde kolera endişesi nedeniyle çalışmalar devam ederken 10 Temmuz 1894'de deprem meydana gelmiştir. Koleradan perişan olan halk bir de büyük deprem ile karşılaşmıştır.³³ Bir yandan depremin yaraları sarılırken, diğer taraftan olası kolera salgınına karşı sıhhi tedbirler alınmaya devam edilmiştir. Eylül 1894'de şehirde kolera olmadığı halde dezenfekte çalışmaları sürdürülmüştür. Bu bağlamda salgına neden olabilecek yerler ve sağlığa zarar verecek etkenler tespit edilip gerekli önlemler alınmıştır. Bu amaçla 1894 Eylül – Kasım ayları arasında şehirde hummalı bir çalışma başlamıştır. Pek çok ev, bekar odası, kulübe, kahvehane gibi yerlerin fenni temizlikleri yapılmıştır.³⁴

Yetkililerin 1894 yılı boyunca aldığı önlemlere rağmen salgın sona ermemiştir. 1895 Ocak ayında İstanbul'da hâlâ kolera vakaları ile karşılaşılmaktaydı. Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa, 24 Ocak'ta hastalığın görüldüğü yerlerde hastalığın yayılmasına sebep olabilecek etkenleri kaldırmak amacıyla teftiş başlattı. Dezenfeksiyon uzmanı Fransız

30 BOA, Y.MTV. 94/37, 21 Şevval 1311 (27 Nisan 1894).

31 BOA, İ.HUS. 24/46, 13 Zilkade 1311 (18 Mayıs 1894).

32 İsmail Yaşayanlar, "Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914)" (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2015), 196.

33 10 Temmuz 1894 tarihinde saat 12.24'de meydana gelen İstanbul Depremi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fatma Ürekli, *İstanbul'da 1894 Depremi*, 2. Bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000).

34 Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, 318.

Mondragon da Bonkowski Paşa'nın yanında yer almaktaydı.³⁵ Bu gibi faaliyetlerin yanı sıra Bonkowski Paşa, çalışma ekibini aşan konuları da Sultan II. Abdülhamid'e rapor etmekteydi. Bu çerçevede 29 Ocak'ta, koleranın yayılmasına sebebiyet vereceği gerekçesi ile Ortaköy Beylik Fırını civarında bulunan barakalarda yaşayanların başka yerlere taşınmasını II. Abdülhamid'e bildirmiştir.³⁶ Ancak Şehremaneti Reisi Rıdvan Paşa, bu önlemlerin daha önce alındığını ve barakalarda kimsenin olmadığını 30 Ocak'ta padişaha beyan etmiştir.³⁷

Bonkowski Paşa, 10 Mart 1895 tarihli raporunda İstanbul'da kolera salgınının devam ettiğini, ancak alınan önlemler nedeniyle de salgının yayılmadığını, aksine kontrol altında olduğunu belirtmiştir.³⁸ Fakat Paşanın aldığı tedbirler nedeniyle Şehremini ile arasındaki sürtüşme devam etmiştir: Rıdvan Paşa, Yeniköy civarındaki kolera vakalarına karşı alınan ihtiyat tedbirleri nedeniyle 29 Mart 1895 tarihinde Bonkowski Paşa'dan şikâyetçi olmuştur. Rıdvan Paşa'ya göre, başmüfettiş kolera için gereksiz yere telaş yapmakta, sürekli olarak daha önceden de bilinen fakat maliyetleri nedenleriyle yapılması imkânsız olan tedbirleri rapor etmektedir.³⁹ Bunlardan biri ve en önemlisi lağımların üzerinin kapatılması meselesiydi. Rıdvan Paşa, bu iş için büyük maddî kaynağa ihtiyaç olduğunu 15 Nisan'da padişaha yazmıştı.⁴⁰ II. Abdülhamid, bu ikili arasında devam eden tartışmalarda Bonkowski Paşa'nın haklı olduğunu düşünmüş ve onun gönlünün hoş tutulmasını istemiştir.⁴¹ Padişahın Bonkowski Paşa'nın kırılmasını istememesi, koleraya karşı başarılı mücadelesinden kaynaklanmaktaydı.

İstanbul'da 1892-1895 yılları arasında şehrin dezenfeksiyon işleri ile sadece Bonkowski Paşa mücadele etmemiştir. Hem Avrupadan başka profesyoneller⁴² getirilmiş hem de İstanbulda teşkil edilen belediye dairelerinde bulunan görevliler de şehirde kolera salgınına engellemek amacıyla mücadele etmişlerdir.

Bonkowski Paşa'nın Koleraya Karşı Edirne ve Çevresinde Yürüttüğü Faaliyet

Edirne, İstanbul için salgın kapısı niteliğindedir. Avrupa'dan gelebilecek salgın hastalıkların İstanbul'a sirayetini önlemek için Edirne'de önlem alınırdı.⁴³ Ancak bu

35 BOA, İ.HUS. 33/112, 27 Recep 1312 (24 Ocak 1895).

36 BOA, Y.A.HUS. 318/35, 2 Şaban 1312 (29 Ocak 1895), 1.

37 BOA, Y.A.HUS. 318/35, 3 Şaban 1312 (30 Ocak 1895), 2.

38 BOA, A.) MKT.MHM. 596/5, 13 Ramazan 1312 (10 Mart 1895).

39 BOA, Y.MTV. 117/7, 2 Şevval 1312 (29 Mart 1895); BOA, Y.A.HUS. 324/93, 21 Şevval 1312 (17 Nisan 1895).

40 BOA, Y.MTV. 118/5, 19 Şevval 1312 (15 Nisan 1895).

41 BOA, Y.A.HUS. 330/ 43, 18 zilhicce 1312 (12 Haziran 1895); Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, 319.

42 İstanbul'da 1893-1895 yılları arasında kendini gösteren salgın hafif geçmiştir. Bunun sebeplerinden biri de kolera salgınına gerekli hazırlıkları yapılması için Almanya'dan Prof. Dr. Rudolf Emmerich'in getirilmesidir. Emmerich bir önceki yıl çıkan salgında koleradan ölenlerin evlerini gezmiş, sokakları, kuyuları, lağımları ve mezbahaları teftiş etmiştir. Bazı resmi daireleri, askeri ve sivil hastaneleri incelemiş ve çeşitli raporlar yazmıştır. Raporlar için bkz. Nuran Yıldırım, "İstanbul'da Kanalizasyonlar, Su Şebekesi ve Tebhirhaneler," 90.

43 Osmanlı arşiv kayıtlarında Bonkowski Paşa, Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi sıfatıyla ilk olarak 10 Eylül

kez kolera hastalığı Edirne'den İstanbul'a değil de İstanbul'dan Edirne'ye bulaşmıştı. 17 Kasım 1893'de İstanbul'dan Edirne'ye giden bir Musevi aile hastalığı bu şehre götürmüştü. Edirne'de iki kişide 24 Aralık 1893 tarihi itibarıyla kolera görülmüş, Ocak 1894'de de ilk vefat yaşanmıştır. Yılın ilk günlerde Edirne'de askerler arasında salgın baş göstermiş, 1 Ocak'tan 16 Ocak'a kadar 94 asker hastalığa yakalanmış, bunlardan 36'sı da vefat etmiştir. Halk arasında ise 12 kişide kolera görülürken 10 da vefat meydana gelmiştir.⁴⁴ Ocak ayı ortalarında Edirne'de hastalık etkisini yitirmiştir. Ancak kolera hastalığı yaz aylarında tekrar baş göstermiştir. Nitekim Temmuz 1894'de Edirne Musevileri arasında kolera hastalığı yeniden görülmüştür.⁴⁵

Edirne'deki bu son salgının Edirne dışına çıkmaması için tedbir alınması kararlaştırılmıştır. Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, hastalığın Edirne dışına sırayetinin engellemesi hususunda gerekli tedbirleri almak için toplanmıştır.⁴⁶ Bu arada Sultan II. Abdülhamid Edirne'den kolera haberlerinin gelmesi üzerine Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa'yı 21 Temmuz'da Edirne'ye göndermiştir.⁴⁷ Fakat ilk aşamada Bonkowski Paşa'nın İstanbul'da kalması istenmiş, maiyetinde bulunan Doktor Hasan Bey'in acilen Edirne'ye gönderilmesi uygun bulunmuştur.⁴⁸ Sultan, Doktor Hasan Bey'den hemen sonra vilayette gerekli fenni tedbirleri alması için ilk trenle Bonkowski Paşa'nın Edirne'ye gitmesini emretmiştir.⁴⁹

Edirne'ye ulaşan Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa, hemen çalışmalara başlamıştır. Yapmış olduğu teftişlere dair ilk izlenimlerini 29 Temmuz 1894 tarihli bir raporla Sadarete iletmiştir. Bu raporda, şehirdeki hastalık hakkında ayrıntılı bilgi vererek, kolera ile mücadele edecek doktor sayısının yetersiz olduğunu vurgulamıştır. Paşa raporunda aşağıdaki hususlara vurgu yapmıştır:

Edirne'de 11 sivil doktor bulunmaktadır. Bu doktorların 6'sı kolera için vazifelendirilmiştir. Bunların dışında iki de belediye doktoru mevcuttur. Bu iki doktora fazla iş yükü binmektedir.

1892'de Edirne Cisirustafapaşa'ya gitmesi için görevlendirilmiştir. Bkz. BOA, BEO. 67/5000, 17 Safer 1318 (10 Eylül 1892); BOA, BEO. 69/5168, 19 Safer 1310 (12 Eylül 1892). Ancak paşanın Edirne Cisirustafapaşa'ya gidip gitmediği hakkında herhangi bir bilgi bulunmadığı gibi yaklaşık bir hafta sonra Paris Sıhhiye Konferansına katılması için görevlendirilmiştir. Bkz. BOA, A.) DVNSNMH. d. 14/96, 24 Safer 1310 (17 Eylül 1892).

44 Mesut Ayar, "Osmanlı'nın Rumeli Topraklarında 1892-1895 Kolera Salgını," *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* sayı 17 (2014), 22.

45 BOA, Y.PRK.EŞA. 20/7, 17 Muharrem 1312 (21 Temmuz 1894).

46 BOA, İ.HUS. 27/ 95, 17 Muharrem 1312 (21 Temmuz 1894). Edirne'de 1894'de görülen kolera salgını için ayrıntılı olarak bkz. Nuran Yıldırım, "Edirne'de Kolera Salgını-1894," *I. Edirne Tıp Tarihi Günleri Bildirileri 3-4 Ekim 2001 Dr. Rifat Osman'ın Anısına (1874-1933)* (Edirne: Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2002) içinde 61-69.

47 BOA, İ.HUS. 26/73, 18 Muharrem 1312 (22 Temmuz 1894).

48 Ayar, "Osmanlı'nın Rumeli Topraklarında 1892-1895 Kolera Salgını," 24. Yıldırım, "Edirne'de Kolera Salgını-1894," 64.

49 BOA, İ.HUS. 26/78, 19 Muharrem 1312/ 23 Temmuz 1894. Edirne'ye gidecek olan Bonkowski Paşa'nın 2 bin 600 kuruşluk harcırahının hemen verilmesinin kanuni bir zorunluluk olduğu hakkında bkz. BOA, DH.MKT. 264/24, 20 Muharrem 1312 (24 Temmuz 1894).

Şehirde yeterli sayıda doktor olmaması sebebiyle kolera hastalarına gerekli muayeneleri yapılamamaktadır. Kolera hastalığı için görevlendirilen doktorlar tecrübesiz ve yetersiz olduğundan hastalığın kaç kişiye bulaştığı hakkında haber alınamamaktadır. Haber alınsa da dahi tedavilerine vaktiyle yetişilememektedir. Bu durum vefat sayılarını arttırmaktadır. Hastalığın sirayet ettiği yerlerden haber alınması üzerine hemen müdahale edilse de mahalli doktorlardan yeterli derece verim alınamamaktadır. Bu nedenle tüm işler buradaki iki belediye doktoruna kalmaktadır. Şehirde bulunan askeri birlikten doktor istenilmiş ise de çoğu askeri doktorun asker almak için mahallere gittiğini ve burada kalanlar da askeriyedeki hastalığın tedavisine memur edildiği belirtilmiştir. Her şeye rağmen burada alınan sıhhi tedbirler neticesinde hastalık hafif bir derecededir. Hastalığın tamamen ortadan kaldırılması bu imkânlar içinde zor görünmektedir. Hastalığın men edilmesi için acilen İstanbul'dan 4 doktorun gönderilmesi gereklidir.⁵⁰

Bonkowski Paşa Edirne'de hastalıkla mücadele etmede doktor yetersizliğini raporunda sıklıkla belirtmektedir. Bunun üzerine, Haydarpaşa Hastanesi doktorlarından Mehmet Nazım ve Cenap Şahabettin⁵¹ ile Belediye askeri doktorlarından Mehmet Talip ve Cemil Efendi, 30 Temmuz'da Edirne'ye gönderilmiştir.⁵²

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa çalışmalarını İstanbul'a raporlamayı sürdürmüştür. 30 Temmuz tarihli bir diğer raporunda şehirde yapılan çalışmaları Sadarete nakletmiştir. Bonkowski Paşa raporunda şu hususlara dikkat çekmiştir:

Edirne'de kolera hastalığı, Manyas ve Debbağhane gibi Musevi mahallelerinde meydana geldiğinden, vefatlar da bu iki mahallede olmuştur. Pülverizatör, 4 doktor, 15 jandarma ile gerekli sayıda işçi ve yeterli miktarda ilacın tedarikiyle mahallelere gidilmiştir. Bu mahallelerdeki tüm hanelere gerekli dezenfeksiyon işlemleri yapılmıştır. Bu çerçevede hanede bulunan ev eşyalarının kimileri yıkatılıp, havalandırılmış, kimileri de yakılmıştır.⁵³ Bununla beraber hanelerin duvarlarına badana yapılmış, tuvaletler ve lağım gibi gerekli olan yerlere kireç dökülmüştür. Bununla birlikte dün sabah iki çocuğun vefat haberi ulaşmıştır. Vefat olan yerlerde gerekli tedbirlerin alınması ve cesetlerin defnedilmesi için de yerel hükümete haber verilmiştir. Ayrıca koleradan vefat görülen hanelere gidilerek bizzat sıhhi temizlik yapılmıştır.⁵⁴

Edirne'de kolera ile mücadele kapsamında, 2 Ağustos 1894'de şehirden çıkışları ve şehre olası girişleri engellemek amacıyla kordon uygulamasına geçilmiştir. Şehre giren ve şehirden çıkanlar için 10 günlük bir karantina uygulanması yürürlüğe konmuştur.⁵⁵ Bu kordonun 5 güne indirilmesi Bonkowski Paşa tarafından talep edilmiştir.⁵⁶ Meclis-i Umur-ı Sıhhiye ise sıhhiye kanunlarına uygun olmadığı gerekçesiyle paşanın bu talebini reddetmiştir.⁵⁷ Ayrıca paşa 2-3 Ağustos'ta yazdığı raporunda, Edirne'de kordon altına alınan evlerin genelde bodrum katı

50 BOA, Y.A.HUS. 304/34, 25 Muharrem 1325 (29 Temmuz 1894).

51 Doktor olmakla birlikte ayrıca şair ve yazardır.

52 BOA, BEO. 445/ 33336, 26 Muharrem 1312 (30 Temmuz 1894).

53 Bu işlem, kolera görülen hemen hemen her hanelerde yapılmıştır. Tekrara düşmemek için değinilmemiştir.

54 BOA, Y.A.HUS. 304/57, 26 Muharrem 1312 (30 Temmuz 1894).

55 BOA, İ.HUS. 27/41, 29 Muharrem 1312 (2 Ağustos 1894).

56 BOA, İ.HUS. 27/46, 30 Muharrem 1312 (3 Ağustos 1892).

57 Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, 87.

ve bahçesiz olduğunu, bazı evlerin içlerinde de 15-20 kişinin yaşadığını bildirmekle birlikte kordon süresinin 5 güne indirilmesini yinelemiştir.⁵⁸ Mevsimin yaz olması ve karantina süresinin uzun olması nedeniyle de ahali pek çok sorun yaşamıştır. Bu nedenlerden dolayı Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa, 16 Ağustos 1894'de Sadarete gönderdiği raporda evlere uygulanan kordon süresinin 5 güne indirilme talebini yinelemiştir.⁵⁹

Edirne'de yaklaşık 40 gün kalan Başmüfettiş Bonkowski Paşa, Peşte'de toplanacak olan Sıhhiye Konferansına gönderilmek üzere Sultan II. Abdülhamid tarafından 2 Eylül 1894'de İstanbul'a geri çağırılmıştır. Paşa, kolera vakalarının devam etmesi nedeniyle yardımcısı Doktor Hasan Tevfik Efendi'yi Edirne'de bırakmıştır.⁶⁰ İstanbul'a gitmek için yola çıkan Bonkowski Paşa yol üstündeki Cisrimustafapaşa tahaffuzhanesine uğramıştır (6 Eylül).⁶¹ Bonkowski Paşa, 6-7 Eylül arasında Cisrimustafapaşa'da ne halk ne de asker arasında bulaşık veya vefat olmadığını belirlemiştir. Bu nedenle karantina ve kordon süresinin kısaltılma isteğini tekrarlamıştır.⁶²

Edirne'den İstanbul yönüne yola çıkanlar Cisrimustafapaşa tahaffuzhanesinde karantinada bekletilmekteydiler. Bonkowski Paşa karantinadaki mevcut hastalardan başka kimsede kolera hastalığını görülmediğini, İstanbul'un da güvende olduğunu ifade etmiştir. Paşa ayrıca, karantina süresinin fazlalığı nedeniyle halkın deniz ticareti yapamadığını belirtmiştir. Paşa karantina süresi için iki öneri de bulunmuştur. Bu da karantina süresinin şimdilik beş güne veya ihtiyat amacıyla 24 saate indirilmesidir.⁶³ Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, Bonkowski Paşa'nın karantina önerilerini görüşmüş ise de hastalığın ara sıra ortaya çıktığı gerekçesi ile bu iki öneriyi de reddetmiştir. Meclis, hastalığın tamamen etkisini yitirmesi için karantina süresinin 10 gün olarak devam etmesi gerekliliği belirtmiştir.⁶⁴ Karantina süresi tartışmaları devam ederken Bonkowski Paşa Peşte'ye gitmek üzere İstanbul'a dönmüştür. Bu arada Edirne'de hastalığın görüldüğü 12 Temmuz 1894 ile 14 Ağustos 1894 tarihleri arasında koleraya toplam 176 kişi yakalanmış bunların 115'i vefat etmiştir.⁶⁵

Bonkowski Paşa'nın Trabzon ve Çevresinde Koleraya Karşı Yürüttüğü Faaliyet

Rusya'da, 1892-1893 yıllarında kolera salgını etkisini gösteriyordu. Salgın Karadeniz'de işleyen gemiler vasıtasıyla Temmuz 1892'de Trabzon'a da sirayet etmişti.⁶⁶ Salgın daha

58 Yıldırım, "Edirne'de Kolera Salgını-1894," 67.

59 BOA, İ.HUS. 28/76, 13 Safer 1312 (16 Ağustos 1894).

60 BOA, İ.HUS. 29/ 5, 1 Rebiülevvel 1312 (2 Eylül 1894).

61 BOA, Y.PRK. MYD. 15/48, 4 Rebiülevvel 1312 (6 Eylül 1894); BOA, Y.MTV. 104/ 49, 6 Rebiülevvel 1312 (7 Eylül 1894).

62 BOA, Y.PRK.SGE. 6/40, 6 Rebiülevvel 1312 (7 Eylül 1894).

63 BOA, A.) MKT.MHM. 559/ 33, 5 Rebiülevvel 1312 (6 Eylül 1894), 2.

64 BOA, A.) MKT. MHM. 559/ 33, 12 Rebiülevvel 1312 (13 Eylül 1894), 3.

65 Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, 87.

66 Özgür Yılmaz, "Veba, Kolera ve Salgınlar: Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)," *Mavi*

Trabzon'da görülmeden Trabzon Valisi 29 Temmuz 1892'de Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'yi uyarıyordu. Vali, özellikle Rusya'dan Trabzon sahiline gelen kayıkların kontrol altına alınması istemişti. Ayrıca Trabzon sahillerinden Batum ve Rusya'ya gidecek olan kayıklara da birer jandarma ve gardiyan verilmesi gerektiğini belirtmişti. Bununla birlikte, vali kıyıda gerekli sıhhi önlemlerin alınması için de yeterli sayıda görevlinin gönderilmesini de meclisten talep etmişti.⁶⁷ Valinin talepleri karşılanmadan kolera Trabzon'a ulaşmıştı. İlk kolera vakası şehir dışındaki Polathane karantinahanesindeki yolcularda görüldü. Sadece iki gün içinde karantinahanede 14 ölüm meydana gelmişti.⁶⁸ Karantinahanede hastalık 3 Ağustos'ta görülünce, Polathane'den Akçaabat, Trabzon ve Trabzon limanı girişiyile Erzurum yolu güzergâhlarında geçişi engellemek için komiser, polis ve zabıta istihdam edilmiştir.⁶⁹ Yine aynı tarihte Polathane karantinahanesinden Samsun'a doğrudan gidişleri engellenmek için kordon teşkil edilmiştir.⁷⁰ 11 Ağustos 1892'de vilayete bağlı bulunan yerlere ve Trabzon'dan Sivas Vilayetine gidenlerin kontrol edilmesi için telgraf gönderilmiştir.⁷¹ Gerekli önlemlerin alınması hususunda uyarılar yapılsa da 9 Eylül 1892'de kolera, Trabzon'un merkezine ulaşmıştır. Koleraya yakalanan üç kişiden ikisi vefat etmiş, diğerinin durumunun da ağır olduğu belirtilmiştir. Trabzon'dan İstanbul'a gidecek olanlar için de 10 gün karantina uygulanması hususunda Sıhhiye Karantinalar Müfettişi Koçoni Efendi'ye haber verilmiştir.⁷²

Trabzon'da kolera salgını çıkması üzerine, Meclis-i Umur-ı Sıhhiye azası olan Avusturya sefaret temsilcisinin 10 Kasım 1892'deki talebiyle meclis acil toplantıya çağırılmıştır. Mecliste Trabzon'da kolera salgını hakkında müzakereler yapılmış ve bir dizi önlemler alınmıştır. Bu tedbirler aslında koleranın çıktığı her yer için gerekli olan önlemlerdi. Buna göre, koleranın yayılmasına neden olan şehrin tuvaletlerine, lağımalarına kireç dökülmesi, pazar yerleri başta olmak üzere halkın alışveriş yaptığı dükkânlar, işletmeler ile yine onların yoğun olarak kullandığı sokakların temizliğinin yapılması istenmekteydi.⁷³ Bu arada Meclis-i Umur-ı Sıhhiye tarafından, sıhhi önlemlerin alınması, hastalığın yok edilmesi, hastalığın Trabzon'da ve çevreye yayılmaması için Müfettiş Vitalis Efendi görevlendirilmiştir.⁷⁴ Trabzon'da kolera hastalığı devam ederken 5 mülkiye doktoru şehri terk etmiştir. Almanya sefareti, ise bu beş doktorun yerine hemen gerekli sayıda doktorun tayin edilmesi amacıyla Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'yi toplantıya davet etmiştir.⁷⁵

Atlas 5, 1 (2017), 181.

67 BOA, İ. HUS. 1/7, 4 Muharrem 1310 (29 Temmuz 1892).

68 Yılmaz, "Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)," 181.

69 BOA, DH. 1296/47, 9 Muharrem 1310 (3 Ağustos 1892).

70 BOA, BEO. 43/3201, 9 Muharrem 1310 (3 Ağustos 1892).

71 BOA, İ.HUS. 1/20, 17 Muharrem 1310 (11 Ağustos 1892).

72 BOA, İ.HUS. 3/94, 16 Safer 1892 (9 Eylül 1892).

73 BOA, İ.HUS. 5/43, 19 Rebiülahir 1310 (10 Kasım 1892).

74 BOA, BEO. 104/7757, 19 Rebiülahir 1310 (10 Kasım 1892).

75 BOA, İ.HUS. 5/53, 19 Rebiülevvel 1310 (10 Kasım 1892).

Trabzon'da alınan tedbirlere rağmen Aralık 1892'de Trabzon şehriyle birlikte, Erzurum ve Van vilayetlerinin Trabzon'a yakın bazı köy ve kasabalarında da kolera görülmüştür. Ancak hastalık bu vilayetlerin geneline yayılmamıştı. Hastalığın daha fazla yayılmaması ve kaynağında söndürülmesi hususunda Sultan II. Abdülhamid gerekli sıhhi tedbirlerinin hayata geçirilmesi için Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa'nın bir komisyon ile birlikte Trabzon'a gönderilmesini emretmiştir (4 Aralık 1892).⁷⁶ Trabzon'da gerekli çalışmaların yapılması için Bonkowski Paşa ile Evkaf Nezareti müsteşarının riyasetinde bir komisyon teşkil edilmiştir. Bu komisyona İstanbul Gureba Hastanesi doktorlarından Cemil Efendi ile Selanik Hastanesi doktorlarından Kolağası Hasan Bey dahil edilmiştir.⁷⁷ Daha sonra komisyona Hıfzıssıhha Umum Müfettişlerinden Kemal, Necip ve Mustafa Efendiler ile hastane doktorlarından Mustafa Fikri Efendi ilave edilmiştir. Komisyonda ayrıca iki eczacı ile bir doktorun varlığına ihtiyaç duyulmuştur. Bunun üzerine, Mekteb-i Harbiye-i Şahane Başeczacı Fransisco ile Eczacı Turan Bey, doktor olarak da Doktor Garcia tayin edilmiştir. Ancak son anda bir değişiklik yapılarak Doktor Garcia yerine Doktor Mancıyan komisyona alınmıştır.⁷⁸ Trabzon'a gidecek olan Başmüfettiş Bonkowski Paşa, teşkil edilen komisyon ve sonradan istihdam edilecek hizmetliler için 15'er adet keten gömlek ile pantolon alımı için 869 kuruşun tahsisini talep etmiştir.⁷⁹

Bonkowski Paşa öncülüğündeki heyet Trabzon'a gitmeden önce hazırlık yapmıştır. Paşa, Trabzon'da kolera ile mücadele etmek için İstanbul'da temin edilebilecek her şeyi yanında götürmek istemiştir. Bu nedenle paşa, Trabzon'da gerekli olan malzemenin karşılanması için Sadarete hitaben 5 Ocak 1893'de bir yazı kaleme almıştır. Paşaya göre şehirde koleranın önüne geçilmesi amacıyla yapılması gerekli olan sıhhi temizlik için 300 kilo billur asit (kilosu 16 kuruş), bin kıyye⁸⁰ işlenmiş asit (kilosu 6 kuruş ve 10 para) ve bin kilo fenni asit (kilosu 3 kuruş 30 para) gerekliydi. Paşa şimdilik bunların yarısının satın alınması için gerekli ücretin karşılanmasını istemiştir.⁸¹ Ayrıca Bonkowski Paşa yanında götürmek için 1 adet etöv (buhar/tebhir makinesi) ile 6 adet pülverizatör (püskürtücü) ve Dolmabahçe Gazhanesinden 4 bin kilo katranın temin edilmesini talep etmiştir.⁸²

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa ile komisyon üyeleri 26 Ocak 1893'de Trabzon'a ulaşmıştır. Paşa ertesi gün Trabzon Valisi ile buluşarak bölgedeki kolera hastalığı

76 BOA, BEO. 127/9498, 4 Cemaziyelahir 1310 (4 Aralık 1892); BOA, İ.HUS. 7/13, 4 Cemaziyelahir 1310 (4 Aralık 1892).

77 BOA, BEO. 127/9498, 4 Cemaziyelahir 1310 (4 Aralık 1892); BOA, İ.HUS. 7/13, 4 Cemaziyelahir 1310 (4 Aralık 1892).

78 Bonkowski Paşa'nın maiyetinde Trabzon'a tayin edilen komisyon üyelerine aylık 2'şer bin kuruş maaş ile her birine 3'er bin kuruş harcırah verilmiştir. BOA, BEO. 135/10066, 16 Cemaziyelahir 1310 (1 Ocak 1893).

79 BOA, BEO. 134/9991, 15 Cemaziyelahir 1310 (4 Ocak 1893).

80 1 kıyye = 1, 282 kilogramdır.

81 BOA, BEO. 134/10031, 16 Cemaziyelahir 1310 (5 Ocak 1893).

82 BOA, BEO. 135/10066, 16 Cemaziyelahir 1310 (1 Ocak 1893).

hakkında gerekli malumatı almıştır.⁸³ Bu bilgiler dâhilinde bir dizi incelemelerde bulunan Bonkowski Paşa, yaptığı teftişi rapor haline getirerek peyderpey Sadarete göndermiştir. Bunlardan ilki 2 Şubat 1893 tarihlidir. Paşa bu raporda daha çok vilayette ve şehirde alınacak tedbirlere dair şu hususlara dikkat çekmiştir:

Trabzon'a geldiğim günden bu yana şehirde; haneler, bekarhaneler, resmi daireler, kışla, hastahaneler, mektepler, su membarları ile lağımalar teftiş edildi. Bu yerlerden ilk olarak suyolları, lağımalar ve hastalığın görüldüğü hanelerde dezenfeksiyon ve temizlik yapılacak. Ekibimizde yer alan kişiler fenni temizliğe başladı. Her gün kasabaya gelen suyun yatağına giderek gerekli temizlik de yapılacaktır. Bunun için de Dahiliye Nezaretinden temizlik işleri memuru olarak burada bulunan Ahmet ve Tevfik Beyler bu işle görevlendirilmiştir. Bu uğurda önemli vazifeleri yerine getirmiştir. Derelerdeki sıçanların itlafı için gerekli çalışmalar yapılmıştır. Ayasofya camiiinin etrafı halk tarafından yoğun olarak kullanıldığı için buraların temizlenmesi önemli görülmüştür. Van ve Erzurum vilayetlerinde kolera hakkında sıhhi tedbirlerin alınıp alınmadığına dair gerekli bilgileri talep eyledim. Alınan bilgi doğrultusunda bir rapor yazılacaktır. Zira kolera hastalığı zuhur eylediğinden acilen tahaffuzhaneler ve kordonlarda gerekli önlemler alındığından dolayı 22 günden beri Trabzon'a bağlı mahallerde illetten bir eser olmadığı gibi diğer bir salgın hastalık dahi yoktur. Ahaliden fukara kimseler muayene ve ameliyat olmak için talepte bulunduğundan komisyonda yer alan Doktor Mustafa Efendi bu amaçla görevlendirilmiştir.⁸⁴

Bonkowski Paşa, 3 Şubat 1893 tarihli raporunda ise şu hususları öne çıkarmıştır:

Trabzon'a gelen su membana dünkü gün vilayet başmühendisi ile gidildi. Bugün dahi Polathaneye gidilip tahaffuzhane, çarşı ve binalar teftiştan geçirildi. Mahalli karantina doktoru Nikolaki Efendi hastalığın görüldüğü yerlerde büyük gayret göstermiştir. Barakalarda bulunan 54 kadar yolcu karantina sürelerini doldurmuş, sıhhatlerinin yerinde olduğu bilgisi alınmıştır. Trabzon karantina doktoru ile pazartesi günü Rize, Hamsiköy ve Hopa mevkilerine gidebilecektir. Beldelerin hali teftiş edilecektir.⁸⁵

Bonkowski Paşa 7 Şubat 1893 tarihinde Sadarete gönderdiği raporunda Trabzon şehri hakkında şu bilgileri vermektedir:

Hopa ve Hamsiköy tahaffuzhaneleri ile Rize'ye gidileceği daha önce belirtilmişti. Ancak kötü hava şartları nedeniyle bu teftişi erteledik. Trabzon'da ise şimdiye kadar sıhhi temizliğin yapılmadığı herhangi bir hane kalmamıştır. 550 hane, bekar odaları, dükkanlar ve dereler temizlenmiştir. Kolera hastalığının görüldüğü hanelere ise bir kat daha özen gösterilmiştir.⁸⁶

Bonkowski Paşa 1,5 ay boyunca yörede kalmıştır. Paşa, teftişler sırasında yerel görevlilere de hastalığa karşı nelerin yapılması gerektiği hususlarında uyarılarda bulunmuştur.

83 BOA, Y.MTV. 74/ 35, 9 Recep 1310 (27 Ocak 1310).

84 BOA, Y.PRK. SH. 4/9, 15 Recep 1310 (2 Şubat 1893), 4.

85 BOA, Y.PRK. SH. 4/9, 16 Recep 1310 (3 Şubat 1893), 2.

86 BOA, Y.PRK. SH. 4/9, 20 Recep 1310 (4 Şubat 1893), 1.

Bonkowski Paşa ve maiyeti faaliyetlerini tamamlayınca, 25 Şubat 1893'de İstanbul'a gelmeleri için emir almışlardır.⁸⁷ Paşanın, Dresden'de yapılacak olan Sıhhiye Konferansına gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁸ Bonkowski Paşa, ilk vapurla İstanbul'a gelmesini emreden telgraf üzerine bir Rusya posta vapuru ile 11 Mart 1895'de başkente ulaşmıştır.⁸⁹

Trabzon'daki İngiliz konsolosu Henry Zohrab Longworth'un verdiği bilgilere göre, Eylül 1892-Ocak 1893 tarihleri arasında 486 kişi hastalığa yakalanmış ve bunların 327'si vefat etmişti. Fransız konsoloslğunun rakamında ise 30 Ekim 1892-10 Şubat 1893 tarihleri arasında 397 kolera vakası görülmüş ve bunların 245'i vefat etmişti. Yine İngiliz konsolosunun verilerine göre Trabzon'un yaklaşık olarak 40.000 olan nüfusunun yarısı şehri terk etmişti. Osmanlı resmi rakamları ise vilayet genelinde bu dönemde toplam 261 ölüm vakası olduğu yönündedir.⁹⁰

Bonkowski Paşa'nın İzmir ve Çevresinde Koleraya Karşı Yürüttüğü Faaliyet

Osmanlı Devletinin önemli liman şehirlerinden biri olan İzmir'de kolera hastalığı ilk kez 1822 yılında görülmüştür. İzmir'deki 1893 kolera salgını ise kısa bir süre sonra İstanbul'u tehdit eder hale gelmiştir. Hastalık İzmir'de ilk görüldüğünde devlet görevlileri halkı endişeye ve paniğe düşürmek istememişlerdir. Bu nedenle gazetelerde hastalığın ismi konusunda farklı ifadelere yer verilmiştir.⁹¹ Mesela İzmir'de yayın yapan *Hizmet* gazetesinde hastalık hakkında çeşitli isimler kullanılmıştır. Bunlar; illet-i sâriye (bulaşıcı hastalık), illet-i malûme (bilinen hastalık), illet-i meşkûke (şüpheli hastalık) veya avarız-ı meşkûke (şüpheli arızalar) gibi ifadelerdir. Hatta hastalık vakaları görüldüğünde, bunun mevsim hastalığı olduğunu da belirtilmiştir.⁹²

İzmir'de kolera salgını haberi alınınca, Sultan II. Abdülhamid'in direktifleri doğrultusunda 13 Temmuz 1893 tarihinden itibaren öncelikle 11 günlük karantina uygulanmaya başlanmıştır. Bunun yanında İzmir'e Çanakkale'den gelecekler için mevcut karantinahanelerde gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.⁹³ Ayrıca hastalık hakkında gerekli tahkikatların yapılması ve hükümetin bilgilendirilmesi de talep edilmiştir.⁹⁴ Araştırma neticesinde İzmir'de kolera

87 BOA, DH. MKT. 2055/85, 8 Şaban 1310 (25 Şubat 1893).

88 BOA, BEO. 165/12321, 16 Şaban 1310 (5 Mart 1893). Bonkowski Paşa 11 Mart 1893'de İstanbul'a ulaşmıştır. Bkz. BOA, Y.PRK.ASK. 88/ 103, 22 Şaban 1310 (11 Mart 1893).

89 BOA, Y.PRK.ASK. 88/ 107, 14 Ramazan 1312 (11 Mart 1895).

90 Yılmaz, "Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)," 185.

91 Metin Menekşe, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)," *Tarih Araştırma Dergisi* 39, 67 (2020): 381.

92 Menekşe, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)," 381.

93 BOA, BEO. 246/18397, 13 Muharrem 1311(14 Temmuz 1893).

94 BOA, İ.HUS. 14/24, 11 Muharrem 1311 (13 Temmuz 1893); BOA, BEO. 245/18319, 11 Muharrem 1311 (13 Temmuz 1893); BOA, BEO. 145/18325, 11 Muharrem 1311 (13 Temmuz 1893). İzmir'de kolera vakalarının görülmesi üzerine Yunanistan'dan İzmir'den gelenlere karantina uygulanmıştır. Bkz. BOA, BEO. 245/18318, 11 Muharrem 1311 (13 Temmuz 1893).

hastalığının olduğu ve hastalığın Marsilya'dan hareket eden İngiliz bandıralı bir vapurdan bulaştığı iddia edilmiştir.⁹⁵

İzmir'deki hastalığın neden ve nasıl yayıldığına dair soruların cevaplarını bulmak için Meclis-i Umur-ı Sıhhiye de harekete geçmiştir. Meclis, İzmir karantina doktorunun, hastalığın İngiliz bandıralı vapurdan yayılıp yayılmadığı hakkında bir tahkikat yapılmasını istemiştir.⁹⁶ Bu arada Sultan II. Abdülhamid'in iradesi ile Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa İzmir'e gönderilmiştir. Bonkowski Paşa, İzmir'e kolera hastalığının nasıl bulaştığını tetkik edecek ve İzmir'den başka yerlere hastalığın yayılmasının önüne geçilmesini sağlayacaktır.⁹⁷

İzmir'de çalışmalarına başlayan Bonkowski Paşa, 28 Temmuz 1893'de Avusturya Sefareti aracılığı ile bakteriyoloji alanında ihtisası olan Doktor Charliski'nin⁹⁸ İzmir'e gelmesini istemiştir. Doktor Charliski Avusturya Devleti tarafından birkaç seneden beri Bosna ve Hersek hacıları ile Cidde'ye gönderilmekteydi. Charliski İzmir'de kolera çıktığında tesadüfen hacılarla beraber Urla (İzmir) Klamazon tahaffuzhanesinde bulunmaktaydı.⁹⁹ Bonkowski Paşa, İzmir'de hem sıhhi önlemler alıyor hem de eksiklikleri tespit ediyordu. Görülen ilk ve önemli bir tespit şehirde yeterli sayıda doktorun olmamasıydı. Bu nedenle İstanbul'dan doktor gönderilmesini istemektedir.¹⁰⁰

Bonkowski Paşa 19 Ağustos 1893'de Sadarete yazdığı rapor ile İzmir'deki çalışmalar hakkında bilgi vermiştir. Raporunda, Doktor Charliski'nin hacıları terk edip İzmir'e glemeyeceğinin Avusturya konsolosu aracılığı ile bildirildiğini ifade etmiştir. Bonkowski Paşa, İzmir'de son günlerde kolera hastalığının arttığını, hastalığın şehirdeki Musevi halkından çıktığını belirtmiştir. Paşa, ekibine dört doktor katıldığı halde dört eczacı ihtiyacı olduğunu ifade etmiştir. Paşa ayrıca İzmir'de temizlik ve hijyen uygulamaları büyük bir gayretle devam ettiği halde Musevilerin birbiri ile olan temasının kolerayı vaka sayısını arttırdığını belirtmiştir. Hastalıklı ve şüpheli olanların çadırlara alınarak hıfzıssıhha kaidelerinin seri biçimde uygulanmaya çalışıldığını ifade eden Bonkowski Paşa, kolera şüphesi taşıyanları karantinalara almak için de şehirde yeteri miktarda çadır bulunmadığını dile getirmiştir.¹⁰¹

95 Marsilya'dan hareket eden İngiliz bandıralı vapur, önce Çanakkale'ye gelmiştir. Burada yapılan muayene sonucunda vapurda üç hasta tespit edilmiştir. Vapur, iki gardiyan gözetiminde İzmir'deki Klazomen Tahaffuzhanesine gönderilmiştir. Hastalığın da, bu vapurdaki hastalardan İzmir'e bulaştığı ifade edilmiştir. Bkz. BOA, BEO. 245/18326, 12 Muharrem 1311 (14 Temmuz 1893); Menekşe, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri(1893)," 399.

96 BOA, BEO. 249/18631, 13 Muharrem 1313 (14 Temmuz 1893).

97 BOA, BEO. 246/18442, 14 Muharrem 1311 (16 Temmuz 1893); BOA, İ.HUS. 14736, 14 Muharrem 1311 (14 Temmuz 1893).

98 Doktor Charliski daha sonra İstanbul'da içme sularında kolera basili tahlili yapmakla görevlendirilmiştir. Bkz. Yıldırım, Ertin, "1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar," 95.

99 BOA, BEO. 255/19054, 28 Muharrem 1311 (28 Temmuz 1893).

100 BOA, İ.HUS. 15/20, 4 Safer 1311 (17 Ağustos 1893); BOA, BEO. 260/19428, 6 Safer 1311 (19 Ağustos 1893); BOA, İ.HUS. 15/20, 6 Safer 1311 (19 Ağustos 1893).

101 BOA, İ. HUS. 15/30, 6 Safer 1311 (19 Ağustos 1893), 1.

Bonkowski Paşa, 17 Ağustos'ta yazdığı raporunda şehirdeki önlemler hakkında bilgi vermiştir. Paşanın raporunda şu hususlar yer almıştır:

Yiyecek ve içeceklerin tüketilmesi noktasında dikkat edilmesini belirttim. Sokaklar pislik içerisinde olmakla birlikte lağımlar açık ve kokmaktadır. Bunlar için önlemler alınmaya başlandı. Şehirde bulunan Doktor Kani Bey ile Defterdar Refik Bey, Jandarma Kumandanı Hıfzı Bey, Polis Başkomseri Niyazi ve yörede bulunan doktorlar hastalığın sirayetini engellemek ve tamamen söndürmek amacıyla fevkalade mücadele etmektedirler. Şehre 2 saat mesafedeki Bornova kasabasında bir şüpheli vaka meydana gelmiştir. Haberi alınır alınmaz derhal oraya gidilmiş, daha önce vefat edenin hanesi ile hastalığın görüldüğü haneler kordon altına alınmıştır. Hastalığın görüldüğü bu yerlerde de dezenfekte işlemleri yapılmıştır. Şehirde gerekli temizlik ve hijyeni sağlamak için doktor, memur ve malzeme yeterli değildir. Belediyenin bütçesi yetersiz olması nedeniyle bu isteklerin karşılanması imkânsızdır. Bu nedenle 20 bin kuruşluk bir meblağa ihtiyaç duyulmaktadır. Hastalık sebebiyle pek çok kişi eşyalarını yakmıştır. Halka yardımcı olmak amacıyla da 40 kişiden mürekkep bir iane komisyonu oluşturulmuştur.¹⁰²

Paşanın bu raporuna 18 Ağustos'ta Sadareten cevap gelmiştir. Cevapta daha önce 1892'de İstanbul'da Şehremaneti tarafından düzenlenen yardım komisyonuna bir hayli paranın Sultan II. Abdülhamid tarafından ihsan edildiği belirtilmiştir. Orada toplanılan paradan artan bir miktarın İzmir'e gönderilmesi için emir verildiği belirtilmiştir.¹⁰³ Akabinde Şehremaneti'nde toplanan yardım parasından kalan 270 bin kuruştan 40 bin kuruşu İzmir'e gönderilmiştir.¹⁰⁴ Ayrıca İzmir için satın alınacak olan 285 çadırın tutarı olan 83 bin kuruşun da İzmir belediyesi tarafından karşılanması kararlaştırılmıştır.¹⁰⁵

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa İzmir'de yaptığı çalışmaları rapor etmeyi sürdürmüştür. Sadarete 27 Ağustos 1893'de gönderdiği raporda, İzmir'deki koleranın yayılmasını engellemek için İzmir'den Konya'ya ve Hüdavendigâr'a kadar olan yerlerde keşifler yapıldığını ifade etmiştir. Paşa, buralarda yaptığı teftişlere dair raporunda aşağıdaki önemli bilgilere yer vermiştir:

İzmir'de devam eden şüpheli hastalık sebebiyle Aydın Vilayetinden başka vilayetlere gideceklerin 10 gün karantinada beklettirilmeleri gerekli görülmüştür. Buna binaen Hüdavendigâr Vilayeti tarafından Uşak cihetinde bir tahaffuzhane yapılmıştır. Hüdavendigâr Vilayetinin Sandıklı kazasına hududu olan denizden bin metre yükseklikte bulunan Hamidiye Tren İstasyonu bulunmaktadır. Burada bölük çadırları kurulmuş ise de çadır yetersizliğinden 250 kişinin açıkta kaldığı görülmüştür. Binaenaleyh o civarda ayrıca muhacirlerin iskân edilmesi nedeniyle karantinada bekleyenler için kâfi derecede su ve yemek bulmak zordur. Bu nedenle Konya Vilayetinden İzmir'e gidecek olan yolcuların bu vilayette yapılan tahaffuzhanede karantina altına alınması gereklidir. İzmir'den de

102 BOA, İ.HUS. 15/30, 4 Safer 1311 (17 Ağustos 1893), 1.

103 BOA, İ.HUS. 15/30, 5 Safer 1311 (18 Ağustos 1893), 2.

104 BOA, İ.HUS. 15/72, 12 Safer 1311 (23 Ağustos 1893).

105 BOA, Y.A.HUS. 279/69, 11 Safer 1311 (24 Ağustos 1893).

Konya'ya gideceklerin yol üzerinde iki karantina mahalli bulunduğu ve civar beldelere de birer tahaffuzhane yapılacak olursa Konya Vilayetiyle Hüdavendigâr Vilayetinin Uşak ve Sandıklı kazaları böylece hastalıktan muhafaza edilmiş olacaktır. Ayrıca buralarda oluşturulacak tahaffuzhanelerle birlikte karantinelerde bekleyenlerin yemek ve su ihtiyaçları karşılanmış olacaktır. Öte yandan Hamidiye Tren İstasyonundan şimendiferle giden yolcular ve eşyaları belediye doktorları tarafından muayene edilmektedir. İzmir'de Musevilerin birbirlerine olan temaslarını önlemek için münasip bulunan mahallerde çadırlar ve barakalar inşa edildi. Bu halktan 260 kişi buraya yerleştirildi. Bu kişiler arasında herhangi bir hastalık zuhur etmedi. İzmir'deki tertibatı tahkim ettikten sonra vilayette Doktor Kani Bey ile teftiş yapmak için müsaadenizi beklemekteyim.¹⁰⁶

Sadaret, Bonkowski Paşa'nın, Doktor Kani ile vilayet genelinde keşif yapmak için istediği izni vermiş ve keşiften elde edilen malumatın bildirilmesini istemiştir.¹⁰⁷ Bonkowski Paşa ilk olarak 28 Ağustos'ta İzmir ve Hamidiye arasında teftişte bulunmuştur.¹⁰⁸ Yaptığı bu teftişi de 29 Ağustos'ta Sadarete rapor etmiştir. Bu raporda aşağıdaki bilgiler yer almıştır:

İzmir'deki hastalığın zuhur etmesi üzerine, hastalığın ortadan kaldırılması için gerekli hijyen kurallarını sağlamak amacıyla İzmir'e gelmişim. İzmir'e ulaştığım sırada Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'ye bağlı Karantinalar Umum Müfettişi Koçoğlu Efendi burada bulunmaktaydı. Onun burada bulunması, gerekli tedbirleri almamda güçlük çekmeme sebebiyet verdi. Ayrıca Koçoğlu Efendi İzmir'de kolerayı engellemek için temizliğe dikkat etmemiş, hastaları kalabalık alanlardan uzaklaştırılmasını sağlayamamıştır. Çevreye tayin ettiği bazı Yunanlı doktorlara itimadım yoktur. Bu nedenle Trabzon ve başka bölgelerde kolera hastalığını yok etmek için birlikte çalıştığım 5 doktorun hemen İzmir'e gönderilmesi gereklidir. Ayrıca 17 çadır tedarik edilmiş, 10 baraka kurulması düşünülmüş ise de bu barakaların yetişemeyeceği düşüncesiyle vazgeçilmiştir. Barakalar yerine Aydın Vilayeti merkezinden şimdilik 50 çadır gönderilmesi istenilmiştir. Bu görevleri yerine getirmek için istihdam edilecek memurlara verilmek üzere aylık 50 bin kuruşa ihtiyaç duyulmaktadır. Şehirde hastalığın yayılmasını engellemek için de vali ile birlikte Jandarma kumandanı Hıfzı Bey ellerinden geleni yapmaktadırlar.¹⁰⁹

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa 29 Ağustos'ta gönderdiği raporunda İstanbul'dan 5 doktor talebini yinelemiştir. Sadaret, paşanın doktor isteğini geri çevirmemiştir. Böylece 31 Ağustos'ta askeri doktorlardan Covani, Diyojen, Ahmet, Ahmet Hilmi ve Mehmet Beyler İzmir'e gönderilmiştir.¹¹⁰ Bu sırada Bonkowski Paşa muavini Kani Bey ile teftişlerine devam etmiştir. Ağustos ayının son günlerinde Aydın Vilayetine teftişe çıkacakken karar değiştirmiş ve Aydın yöresine komisyon üyelerinden Ali Rıza Efendi'yi göndermiştir. Kendisi de Doktor Kani Bey ile özel bir trenle Turgutlu ve Manisa'ya gitmiştir. Başmüfettiş, Turgutlu ve Manisa'da çarşı, sokak ve hanları teftiş ettikten sonra

106 BOA, İ.HUS. 15/78, 14 Safer 1311 (27 Ağustos 1893), 1.

107 BOA, İ.HUS. 15/78, 14 Safer 131 (27 Ağustos 1893), 2.

108 BOA, BEO. 265/19827, 15 Safer 1311 (28 Temmuz 1893).

109 BOA, İ.HUS. 15/90, 16 Safer 1311 (29 Ağustos 1893).

110 Doktorların maaşları ve harcırahları aydın Vilayetinden karşılanacaktı. Bkz. BOA, İ.DH. 1307/15, 18 Safer 1311 (31 Ağustos 1893).

İzmir'e dönmüştür.¹¹¹ Bonkowski Paşa bir süre sonra tren ile Aydın vilayetinin sınırlarını gezmiştir. Paşa, hem teftiş hem de uygulanan tedbirleri yerinde görmek için Denizli ve Aydın civarında Eylül ayının ortalarına kadar gezisini sürdürmüştür.¹¹² Gezi bitince Paşa, hem yaptığı teftişi hem de İzmir'de karşılaştığı sorunları aktardığı 17 Eylül 1893 tarihli bir rapor hazırlamıştır. Rapor 8 Eylül ve 17 Eylül tarihli olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda İzmir'e hastalığın nasıl bulaşmış olduğunu ve Karantinalar Genel Müfettişi Koçoni Efendi'nin hastalık hakkındaki ihmalkârlığını dile getirmiştir. Yine Koçoni maiyeti altındaki Rum doktorların işgüzarlığından da bahsetmiştir. Paşanın 8 Eylül 1893 tarihli raporunda şu bilgilere yer verilmiştir:

Kolera hastalığının İzmir'e, Urla'da bulunan Klazomen Tahaffuzhanesi çalışanlarının dikkatsizliği ile bulaşmış olduğu büyük olasılıktır. Her ne kadar Koçoni Efendi hastalığın Klazomen tahaffuzhanesinde görülmesinden evvel İzmir'de mevcut olduğunu iddia etmiş ise de, hastalığın İzmir'de çıkmasını ne Klazomen Tahaffuzhanesine ne de hükümete bildirmiştir. Hatta hastalığı daha sonraki süreçte genel bir rapor ile bildireceğini söyleyerek meseleyi ciddiye almayıp, geçiştirmiştir. Bu nedenle de bölgede hastalığa karşı alınması gereken önlemler de gecikmiştir. Hâlbuki hastalığın İzmir'e ne zaman zuhur ettiğine dair bir tahkik yapmamış, durumu resmi olarak da ortaya koyamamıştır. Koçoni Efendi İzmir'e benden 4 gün evvel gelmiş, hastalık hakkında gerekli önlemler almasına imkân varken ağır davranmış ve hastalığın bu denli yayılmasına neden olmuştur. Ayrıca kendisi Yunanlı olduğundan maiyetine seçmiş olduğu doktorlar da Yunanlılardı. Bu doktorlardan bazıları görevlendirildikleri daireleri layıkıyla gezmeyip iş görmedikleri gibi ahaliyi korku ve endişeye sevk etmekteydiler. Belediye memurlarının ekseriyeti de işi bilmedikleri gibi gayretsiz olmalarından dolayı bir mahallede bastırılan hastalık diğer mahallerde baş göstermekteydi. Askeri doktorlar ise görevlerine devam etmekteydi.¹¹³

Bonkowski Paşa, raporunun ikinci bölümünde yani; 17 Eylül kısmında ise İzmir'de hastalığın hangi mahallerde yoğun olduğu, hastalığa karşı hangi önlemlerin alındığını belirlemekteydi. Raporda şu ifadeler yer vermiştir:

Hastalığı ortadan kaldırmak için belediye doktorlarını 16 daireye taksim ettim. Her daire memurlarının da vazifelerini belirttim. Ayrıca her gün gündüzleri birer rapor vermelerini tembihledim. Görevlendirdiğim memurlar görevlerini yerine getirirken bir taraftan onları ve yapılan işleri teftiş ettim. Hastalığa gelince, hastalığın merkezi İzmir'in Musevi mahallesi olmuştur. Burada Museviler yoğun olmakla beraber maiyetimde yer alan Doktor Kani Bey ile sıhhi tedbirleri icra eyledim. Hastalık zuhur eden hanelerin mümkün mertebe kordon altına alınması ve içme sularına bir kat daha dikkat edilmesi hususunda halkı uyardım. Kalabalık içinde yaşayan ahaliye hasta olanları çadır ve barakalara yerleştirdim. Bu tedbirler ve çalışmalarla hastalığın men edilmesi için tüm cabayı gösterdim. Aydın Vilayeti Jandarma kumandanı Hıfzı Bey gerekli tüm tedbirleri uygulamaya koydu. Vali ise en ufak tedbirleri dahi uygulamada titiz davrandı. Hastalığın yok edilmesi için halka

111 Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, 101.

112 Aynı yer.

113 BOA, İ.HUS. 16/82, 6 Rebiülevvel 1311 (17 Eylül 1893).

*sık sık uyarılarda bulunulmuş, içme suyu ve lağım gibi sağlığı olumsuz yönde tetikleyecek konularda gerekli çalışmalar ivedilikle yerine getirilmiştir. Hastalığın daha ne kadar devam edeceği hakkında haftaya bir rapor yazacağım.*¹¹⁴

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa, 20 Eylül'de Sadarete yazdığı bir başka raporunda İzmir'de son 24 saatte herhangi bir hastalık görülmediğini bildirmiştir.¹¹⁵ 21 Eylül'de Sadareten iletilen cevapta Bonkowski Paşa'nın İstanbul'a gelmesi istenilmiştir.¹¹⁶ Ayrıca İzmir'de hastalığın sona ermesi üzerine, Bonkowski Paşa'nın son raporu İstanbul'da gazetelerde neşredilmiştir.¹¹⁷

İzmir'de görevinin bitmesi üzerine İstanbul'a gitmek için hazırlanan Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa'ya 24 Eylül'de yeni bir emir gönderilerek, Doktor Hasan Tevfik ve Simon Efendi ile Eskişehir'e gitmesi istenmiştir.¹¹⁸ Eskişehir'e ilk aşamada, Bonkowski Paşa'nın İstanbul ekibinde bulunan Rasim Efendi gönderilmiştir.¹¹⁹ Paşanın trenle 8 Kasım'da tekrar Eskişehir'e gitmesi istenilmişse de¹²⁰ hastalığın etkisini yitirmesi üzerine bundan vazgeçilmiştir.¹²¹ Bonkowski Paşa'nın İzmir'deki görevi Sadareten gelen 9 Kasım tarihli telgraf ile sona ermiştir. Paşanın İzmir'deki görevlerini Jandarma Kumandanı Hıfzı Paşa'ya devrederek maiyeti ile birlikte İstanbul'a gelmesi istenmiştir.¹²²

İzmir kolera salgınında 28 Temmuz 1893 ile 9 Kasım 1893 tarihleri arasında toplam 547 kişi hastalığı yakalanmış, 405 kişi vefat etmiştir. Salgının 15 Ağustos ile 28 Ağustos arasında yoğun olduğu görülmektedir. Kolera hastalığına 304 Musevi, 119 Rum, 102 Müslüman, 15 Ermeni ve 7 de Katolik yakalanmıştır.¹²³

Bonkowski Paşa'nın Bursa ve Çevresinde Koleraya Karşı Yürüttüğü Faaliyet

Bursa, Ege şehirlerini İstanbul'a bağlamaktaydı. Dolayısıyla burada bir hastalığın olması durumunda İstanbul ve çevre illere yayılma olasılığı fazlaydı. 22 Ağustos 1894'de Bursa ve İzmit taraflarında kolera görülmüştür. Bu nedenle, Bursa'da acil olarak sıhhi tedbirler

114 BOA, İ.HUS. 16/82, 6 Rebiülevvel 1311 (17 Eylül 1893). Bu sırada Bonkowski Paşa'ya İzmir'de gösterdiği gayret ve başarı nedeniyle ikinci rütbeden Mecidi nişanı verilmiştir. Bkz. BOA, İ.TAL. 34/15, 5 Rebiülevvel 1311 (16 Eylül 1893).

115 BOA, İ.HUS. 16/63, 9 Rebiülevvel 1311 (20 Eylül 1893).

116 BOA, İ.HUS. 16/63, 10 Rebiülevvel 1311 (21 Eylül 1893).

117 BOA, İ.HUS. 16/63, 11 Rebiülevvel 1311 (22 Eylül 1893).

118 BOA, İ.HUS. 17/67, 13 Rebiülevvel 1311 (24 Eylül 1893); Metin Menekşe, "Eskişehir'de Kolera Salgını: Etkileri ve Alman Önlemler," *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6, 1 (Mart 2020): 67.

119 BOA, İ.HUS. 17/73, 15 Rebiülevvel 1311 (26 Eylül 1893).

120 BOA, İ.HUS. 17/118, 28 Rebiülahir 1311 (8 Kasım 1893).

121 BOA, İ.HUS. 17/129, 29 Rebiülahir 1311 (9 Kasım 1893).

122 BOA, İ.HUS. 16/151, 29 Rebiülahir 1311 (9 Kasım 1893).

123 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, 98-99.

almak gerekmiştir.¹²⁴ 10 Eylül'e gelindiğinde hastalık şiddetini arttırmıştır. Hastalığın başka yerlere sirayetini engellemek amacıyla şehir kordon altına alınmalıydı. Bunun içinde 200 geçici zaptiye gerekliydi Hastaların muayene ve tedavi edilebilmesi amacıyla şehirde doktor olmadığından buraya acil olarak 4-5 doktor gönderilmeliydi. Şehri dezenfekte edebilmek için de yalnızca bir adet pülverizatör bulunmakta, ancak 15 adet pülverizatör gerekliydi.¹²⁵ Bu arada Sultan II. Abdülhamid Bursa'daki kolera vakalarının artması üzerine 20 Eylül'de gerekli teftiş ve dezenfeksiyon işlemlerini yürütmek amacıyla Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa'yı görevlendirmişti.¹²⁶

Bursa'da kolera salgınının çıkış noktalarından biri Mudanya kasabasıydı. Mudanya limanından yapılan gemi yolculuğu ve deniz ticareti taşımacılığı ile kolera hem İstanbul'a hem de başka liman şehirlerine kolaylıkla yayılabilirdi.¹²⁷ İlk olarak Bursa'dan Mudanya'ya geçen Bonkowski Paşa, 30 Eylül 1894'de Sadarete gönderdiği raporda aşağıdaki bilgilere yer vermiştir:

Kasabayı teftiş etmek üzere bu sabah saat 13'de Mudanya'ya ulaştım. Belediye havalisinde tesadüfen bir cenaze olduğunu öğrendim. Doktor Yüzbaşı Cenab Şahabettin Efendi ve memleket doktoru ile birlikte cenazenin bulunduğu mahalleye ulaşarak hemen tahkikata giriştim. Toplanan malumat sonucu şahsın şüpheli bir hastalığa yakalanarak vefat ettiğini müşahade ettim. Gerekli dezenfeksiyon işlemlerinin de hemen gözetimim altında yapılmasını sağladım. Ayrıca bugün Mudanya'dan Tuzla'ya hareket eden vapurdaki yolcular ile konuştum. Yolculardan hiçbirinin vefat eden kişinin hastalığa yakalandığı hana gitmediklerini ve o kişi ile temas kurmadıklarını öğrendim. Bu yolcular da tıbbi muayenelerden geçirilmiştir. Eşyaları da dikkat ve önemle dezenfekte edilmiştir. Yolcuların 10 gün karantinaya tabi tutulmaları lazım gelmekteydi. Ancak Bursa şehri etrafındaki kordondan pek çok kişi kaçmıştır. Kaçan kişiler çok fazla olduğundan vilayetin bulaşık ilan edilmesi gereklidir. Bursa'nın çevresindeki kordon ile iki tahaffuzhanenin lağvını dünkü gün vilayet valisine de belirttim. Raporumda da belirttiğim gibi Hüdavendigâr vilayetinden İstanbul'a gideceklerin Tuzla'da bir defa olarak 10 gün karantinaya tabi tutulmasının gerekli olduğunu düşünüyorum.¹²⁸

Bonkowski Paşa, Mudanya'da bir şahsın hastalanarak vefat etmesi üzerine gerekli teftişleri yapmış, onun koleradan vefat ettiğini belirlemişti. Bu çerçevede yaptığı teftişleri rapor haline getirerek, 30 Eylül 1894'de Sadarete göndermişti. Paşa, raporunda Mudanya'da gerekli sıhhi tedbirlerin bir iki gün içerisinde alınmasını istemişti. Sadaret, Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'yi Hüdavendigâr Vilayeti dahilinde Bursa özelinde gerekli sıhhi tedbirleri alması hususunda uyarıyordu. Mecliste müzakere edilen mesele, sonrasında Sadarete yazılmıştır. Bu

124 BOA, Y.PRK.DH. 8/12, 19 Safer 1312 (22 Ağustos 1894).

125 BOA, A.) MKT.MHM. 553/43, 9 Rebiülevvel 312 (10 Eylül 1894).

126 Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, 132.

127 Nursal Kumaş, "Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)," *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12, 21 (2011): 221.

128 BOA. Y.A.HUS. 309/102, H. 29 Rebiülevvel 1312 (30 Eylül 1894), 2.

yazı, kolera hastalığı hakkında ihtisası bulunan Doktor Olçanski'nin İstanbul'da olduğunu ve seri bir şekilde Mudanya'ya gönderileceğini bildirmiştir. Meclis, Doktor Olçanski'nin İstanbul'dan Mudanya'ya ulaşmasına kadar da Bonkowski Paşa'nın karantina kurallarına göre gerekli sıhhi önlemleri almasını istemiştir. Bu bağlamda, bulaşık bir yerden temiz bir mahalleye karantinasız gidilmesine müsaade edilmemesi tembih edilmiştir. Ayrıca Paşa, meclis kararlarına müdahale etmemesi konusunda uyarılmıştır.¹²⁹

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa, Bursa'da vilayetin önde gelenleri ile birlikte bir komisyon teşkil etmiştir. Başta Hüdavendigâr Valisi Ahmet Münir Paşa olmak üzere teşkil edilen komisyon, ilk olarak kordon meselesini ele almak için toplanmıştır. 8 Ekim 1894'de yapılan bu toplantıda bazı tespitlerde bulunulmuştur. Komisyon, kordondan dolayı şehirde ekonomik hayatın olumsuz etkilendiğini tespit etmiştir. Alınan kararlarla şehrin ekonomik hayatını tekrar canlandırmak amaçlanmıştır. Bursa şehrinin etrafı bağlar, sebze ve dut bahçeleri ile yoncalık ve kestanelik alanlardan oluşmaktaydı. Bu ürünlerin toplanması pazarlara nakledilmesi önemli meselelerdendi. Bununla birlikte komisyon, gelecek sene elde edilecek hasat için bahçelerin temizliği gibi kış hazırlıklarının yapılmasını gerekli görmüştü. Komisyon arabacılık, odunculuk, kömürcülük ve çapacılık yapan 30 bine yakın muhacirin geçimlerini sağlamalarını da diğer önemli bir husus olarak görüyordu. Tüm bunlar şehirde uygulanan kordon nedeniyle kesintiye uğramakta, bölge ekonomisi de olumsuz etkilenmekteydi. Bu ve benzeri sebepler esnaf ve çiftçilikle geçinen kişilerin tepkilerine neden olmaktaydı.¹³⁰ Bu durum nedeniyle Bursa kordonunun daha gerilere çekilmesinin ve Acemler ile Duaçınarı tahaffuzhanelerinin de kapatılmasının sorunları ortadan kaldıracığı düşünülmüştür. Kapatılacakların yerine Bursa'dan İnegöl, Gemlik, Yenişehir, Ertuğrul, Kütahya ve Karahisar yönüne gidecek olanlar için Konya Caddesinin Aksu köyü civarında bir tahaffuzhane yapılması kararı alınmıştır. Bununla birlikte Bursa'da Mihaliç ve Kirmastı kazalarıyla Karesi Sancağına gidecek yolcular için de Apolyond Gölü üzerindeki Uluabad Cisir-i Kebiri'nin yanında bir tahaffuzhane inşası önemli görülmüştür.¹³¹

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa Mudanya'daki çalışmaları hakkında Sadarete 15 Ekim tarihli bir rapor göndermiştir. Bu raporda, Bursa'nın girişinde bulunan Acemler Tahaffuzhanesinde 10 günlük bir karantina uygulanmakta olduğunu belirterek, aynı sürede karantinanın Tuzla'da da uygulanmasını istemiştir. Bu konu Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'de müzakere edilerek, Acemler tahaffuzhanesinde icra olunmakta bulunan 10 günlük karantinanın Tuzla tahaffuzhanesinde uygulanmasına gerek olmadığı bildirilmiştir.¹³² Bonkowski Paşa raporunda ayrıca Bursa ve civarında meydana gelen koleranın şimdiye kadar imha olunamamasının sebebi olarak Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'nin görevlendirdiği kişileri

129 BOA. Y.A.HUS. 309/102, H. 29 Rebiülevvel 1312 (30 Eylül 1894), 1.

130 Kumaş, "Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)," 225.

131 Aynı yer.

132 BOA. İ.HUS. 30/57, H. 18 Rebiülahir 1312 (19 Ekim 1894).

işaret etmektedir. Sıhhiye Meclisi, istenmesi durumunda, gönderilen kişilerin yerine başka kişilerin gönderilebileceğini ifade etmiştir.¹³³ Bonkowski Paşa'nın 16 Ekim'de gönderdiği bir başka raporunda, bölgede Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'nin kolera hastalığına karşı gerekli çalışmaları yürütmediği gibi, kendisine ve hatta Sadarete de gerekli malumatları vermediği suçlamasında bulunmuştur. Bonkowski Paşa, Mudanya'daki 17 köyde hastalığın tespit edildiğini, bunlardan 16'sında ise 34 kişinin hastalığa yakalandığını, bu kişilerin yarısının vefat ettiğini belirtmiştir. Paşa ayrıca bu köyler için acilen doktor gönderilmesini talep etmiştir.¹³⁴ Bu son rapor üzerine Sadaret, Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'yi uyarılmış ve bölgeye yeterli sayıda doktorun gönderilmesini istemiştir. Bu uyarı üzerine meclis, 27 Ekim'de bölgedeki sıhhi tedbirleri yürütmesi için Doktor Vom'un gönderileceğini Sadarete iletmıştır.¹³⁵ Bu gelişme sonrası Bonkowski Paşa Bursa'da gerekli çalışmaları yapmış ve teşkil ettiği komisyona neler yapılması gerektiğini tembihleyerek İstanbul'a dönmüştür.

Bonkowski Paşa, yaklaşık bir yıl sonra Bursa'ya geri dönmüştür. Eylül 1895'de Bursa ve çevresinde kolera hastalığı yeniden çıkmıştır. Eylül ayının başında Bursa'ya bağlı Bandırma'nın Aydıncık kasabasında kolera hastalığı zuhur etmiş, hastalık birdenbire artmıştır. Yirmi kadar bulaşık olmuş, bunların yarısının vefat ettiği Sadarete bildirilmiştir.¹³⁶ Hastalığın çevreye sirayet etmemesi için Aydıncık'a gönderilmek üzere, 5 doktor ile 3 dezenfeksiyon memurundan oluşan bir sıhhiye heyeti oluşturulmuştur. İki doktor ile bir dezenfeksiyon memuru da Mudanya yoluyla Bandırma'ya gitmek üzere yola çıkmıştır.¹³⁷ Ayrıca Meclis-i Umur-ı Sıhhiye Aydıncık'daki hastalığın çevreye sirayet etmemesi için kasabanın etrafının kordon ile çevrilmesi gerektiğini belirtmiş, bu kordondan kimsenin çıkmasına da müsaade edilmemesini istemiştir. Bursa ve civardan İstanbul'a gideceklerin Tuzla'da 10 gün karantinada bekletilmesine karar verilmiştir. Anadolu'dan İstanbul'a gideceklerin de, İzmit'te geçen sene Ekim 1894'de inşa edilen barakalarda¹³⁸ bir doktor tarafından muayene edilmesi şart koşulmuştur. Aynı zamanda burada bir etüv makinesi ile de yolcu eşyalarının dezenfekte edilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹³⁹ Sultan II. Abdülhamid, bölgede sıhhi tedbirlerin hızla alınmasını istemiş ve Bonkowski Paşa'nın Bursa'ya giderek çalışmalara başlamasını emretmiştir.¹⁴⁰

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa, Bursa'ya vardıktan hemen sonra Sadarete bir rapor hazırlamıştır. 9 Eylül 1895 tarihli raporunda aşağıdaki bilgelere yer vermiştir:

133 BOA. İ.HUS. 30/57, H. 18 Rebiülahir 1312 (19 Ekim 1894).

134 BOA. İ.HUS. 30/94, H. 15 Rebiülahir 1312 (16 Ekim 1894).

135 BOA, İ.HUS. 30/94, 26 Rebiülahir 1312 (27 Ekim 1894).

136 BOA, A.) MKT.MHM. 565/16, 13 Rebiülevvel 1313 (3 Eylül 1895), 1.

137 BOA, MKT.MHM. 565/16, 15 Rebiülevvel 1313 (5 Eylül 1895), 7.

138 BOA, Y.MTV. 110/ 73, 9 Rebiülahir 1312 (26 Ekim 1894).

139 BOA, MKT.MHM. 565/16, 15 Rebiülevvel 1313 (5 Eylül 1895), 9.

140 BOA, İ.DH. 1326/10, 23 Rebiülevvel 1313 (13 Eylül 1895).

Bursa'ya geldikten sonra gerekli teftişi yaptım. Bursa'ya bağlı köylere 2, Mudanya ve Gemlik için birer, Yenişehir ve Ertuğrul için bir olmak üzere toplam 5 seyyar doktor yarın hareket edecek. Bursa şehrinde teftiş heyeti iki iken dörtte çıkarıldı. Dezenfeksiyon memurları tayin edildi. Ayrıca tren hattında gerekli sıhhi tedbirleri aldurdım. Aydıncık'a hareket eden sıhhiye heyetinin bugün oraya ulaştığının haberini aldım. Ben de Bursa'da gerekli sıhhi tedbirleri aldıktan sonra Aydıncık'a hareket edeceğim.¹⁴¹

Bonkowski Paşa bu raporun ardından henüz bir hafta geçmeden bir başka rapor hazırlamıştır. 15 Eylül tarihli bu raporunda paşa ana hatları ile şunları belirtmiştir:

Hüdavendigâr Vilayetinin bulaşık mahallerinden gerek karadan gerekse denizden yola çıkan yolcular Tuzla'da tahaffuzhanesine gidip karantinada bekleyeceklerdir. Eşyaları ise burada dezenfekte edilecektir. Yolcular bu işlemlerin arkasından gidecekleri yere doğru yola çıkacaklardır. Ancak yolcu eşyalarının dezenfekte edilmesi için Anadolukavağı'ndaki etüv makinesinin Tuzla karantinasına gönderilmesi gereklidir.¹⁴²

Bonkowski Paşa'nın 15 Eylül 1895 tarihli raporu Bursa'dan yazdığı son rapor olmuştur. Bu sırada İstanbul'da kolera hastalığı salgın haline gelmiş, vefat ve bulaşık sayıları artmıştır. Şehirde dezenfeksiyon işlerinin teftişi ve sıhhi tedbirlerin alınması için çalışmalara başlanmıştır. Sıhhi tedbirleri yürütecek kişi olan Bonkowski Paşa, II. Abdülhamid tarafından İstanbul'a çağırılmıştır.¹⁴³ Paşa'ya acilen İstanbul'a gelmesi için ikinci defa emir gelmiş ise de paşa, Meclis-i Umur-ı Sıhhiye kararı gereği 10 günlük karantinaya tabi tutulmuştur.¹⁴⁴ Karantinaya takılmasının sebebi ise, Sıhhiye Meclisi'nin tüm üyelerinin aldığı; her kim olursa olsun hastalık bölgesinden gelirken 10 gün karantinada bekletilmesi, kararıydı. Hariciye Nezareti Nazırı Turhan Paşa da bu kararı karantina inspektörüne (müfettiş) bildirmişti. Talimat gereği de Bonkowski Paşa 10 günlük karantinada bekleyecekti. Paşa, süre dolmadan da kendisinin buradan ayrılıp İstanbul'a gelmesine izin verilmeyeceğini Sadarete bildirmişti. Sadaret de yaptığı yazışmalar sonucu paşanın bu konuda istisnaya tabi tutulması gerektiğini belirterek, geçişine izin verilmesini istemiştir. Paşa da eşya ve giysilerinin dezenfekte edilmesinden sonra derhal İstanbul'a hareket edeceğini belirtmiştir.¹⁴⁵

Bonkowski Paşa'nın İzmit ve Çevresinde Koleraya Karşı Yürüttüğü Faaliyet

Bursa civarında teftiş çalışmalarını yürüten Bonkowski Paşa'nın İzmit'te geçmesi emredilmiştir. İzmit'teki kolera salgını İstanbul'u tehdit etmekteydi. Paşa'ya, 27 Eylül 1894'te Sadareten gelen telgraf ile önce Bursa'dan İstanbul'a gelmesi, oradan da İzmit'e gitmesi bildirilmiştir. Bu çerçevede Sadaret, Bonkowski Paşa'nın İzmit'te alacağı önlemleri bir talimat ile iletmıştır. İzmit'ten Tuzla'ya kadar olan mahallelerde kolera hastalığı

141 BOA, Y.A.HUS. 336/33, 19 Rebiülevvel vvel 1313 (9 Eylül 1895).

142 BOA, DH.MKT. 428/80, 25 Rebiülevvel 1313 (15 Eylül 1895).

143 BOA, İ.HUS. 41/63, 25 Rebiülevvel 1313 (15 Eylül 1895).

144 BOA, Y.A.HUS. 336/97, 29 Rebiülevvel 1313 (19 Eylül 1895), 1.

145 BOA, Y.A.HUS. 336/97, 29 Rebiülevvel 1313 (19 Eylül 1895), 5.

görülmekteydi. Paşa, bu mahallelerden gelenlerin Tuzla tahaffuzhanesinde 5 gün boyunca karantinada bekletilmesini sağlayacaktı. Karantinada beş gün bekletilmesi düşünülen yolcuların ihtiyaçlarının karşılanması büyük sorun olarak gözükmekteydi. Çünkü hem karantinada hem de bölgede bulunan askeriye için yeteri kadar eşya bulunmuyordu. Bu nedenle Bonkowski Paşa, Ankara ve İzmir civarından gelecek olan kişilerin geçişlerini bir sonraki emre kadar engelleyecekti. Öte yandan paşa denizden vapurla gelenlerin de İzmit'te karantinada tutulmalarını sağlayacaktı. Yolcular muayene edilecek, eşya ve giysileri titizlikle dezenfekte edilecekti. Trenle gelip-gidecek olanlar için de paşa aynı işlemlerin yapılmasını sağladıktan sonra geçişlerine izin verecekti. Ayrıca İzmit'te her gün iskeleye 1500 kadar kişi çıkmaktaydı. Bu kişilerin ortalıkta perişan halde beklemeleri engellenmeliydi. Bonkowski Paşa bu kişileri bekletilmesine engel olacak ve zamanında muayene edilmelerini sağlayacak, eşya ve giysilerini dezenfekte ettirerek hızla uğurlayacaktı.¹⁴⁶

Bu talimat rağmen Bonkowski Paşa İstanbul'a gönderdiği telgrafta hemen İzmit'e gitmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Paşa, Bursa ve Mudanya civarında hastalığın devam ettiğini ifade etmiştir.¹⁴⁷ Ancak ertesini gün yani 28 Ekim'de Sadarettin gelen telgrafla kolera salgınının İstanbul'da da görüldüğü belirtilmiş ve İzmit ve çevresinden gelenlerin fazla olduğu vurgulanmıştır. Bu durumda kolera salgınının İstanbul'da daha fazla yayılacağı düşünüldükçe, Bonkowski Paşa'nın acilen İzmit'e gitmesi emri verilmiştir. Sadaret, Bursa ve çevresinde hastalığın devam etmesi üzerine de şehirde çalışmaların aksamaması için paşanın maiyetinde bulunan fenni temizlik (*tathir*) müfettişi Ali Bey ile Doktor Jul Efendi'nin Bursa'da bırakılmasını istemiştir.¹⁴⁸

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa, İzmit'e hareket ettiği sırada kolera hastalığının İstanbul'a ulaşmaması için Tuzla'dan Şile'ye kadar bir kordon teşkil edilmişti. Ancak arzu edilen başarı sağlanamamıştır. Bir taraftan kordon için yeterli sayıda zaptiye bulunmamış, diğer taraftan elde olan zaptiyeler de gelişi güzel yerleştirilmişti. Böylece hastalıklı bölgelerden İstanbul'a giriş yapılmasının önüne geçilememiştir.¹⁴⁹ Öte yandan denizden gelen araçlardaki yolcular için de tedbir ve dezenfeksiyon çalışmaları yapılmışsa da ekipman ve eleman sıkıntısı yaşanmaktaydı.¹⁵⁰

Bonkowski Paşa, 1 Kasım 1894'de Tuzla'ya varmış ve hemen teftişlerde bulunmuştur. Ardından hem Bursa'daki çalışmalarını hem de Tuzla'da yaptığı teftişleri Sadarete rapor etmiştir. Paşa, 1 Kasım tarihli bu raporda aşağıdaki hususlar hakkında bilgi vermiştir:

Tuzla'ya teftiş için İzmit'e gitmem hakkında gönderilen tebliği alır almaz Bursa'da vali

146 BOA, İ.HUS. 30/90, 26 Rebiülevvel 1312 (27 Ekim 1894).

147 Aynı yer.

148 BOA, İ.HUS. 30/95, 27 Rebiülevvel 1312 (28 Ekim 1894).

149 BOA, A.) MKT.MHM. 711/13, 29 Rebiülevvel 1312 (30 Ekim 1894). 2.

150 BOA, A.) MKT. MHM. 711/13, H. 29 Rebiülevvel 1312 (30 Ekim 1894). 5.

paşa hazretleri ile şehirde bulunan doktorları, müfettişleri, dezenfeksiyon memurlarını topladım. Onları yapmaları gerekenler hakkında bilgilendirdim. Ayrıca İstanbul'dan karantina doktoru olarak gelen Mösyö Vom'u ziyaret ettim. Bursa'dan ayrılmadan önce yani; pazartesi günü bir çocuğun hastalığa yakalandığı haberini aldım ve Bursa'dan ayrıldım. Dün akşam saat 10 sıralarında Tuzla'nın Konya mahallesine ulaştım. Altı vapur; birçok gemi ve kayıkların karantina müddetlerini ikmal edegelmekte olduğunu gördüm. Karantina süresini tamamlayanların bir doktor tarafından muayene edilerek yolcu edildiğini öğrendim. Koler hastalığının başlıca yayılma sebebini, hastalıklı kişinin istifra etmesi olarak tetkik ettim. İstifranın hem kişinin hem de başkalarının üzerine ve eşyalarına bulaşmaktadır. Beş veya 10 gün karantina icra olursa dahi insanların giysileri ve eşyaları temizlenmeden gönderilmeleri hastalığın onlarla birlikte nakil olması demektir. Karantina süresi boyunca yolcuların giysileri ve eşyalarının dezenfekte edilmesi, gelen deniz araçlarının kireçle temizlenmesi sonucunda hastalığın yayılmasının önüne geçilebileceği muhtemeldir.¹⁵¹

Bonkowski Paşa aynı gün bir başka rapor kaleme almıştır. Bu rapor ise genel olarak Tuzla tahaffuzhanesinin durumu hakkındaydı. Paşa özetle; barakaların iyi korunamadığını, insan atıklarının biriktiği fosseptik çukurlarından temiz sulara sızıntı olduğunu, yeteri miktarda bu çukurlara kireçleme yapılmadığını, abdesthanelerin yeteri kadar temiz ve iyi düzenlenmediğini belirtmiştir. Bonkowski Paşa, özellikle temiz sulara pis suyun karışması nedeniyle karantinada bekleyen insanların yeniden hastalanabileceğini ve hastalığın buradan da başka yerlere sirayet edebileceğini ifade etmiştir.¹⁵²

İzmit ve civarında teftişlerini sürdüren Bonkowski Paşa, 3 ve 11 Kasım 1894 tarihlerinde Sadarete iki rapor daha göndermiştir. Raporunda İzmit'te hastalığın söndürülmüş olduğunu, Adapazarı'nda ise 6 ve 7 Kasım'da bulaşık ve vefat olduğunu belirtmiştir. Ayrıca paşa, Eskişehir, Ankara şehirleri ile bunlara bağlı bazı kasabalarda da hastalık görüldüğünü ifade etmiştir.¹⁵³ Bu iki rapora karşılık olarak Sadareten paşaya yazılan 11 Kasım 1894 tarihli cevapta, Eskişehir ile Ankara'ya İzmit'ten herhangi bir doktor gönderilmemesi gerektiği, Adapazarı'na da İstanbul'da bulunan sıhhiye doktorlarından Şahabettin Efendi'nin gönderileceği belirtilmiştir. Sadaret, Doktor Şahabettin Efendi ile oradaki sıhhiye memurlarının koleraya karşı gerekli önlemleri alabileceklerini yazmıştır. Ayrıca paşanın İzmit'ten ayrılmaması ve hastalığın orada tamamen söndürülmesi gerektiği vurgulanmıştır.¹⁵⁴ Bu yazı sonrası, Bonkowski Paşa İzmit hakkında bir rapor hazırlamıştır. Paşa raporunda; askerlerin kent merkezi dışındaki çadırlarda dinlenmekte olduğunu belirterek, hastalığa yakalanan ve durumu ağır olan askerlerin de çadırlarda tedavi edilmekte oldukları bilgisini

151 BOA, A.) MKT.MHM. 711/13, 2 Cemaziyevvel 1312 (1 Kasım 1894), 16.

152 BOA, A.) MKT.MHM. 711/13, 2 Cemaziyevvel 1312 (1 Kasım 1894), 17.

153 BOA, A.) MKT.MHM. 554/69, 12 Cemaziyevvel 1312 (11 Kasım 1894); BOA, Y.A.HUS. 312/86, 12 Cemaziyevvel 1312 (11 Kasım 1894).

154 BOA, A.) MKT.MHM. 554/69, 12 Cemaziyevvel 1312 (11 Kasım 1894); BOA, Y.A.HUS. 312/86, 12 Cemaziyevvel 1312 (11 Kasım 1894).

vermiştir. Hastalığa karşı zabıtlar ve doktorlar büyük bir gayret göstererek, bazen sabahlara kadar çalışmaktadır. Böylelikle hastalığın askerler arasında bir salgına dönüşmesine engel olunmuştur.¹⁵⁵ Ayrıca Bonkowski Paşa, 3 Aralık 1894 tarihli yazısında, İzmit'te son 10 günden beri kolera vakası olmaması nedeniyle 10 günlük karantina süresinin beş güne indirilmesi ve kasaba etrafına konulan kordonun kaldırılması gerektiğini bildirmiştir.¹⁵⁶ Sadaret ise paşaya konunun Meclis-i Umur-ı Sıhhiye ile görüşülüp öyle karar verileceğini belirtmiştir.¹⁵⁷ Bu sırada Bonkowski Paşa, İzmit'in Soğucak mevkiinde olası bir kolera salgınına karşın yapımına başlanan karantina barakalarını ziyaret etmiştir (8 Aralık). Barakaların tamamlandığını gören paşa, bunu Sadarete iletmiştir.¹⁵⁸

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa'nın karantina süresinin 5 güne indirilmesini ve İzmit kasabası etrafında uygulanan kordonun kaldırılmasını talep eden yazısına cevabı 9 Aralık'ta gelmiştir. Buna göre, İzmit'i çevreleyen kordon kaldırılacak, Tuzla karantinasında bekletilme süresi de ihtiyat nedeniyle 24 saate indirilecektir.¹⁵⁹ 10 Aralık 1894'te de Karabiga civarından Tuzla'ya gelenler hariç olmak üzere Marmara sahillerinden gelen yolculara ihtiyat amaçlı 24 saat karantina uygulama kararı verilmiştir.¹⁶⁰ Bununla birlikte 10 Aralık'ta bir başka karar daha alınmıştır. Bu karara göre, İzmit ve Ankara'dan gelenler Tuzla'da dezenfekte edilecek, Karadeniz ile Anadolu sahillerinden gelenlere yönelik karantina kaldırılacaktır.¹⁶¹ Bonkowski Paşa hastalığın sönmesi ve karantinaların kalkması üzerine İstanbul'a dönmüştür.

Sonuç

Osmanlı Devleti, bir enfeksiyon hastalığı olan kolera salgınları ile mücadele etmek için 1838'de Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'yi teşkil etmiştir. İlerleyen süreçte kolera salgınlarına daha etkili mücadele etmek amacıyla doğrudan hükümete bağlı olmak üzere 1892'de Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişliği oluşturulmuştur. Bu başmüfettişliğin başına ise Kimyager-Eczacı Charles Bonkowski Paşa getirilmiştir.

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa, öncelikle İstanbul'da 1893 yılında başlayan kolera salgını ile mücadele etmiştir. Paşa hem kolera hastalığının çıkmaması için

155 BOA, Y.A.HUS. 312/86, 12 Cemaziyevvel 1312 (11 Kasım 1894), 3; Atar, "İzmit ve Çevresinde Kolera Salgını 1894," 844.

156 BOA, İ.HUS. 32/94, 4 Cemaziyelahir 1312 (3 Aralık 1894).

157 Aynı yer.

158 BOA, Y.MTV. 110/73, 9 Cemaziyelahir 1312 (8 Aralık 1894). Bu barakalar Bonkowski Paşa'nın hazırladığı rapor çerçevesinde yapılmıştır. Bkz. Atar, "İzmit ve Çevresinde Kolera Salgını 1894," 844.

159 BOA, Y.A.HUS. 314/114, 10 Cemaziyelahir 1312 (9 Aralık 1894).

160 BOA, DH.MKT. 316/58, 11 Cemaziyelahir 1312 (10 Aralık 1894).

161 BOA, Y.A.HUS. 315/22, 12 Cemaziyelahir 1312 (11 Aralık 1894).

hem de yayılmaması için bir dizi tedbir almıştır. Salgın sırasında kolera vakası görülen evlerin, mahallelerin pülverizatör ile dezenfekte edilmesi için çalışmalar yürütmüştür. Sıhhi tedbirler adı altında da pazar yerleri, dereler, lağım, sokakların temizlenmesi ve gerektiğinde kireç dökülerek mikroplarının yok edilmesini sağlamıştır. Bu bağlamda hazırladığı raporları Sadarete ve Sultan II. Abdülhamid'e sunmuştur. Paşa, yürüttüğü sıhhi çalışmalar sırasında Şehremaneti Reisi Rıdvan Paşa ile de zaman zaman sürtüşmeler yaşamıştır. Sultan II. Abdülhamid, Bonkowski Paşa'nın koleraya karşı yürüttüğü başarılı çalışmaları nedeniyle, bu sürtüşmelerde paşanın çalışma azminin kırılmamasına özen göstermiş, ona desteğini sürdürmüştür.

Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Bonkowski Paşa, İstanbul dışında Edirne, Trabzon, İzmir, Bursa ve İzmit gibi şehir ve kasabalarda baş gösteren kolera vakalarıyla da mücadele etmek için Sultan II. Abdülhamid tarafından görevlendirilmiştir. Paşa, görevlendirildiği yerlerde kolera hastalığının çıkış sebebini, yayılışını ve sönmesi için nelerin yapılması gerektiği hakkında Sadarete ayrıntılı raporlar sunmuştur. Sadaret de aldığı raporlar çerçevesinde Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'yi yönlendirmiştir. Bonkowski Paşa, görevlendirildiği yerleri detaylı olarak teftiş etmiş, hastalığı ortadan kaldırmak için hem Sıhhiye Meclisi'nin gönderdiği doktorların hem de mahalli doktorların hastalıkla mücadele etmede başarısız olduklarını raporlarında sıkça vurgulamıştır. Tüm bunların yanında hastalığın yayıldığı yerlerde sert tedbirler almış, karantina ve kordon uygulamalarına önem vermiştir. Paşa, koordine ettiği ekiplere de hastalığı yayacak yerlere kuru-sulu kireç döktürmüş, kolera hastalığının çıktığı evleri badana ettirmiştir.

Bonkowski Paşa'nın raporları aynı zamanda teftiş ettiği bölgelerde, on dokuzuncu yüzyılda hijyen koşullarının hiç de iyi olmadığını gösteriyordu. Lağımın üstü açık, abdesthaneler pis, temiz sulara pis sular karışıyordu. Bunlara dahil olarak halkın yoğun olarak bulunduğu pazar yerleri ile sokakların pis ve bakımsız olması gibi sebepler kolera mikrobunun üremesine ve yayılmasına neden olmuştur. Tüm bunlar da Bonkowski'nin işini güçleştirmiştir. Bu nedenle bazı durumlarda aldığı önlemlerin yetersiz kalmasına neden olmuştur. Ayrıca Bonkowski Paşa, deniz taşıtlarında yolculuk yapan kişilerin muayene edilmelerine ve eşya ile giysilerinin dezenfekte edilmesine önem vermiştir. Bu araçların özellikle katran ile dezenfekte edilmesini sağlamıştır. Karantinahanelerde etüv makinelerinin olmasına önem vermiş, hastalığın yayılımının önüne geçebilmenin bu makinelerle mümkün olabileceğini belirtmiştir. Paşanın raporları sayesinde Osmanlı'da kolera salgını ile yapılan mücadelede kurumların işlevlerini ve uygulanan yöntemlerin ayrıntısını öğrenmek mümkün olmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 104/7757, 127/9498, 134/10031, 134/9991, 135/10066, 145/18325, 165/12321, 245/18318, 245/18319, 245/18326, 246/18397, 246/18442, 249/18631, 255/19054, 260/19428, 265/19827, 42/3133, 43/3201, 445/ 33336, 67/5000, 69/5168, 135/10066, 565/16.

Bab-ı Asafî Name-i Hümayun Defteri (A.) DVNSNMH. d.) 14/96.

Dahiliye (DH.) 1296/47.

Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT.) 2049/39, 2055/85, 264/24, 316/58, 428/80.

İrade-i Askerî (İ.AS.) 3/36,

İrade-i Dahiliye (İ.DH.) 1326/10, 1307/15.

İrade-i Hariciye (İ.HR.) 344/1.

İrade-i Hususî (İ.HUS.) 1/7, 29/ 5,15/30, 17/118, 17/73, 18/48, 24/46, 30/57, 30/90, 30/95, 32/94, 1/20, 12/1, 14/24, 14736, 15/20, 15/78, 15/90, 16/ 63, 16/151, 16/82, 16/82, 17/129/ 17/67, 18/49, 26/73, 26/78, 27/ 95, 27/41,27/46, 28/76, 29/ 33,3/94, 30/94, 30/94,33/112, 41/63, 5/43, 5/53, 7/13, 15/72, 1/12.

İrade-i Taltifat (İ.TAL.) 34/15.

Sadaret Muhimme Kalemî Evrakı (A.)MKT.MHM.) 553/43, 554/69, 554/69, 559/ 33, 559/ 33,593/ 7, 593/13, 596/5, 711/13.

Yıldız Askerî Elçilik ve Şehbenderlik ve Ateşemilerlik (Y.PRK. EŞA.) 20/ 7.

Yıldız Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK.) 88/ 103, 88/ 107.

Yıldız Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. DH.) 8/12.

Yıldız Hususî Maruzat (Y.A.HUS.) 304/34, 304/57, 312/86, 315/22, 318/35, 330/ 43, 336/33, 279/69, 314/114, 309/102, 336/97, 324/93.

Yıldız Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Maruzatı (Y.PRK.SGE.) 6/40.

Yıldız Mütenevvi Maruzatı (Y.MTV.) 104/ 49, 81/84, 110/ 73, 81/84, 81/85, 94/37, 117/7, 118/5, 74/ 35.

Yıldız Sıhhiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.SH.) 4/9.

Yıldız Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD.) 15/48.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Arik, Sabire. "Z historii tureckiej farmacji. Bonkowski Pasza – pierwszy chemik pałacu osmańskiego (From the History of Turkish Pharmacy Bonkowski Pasha – the First Chemist of the Osman Palace." *Rocznik*

- Filozoficzny Ignatianum (The Ignatianum Philosophical Yearbook)* 25, 1 (2019): 55-70.
- Atar, Zafer. "İzmit ve Çevresinde Kolera Salgını 1894." *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II* içinde 839-847. Kocaeli: Kocaeli Belediyesi, 2016.
- Ayar, Mesut. "Osmanlı'nın Rumeli Topraklarında 1892-1895 Kolera Salgını." *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* sayı 17 (2014): 19-39.
- . *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, İstanbul: 2007.
- Günergun, Feza. "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)." *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi- İstanbul 17-19 Şubat 1988-Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, 239-254. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.
- Kumaş, Nursal. "Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)." *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12, 21 (2011): 213-242.
- Menekşe, Metin. "Eskişehir'de Kolera Salgını: Etkileri ve Alınan Önlemler," *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6, 1 (2020): 52-88.
- . "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri(1893)." *Tarih Araştırma Dergisi* 39, 67 (2020): 385-435.
- Nikiforuk, Andrew. *Mahşerin Dördüncü Atlısı- Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*. Çev. Selahattin Erkanlı, 8. Bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Sarıyıldız, Gülден. "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri." *Belleten* 58, 222 (1994): 329-376.
- Ürekli, Fatma. *İstanbul'da 1894 Depremi*. 2. Bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Yaşayanlar, İsmail. "Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914)." Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2015.
- Yıldırım, Nuran. "Edirne'de Kolera Salgını-1894," *I. Edirne Tıp Tarihi Günleri Bildirileri 3-4 Ekim 2001 Dr. Rifat Osman'ın Anısına (1874-1933) içinde* 61-69. Edirne: Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları 2002.
- . "Büyük Kolera Salgını (1865) ve Mabeyn-i Hümayun Eczacısı Vincent Peche ile Robert Kolej'den Cyrus Hamlin'in Kullandıkları Antikolerik Terkipler." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 3, 2 (2022): 55-78.
- . "Kolera Salgınlarında Şehir Hijyeni: İstanbul'da Kanalizasyonlar, Su Şebekesi ve Tebhirhaneler." *Arredamento Mimarlık* sayı 342 (2020): 87-95.
- . "Tersane-i Amire Fabrikaları'nda Tebhir Makinası/Etütüv Üretimi ve Kullanımı." *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri, 22-23 Mayıs 2003*. Editör Süleyman Faruk Göncüoğlu içinde, 421-431. İstanbul: Kadir Has Üniversitesi Yayınları, 2004.
- . "Osmanlı Devleti'nin Modern Tıp Kurumlarından Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar Tebhirhaneleri." *Prof. Dr. Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu 2 Haziran 2007*. Editör Bülent Özaltay, Nuran Yıldırım ve Murat Çekin içinde 199-217. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2008.
- Yıldırım, Nuran ve Hakan Ertin. "1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti'nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları." *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi* 25, 1 (2020): 85-101.
- Yılmaz, Özgür. "Veba, Kolera ve Salgınlar: Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)." *Mavi Atlas* 5, 1 (2017): 172-200.



Modern Felsefe, Bilim ve Teknoloji Terimlerinin Türkiye'ye Girişi Çerçevesinde İstilahat-ı İlmiye Encümeni (1913-1919)

The Committee for Scientific Terminology (İstilahat-ı İlmiye Encümeni, 1913-1919) and the Introduction of Modern Terms in Philosophy, Science, and Technology to Turkey

Ebubekir Keklik¹ 



¹Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Çankırı, Türkiye

ORCID: E.K. 0000-0002- 7982-8980

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ebubekir Keklik,

Çankırı Karatekin Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Çankırı, Türkiye

E-posta/E-mail: ebubekirkeklik@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 19.09.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:

18.10.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:

12.11.2022

Kabul/Accepted: 15.11.2022

Online yayın/Published online: 06.01.2022

Atıf/Citation: Keklik, Ebubekir. "Modern Felsefe, Bilim ve Teknoloji Terimlerinin Türkiye'ye Girişi Çerçevesinde İstilahat-ı İlmiye Encümeni (1913-1919)." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 1 (2023): 139-163.

<https://doi.org/10.26650/oba.1177031>

öz

Başta Fransızca olmak üzere, Batı dillerinde kullanılan modern felsefe, bilim ve teknoloji terimleri on sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren Türkçeye girmeye başladı. Modern tıbbın Osmanlı ülkesine girmeye başlaması, hukuk ve siyaset alanında yeni terimlerin ortaya çıkışı, Batı dillerinde yazılan astronomi, coğrafya, jeoloji ve iktisatla ilgili eserlerin Türkçeye çevrilmesi, bu bilimlere ait terimlerin Türkçeye girişini hızlandırdı. Bu terimlerin bir kısmı basın-yayın ve ders kitapları yoluyla günlük konuşma diline de girdi. Ne var ki bu terimler Türkçeye ya aynen aktarılıyor ya da herkes yeni terimlere kendine göre bir karşılık buluyordu. Bu durum, hem Batı dillerinden tercüme edilen kitapların okunmasını çok zorlaştırıyor hem de çeşitli anlam karışıklıklarına sebep oluyordu. Bu sebeple ortak bir felsefe ve bilim diline duyulan ihtiyaç son dönem Osmanlı aydınlarının üzerinde önemle durdukları bir konu oldu. Bu konu ilk defa resmen II. Meşrutiyet döneminde ele alındı; bu dönemde doğrudan Maarif Nezareti tarafından, modern felsefe, bilim ve teknoloji terimlerine Türkçe karşılıklar bulmak ve tanımlar yapmak amacıyla 1913'te İstilahat-ı İlmiye Encümeni kuruldu. Üyeleri arasında Emrullah Efendi, Rıza Tevfik, Salih Zeki ve Ziya Gökalp gibi dönemin önde gelen bilim adamı, felsefeci ve düşünürlerinin bulunduğu İstilahat-ı İlmiye Encümeninin amacı Batı dillerinde kullanılan birçok bilimsel kavram ve terime Türkçe karşılıklar bulmak ve dört başı mamur bir *Kamus-ı İstilahat* hazırlamaktı. Encümen 1919 yılı başlarına kadar çalışmalarına aralıksız devam etti ve biri felsefeye, biri güzel sanatlara biri de genel bilimlere ait terimlerin bulunduğu üç farklı terimler sözlüğü yayımlandı. Sonuncusunda yalnızca A harfi ile başlayan terimler yer almaktaydı.

Anahtar sözcükler: Osmanlı modernleşmesi, İstilahat-ı İlmiye Encümeni, *Kamus-ı İstilahat-ı İlmiye*, felsefe terimleri, bilim terimleri, Türkçe

ABSTRACT

The modern philosophical, scientific, and technological terms used in



Western languages began to enter Turkish at the end of the 18th century. The introduction of modern medicine into Turkey, the emergence of new issues in the fields of law and politics, and the translations of Western astronomical, geographical, geological, and economic works into Turkish accelerated the introduction of terms related to these sciences into Turkish. Some of these terms entered daily language through the press and textbooks. However, these terms either passed into Ottoman Turkish as they were or saw everyone coin different terms for each foreign one. These made the books translated from Western languages very difficult to read and caused various semantic problems. For this reason, the need for a common terminology in philosophy and science became one of the issues on which Ottoman intellectuals focused. This issue was formally discussed for the first time during the Second Constitutional Era. In 1913, the *Istılahat-ı İlmiye Encümeni* [Committee for Scientific Terminology] was established in order to find the Turkish equivalents for many scientific terms and concepts in modern philosophy, science, and technology terms. The members of the committee included eminent scientists, philosophers, and thinkers of the period such as Emrullah Efendi, Rıza Tevfik, Salih Zeki, and Ziya Gökalp. At the same time, the Committee aimed to prepare a full-fledged Turkish dictionary of scientific terms for scientific words of Western origin. The committee was active until the beginning of 1919 and published three terminology dictionaries: one on philosophy, one on the arts, and one on the general sciences, the latter included only the terms that start with the letter A.

Keywords: Ottoman modernization, *Istılahat-ı İlmiye Encümeni*, Turkish dictionary of scientific terms, philosophical terms, Turkish

Extended Abstract

The modern terms in philosophy, science, and technology that are used in Western languages began to enter Turkish at the end of the 18th century. The introduction of modern medicine into Turkey, the emergence of new issues in the fields of law and politics, and the translation of Western astronomical, geographical, geological, and economic terms into Turkish accelerated the process. The intensification of relations with the West and the beginning of translations from Western languages, especially after the Tanzimat, led Ottomans to recognize many new concepts of Western origin. Some of these terms also entered daily language through the press and textbooks. However, these terms either passed into Turkish as they were, or several different terms ended up being coined in Turkish by various individuals for one individual Western term. These made the books translated from Western languages very difficult to read and caused a number of semantic problems. For this reason, the need for a common philosophical and scientific language became one of the issues on which Ottoman intellectuals focused. This issue was formally discussed for the first time during the Second Constitutional Era. In 1913, the *Istılahat-ı İlmiye Encümeni* [Committee for Scientific Terminology] was established in order to decide how to find the Turkish equivalents for the many new terms and concepts in modern philosophy, science, and technology.

The Committee for Scientific Terminology was established within the Ministry of Education under the chairmanship of Emrullah Efendi, a former Minister of Education. The Committee had to focus on coining Turkish terms related to fine arts, science, and technology, especially areas related to philosophy. According to the third article of the Committee's regulations, the following branches of science were to be focused on for coining Turkish

terms: philosophy, mathematics, physics, history, geography, natural sciences, medical sciences, law, politics, linguistics, military arts, navigation, literature, art, music, agriculture, engineering, technology, mechanical engineering, mining engineering, and industry. Experts from all branches of science took place on the Committee as members based on their fields of expertise.

In the beginning, the committee met once a week in the *Darülfünun* [University] library, with members being paid one lira for each meeting. In addition, a bonus of half a lira would be paid to members for each chapter published. The committee met every two weeks after 1917. Changes in members of the committee were observed to occur over time for various reasons. The chairman of the committee was elected by a secret election among the members. One of three members who received the most votes in the secret election was appointed by the Minister of Education as the chairman of the committee. Members who did not attend three consecutive meetings were deemed to have resigned, and new members were appointed according to their fields of expertise.

According to Rıza Tevfik, a member of the Committee for Scientific Terminology, the committee's aim was to find Turkish equivalents for many scientific concepts and terms used in developed languages and to prepare a dictionary for Turkish scientific terms.

The committee examined ancient works in order to determine whether pre-existing Turkish equivalents could be found for the terms of Western origin. The members of the committee grew in number over time, with new members also joining the committee based on their field of expertise. The committee also endeavored to find terms regarding the military arts and religious sciences. The studies the Committee for Scientific Terminology carried out should also be noted to involve important steps that were taken toward creating a common scientific language in Turkey. However, the results expected from the committee's work were not obtained, and no common scientific language could be established.

The Committee for Scientific Terminology continued its work without interruption until the beginning of 1919 and published three glossaries: one for philosophy, one for the arts, and one for general science. Why the committee did not publish other glossaries than the ones mentioned above is unclear. However, the committee members were known to be experts in all branches of science and to have deliberated on how to determine the scientific terms. The work of the committee officially ended on March 16, 1919.

The Committee for Scientific Terminology prepared the following three dictionaries: a dictionary of philosophy terms; a dictionary of art terms, and a dictionary of general science terms including only those starting with the letter A.

Giriş

Türkçenin yakın dönem tarihi, Türkiye'nin modernleşme/Batılılaşma tarihinden ayrı ele alınamaz. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın modern Türk edebiyatı için söylediği “modern Türk edebiyatı bir medeniyet kriziyle başlar”¹ sözü Türk dili için de geçerlidir. Türkçe tartışmaları da bir “medeniyet kriziyle” başlar.

Türkçenin sadeleşme süreci, Türk yazı dilindeki değişim ve Türkçenin Cumhuriyet döneminde bir dil devrimine uzanan uzun dönüşüm tarihi çok sayıda araştırmaya konu olmuş, bu konuda çok sayıda ayrıntılı çalışma yapılmıştır.² Bu sebeple, elinizdeki makalede konunun bu yönü ele alınmayacaktır.

Türkçenin tarihinde, ‘sadeleşme’ kadar önemli bir diğer konu da bilim, felsefe ve teknoloji terimleri konusudur. Bilindiği gibi İslam medeniyetinin yaygın bilim dili Arapçaydı ve bilim terimleri Arapça olarak kurulmuştu.³ Bununla birlikte Türklerin daha İslamiyet’i kabul ettikleri ilk dönemlerden itibaren Türkçe eserler verdiğini ve yerleşik Arapça terimlere Türkçe karşılıklar türettiğini vurgulamak gerekir. İslami dönem Türk edebiyatının ilk örneklerinden biri olan *Kutadgu Bilig*’de yaygın Arapça terimlerin yanı sıra Türkçe terimlerin de kullanıldığı, hatta hesap ve ticaretle ilgili terimlerin büyük çoğunluğunun Türkçe olduğu görülmektedir.⁴ Şermin Kalafat’ın *Kutadgu Bilig* üzerine yaptığı ayrıntılı çalışmalara göre *Kutadgu Bilig*’de geçen hesap, muhasebe ve ticaretle ilgili terimlerin çoğunun Türkçe olduğu dikkati çeker.⁵ Ayrıca Kalafat, Türklerin İslamiyet’i kabul ettikleri ilk dönemlerden itibaren Uygur metinlerinde hesap, muhasebe ve ticaretle ilgili terimlerin

1 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler* (İstanbul: Dergâh, 2000), 104.

2 Türkçenin sadeleşme tarihini ve Dil Devrimi’ni konu alan belli başlı çalışmalar için bkz. Ağah Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1972); Yusuf Ziya Öksüz, *Türkçe’nin Sadeleşme Tarihi - Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995); Zeynep Korkmaz, *Türk Dilinin Tarihi Akışı İçinde Atatürk ve Türk Dil Devrimi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 1963); Ragıp Özdem, “Tanzimat’tan Beri Yazı Dilimiz”, *Tanzimat 1* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1999) içinde, 859-931; Enver Ziya Karal, “Tanzimat’tan Sonra Dil Sorunu,” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c.2 (İstanbul: İletişim, 1985), 314-332; Konur Ertop, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Dil Sadeleşmesi,” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c.2 (İstanbul: İletişim, 1985), 333-340; David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, çev. Rekin Ertem, Şevket Serdar Türet ve Fahri Erdem (İstanbul: Kesit, 2009); Geoffrey Lewis, *Trajik Başarı - Türk Dil Reformu*, çev. Mehmet Fatih Uslu (İstanbul: Paradigma, 2007); Hüseyin Sadoğlu, *Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010); Bilal N. Şimşir, *Türk Yazı Devrimi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008); Emmanuel Szurek, “Gouverner par les Mots - Une Histoire linguistique de la Turquie nationaliste” (Doktora tezi, École des hautes Études en Sciences sociales, Paris, 2013).

3 Levend, *Türk Dilinde Gelişme*, 69; Bernard Lewis, *Müslümanların Avrupa’yı Keşfi*, çev. İhsan Duru (İstanbul: Ayışığı, 2000), 80.

4 Bkz. Şermin Kalafat, “Kutadgu Bilig’de Geçen Bazı Hesap Terimleri,” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11, 59 (2018): 138-152.

5 Şermin Kalafat, “Kutadgu Bilig’de Geçen İki Matematik Terimi Hakkında: Cebr ü Mukâbel(e) ve ‘Aded-i cezri,’” *Dil Araştırmaları*, 23 (2018): 159-172; Kalafat, “Kutadgu Bilig’de Geçen Bazı Hesap Terimleri,” 138-152.

de Türkçe olduğunu örnekleriyle göstermektedir.⁶ Öte yandan *Kutadgu Bilig* ve *Divânü Lügâti't-Türk*'te yer alan tıp terimlerinin sayıca önemli bir kısmının Türkçe kelimelerden türetilmiş olduğunu belirtmek gerekir.⁷ Aynı şekilde söz konusu metinlerde yer alan dini terminolojinin de Türkçe olduğu görülür. Ne var ki bu Türkçe dini terminoloji, zamanla büyük oranda unutulmuş yerini Arapça-Farsça terimlere bırakmıştır.⁸ Öte yandan takip eden yüzyıllarda Arapçanın bütün İslam dünyasında olduğu gibi Türkler arasında da bilim dili olarak yaygınlaşması, Türk bilim adamlarının eserlerini genellikle Arapça yazmasına yol açmış ve bu durum on dördüncü yüzyılda Anadolu'da Türkmen beylikleri ortaya çıkana kadar devam etmiştir.⁹ Bilim ve sanat konusundaki eserlerin tamamının Arapça ve Farsça yazıldığı Anadolu Selçuklular döneminin sona ermesi ve Anadolu'da Türkmen beyliklerinin ortaya çıkmasıyla yeniden Türkçe eserler verilmeye, Arapça ve Farsçadan Türkçeye tercüme yapılmaya başlanmıştır.¹⁰ Bu dönem, birçok alanda Türkçe bilimsel eserlerin yazıldığı ve yeni Türkçe terimler türetildiği bir zaman dilimidir.¹¹ Takip eden yüzyıllar içerisinde de birçok Türkçe bilimsel eserin kaleme alındığını, Osmanlı alimlerinin eserlerinde genellikle yaygın Arapça terimleri kullanmakla birlikte¹² Türkçe yeni terimler türetmeye de devam ettiklerini belirtmek gerekir.¹³ Ne var ki on sekizinci yüzyıldan itibaren Batı'yla artan ilişkiler, Batı'daki bilimsel gelişmeleri takip etme zorunluluğu, özellikle Tanzimat'tan sonra ilişkilerin yoğunlaşması ve Batı dillerinden -başta Fransızca olmak üzere- çeviriler yapılmaya başlanması Batı kökenli birçok yeni kavramın Osmanlılar tarafından tanınmasına yol açmıştır. İhsan Fazlıoğlu'na göre bu dönemde modern eğitim kurumlarının açılması ve bu eğitim kurumlarında okutulacak kitapların Avrupa dillerinden tercüme edilmesi Türkçenin

-
- 6 Şermin Kalafat, "Uygur Sivil Belgelerindeki Hesapla İlgili Söz Varlığından Hareketle Uygurlarda Hesap Kavramı ve Kültürü," *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 7, 4 (2018): 2078-2118.
- 7 Zafer Önler, "Divânü Lügâti't-Türk ve Kutadgu Bilig'de Tıp Terimleri," *Dil ve Kültür Üzerine Yazılar* (İstanbul: Dergâh, 2019) içinde, 146-161.
- 8 Bunlardan bazıları şunlardır: ugan (kâdir), bayat (kadim), yalavaç (peygamber/resul), savcı (nebi), tapug (ibadet), yazuk (günah), yükünç (namaz), alkış (dua), kargış (beddua). Bkz. Zafer Önler, "Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler," *Dil ve Kültür Üzerine Yazılar* (İstanbul: Dergâh, 2019) içinde, 166-176.
- 9 Zafer Önler, "On Dört ve On Beşinci Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Dili ve Söz Varlığı," *Dil ve Kültür Üzerine Yazılar* (İstanbul: Dergâh, 2019) içinde, 248.
- 10 Önler, "On Dört ve On Beşinci Yüzyıl," 248; bu dönemden başlayarak Türkçe eserlerin sayısındaki artışın çeşitli sebeplerini örnekler üzerinden gösteren geniş bir araştırma için bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Döneminde 'Bilim' Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşumundaki Yeri ve Önemi," *Nazari Ufuk İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Zihin Penceresi* (İstanbul: Ketebe, 2022) içinde, 195-253.
- 11 Önler, "On Dört ve On Beşinci Yüzyıl," 247-259; "On Dört ve On Beşinci Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinde Türkçe Bitki Adları," *Dil ve Kültür Üzerine Yazılar* (İstanbul: Dergâh, 2019) içinde, 260-286; "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri," *Dil ve Kültür Üzerine Yazılar* (İstanbul: Dergâh, 2019) içinde, 287-318; "On Dört ve On Beşinci Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri," *Dil ve Kültür Üzerine Yazılar* (İstanbul: Dergâh, 2019) içinde, 319-370.
- 12 Fazlıoğlu, "Osmanlı Döneminde 'Bilim' Alanındaki," 195-253.
- 13 Bir örnek için bkz. Şermin Kalafat, "Türkçede Sıra Dışı Bir Matematik Teriminin Semantik Yolculuğu: Kara Cümle," *Turkish Studies* 14, 4 (2019): 2425-2448.

tarihinde yeni bir dönem başlatmış, Türkçenin bir bilim dili olarak yaygınlaşmasına yardım etmiştir. Söz konusu çevirilerin o güne kadar yapıldığı gibi Arapçadan değil, Arapçada da karşılıkları bulunmayan bir kavramsal çerçevede yazılmış Avrupa dillerinden yapılması, yeni kavramlara yeni karşılıklar bulunmasını gerektirmiştir. Ancak Avrupa dillerinden Türkçeye tercüme yapan Osmanlılar, genellikle yabancı terimlere Arapça köklerden karşılıklar türetmiş böylece “Arapçayı Avrupalılar nezdindeki Latinceye” benzetmişlerdir. Fazlıoğlu'na göre bu davranış “artık Arapçanın Osmanlı bilgini için Latince gibi ölü bir dil olduğunun kabulünü zımnen içermektedir”.¹⁴

Osmanlı'da modern bilim, felsefe ve teknoloji terimlerine Türkçede ortak karşılıklar bulma ihtiyacının ortaya çıkışını, diğer birçok konu gibi, Osmanlı modernleşmesinden ve dolayısıyla askerî yenilgilerin de bir sebebi olarak gösterilen teknik-teknolojik yetersizlik sorununu aşma düşüncesinden ayrı ele almak mümkün değildir.¹⁵ Nitekim Ergin'e göre de Osmanlı'da yeni terimler (istilah) türetme ihtiyacı, Batılılaşma hareketlerinin başladığı, Batı'nın yeni bilim ve fenlerinin ülkeye girdiği, mühendishanelerin açıldığı zamandan, kısacası Nizam-ı Cedit döneminden itibaren başlar.¹⁶ Özellikle on sekizinci yüzyıldan itibaren modern tıbbın Osmanlı ülkesine girmeye başlaması, hukuk ve siyaset alanında birtakım yeni terimlerin ortaya çıkışı, Batı dillerinde yazılan astronomi, coğrafya, jeoloji ve iktisatla ilgili eserlerin Türkçeye çevirmeye başlanması, bu bilimlere ait yabancı terimlerin Türkçeye girmesine yol açmış ve söz konusu terimlere Türkçe karşılık bulma ihtiyacını doğurmuştur.¹⁷ Bununla birlikte Batı bilim, felsefe ve teknolojisine dair yeniliklerin Osmanlı ülkesine ithali ve dolayısıyla bunlarla ilgili terimlerin Türkçeye geniş çapta girişi on dokuzuncu yüzyılda başlar. Özellikle Tanzimat'tan sonra Batılı düşüncelerin Osmanlı okur-yazarları tarafından tanınmaya başlanması, çevirilerin artması, sosyal sorunların gazete ve dergilerde yer almaya başlaması birçok yeni kavramın hızla Türkçeye girmesine sebep olur. Ne var ki bu terimler Türkçeye ya aynen aktarılmakta ya da herkes yeni terimlere kendine göre bir karşılık bulmaktadır.¹⁸ Öte yandan Batı dillerinden modern bilim ve felsefeye dair kitaplar

14 Fazlıoğlu, “Osmanlı Döneminde ‘Bilim’ Alanındaki,” 247.

15 İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak -Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi* (İstanbul: Dergâh, 2016), 23.

16 Osman Nuri Ergin, *İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*, c.3-4 (İstanbul: Eser, 1979), 2034.

17 Abdullah Uçman, “İstilahat-ı İlmiye Encümeni,” *Tarih ve Toplum* 40, 239 (2003): 266.

18 “...her milletin ulum ve fûnununuda esasat-ı gayr-ı mütebeddileden olan istilahatın bizde müellif ve mütercimlerin takdirlerine göre değişmesi hayat-ı marifetimizde ilim ve fenn lisanının tesisi ve takririni işkâl etmekte olduğundan...” T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), MF.MKT. 1191/51, lef 4; “Terimler, yazanın zevkine ve görüşüne göre gelişigüzeldir. Kimi kez terimlerin yalnız Fransızcası yazılır: ‘Action’ gibi. Kimi kez Türkçesiyle birlikte Fransızcası da kaydedilir: ‘Analiste chroniqueur-vak’anüvis’ gibi. Kimi kez de bir yazıda Fransızca bir kelimenin başka başka karşılığı kullanılır. Örneğin ‘milieu’ kelimesi bir yazıda bir kez ‘müessir’ kelimesiyle karşılandığı halde, ikincisinde ‘müessirat-ı muhitiyye’ tamlamasıyla belirtilmektedir. ‘Anthropomorphisme’ kelimesi de ‘tecessüd, teşahhus’ kelimeleriyle çevrilmiştir. Rıza Tevfik ise, bu kelimeyi ‘müşebbihe, müşahhısa’ kelimeleriyle karşılamaktadır...” Levend, *Türk Dilinde Gelişme*, 241.

tercüme edileceği zaman Osmanlı okur-yazarları arasında ortak kabul gören bir terminoloji bulunmaması, hem Batı dillerinden tercüme edilen kitapların okunmasını çok zorlaştırmakta hem de çeşitli anlam karışıklıklarına sebep olmaktadır.¹⁹ Bu dönemde bir matematik sözlüğü (*Kamus-ı Riyaziyat*) hazırlamakta olan Salih Zeki (1864-1921),²⁰ söz konusu terim kargaşasından şikâyet eder. Salih Zeki, 1897’de *Sabah* gazetesinde çıkan “İstilahat-ı Fenniye” isimli yazısında, Fransa’da bilim adamları ‘travail’ dedikleri zaman hepsi aynı şeyi anlarlar, bize gelince, bizim yüksekokullarımızın birinde buna ‘iş’ diğeri ‘hades’ ötekinde ‘amel’ diğeri birinde ‘hareket-i mihanikiye’ ve ‘fiil’ hatta bazen de Mısırlıları taklit ederek ‘şugl’ denilmekte olduğunu söyler.²¹

Terimlerdeki kargaşa Osmanlı aydınlarını terim konusu üzerinde düşünmeye zorlamış, bir bilim ve felsefe terimleri sözlüğüne duyulan ihtiyaç günden güne artmıştır. Örneğin Namık Kemal (1840-1888) 1866’da *Tasvir-i Efkâr*’da yayımlanan “Lisan-ı Osmanî’nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazatı Şamildir” başlıklı makalesinde, Türk dilinin büyük bir lügatinin yapılması ve bu lügatte özellikle Batı dillerinden dilimize girmiş olan bilim ve teknoloji terimlerinin de gösterilmesi gerektiğini söyler.²² Bu süreç içinde, Uçman’ın tespitlerine göre, dönemin aydınlarının terimler konusunda ya Latince terimleri Batı dillerinden aynen almak, ya Arapçaya başvurarak Arapça köklerden yeni kelimeler türetmek ya da bunlara Türkçe karşılıklar bulmak şeklinde üç yolu tercih ettikleri görülür.²³ Ancak Kara’ya göre modern felsefe ve bilim terimlerinin Arapça olması ve Arapça köklerden yeni kavramlar türetilmesi konusunda son dönem Osmanlı aydınları arasında kayda değer hiçbir görüş ayrılığı yoktur.²⁴ Nitekim Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye’nin 1873’te Fransızca-Türkçe olarak yayımladığı *Lügat-i Tıbbiye*’deki terimlerin Türkçe karşılıkları Arapça klasik tıp ve felsefe kitaplarından alınmış, karşılıkları klasik kitaplarda bulunamayan terimlere ise Arapça ve kısmen Farsça köklerden hareketle karşılıklar bulunmuştur.²⁵ Dönemin hem fikirleri hem de kişiliği ile dikkat çeken şahsiyetlerinden biri olan Ali Suavi (1839-1878) bu durumdan yakınır: “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’nin tercüme ettiği *Lügat-i Tıbbiye*, dilimize yeniden yirmi binden ziyade kelimeyi ilave etmiştir ki hepsi Arapçadır.”²⁶

Ali Suavi bilim ve felsefe terimleri konusunu çağdaşlarından farklı ele almaktadır. Ona göre bir kavram hangi dilden gelirse gelsin Avrupa dillerinde ortak bir kullanıma sahipse hiç

19 Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi, 2003), 266-268.

20 Ünlü bilim tarihçisi, matematik ve astronomi bilgini. Çalışmaları ve hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Celal Saraç, *Salih Zeki Bey Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: Kızılelma, 2001); Salih Zeki Özel Sayısı, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7,1 (2005); *Bilim ile Bilim Tarihi Arasında Salih Zeki*, editör Elif Baga (İstanbul: Ketebe, 2021).

21 Levend, *Türk Dilinde Gelişme*, 242.

22 Namık Kemal, “Lisan-ı Osmanî’nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazatı Şamildir,” *Tasvir-i Efkâr*, 16 Rebiülâhîr 1283 [26 Ekim 1866], 1-2.

23 Uçman, “İstilahat-ı İlmiye Encümeni,” 266.

24 Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, 31.

25 Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, 33.

26 Levend, *Türk Dilinde Gelişme*, 110.

değiştirilmeden aynen alınmalıdır. Zira ona göre, bilimsel terimler tercüme edilemez; yeni terimler türetme yoluna başvurmaya ise gerek yoktur. Suavi bilimsel terimlerin Yunanca, Fransızca veya İngilizce sayılamayacağını, onların artık bilim diline hatta umumun diline ait olduklarını söyler. Bu sebeple kendisi, oksijene 'oksijen' diyeceğini bunun yerine 'ümmü'l-humuza' veya 'havâ-i hayatı' demeyeceğini belirtir ve bilimsel terimlere karşılık bulmaya çalışmanın abesle iştiğal etmek olduğunu söyler.²⁷ Bununla birlikte yukarıda da ifade edildiği gibi, Tanzimat dönemi aydınları genellikle bilimsel terimlere Arapça köklerden karşılıklar türetmeyi tercih etmiştir. Hatta bilimsel terimlerin dışında kalan yeni kavramların karşılanması için bile Arapça kelime ve terkiplere başvurulmuştur. Söz konusu Arapça kelime ve terkiplerin bir kısmı zamanla konuşma diline de girmiştir.²⁸

Bilim ve felsefe terimleri konusu II. Meşrutiyet döneminde de Osmanlı aydınlarının gündemindedir. İsmail Kara'ya göre, II. Meşrutiyet dönemi modern bilim ve felsefe terimleri ihtiyacının en üst düzeyde hissedildiği bir dönemdir.²⁹ Bu dönemde bilim ve felsefe terimleri konusu gazete ve dergi sütunlarında geniş bir şekilde yer alır. Başta Ziya Gökalp (1876-1924), Rıza Tevfik (1869-1949) ve Babanzâde Ahmed Naim Bey (1873-1934) olmak üzere dönemin önde gelen aydınları terimler hakkındaki düşüncelerini sık sık ifade etmişler, konuya ilk defa devletçe de el konulmuştur. Maarif Nezareti tarafından İstilahat-ı İlmiye Encümeni ile Tedkikat-ı Lisaniye Heyeti kurulmuştur. Özellikle İstilahat-ı İlmiye Encümeninin bilim, felsefe ve teknoloji terimleriyle ilgili çalışmalarının önemini vurgulamak gerekir. İstilahat-ı İlmiye Encümeninin kuruluşu, işleyişi ve çalışmaları hakkında aşağıda -ilk defa kullanılan arşiv belgeleri ışığında- ayrıntılı bilgi verilecektir.

İstilahat-ı İlmiye Encümeni: Çalışmaları ve Üyeleri Hakkında Yeni Belgeler

II. Meşrutiyet döneminde arkadaşlarıyla birlikte ilk felsefe terimleri sözlüğünü hazırlama denemelerinde bulunan Baha Tevfik (1884-1914), Türkçede modern felsefe-bilim terimlerinin bulunmamasından yakınır. Ona göre "bizde bir felsefe dili yoktur" ve kendisi bir felsefe dili yapmaya çalışmaktadır.³⁰ Baha Tevfik "dilimizde felsefî kelime ve terimlerin karşılığı bulunmuyor, bu sebeple genç çevirmenlerimiz çok büyük zorluklarla karşılaşılıyorlar" der.³¹ Kendisinin, *Felsefe Mecmuası*'ndaki arkadaşlarıyla beraber bir felsefe dili tesis etmeyi -bazı eksiklikleri olmakla birlikte- başardığını söyler; buna kanıt olarak da o günlerde birçok yazar tarafından kullanılan çoğu felsefe teriminin kendilerine ait olduğu iddiasını dillendirir.³²

27 Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi* (İstanbul: İletişim, 1994), 645; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken, 2001), 85.

28 Öksüz, *Türkçe'nin Sadeleşme Tarihi*, 32.

29 Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, 34.

30 Ülken, *Çağdaş Düşünce Tarihi*, 234.

31 Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, 39.

32 Aynı yer.

Baha Tevfik'in "bizde felsefe dili yoktur" ve "dilimizde felsefi kelime ve terimlerin karşılığı bulunmuyor, bu sebeple genç çevirmenlerimiz çok büyük zorluklarla karşılaşılıyorlar" sözlerini Osmanlı'da felsefe dilinin hiç olmadığı şeklinde yorumlamak doğru değildir; zira Tanzimat döneminin başlarından itibaren Batı dillerinden Türkçeye giren yeni kavramlara genellikle Arapça köklerden hareketle karşılıklar bulunduğu ve hatta bu karşılıkların bir kısmının konuşma diline kadar girdiğine yukarıda değinilmişti. Baha Tevfik'in kastettiği, çok büyük ihtimalle, ortak bir felsefe dilinin mevcut olmayışıdır. Nitekim birçok yazarın modern felsefe ve bilim terimlerine kendi anlayış ve zevklerine göre çeşitli karşılıklar verdiği bilinmektedir.³³

Rıza Tevfik de ünlü *Felsefe Kamusu*'nun girişinde Türkçede "ıstılahat-ı muayyene" olmamasından yakınır, böyle dillerle "neşr-i ulum ve tamim-i maarif" yapılamayacağı düşüncesindedir. Ona göre, bir dilde -hangi dil olursa olsun- birçok terim bulunmasına rağmen o terimler müşterek anlamlara sahip değilse, bu durum düşüncede karışıklığa sebep olmaktan başka bir sonuç vermez. Bir memlekette felsefe ve bilim terimlerine farklı farklı karşılıklar verilmesi yani ortak bir felsefe terminolojisi kurulamaması, felsefe dilinin hiç olmaması gibidir.³⁴

Mehmet Ali Aynî (1869-1945) ve Babanzâde Naim beyler de II. Meşrutiyet döneminde felsefe ve bilim terimleri konusunun önemi üzerinde duran aydınlar arasındadır.³⁵ Mehmet Ali Aynî, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Kanun-ı Esasi'nin sağladığı basın-yayın hürriyetinden istifade edilerek epey felsefe kitabı yazıldığını söyler: "Fakat bunların hemen hepsi Fransızcadan tercüme edilen kitaplardır ve bir felsefe kitabını Türkçeye tercüme etmenin ne kadar zor olduğunu bu işlerle uğraşanlar iyi bilirler." Mehmet Ali Aynî'ye göre ülkemizde bir felsefe dilinin kurulamamış olmasının sebebi -medreselerde okutulan hikmet ve mantık dersleri hariç- "mekâtib-i sultaniye ve âliye"de (liseler ve Darülfünun da dahil yüksek dereceli eğitim-öğretim kurumları) felsefe dersinin yenilerde okutulmaya başlanmış olmasıdır. "Bunun için" der Mehmet Ali Aynî "seneler geçmedikçe ve terimler yerleşip konular iyice ortaya çıkmadıkça arzu edilen seviyede sağlam tercüme yapılamaz. Nitekim bu durum vaktiyle [Müslümanlar] felsefeyi Yunancadan Arapçaya tercüme ettikleri zaman da böyle olmuştur. O zaman da bir kitap defalarca tercüme edilmiş, her defasında eski tercüme biraz daha tashih ve ikmâl edilmiştir."³⁶ Babanzâde Ahmed Naim Bey de bu konuya dikkat çeker: "Eser tercüme etmeden önce bilim terimlerini karşılaştırmak lazımdır. Bilim terimleri karşılaştırılmadıkça dilimizdeki karışıklık gitmez ve en önemli bilimsel meseleler hummaya yakananmış birinin saçmalamalarını andıran anlamsızlık görüntüsünden kurtarılamaz."³⁷

33 Levend, *Türk Dilinde Gelişme*, 110-111.

34 Rıza Tevfik Bölükbaşı, *Mufassal Kamus-ı Felsefe* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1330), 4; Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, 57.

35 Her ikisi de İstılahat-ı İlmiye Encümeni üyesidir.

36 Mehmet Ali Aynî, *Intikad ve Mülâhazalar -Dini, Felsefi, Tasavvufi, Ahlakî ve Edebi* (İstanbul: Orhaniye, 1339), 121; Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, 25.

37 Babanzâde Ahmed Naim, *Mebâdî-i Felsefe'den Birinci Kitab İlmü'n-Nefs*, Georges L. Fonsegrive'den

Yukarıda adları zikredilen Osmanlı aydınlarının sözleri (şüphesiz konuyu ele alanlar sadece adları zikredilenlerden ibaret değildir), daha on sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren Türkçeye giren bilim ve felsefe terimlerine herkesin kabul ettiği ortak karşılıklar bulunmadığını ve modern felsefe-bilim terimleri için bir sözlük hazırlanmadığını gösterir. İşte İstılahat-ı İlmiye Encümeni tam da bu günlerde yani, ortak bir felsefe, bilim ve teknoloji terminolojisi tesis etmek mecburiyet hâline gelmişken kurulmuştur.

İstılahat-ı İlmiye Encümeni, 1913'te Şükrü Bey'in (1875-1926) nazırlığı zamanında Maarif Nezaretine bağlı olarak eski maarif nazırlarından Emrullah Efendi'nin (1858-1914) başkanlığında kurulmuştur.³⁸ Encümen, felsefe grubu başta olmak üzere modern sanat, fen ve teknik bilimlere ait terimlere karşılıklar bulmak ve tanımlar yapmak amacıyla teşkil edilmiş bir kuruldur.³⁹ Encümen nizamnamesinin üçüncü maddesine göre üzerinde durulacak ve terimlerine karşılık bulunacak bilim dalları şunlardır: Felsefe, riyaziyyat (matematik), fizik, tarih, coğrafya, ulum-ı tabiiye (doğa bilimleri), ulum-ı tıbbiye (tıp bilimleri), hukuk, siyasiyyat, lisanıyyat (dil bilim), ulum-ı harbiye (askerlik), ulum-ı bahriye (denizcilik), edebiyat, sanayi-i nefise (güzel sanatlar), musıkî, ziraat, mühendislik, teknoloji, makine mühendisliği, maden mühendisliği, sanayi ve saire.⁴⁰ Encümen üyeleri arasında her bilim dalından uzmanlar yer almaktadır.

İstılahat-ı İlmiye Encümeni azalarından Rıza Tevfik'e göre Encümenin kuruluş amacı, "gelişmiş/ileri dillerde kullanılan birçok bilimsel kavram ve terime kendi dilimizde karşılıklar bulmak ve dört başı mamur bir *Kamus-ı İstılahat* (Terimler Sözlüğü) hazırlamak"tır. İstılahat-ı İlmiye Encümeninin kurulduğunu bildiren ve Encümen hakkında bilgi veren 30 Ekim 1913 tarihli bir arşiv belgesinde de Encümenin kuruluş amacı hakkında şunları okuyoruz:

Terakkiyat-ı medeniye sahasında henüz tesise başlayan kütübhane-i irfaniyemizi doldurmak üzere memalik-i garbiyenin hazâin-i maarifinden istifade eden erbâb-ı tettebbuun gerek mekâtibe gerek istifade-i umumiyeye mahsus olarak telif veya tercüme suretiyle vücuda getirdikleri asarda bir ıstılahı muhtelif tabirlerle ifade ettikleri görülmekte ve her milletin ulum ve fûnununda esasat-ı gayr-ı mütebeddileden olan ıstılahatın bizde müellif ve mütercimlerin takdirlerine göre değişmesi hayat-ı marifetimizde ilim ve fenn lisanının tesisi ve takririni işkâl etmekde olduğundan ıstılahat-ı müsta'melenin sahih ve salimlerini tefrik ve yanlış olanlarının yerlerine muvafık ıstılahatlar ikâme etmek ve henüz Türkçede mukabilleri mevcut ve müsta'mel olmayan ıstılahat için dahi tabirat-ı münasibe vaz' etmek suretiyle bir kamus-ı ıstılahat vücuda getirilmesi lazımeden görülmüş [...].⁴¹

Tercüme (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331), 4.

38 BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 7.

39 Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, 39-40.

40 İstılahat-ı İlmiye Encümeni Nizamnamesi için bkz. BOA, MF.MKT. 1191/51; Uçman, "İstılahat-ı İlmiye Encümeni," 271-27; Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, 54-55.

41 BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 4.

Istilahat-ı İlmiye Encümeni -yukarıda da ifade edildiği gibi- 1913'te Emrullah Efendi'nin başkanlığında kurulmuştur. Osmanlı Arşivinde bulunan 29 Ekim 1913 tarihli bir belgedeki "Maarif nazır-ı esbakı Emrullah Efendi hazretlerinin taht-ı riyasetinde olarak teşekkül edecek olan Istilah Encümeni" ifadesi de bunu göstermektedir.⁴² Ayrıca Maarif Nezaretinden Istilahat-ı İlmiye Encümenine yazılan 5 Kasım 1913 tarihli bir yazı "Darülfünunda müteşekkil Istilahat Encümeni reisi Emrullah Efendi hazretlerine" hitabıyla gönderilmiştir.⁴³ Öte yandan 5 Şubat 1914'te Istilahat-ı İlmiye Encümeninden Maarif Nezaretine gönderilen bir yazı "Istilah Encümeni reisi Emrullah [Efendi]" tarafından imzalanmıştır.⁴⁴

Istilahat-ı İlmiye Encümeni hakkında öncü çalışmalar yapan İsmail Kara⁴⁵ ve Abdullah Uçman⁴⁶ makalelerini yazdıkları dönemde henüz Maarif Nezaretinin Osmanlı Arşivindeki belgelerinin analitik tasnifi yapılmadığı için Encümen ile ilgili arşiv belgelerini görememişler, dolayısıyla Encümenin Emrullah Efendi'nin başkanlığında kurulduğunu tespit edememişlerdir. Nitekim her iki yazar da çalışmalarında, konuyla ilgili arşiv belgelerine ulaşamamış olmalarının sebep olduğu eksikliğe vurgu yapmıştır.

Istilahat-ı İlmiye Encümeni çalışmalarını başlangıçta Darülfünun kütüphanesinde yürütmüş, arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre, 1917 yılının son aylarından itibaren Sultanahmet Parkı karşısında bulunan Eski Taş Mektep binasındaki Telif ve Tercüme Dairesine taşınmıştır.⁴⁷

Istilahat-ı İlmiye Encümeninin başkanları ve üyeleriyle ilgili bilgilerin Encümen tarafından hazırlanan *Istilahat-ı İlmiye Encümeni Tarafından Sanayi-i Nefisede Mevcut Kelimât ve Tabirât İçin Vaz'u Tedvini Tensib Olunan Istilahat Mecmuasıdır*⁴⁸ isimli yayından alınması, konuyu çalışan araştırmacıları yanılgıya düşürmüştür. Söz konusu yayının girişinde Encümen üyelerinin isimlerinin verilmesi, Istilahat-ı İlmiye Encümeni hakkında çalışan araştırmacıları Encümenin başkan ve üyelerinin hiç değişmediği düşüncesine sevk etmiştir.⁴⁹

42 BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 7.

43 BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 8.

44 BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 28.

45 Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, 39-63.

46 Abdullah Uçman, "II. Meşrutiyet'ten Sonra İlmî Terimlerin Tespitinde Önemli Bir Teşebbüs: Istilahat-ı İlmiye Encümeni," *Türk Dili* 536 (1996): 199-205.

47 BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 97.

48 *Istilahat-ı İlmiye Encümeni Tarafından Sanayi-i Nefisede Mevcut Kelimât ve Tabirât İçin Vaz'u Tedvini Tensib Olunan Istilahat Mecmuasıdır*, câmi'i: Celal Esad (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1330).

49 Levend, *Türk Dilinde Gelişme*, 355. Örneğin İsmail Kara, Emrullah Efendi'nin Istilahat-ı İlmiye Encümeni toplantılarına katıldığının bilinmesine rağmen, isminin üyeler arasında geçmemesini bürokratik teamüllere bağlamaktadır. "Felsefe terimleri konusunda dönemin önde gelen isimlerinden Emrullah Efendi'nin adı matbu listede Encümen üyesi olarak geçmemektedir. Onun bir önceki Maarif Nazır olduğu hesaba katıldığında aynı nezarete bağlı bir encümenin resmi azası olmasının bürokratik teamüller itibarıyla doğru olmayacağı anlaşılabilir" Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, 46. Abdullah Uçman ise, kendisi de bir Istilahat-ı İlmiye Encümeni üyesi olan Rıza Tevfik'in *Biraz da Ben Konuşayım* isimli hatıratında [Rıza Tevfik Bölükbaşı, *Biraz da Ben Konuşayım*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: İletişim, 1993), 145-146.] Encümenin başkanının Salih

Oysa 1913'te Emrullah Efendi'nin başkanlığında kurulan İstilahat-ı İlmiye Encümeninin zaman içerisinde hem üyeleri değişmiş hem de Encümenin başkanlığına onun ölümünden sonra Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi başkanı Mahmud Esad Efendi tayin edilmiştir.⁵⁰ Öte yandan Mahmud Esad Efendi de Encümenin son başkanı değildir. Encümene Salih Zeki ve Babanzâde Ahmed Naim beylerin de başkanlık ettiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.⁵¹ Ayrıca İstilahat-ı İlmiye Encümeni tarafından hazırlanan söz konusu yayının girişinde yer alan encümen üyeleri listesinde isimleri bulunmayan Yusuf Akçura (1876-1935), Bahaeddin Şakir (1874-1922), Müze-i Hümayun müdür-i umumisi Halil Ethem [Eldem] (1861-1938), Cenap Şahabeddin (1871-1934), Süleyman Nazif (1869-1927) ve Suphi Ethem⁵² gibi dönemin önde gelen simalarının da Encümen üyesi oldukları görülmektedir.⁵³

İlk toplantısı 5 Kasım 1913 Çarşamba günü⁵⁴ Emrullah Efendi'nin başkanlığında Darülfünunda gerçekleşen İstilahat-ı İlmiye Encümeninin ilk üyeleri şunlardır:

- 1- Emrullah Efendi Hazretleri, reis
- 2- Babanzâde [Ahmed] Naim Bey, Meclis-i Maarif azasından
- 3- Fatih dersiamlarından Hamdi Efendi [Elmalılı Hamdi Yazır]
- 4- Halid Ziya Beyefendi [Uşaklıgil]
- 5- Celal Esad Bey [Arseven], Kadıköy daire-i belediye müdürü
- 6- Rıza Tefvîk Bey [Bölükbaşı], Meclis-i Sıhhiye azasından
- 7- Ziya Bey [Gökalp], İttihad ve Terakki Merkez-i Umumi azasından

Zeki olduğunu söylemesini “eğer bu bir hafıza yanlıgısı değilse, buradan işleri asıl yürüten kişinin Salih Zeki olduğu anlaşılacaktır” şeklinde yorumlar (Uçman, “İstilahat-ı İlmiye Encümeni,” 273). Oysa aşağıda da görüleceği üzere Rıza Tefvîk yanlıgı hatırlamamaktadır; Salih Zeki, Mahmud Esad Efendi'nin ölümünden sonra resmen İstilahat-ı İlmiye Encümeninin başkanlığına atanmıştır: BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 84 ve lef 94.

50 BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 50; “Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi reisi Mahmud Esad Beyefendi hazretlerine 15 Şevval 332 ve fi 24 Haziran 330. Darülfünunda ictima' etmekte olan İstilah Encümeni reisi Emrullah Efendi'nin vuku vefatına mebni riyaset-i mezkûrenin uhde-i semühilerine tevfihi tensib edilmiş olmağla muvakkaten tatil-i mesai eylemiş olan Encümenin ağustosun 28. günü perşembe gününden itibaren yeniden ictimaa davet edilmesi temennisiyle mesai-i rüyet-mendâneleri âsâr-ı fiiliyesi istifsâr ve bi'-lesile teyid-i ihtirâm olunur.” Öte yandan Emrullah Efendi'den boşalan Encümen üyeliğine 24 Ağustos 1914'te eski Trabzon valisi Mehmet Ali [Aynî] Bey tayin edilmiştir: BOA, MF.MKT. 1201/12.

51 BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 84 ve lef 126. 25 Şubat 335 (25 Şubat 1919), Kararname, “İstilahat-ı İlmiye Encümeni reisi Salih Zeki Bey'le, reis-i sânisî Muhammed Hamdi Efendi'nin uzun bir müddetden beri devam etmemekte olmaları hasebiyle Encümen talimatnamesine tevfihan müstefî addiyle yerlerine ekseriyet-ârâ ile intihab eyledikleri encümen-i mezkûr riyasetinden bildirilen Darülfünun müdir-i umumisi Ahmed Naim Beyin riyasete, azadan Doktor Hulusi Bey'in riyaset-i saniyeye tayinleri tensib edilmiştir.”

52 İsmail Suphi Ethem, *Ulum-ı Tabiiyye Lügati* yazarı. Bkz. İsmail Suphi Ethem, *Ulum-ı Tabiiyye Lügati* (Manastır: Beynelmîl Ticaret Matbaası, 1327-1911).

53 BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 1, lef 2, lef 85.

54 BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 6.

- 8- Hoca Fatin Efendi [Gökmen], Rasathane müdürü
- 9- Salih Zeki Bey, Maarif Nezareti müsteşarı
- 10- Hulusi Bey, Darülfünun hayvanat muallimi, ulum-ı tabiiye şubesi
- 11- Darülfünun nebatat muallimi Doktor [Esad] Şerefeddin Bey, ulum-ı tabiiye şubesi
- 12- Mahmud Esad Efendi [Seydişehrî] hazretleri, Defter-i Hakanî emini
- 13- Besim Ömer Paşa [Akalin]
- 14- Kemal Cenab Bey [Berksoy], Darülfünun muallimlerinden
- 15- Bahaeddin Şakir Bey, Darülfünun Tıp Fakültesi muallimlerinden
- 16- Akçuraoğlu Yusuf Bey, muharrirden
- 17- Ahmet Ağayef Bey [Ağaoğlu], Darülfünun muallimlerinden
- 18- Doktor Rıfat Bey
- 19- Celal Sahir Bey [Erozan], mekâtib-i sultaniye muallimlerinden
- 20- Köprülüzade Mehmed Fuad Bey [Köprülü], mekâtib-i sultaniye muallimlerinden
- 21- Müze-i Hümayun müdir-i umumisi Halil Beyefendi hazretleri [Halil Ethem Eldem]⁵⁵

1913'ün sonlarında faaliyete geçen İstilahat-ı İlmiye Encümeni, çalışmalarına I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar aralıksız devam etmiştir.⁵⁶ Başlangıçta haftada bir defa olmak üzere perşembe günleri Darülfünun kütüphanesinde toplanan Encümen üyelerine her toplantı için bir lira 'huzur ücreti' ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁷ Ayrıca üyelere yayımlanacak her fasikül

55 Halid Ethem Bey, istilah/terimler konusunda Düyun-ı Umumiye mektupçusu Vahid Bey'in yetkinliğinden dolayı Encümene kendisi yerine onun tayin edilmesinin münasip olacağını bildirmiş ve teklif Maarif Nezareti tarafından da uygun bulunmuştur. Bu sebeple Halil Ethem Bey ilk toplantı da dâhil Encümen çalışmalarına katılmamıştır. BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 5. Sonraki tarihlerde de Encümene çeşitli uzmanlık alanlarında üyeler atandığı görülmektedir.

56 Uçman, İstilahat-ı İlmiye Encümeninin çalışmalarına düzenli olarak ancak bir yıl kadar devam edebildiğini ve "I. Dünya Savaşının çıkması, memleketteki siyasi ve iktisadi dengelerin bozulması, konunun tamamen dışında bulunan üyeler arasındaki ciddi görüş ayrılıkları ve benzeri sebeplerle kendiliğinden dağılmış" olduğunu söylerken (Uçman, "II. Meşrutiyet'ten Sonra," 204; Uçman, "İstilahat-ı İlmiye Encümeni", 269) Kara, Encümenin I. Dünya Savaşı'nın zor şartları içinde çalışmalarına ara verdiğini söyler (Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, 41). Arşiv belgelerinden ise İstilahat-ı İlmiye Encümeninin çalışmalarına hiç ara vermediksin I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam ettiği anlaşılmaktadır: BOA, MF.MKT. 1191/51.

57 BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 17, lef 18; 7 Haziran 1917'de Maliye Nezaretinden Maarif Nezaretine bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıdan anlaşıldığına göre, ilmî encümenlerin çalışma gün ve saatleri mesai saati içinde olduğu için üyelere ayrıca yevmiye veya huzur ücreti verilmesine gerek olmadığı belirtilmiştir. Anlaşılan bu tarihten itibaren Encümen üyelerine her toplantı için ücret verilmesi uygulamasına son verilmiş ancak

için yarım lira ikramiye verilecektir.⁵⁸ Encümene aylık altı yüz kuruş maaşla bir de zabıt kâtibi tayin edilmiştir⁵⁹; kâtip de yayımlanan her fasikül için yarım lira ikramiye alacaktır.⁶⁰ Ancak 1917'de hazırlanan ve Encümenin çalışmalarını düzene koymayı amaçlayan İstılahat-ı İlmiye Encümeni Talimatnamesi'nde çalışma takviminin on beş günde bir perşembe günleri olarak değiştirildiği görülür.⁶¹

On sekiz maddelik İstılahat-ı İlmiye Encümeni Talimatnamesi'ne göre, İstılahat-ı İlmiye Encümeni, bir başkan, bir ikinci başkan, yeterli miktarda üye, bir zabıt kâtibi, bir musahhih, kütüphane memurluğuna ilaveten bir Encümen kâtibi ve bir muakkipten⁶² oluşmaktadır. Üyeler, asil ve yedek olmak üzere iki kısma ayrılır. Birinci kısımdakiler Encümence görülen lüzum üzerine doğrudan Maarif Nezareti tarafından tayin edilen ve Encümen toplantılarına katılmak zorunda olan ve buna karşılık 'huzur ücreti' alan asil üyelerdir. İkinci kısım üyeler, resmen Encümen üyesi olmamakla birlikte gerek duyulduğunda uzmanlıklarına başvuru olan 'muhabir' üyelerdir. Encümenin başkanlığına, üyeler arasında yapılan gizli oylamada en çok oy alan üç kişiden biri Maarif Nezareti tarafından tayin edilecektir. Diğer iki üyeden en fazla oyu alan kişi ise ikinci başkan olacaktır. Art arda üç toplantıya katılmayan üyeler istifa etmiş sayılacaktır.⁶³

İstılahat-ı İlmiye Encümeni Talimatnamesi'nin 16. maddesi konumuz açısından çok önemlidir. Bu maddede İstılahat-ı İlmiye Encümeni tarafından terimlere verilecek karşılıkların hangi esaslara göre belirleneceği ortaya konulmuştur. Buna göre:

- 1- Asılları Fransızcadan alınmakta olan ıstılahatın/terimlerin karşılıklarını belirlemede öncelikle o ıstılah için dilimizde bir karşılık bulunup bulunmadığı araştırılacak.

geceleri kendi evlerinde çalışmalara devam ettiği bilinenlere münasip miktarda bir ödeme yapılabileceği ifade edilmiştir. BOA, TS.MA.e 1425-97, lef 2.

58 BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 82.

59 BOA, MF.MKT. 1213/95.

60 BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 17 ve lef 87; İstılahat-ı İlmiye Encümenini toplantılarını Darülfünun kütüphanesinde yapmaktadır; kütüphane müdürüne de her toplantı için yarım lira ücret verilmektedir. BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 12.

61 BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 90.

62 Muakkip de 600 kuruş maaş alacaktır. Muakkipin iki görevi vardır. Birincisi, İstılahat-ı İlmiye Encümeni ile Encümen tarafından hazırlanan terimlerin formlar halinde basılacağı Matbaa-i Amire arasındaki işlerin takibini yapmaktır. İkincisi, Encümenin muhabere üyeleri ile irtibatını sağlamak ve her toplantıyı müteakip muhabere üyelerine gönderilecek listeleri hazırlayıp göndermek; BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 91/2.

63 BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 90; Örneğin Encümen çalışmalarına uzun müddet devam etmeyen Köprülüzâde Mehmed Fuad, Mühendis Said ve Doktor Mazhar beyler istifa etmiş sayılıp yerlerine Darülfünun Fransızca muallimlerinden Cenab Şahabeddin edebiyat; Posta ve Telgraf Nezareti telgraf müdürlerinden elektrik mühendisi Emin Bey elektrik; Baytar Mektebi muallimlerinden Ahmed Müştak Bey ilmü'l-arz (jeoloji); fizik şubesi için Darülfünun Fen Fakültesi müderrislerinden Said Bey ve balıkçılığa ait terimler için de Düyun-ı Umumiye balıkxhane müfettişi Karakin Efendi tayin edilmiştir. (Karakin Efendi'nin Encümen üyeliğine tayin tarihi 18 Şubat 1918'dir.). İstılahat-ı İlmiye Encümeni başkanı Salih Zeki ve ikinci başkan Muhammed Hamdi Efendi [Elmalılı] de Encümen çalışmalarına uzun müddet katılmadıkları için istifa etmiş sayılarak yerlerine yenileri atanmıştır. 22 Şubat 1919'da Babanzâde Ahmet Naim Bey Encümenin başkanlığına, Doktor Hulusi Bey ise ikinci başkanlığına atanmıştır; BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 126.

Dilimizde karşılığı zaten bulunuyorsa, ihtiyacı karşılayıp karşılayamadığı incelenecek, uygun görülmesi halinde aynen kabul edilecektir.

- 2- Bir ıstılahın Türkçede çeşitli karşılıkları varsa bunlardan en uygunu alınacak. Eğer karşılığı yoksa ya da varsa bile bunun uygun bir karşılık olmadığı düşünülürse kastedilen anlama ve dilin ahengine uygun yeni bir ıstılah belirlenecektir. Bununla birlikte lüzumu halinde mevcut ıstılahta (ıstılahat-ı kadîme) da tadilat yapılabilir.⁶⁴

İstılahat-ı İlmiye Encümeni, Batı dillerinden Türkçeye girmiş terimlere daha önceden dilimizde bulunan karşılıkları veya karşılık bulunup bulunmadığını tespit için eski eserler üzerinde incelemeler yapmıştır. Encümen bunun için çeşitli kurum ve kütüphanelerle Maarif Nezareti aracılığıyla yazışmalar yapmıştır. Örneğin Maarif Nezaretinden Evkaf Nezaretine yazılan bir yazıyla Yerebatan'da Esad Efendi Kütüphanesi'nde bulunan *Tercümetü Mecellidü's-Semaniye li Aristotalis* isimli sekiz ciltlik kitabın⁶⁵ İstılahat-ı İlmiye Encümeni tarafından incelenmesine lüzum görüldüğü bildirilerek, söz konusu kitabın geçici bir süreliğine Encümene gönderilmesi istenmiştir. Encümen tarafından özellikle incelenmesine lüzum görülen diğer bazı eserler şunlardır: *Dîvânu Lügâti't-Türk*, Rıza Tevfik'in *Mufassal Kamus-ı Felsefe'si*, Vahid Bey'in *Bazı İstılahat-ı Mühimme-i Sanaiyye Hakkında Mütalaat*'⁶⁶, Andon B. Tıngır ve Kirkor Sinapyan efendiler tarafından hazırlanan iki ciltlik *Fransızcadan Türkçeye İstılahat Lügati*.⁶⁷ Öte yandan Littre'in⁶⁸ *Diksiyoner Medical*⁶⁹ isimli kitabı ve *Grand Larousse Encyclopédique*'in Encümen tarafından başvuru kaynaklar arasında olduğu görülmektedir.⁷⁰ Ayrıca İsmail Kara'ya göre bu dönemde yapılan bütün felsefe terimleri çalışmalarında 1902'den itibaren yayımlanmaya başlanan *Bulletin de la Société Française de Philosophie* adlı Fransızca süreli yayın esas alınmıştır.⁷¹

İstılahat-ı İlmiye Encümeni kurulup çalışmalarına başladıktan sonra zamanla üye sayısının arttığına ve uzmanlık alanlarına göre Encümene yeni üyeler dahil edildiğine

64 Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, 52-53.

65 Esad Efendi Kütüphanesi'nde 1939 numarada kayıtlı olan bu eser, Yanyalı Esad Efendi'nin Latince'den Arapçaya tercüme ettiği ve şerh yaptığı *Şerhü's-Semâ'i't-Tabiî*'dir. Ancak mecmuada bu başlığı taşıyan bir metnin yer almadığı, bunun yerine mantık tercümesi olan *Tercemetü Şerhi'l-Enver*'in bulunduğu bilinmektedir. Burada yine kapakta "Aristoteles'in *Fizik*'inin sekiz cildinden (el-mücelledâtü's-semâniye) birinci cildini ihtiva ettiği" yazılı olmasına rağmen içerik itibarıyla tamamıyla mantık tercümesi yer almaktadır. Aslında talep edilen eser Aristoteles'in sekiz kitaptan/bölümden oluşan tek ciltlik *Fizik*'inin Latince şerhinin tercümesi olmalıdır. Bkz. Kazım Sarıkavak, "Yanyalı Esad Efendi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 43 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 322-323.

66 Vahid, *Bazı İstılahat-ı Mühimme-i Sanaiyye Hakkında Mütalaat* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331).

67 Andon B. Tıngır ve Kirkor Sinapyan, *Fransızcadan Türkçeye İstılahat Lügati -Dictionnaire français-turc des Termes techniques des Sciences, des Lettres, et des Arts-* (Constantinople: Imprimerie & Lithographie K. Bagdadlian, 1892).

68 Emile Littre, (1801-1881), Fransız düşünür, dilbilimci, hekim ve siyasetçi.

69 *Dictionnaire médical*.

70 BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 12, lef 64, lef 71, lef 72.

71 Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, 43.

yukarıda değinilmişti. Encümen başlangıçta Batı dillerinden Türkçeye giren bilim ve felsefe terimlerine karşılık bulmak için tesis edilmiş olmakla birlikte ilerleyen süreçte askerlik ve din bilimleri de dahil bütün alanlarda ortak bir terminoloji kurmak yönünde çalışmalar yürütmüştür. Encümenin, çalışmalar ilerledikçe bünyesinde her türlü bilim ve fenne mensup alanlardan uzmanlar bulundurmak için Maarif Nezaretinden talepte bulunduğu, Maarif Nezaretinin de yeni üyelere verilecek ücret için Maliye Nezaretinden tahsisat talep ettiği görülmektedir.⁷² Örneğin ünlü bestekâr Rauf Yekta Bey'in (1871-1935) musıkı, Mimar Kemaleddin Bey'in (1870-1927) mimarlık ve ressam Nazmi Ziya Bey'in [Güran] (1881-1937) resim sanatıyla ilgili alanlarda uzmanlıklarına başvurulmak üzere Encümen üyeliğine tayin edildikleri görülmektedir.⁷³ Çeşitlisebeplerle İstilahat-ı İlmiye Encümeni toplantılarına katılmayan üyelerin yerine de yenileri tayin edilmiştir.⁷⁴

Encümenin askerlik ve din bilimleri de dahil bütün alanlarda ortak bir terminoloji kurmak istemesi, zaman zaman hem Harbiye Nezareti hem de Şeyhülislamlık ile karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur. Söz konusu kurumlarla yapılan yazışmalar hem müşterek bir bilim dili kurmanın zorluğunu hem de İstilahat-ı İlmiye Encümeninin bu konudaki hassasiyetini göstermektedir. Örneğin İstilahat-ı İlmiye Encümeninin başkanı Mahmud Esad Efendi tarafından 3 Nisan 1915'te Maarif Nezaretine gönderilen bir yazıda Şeyhülislamlık tarafından dinî bilimlere ait terimlerin tespiti için birkaç kişiden oluşan bir 'ıstilah encümeni' kurulduğu haberinin gazetelerden okunduğu, zaten İstilahat-ı İlmiye Encümeninin terimlerin tespiti için çalışmalar yaptığı, dolayısıyla Şeyhülislamlık tarafından da böyle bir işe kalkışılmasının terimlerdeki kargaşayı artıracığı ifade edilerek buna engel olunması talep edilmiştir. Belgedeki ifadeleri sadeleştirerek buraya almak konunun daha iyi anlaşılması açısından faydalı olacaktır:

Makam-ı meşihate [şeyhülislamlık] tâbi ilim müesseselerinde okutulan ilimlere ait ıstilahları/terimleri kararlaştırmak üzere makam-ı meşihat tarafından birkaç kişiden oluşan bir İstilahat-ı İlmiye Encümeni teşkil edildiğini gazetelerden okuduk. Maarif Nezareti tarafından tesis olunup bir zamandan beri çalışmakta olan encümenimiz ilim şubelerinden her birine mensup uzman kişilerin gayret ve yardımıyla şimdiye kadar felsefeye, hey'ete (astronomi) ve sanayi-i nefiseye (güzel sanatlar) ait terimleri tespit etmiştir. Diğer alanlara ait terimlerin tespiti için de çalışmaktadır. Eğer bu yeni heyet aynı maksatla teşekkül etmişse tespit edeceği terimler ile encümenimiz tarafından tespit edilenler arasında ortaya çıkacak ihtilaf ve ayrılık, özellikle de söz konusu terimlerin makam-ı meşihate ve vakıflara tâbi mekteplerde okutulması gibi bir uygulama ilim dilinde karışıklığa sebep olacak, bu suretle encümenimizin tesisinin yegâne hikmeti olan terimlerdeki karışıklığın ortadan kaldırılması gayesi tamamen zâil olacaktır. İlim meselelerinde fikirler ve içtihatlar hürdür ve saygıdeğerdir. Encümenimizin şimdiye kadarki mesaisinde hatası varsa uzmanlardan

72 BOA, MF.MKT. 1191/51.

73 BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 40, lef 118.

74 BOA, MF.MKT. 1199/15; BOA, MF.MKT.1201/63.

herhangi birisi tarafından yapılacak olan itirazları dinlemeğe ve münakaşaya hazırız. Hatamız varsa tashih ederiz; bu sebeple yeni bir heyet kurulmasını ve sonuçta ilim terimleri arasında ayrılık ortaya çıkmasını ve bu ayrılığın eğitim-öğretim kurumları vasıtasıyla gelecek nesiller arasında yaygınlaştırılmasını mahzurlu addediyoruz.⁷⁵

Askeri istilahların tespiti konusunda sık sık Harbiye Nezaretine başvurarak uzman talep eden İstilahat-ı İlmiye Encümeninin bu taleplerine başlangıçta olumlu cevap verilmekte, gerekli uzmanlar Harbiye Nezareti tarafından Encümen çalışmaları için görevlendirilmekteydi. Ne var ki, Harbiye Nezareti'nin 1917 yılı sonlarından itibaren İstilahat-ı İlmiye Encümeninin taleplerini geri çevirdiği görülür. Bunun sebebi askerî terimlerin tespiti için Harbiye Nezaretinin de bu tarihte bir encümen kurmuş olmasıdır. Öte yandan Harbiye Nezareti, Maarif Nezaretine gönderdiği 3 Şubat 1918 tarihli bir cevapta, askerlikle ilgili bilimlerin birçok kısma ayrıldığını, bu bilimlere ait terimlerin bir kişi tarafından tespitinin mümkün olamayacağını, neye dair bilgi isteniyorsa Harbiye Nezaretine sorulması gerektiğini bildirmiştir.⁷⁶

İstilahat-ı İlmiye Encümeninin kuruluş amaçlarından biri de ders kitaplarında kullanılan terimlerin tespitidir. Ders kitaplarında ortak terimler kullanılması müşterek bir bilim dilinin tesisi için büyük öneme sahiptir. Maarif Nezaretinden İstilahat-ı İlmiye Encümenine gönderilen farklı tarihlerdeki yazılarda bu konuya temas edilmekte, yeni eğitim-öğretim yılı için hazırlanması düşünülen ders kitapları basılmadan terimlerin tespiti talep edilmektedir. Bunun hem yeni kitapların yazımı hem de tercüme edilecek kitaplar için gerekli görüldüğü, konunun üzerinde hassasiyetle durulduğu anlaşılmaktadır.⁷⁷

1913 yılının son aylarında kurulan İstilahat-ı İlmiye Encümeni, çalışmalarına 1919 başlarına kadar aralıksız devam etmesine rağmen Fransızcadan Türkçeye fihrist mahiyetinde, biri yarım olmak üzere, sadece üç terimler mecmuası yayımlayabilmiştir:

- 1- *İstilahat-ı İlmiye Encümeni Tarafından Kamus-ı Felsefede Münderic Kelimât ve Tabirât İçin Vaz' ve Tedvini Tensib Olunan İstilahat Mecmuasıdır* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1330).
- 2- *İstilahat-ı İlmiye Encümeni Tarafından Sanayi-i Nefisede Mevcud Kelimât ve Tabirât İçin Vaz' ve Tedvini Tensib Olunan İstilahat Mecmuasıdır* (Câmi'i: Celal Esad, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1330)
- 3- *Kamus-ı İstilahat-ı İlmiye* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333).

75 BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 61.

76 BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 99, lef 100, lef 101.

77 BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 34, lef 35.

Encümen tarafından yayımlanan “İstilahat mecmuaları”nın ilkinde (74 sayfa) A harfinden 146, B'den 12, C'den 134, D'den 71, E'den 93, F'den 25, G'den 19, H'den 35, I'dan 97, J'den 3, K'den 3, L'den 20, M'den 65, N'den 24, O'dan 24, P'den 104, Q'dan 10, R'den 42, S'den 75, T'den 37, U'dan 7, Y'den 21, Z'den 1 ve 44 madde ek olmak üzere toplam 1132 Fransızca felsefe teriminin Türkçe karşılığı yer almıştır. İkinci mecmuada (109 sayfa) A harfinden 80, B'den 45, C'den 135, D'den 68, E'den 88, F'den 64, G'den 32, H'den 13, I'dan 35, J'den 29, L'den 35, M'den 47, N'den 28, U'dan 27, P'den 96, Q'dan 3, R'den 30, S'den 40, T'den 52, V'den 15 ve 42 madde ek olmak üzere toplam 1004 Fransızca sanat teriminin karşılığına yer verilmiştir. Üçüncü mecmuada (210 sayfa) ise sadece A harfiyle başlayan 5955 adet bilim terimine karşılıklar tespit edilmiştir.⁷⁸

İstilahat-ı İlmiye Encümeninin ikinci yayını olan *Sanayi-i Nefise Istilahatı* mecmuasının girişinde yer alan listeye göre Encümen üyeleri 1914-1915 itibarıyla şu kişilerden oluşmaktadır:

- 1- Mahmud Esad Efendi [Seydişehir], Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi reisi.
- 2- İbrahim Aşkî Bey [Tanık], Bahriye mütekaidininden.
- 3- Ahmed Naim Bey [Babanzâde], Maarif Nezareti Telif ve Tercüme Dairesi azasından.
- 4- Esad Şerefeddin Bey, Darülfünun muallimlerinden.
- 5- Ağaoğlu Ahmed Bey, Darülfünun muallimlerinden.
- 6- Besim Ömer Paşa, [Akalın] Hilal-i Ahmer Cemiyeti reis-i sânis.
- 7- Celal Esad Bey [Arseven], Kadıköy daire-i belediye müdürü.
- 8- Celal Sahir Bey [Erozan], Türk Bilgi Derneği reisi.
- 9- Hasip Bey, Ticaret ve Ziraat Nezareti ziraat müfettiş-i umumisi.
- 10- Hulusi Bey, Darülfünun muallimlerinden.
- 11- Halid Ziya Bey [Uşaklıgil], Darülfünun muallimlerinden.
- 12- Rıza Tevfik Bey [Bölükbaşı], Karantina Meclisi azasından, filozof.
- 13- Rauf Yekta Bey, Babıâli Divan-ı Hümayun Kalemî tesvid ve tebyiz şubesi müdür muavini.
- 14- Salih Zeki Bey, Darülfünun müdir-i umumisi.

78 Uçman, “İstilahat-ı İlmiye Encümeni”, 268.

- 15- Sabri Bey, Mülkiye Baytar Mekteb-i âlîsi muallimlerinden.
- 16- Ali Bey, Ticaret ve Ziraat Nezareti ticaret müdür-i umumisi.
- 17- Ziya Bey [Gökalp], Darülfünun muallimlerinden.
- 18- Kemal Cenab Bey [Berksoy], Darülfünun muallimlerinden.
- 19- Mehmed Cemil Bey, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye merkez şubesi müdür vekili (binbaşı).
- 20- Muhammed Hamdi Efendi, [Elmalılı Hamdi Yazır], Medresetü'l-Kudat ve Medresetü'l-Vâizîn müderrislerinden.
- 21- Mehmed Ali Aynî Bey, Darülfünun muallimlerinden.
- 22- Mehmet Fatin Efendi [Gökmen], Rasathane-i Amire müdürü.
- 23- Mehmed Fuad Bey [Köprülü], Darülfünun muallimlerinden.
- 24- Mazhar Hüsnü Bey, Darülfünun Ulum-ı Tabiiye ve Riyaziye şubeleri müdürü.
- 25- Mahmud Bey, Maarif Nezareti Tedrisat-ı Âliye ikinci şube müdürü.
- 26- [Süleyman] Nutkî Bey, Bahriye mütekaidîninden, Osmanlı Kapudan ve Makinistler Cemiyeti reisi⁷⁹

Istılahat-ı İlmiye Encümeni'nin çalışmalarına I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar aralıksız devam etmesine rağmen yukarıda adı zikredilen mecmualar dışında yayın yapmamış olmasının sebebini anlamak mümkün değildir. Oysa Encümenin felsefe, bilim ve teknoloji terimlerinin yanı sıra balıkçılık, madencilik, denizcilik de dahil hemen bütün bilim dallarıyla ilgili uzmanlar istihdam ettiği ve bu bilimlere ait terimlerin tespitine dair müzakereler yürüttüğü bilinmektedir. Ancak 1919 yılı itibariyle Istılahat-ı İlmiye Encümeni başkanı Salih Zeki ve ikinci başkanı Muhammed Hamdi [Elmalılı] beylerin bile Encümen toplantılarına katılmaması işten ümit kesildiğini göstermektedir.⁸⁰ 22 Şubat 1919'da Istılahat-ı İlmiye Encümeni'nin başkanlığına Darülfünun felsefe müderrislerinden Babanzâde Ahmet Naim Bey tayin edilmiş⁸¹ ancak Encümenin çalışmalarına 16 Mart 1919'da resmen son verilmiştir.⁸²

79 Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, 45-46.

80 Istılahat-ı İlmiye Encümeni üyesi olmalarına rağmen uzun zaman Encümen toplantılarına katılmadığı tespit edilen üyelerden bazıları şunlardır: Halid Ziya Uşaklıgil, Ziya Gökalp, Celal Sahir Erozan, Süleyman Nazif, Rıza Tevfik Bölükbaşı, Cenab Şahabettin, Ahmet Ağaoğlu. BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 85 ve lef 94. Listenin tamamı için Ek IV'e bakınız.

81 BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 125, lef 126.

82 BOA, TS.MA.e 1425-97, lef 1.

Sonuç

İstilahat-ı İlmiye Encümeni Batı dillerinden Türkçeye giren modern felsefe, bilim ve teknoloji terimleri başta olmak üzere terimlerde birlik sağlamak amacıyla kurulmuştur. Encümen yabancı terim ve kavramlara genellikle Arapça köklerden karşılıklar üretmiştir; Arapça köklerden terim yapma konusunda Encümen üyelerinin fikir birliği içinde oldukları bilinmektedir. Kendisi de bir İstilahat-ı İlmiye Encümeni üyesi olan Ziya Gökalp'in bile 1918 gibi nispeten geç bir tarihte yayımlanan *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* kitabında yabancı terimlere Arapça köklerden karşılıklar türetilmesi kanaatinde olduğu görülür. Gökalp bilim terimlerinin Arapça olmasıyla "ittihad-ı İslam" politikaları arasında bağlantı kurar.⁸³ Gerçi Ziya Gökalp'in ilk baskısı 1923'te yapılan *Türkçülüğün Esasları* kitabında bu düşüncelerini değiştirdiği görülür. Buna göre, "yeni istilahlar aranacağı zaman iptida halk lisanındaki kelimeler, bulunmadığı takdirde, Türkçenin kıyasî edatlarıyla ve kıyasî terkip ve tasrif usulleriyle yeni kelimeler ibda etmek, buna da imkân bulunmadığı surette Arapça ve Acemce terkipsiz olmak şartıyla yeni kelimeler kabul etmek ve bazı devirlerin ve mesleklerin hususî ahvalini gösteren kelimelerle tekniklere ait âlet isimlerini ecnebi lisanlarından aynen almak" esas olacaktır.⁸⁴

İstilahat-ı İlmiye Encümeni terimleri Arapça köklerden türetmekle birlikte, terimlerin tanım ve açıklamalarında da çok sayıda Arapça kelimeye yer vermiş, o devir için bile oldukça ağır bir dil kullanmıştır. Bununla birlikte İstilahat-ı İlmiye Encümeni tarafından yürütülen çalışmaların Türkçe ortak bir bilim dili kurmak yönünde atılmış önemli adımlardan biri olduğunu vurgulamak gerekir. Her ne kadar İstilahat-ı İlmiye Encümeninin çalışmalarından umulan netice alınamamış, yani o devir için ortak bir bilim dili kurulamamış bile olsa, konunun Türk dili ve Türkiye'nin düşünce tarihi açısından önemi ortadadır. İstilahat-ı İlmiye Encümeninin çalışmalarının sonuçsuz kalması, daha doğru bir anlatımla yeni felsefe, bilim ve teknoloji terimlerinin yerleşmemesi, türetilen terimlerin Türkçeye yabancılığı kadar, bir devrin kapanıp yeni, bambaşka bir devrin açılmasıyla da yakından ilgilidir.

83 Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* (İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1918), 12-13; Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, 36-37.

84 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (İstanbul: Serdengeçti, 1961), 81.

Ek 1 / Appendix 1. İstılahat-ı İlmiye Encümeninin bir yıllık masraf cetveli (BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 83).

Senevî maaş lira	Senevî masraf lira	
-	702	İçtima masrafı
-	100	Kütüphane ücreti
-	24	Müteferrika
-	348	İkramiye (formaların intişarına göre tezyîd olunur)
72	-	Kâtip maaş
72	1174	TOPLAM

Ek 2 / Appendix 2. İstılahat-ı İlmiye Encümeninin kuruluşuna dair yazı (BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 84).

Fi 29 Zilkade 331 ve fi 17 Teşrin-i evvel 329 [30 Ekim 1913]

Terakkiyat-ı medeniye sahasında henüz tesise başlayan kütübhaneye irfaniyemizi doldurmak üzere memalik-i garbiyenin hazâin-i maarifinden istifade eden erbâb-ı tettebbuun gerek mekâtibe gerek istifade-i umumiyeye mahsus olarak telif veya tercüme suretiyle vücuda getirdikleri asarda bir ıstılahatı muhtelif tabirlerle ifade ettikleri görülmekte ve her milletin ulum ve fûnununda esasat-ı gayr-ı mütebeddileden olan ıstılahatın bizde müellif ve mütercimlerin takdirlerine göre değişmesi hayat-ı marifetimizde ilim ve fenn lisanının tesisi ve takririni işkâl etmekde olduğundan ıstılahat-ı müsta'melenin sahih ve salimlerini tefrik ve yanlış olanlarının yerlerine muvafık ıstılahatlar ikâme etmek ve henüz Türkçede mukabilleri mevcut ve müsta'mel olmayan ıstılahat için dahi tabirat-ı münasibe vaz' etmek suretiyle bir kamus-ı ıstılahat vücuda getirilmesi lazımeden görülmüş ve bu emr-i azîm için riyaset-i aliyyelerinde esası melfuf pusulada muharrer zevatdan mürekkeb bir encümen teşkili tensib ve bu encüme berrî ve bahrî fûnun-ı askeriye ile fûnun-ı ziraiyye ve tıbbiye ve ticariyede sahib-i ihtisas bir zatın intihabı nezaret-i aidelerine iş'ar edilmiş olmağa nezaret-i celilerince de bir ve nihayet iki zatın bi'l-intihab isminin iş'ar buyurulması rica olunur ol babda zevat-ı müşâr ve muma ileyhim tali' encümenlere bi't-tefrik her encüme ihtisaslarına aid ıstılahatın tesviye ve haftada bir kere ictima' ile bu mesai'-i müteferrikanın heyet-i umumiyede tedkik ve tevhid etdirilmesi ve heyetin kararına iktirân edenler pey-der-pey neşr edilmek üzere irsal buyurulması rica olunur. Encümen aza-yı kiramına her ıctima' için bir lira ücret verileceğinin ilaveten beyanı te'yid-i ihtiramata zeria kılındı efendim.

Ek 3 / Appendix 3. İstılahat-ı İlmiye Encümeninin lağvedildiğini bildiren yazı (BOA, TS.MA.e 1425-97, lef 1).

20 Mart 1335 [20 Mart 1919]

İstılahat-ı İlmiye [Encümeni] riyaset-i aliyyesine

Tedkikat-ı İklimiye Encümeni müdüriyeti vekaletine

Tedkikat-ı Lisaniye Heyeti riyaset-i aliyyesine

Kamus-ı Arabî Encümeni riyaset-i behiyyesine

Fenn-i Terbiye Encümeni riyaset-i aliyyesine

Sanayi-i Nefise Encümeni riyaset-i aliyyesine

Asar-ı İslamiye ve Milliye Tedkik Encümeni riyaset-i aliyyesine

Encümen-i âlileri namına bütçeye mevzu' bulunan maaş ve masarif, muhassasatdan yapılan sarfiyata 16 Mart 335 tarihinden itibaren nihayet verilmiş olmağla encümen kütüphanesinde mevcut evrakla kütüb ve resailin makbuz mukabilinde telif ve tercüme dairesine tevdi'yle makbuzunun irsali temenni olunur. Ol babda.

Telif ve Tercüme Dairesi müdüriyet-i umumiyeye-i aliyyesine

İstılahat-ı İlmiye, Tedkikat-ı İklimiye, Tedkikat-ı Lisaniye, Kamus-ı Arabî, Fenn-i Terbiye, Sanayi-i Nefise, Asar-ı İslamiye ve Milliye Encümenleri namına bütçeye mevzu' maaş ve masraf, muhassasatdan yapılan sarfiyata 16 Mart 335 tarihinden itibaren nihayet verilmiş olmağla salifü'z-zikr encümenlerde mevcut evrakla kütüb ve resailin tesellüm ve Telif ve Tercüme Dairesi demirbaş defterine kaydıyla hıfzı temenni olunur. Ol babda.

Ek 4 / Appendix 4. İstılahat-ı İlmiye Encümeni üyesi olmasına rağmen uzun zaman toplantılara katılmadığı tespit edilen kişiler (BOA, MF.MKT. 1191/51, lef 85 ve lef 94).

Halid Ziya Bey (Darülfünun muallimlerinden); Besim Ömer Paşa (Hilal-i Ahmer cemiyeti reis-i sânisî); Mehmed Ali Aynî Bey (Darülfünun muallimlerinden); Cemal Bey (Ticaret ve Ziraat Nezaret-i celilesi maaş müdür-i umumisi); Celal Sahir Bey (Düyun-ı Umumiye Osmanlı dâyinler vekili kâtibi); Mehmed Cemil Bey (İran Devleti nezdine Osmanlı ataşemiliteri tayin edildiğinden infikâk etmişdir); Ziya Gökâlâp Bey (Darülfünun muallimlerinden); Edhem Suphi Bey; Cevad Mazhar; Aziz; Süleyman Nazif; Cenab Şahabeddin; Mühendis Hüsnü; Miralay Hakkı; Karakin Efendi; Rıza Bey; Emin; Said; Mahmud Esad Efendi (vefat eylemişdir); Ağaoğlu Ahmed Bey; Kemal Cenab Bey.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemistir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmişlerdir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (MF.MKT.) 1199/15; 1201/12; 1213/95; 1191/51; 1201/63.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e) 1425/92; 1425/97.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Aynî, Mehmet Ali. *İntikad ve Mülâhazalar - Dinî, Felsefî, Tasavvufî, Ahlakî ve Edebi*. İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1339.

Babanzâde Ahmed Naim. *Mebâdî-i Felsefe'den Birinci Kitab İlmü'n-Nefs, Georges L. Fonsegrive'den Tercüme*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi, 2003.

Bilim ile Bilim Tarihi Arasında Salih Zeki. Editör Elif Baga. İstanbul: Ketebe, 2021.

Bölükbaşı, Rıza Tevfik. *Biraz da Ben Konuşayım*. Hazırlayan Abdullah Uçman. İstanbul: İletişim 1993.

Bölükbaşı, Rıza Tevfik. *Mufassal Kamus-ı Felsefe*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1330.

Çelik, Hüseyin. *Ali Suavi ve Dönemi*. İstanbul: İletişim, 1994.

Ergin, Osman Nuri. *İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*, c. 3-4. İstanbul: Eser Matbaası, 1979.

Ertop, Konur. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Dil Sadeleşmesi." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 2: 333-340. İstanbul: İletişim, 1985.

Fazlıoğlu, İhsan. "Osmanlı Döneminde 'Bilim' Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşumundaki Yeri ve Önemi." *Nazari Ufuk İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Zihin Penceresi* içinde 195-253. İstanbul: Ketebe, 2022.

Istilahat-ı İlmiye Encümeni Tarafından Kamus-ı Felsefede Münderic Kelimât ve Tabirât İçin Vaz' ve Tedvini Tensib Olunan Istilahat Mecmuasıdır. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1330.

Istilahat-ı İlmiye Encümeni Tarafından Sanayi-i Nefisede Mevcut Kelimât ve Tabirât İçin Vaz' u Tedvini Tensib Olunan Istilahat Mecmuasıdır. Câmi'i Celal Esad. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1330.

İsmail Suphi Ethem. *Ulum-ı Tabiiyye Lügati*. Manastır: Beynelmillel Ticaret Matbaası, 1327-1911.

Kalafat, Şermin. "Kutadgu Bilig'de Geçen Bazı Hesap Terimleri." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/59 (2018): 138-152.

Kalafat, Şermin. "Kutadgu Bilig'de Geçen İki Matematik Terimi Hakkında: Cebr ü Mukâbel(e) ve 'Aded-i cezrî.'" *Dil Araştırmaları* 23 (2018): 159-172.

- Kalafat, Şermin. “Uygur Sivil Belgelerindeki Hesapla İlgili Söz Varlığından Hareketle Uygurlarda Hesap Kavramı ve Kültürü.” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 7, 4 (2018): 2078-2118.
- Kalafat, Şermin. “Türkçede Sıra Dışı Bir Matematik Teriminin Semantik Yolculuğu: Kara Cümle.” *Turkish Studies* 14, 4 (2019): 2425-2448.
- Kamus-ı Istilahat-ı İlmiye*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333.
- Kara, İsmail. *Bir Felsefe Dili Kurmak -Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi*. İstanbul: Dergâh, 2016.
- Karal, Enver Ziya. “Tanzimat’tan Sonra Dil Sorunu.” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. 2: 314-332. İstanbul: İletişim, 1985.
- Korkmaz, Zeynep. *Türk Dilinin Tarihi Akışı İçinde Atatürk ve Türk Dil Devrimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1963.
- Kushner, David. *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*. Çeviren Rekin Ertem, Şevket Serdar Türet ve Fahri Erdem. İstanbul: Kesit, 2009.
- Levend, Ağâh Sırrı. *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1972.
- Lewis, Bernard. *Müslümanların Avrupa’yı Keşfi*. Çeviren İhsan Duru. İstanbul: Ayışığı, 2000.
- Lewis, Geoffrey. *Trajik Başarı -Türk Dil Reformu*. Çeviren Mehmet Fatih Uslu. İstanbul: Paradigma, 2007.
- Namık Kemal. “Lisan-ı Osmanî’nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülahazâtı Şâmindir.” *Tasvir-i Efkâr*, 16 Rebiülâhîr 1283: 1-2.
- Önler, Zafer. “Divânü Lügâti’t-Türk ve Kutadgu Bilig’de Tıp Terimleri.” *Dil ve Kültür Üzerine Yazılar* içinde 146-161. İstanbul: Dergâh, 2019.
- Önler, Zafer. “Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler.” *Dil ve Kültür Üzerine Yazılar* içinde 166-176. İstanbul: Dergâh, 2019.
- Önler, Zafer. “On Dört ve On Beşinci Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Dili ve Söz Varlığı.” *Dil ve Kültür Üzerine Yazılar* içinde 247-259. İstanbul: Dergâh, 2019.
- Önler, Zafer. “On Dört ve On Beşinci Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinde Türkçe Bitki Adları.” *Dil ve Kültür Üzerine Yazılar* içinde 260-286. İstanbul: Dergâh, 2019.
- Önler, Zafer. “Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri.” *Dil ve Kültür Üzerine Yazılar* içinde 287-318. İstanbul: Dergâh, 2019.
- Önler, Zafer. “On Dört ve On Beşinci Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri.” *Dil ve Kültür Üzerine Yazılar* içinde 319-370. İstanbul: Dergâh, 2019.
- Öksüz, Yusuf Ziya. *Türkçe'nin Sadeleşme Tarihi - Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995.
- Özdem, Ragıp. “Tanzimat’tan Sonra Yazı Dilimiz.” *Tanzimat 1* içinde 859-931. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1999.
- Sadoğlu, Hüseyin. *Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010.
- Salih Zeki Özel Sayısı, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005).
- Saraç, Celal. *Salih Zeki Bey Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Kızılelma, 2001.
- Sarıkavak, Kazım. “Yanyalı Esad Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43: 322-323. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.

- Szurek, Emmanuel. "Gouverner par les Mots - Une Histoire linguistique de la Turquie nationaliste." Doktora tezi, Ecole des hautes Études en Sciences sociales, Paris, 2013.
- Şimşir, Bilal N. *Türk Yazı Devrimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: Dergâh, 2000.
- Tingır, Andon B. ve Kirkor Sinapyan. *Fransızcadan Türkçeye İstilahat Lügati - Dictionnaire français-turc des Termes techniques des Sciences, des Lettres, et des Arts*. Constantinople: Imprimerie & Lithographie K. Bagdadlian, 1892.
- Uçman, Abdullah. "II. Meşrutiyet'ten Sonra İlmî Terimlerin Tespitinde Önemli Bir Teşebbüs: İstilahat-ı İlmiye Encümeni." *Türk Dili* 536 (1996): 199-205.
- Uçman, Abdullah. "İstilahat-ı İlmiye Encümeni." *Tarih ve Toplum* 40, 239 (2003): 257-274.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken, 2001.
- Vahid. *Bazı İstilahat-ı Mühimme-i Sanayiye Hakkında Mütalaat*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331.
- Ziya Gökalp. *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Serdengeçti, 1961.
- Ziya Gökalp. *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1918.



Osmanlı Türkiye'sinde Yayınlanmış Bir Çiftçilik Dergisi: *Felâhat* (1913-1919)

A Farming Journal Published in Ottoman Türkiye: *Felâhat* (1913-1919)

Özlem Yüksel¹ 



¹Dr. Öğretim Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Veteriner Fakültesi, Temel Bilimler Bölümü, Veterinerlik Hekimliği Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı, Sivas, Türkiye

ORCID: Ö.Y. 0000-0003-0635-3256

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Özlem Yüksel,

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Veteriner Fakültesi, Temel Bilimler Bölümü, Veterinerlik Hekimliği Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı, Sivas, Türkiye
E-posta/E-mail: ozlemdogan20@gmail.com

Başvuru/Submitted: 14.10.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:

04.11.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:

22.11.2022

Kabul/Accepted: 25.11.2022

Online yayın/Published online: 06.01.2022

Atıf/Citation: Yüksel, Özlem. "Osmanlı Türkiye'sinde Yayınlanmış Bir Çiftçilik Dergisi: *Felâhat* (1913-1919)." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 1 (2023): 165-197.
<https://doi.org/10.26650/oba.1189043>

Öz

Bu çalışmada, ziraat, veteriner hekimliği, sanayi ve ticaret gibi alanlara yönelik konuları içeren *Felâhat* adlı süreli yayın incelenmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, dergi Mart 1913 - Şubat 1919 tarihleri arasında 15 günde bir yayımlanmıştır. Bu süreçte derginin 67 nüshası basılmıştır. Dergi, 33'üncü sayıya kadar 15 günde bir düzenli aralıklarla basılırken, devamındaki nüshalarda bu düzeni sağlayamamıştır. *Felâhat*'ın yayım hayatı boyunca sahibi ve başmuharriri Sebuh İstepenyan olup ilk üç senenin sorumlu müdürü Ahmed Talat, dördüncü ve beşinci senenin sorumlu müdürü ise Leon'dur. Derginin yayımlanma amacı, ilk sayıdaki "İki söz" ve "Mesleğimiz" başlıkları altında aktarılmıştır. Dergi, çiftçilere ziraat ile ilgili bilgileri sade bir dille aktarmanın yanı sıra modern ziraat yöntemleriyle toprağın işlenmesini ve ülke ziraatının kalkındırılmasını hedeflemiştir. *Felâhat*'ın (1913-1919) sayılarında, tavukçuluk, tarla ve bahçe bitkileri, tarım aletleri, hayvan ırkları, bitki ve hayvan hastalıklarının teşhis-tedavi yöntemleri, ormancılık, çiftçilik, sanayi, ziraat, madenler, ticaret, ve arıcılık konusundaki yazılar yanında, dünyadan ve Osmanlı dünyasından bilim haberlerine, reklam, resim, tefrika ve duyurulara da yer verilmiştir. Çalışmada, *Felâhat* adlı derginin yayım hayatı ve ele aldığı konu başlıklarıyla ilgili bilgiler aktarıldıktan sonra, derginin içindekiler listesi sunulmuştur.

Anahtar sözcükler: *Felâhat*, Çiftçilik, Hayvancılık, Süreli yayım, Veteriner hekimliği tarihi, Ziraat, Türkiye

ABSTRACT

This study investigates the content of the journal *Felâhat* [Farming] that treated subjects such as agriculture, veterinary medicine, industry, and trade. The journal was published every 15 days between March 1913-February 1919, a total of 67 issues, with issues published irregularly following issue No. 33. The *baş muharrir* [publisher and editor-in-chief] of *Felâhat* was Sebuh İstepenyan, and its *müdür* [director] for the first three years was Ahmed Talat, followed by Leon for its fourth and fifth years. As revealed in the first issue, the journal aimed to convey technical information to farmers in a plain language,



to introduce modern methods of soil cultivation, and to help develop the country's agricultural products. *Felâhat* included articles on poultry breeding, field and horticultural crops, agricultural tools, animal breeds, diagnosis and treatment methods for plant and animal diseases, forestry, farming, industry, agriculture, minerals, trade, and apiculture, as well as news on science and techniques from the world and the Ottoman Empire, advertisements, illustrations, serialized texts, and announcements. This article will first introduce the journal's publication process then analyzes its content by providing a list of the articles the journal published.

Keywords: *Felâhat*, Animal husbandry, Farming, agriculture, History of veterinary medicine, Periodicals, Turkey

Extended Abstract

Agricultural journals in Ottoman Turkey began being published in the late 19th century, with the number of publications gradually increasing in the years that followed. The first journal in the field of agriculture treating veterinary medicine as well, was *Vasıta-ı Servet* published by Mehmet Ali Bey and his colleagues in 1880. It was followed by *Ziraat Gazetesi* published by Salim Bey in 1881. Among later periodicals was the journal *Felâhat* [Farming], which provided information on agriculture, veterinary medicine, industry, and trade.

No detailed research has been conducted on *Felâhat*; however, its dates of publication, aim and number of published issues are known. Copies of *Felâhat* are found in libraries in Ankara, Erzurum, and Istanbul, with this study benefitting from the issues stored in the Hakkı Tarık Us Collection of Beyazıt State Library, Istanbul.

Felâhat was published in Istanbul every 15 days between March 28, 1913-February 1919 for a total of 67 issues, with issues being published less regularly after issue #33. The *baş moharrir* [publisher and editor-in-chief] of *Felâhat* was Sebuh İstepenyan, and its *müdür* [director] for the first three years was Ahmed Talat, followed by Leon as its director for the fourth and fifth years.

Felâhat was an illustrated journal published in two columns in the dimensions of 20x27.5 cm. The subscription fee for the first two years was 15 kuruş for six months and 30 kuruş for a year, while the third year saw the annual subscription reduced to 10 kuruş and the fourth year raised to 20 kuruş. *Felâhat* was printed in the publishing houses *Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı* and *Matbaa-i Orhaniye*.

The front cover of the first issue bore the names of the *muharrir* [editors] for agriculture and its sub-branches, industry and trade, veterinary sciences as well as the institutions where they worked. The editors included experts and administrators working in Ottoman state institutions based in İstanbul, İzmir, İzmit, Kastamonu, Thessalonica, and Skopje such as the

Halkalı School of Agriculture in Istanbul, the School of Farming in Skopje, and the School of Horticulture and Viticulture in İzmir to name a few. Two editors were from Egypt, and one was an agricultural engineer at the British engineering company John Fowler & Co.

The purpose of publishing the journal was revealed in the first issue, under the titles of “Preface” and “Our Job.” The journal aimed to enlighten farmers through articles prepared by experts using a plain language to help farmers get acquainted with modern agricultural methods and soil cultivation, as well as to develop the country’s agricultural production. *Felâhat*’s issues included articles on poultry, field and horticultural crops, agricultural tools, animal breeds, diagnosis and treatment methods for plant and animal diseases, forestry, farming, industry, agriculture, minerals, trade, and apiculture. The journal also informed its readers about new scientific and technical developments from the world and the Ottoman Empire and published advertisements, illustrations, serialized texts, and announcements. The articles published in the journal covered a wide range of topics under various subjects such as agriculture, agriculture and animal husbandry in the Ottoman Empire and various countries, pest control, forests, and water wells. In this respect, the journal showed similarities to the other agricultural journals of the period in terms of both the purpose of publication and the wide range of covered topics. Information regarding the end of its publication life is unknown.

Most of the articles bore their respective authors’ names, and while full names were given in the first two years, they were mostly abbreviated in the following period. The most prolific authors were Sina Kerim Istepenyay (The Director of the Kastamonu School of Farming), İhsan (Director of the Seydi Köy School of Viticulture and Horticulture at İzmir), Abdülhakim Hares, and Feridun. The affiliations of the two latter authors are unknown.

In conclusion, *Felâhat* was published in line with the aims stated in its first issue, such as making the readership aware of new developments and improvements in agriculture, and the publishers attempted to follow the progress in industry, trade, and veterinary medicine and to convey to farmers the modern agricultural methods using a plain language with the help of experts.

Giriş

Türkiye’de ziraatı konu edinen dergiler on dokuzuncu yüzyılın sonuna doğru yayımlanmaya başlamıştır. Takip eden yıllarda, Osmanlı Devletinin iktisadi yapısında önemli bir yere sahip olan ziraat alanıyla ilgili yayınların sayısında artış gözlenmiştir.¹ Ziraat ve veteriner hekimliği alanında Türkiye’de yayımlanan ilk dergi, 1880 yılında Mehmet Ali Bey ve arkadaşları tarafından çıkarılan *Vasita-ı Servet*’tir.² Osmanlı’da yayımlanan ikinci ziraat dergisi ise Salim Bey tarafından 1881 yılında yayımlanan *Ziraat Gazetesi*’dir.³ Bu dönem süreli yayınlarından biri de ziraat, veteriner hekimliği, sanayi ve ticaret konularıyla ilgili bilgiler aktaran *Felâhat* isimli dergidir.

Felâhat kelimesinin aslının “Filâhat” olduğu ve “ekincilik, çiftçilik” anlamına geldiği, kavramla eş anlamlı kelimelerin ise “harâset” ve “zirâat” sözcükleri olduğu ifade edilmektedir.⁴ Bu kelimeyi içeren *Kitâbü'l-Felâhat* (Çiftçilik Kitabı) başlığının tarım konularını içeren yazmalara verilen bir isim olduğu ve bu kitaplarda bitki yetiştirme, aşılama, budama, bakım, toprağın özellikleri gibi konuların yer aldığı ve çiftçilik için gerekli olan bilgilerin aktarıldığı belirtilmektedir.⁵

Süreli yayınları içeren çalışmalarda,⁶ *Felâhat*’ın yayımlandığı tarih, yayın amacı veya yayımlanan sayı bilgilerini içeren verilere yer verilmesine karşın dergi ile ilgili kapsamlı bir çalışmaya ulaşılamamıştır. Dergi ile ilgili yapılan taramalar sonucunda *Felâhat*’ın Ankara, Erzurum ve İstanbul kütüphanelerindeki nüshaları belirlenmiştir.⁷ Çalışmada, Beyazıt Devlet

- 1 *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (İstanbul: Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi / Devlet Basımevi, 1938), 11; Kenan Demir, “Osmanlı’da Ziraat Dergiciliğine Bir Bakış (1880- 1923),” *Turkish Studies* 9, 8 (2014), 387; Kenan Demir, “Osmanlı Ziraat Dergilerinden Bir Örnek: Ekinci,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19, 1 (2017), 55.
- 2 Ferruh Dinçer, “Türkiye’de Veterinerlik ve Tarım Alanında İlk Süreli Yayın ‘Vasita-i Servet’ Üzerinde Bir İnceleme,” *Fırat Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi* 3, 1 (1976), 66-68.
- 3 Demir, “Osmanlı’da Ziraat,” 387; Demir, “Osmanlı Ziraat Dergilerinden,” 55; Sevtap Kadioğlu, “Ziraat ve Sınat Tercüme-i Fünun Odaları Mecmuası Üzerine Bir İnceleme,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5, 2 (2004), 40.
- 4 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2015), 292, 306, 376.
- 5 Ayfer Aytaç, “16. Yüzyıla Ait Bir Tarım Metni: Kitâbü'l-Felâhat,” *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13, 23 (2012), 200.
- 6 “Meşrutiyet’in İlanından Beri Türkiye’de Neşr Olunmuş Gazete ve Mecmualar,” *Ayın Tarihi* 17, 53 (1928), 3643; Ahmet Ali Gazel ve Şaban Ortak, “İkinci Meşrutiyet’ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908-1927),” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7, 1 (2006), 238; Demir, “Osmanlı’da Ziraat,” 391; Demir, “Osmanlı Ziraat Dergilerinden,” 58; Görkem Can Aybaşı, “Resimli Ziraat Gazetesi’nin Tasnifi (1905-1906)” (Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, 2020), 8.
- 7 Milli Kütüphane: Demirbaş No. 1956 SB 233 [Sayılar, 1329: 1-23; 1330: 24-34]; Türk Tarih Kurumu: Demirbaş No. S031245 [Sayılar, 1329-1330: 1-24]; Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Salonu Basma ve Yazma Nadir Eserler Bölümü: Demirbaş No. S94254, Arşiv No. S-301/SÖ [Sayılar, 1329: 1-23; 1330: 24-34; 1331: 37-40; 1333: 41-44]; Atatürk Kitaplığı: Demirbaş No. O/463-5 [Sayılar, 1329-1918: 1-2, 4-10, 12-13, 37-39, 66]; Beyazıt Devlet Kütüphanesi Hakkı Tarık Us Süreli Yayınlar Kataloğu: Demirbaş No. 0885 [Sayılar, I-V: 1-67 (15 Mart 1329- Şubat 1919)].

Kütüphanesi Hakkı Tarık Us Süreli Yayınlar Kataloğunda 0885 demirbaş numarası ile yer alan 67 sayılı arşivden yararlanılmış, *Felâhat*'ın içeriği, yayın süreci ve nüshalarının bibliyografik özellikleri incelenmiştir.

Felâhat'ın yayın hayatı

Felâhat 1329 (1913) -1919 yılları arasında 15 günde bir yayımlanan *Ziraî, Baytarî, Sınâî ve Ticârî Mecmûa* olarak adlandırılmış bir dergidir. Derginin ilk sayısı 15 Mart 1329 (28 Mart 1913) tarihli, son sayısı ise Şubat 1919 tarihli olup bahsedilen tarihler arasında derginin yayımlanan nüsha sayısı ise 67'dir.

Süreli yayının ilk sayısının ön dış kapağında, dergi editörleri uzmanlık konularına göre sınıflandırılmıştır: *Zirâat ile Şuabâtı Muharrirleri, Ticâret ve Sanâyi'î Muharrirleri, Baytar Muharrirleri, Ormancılık Muharriri, Hukuk Muharriri* gibi alana yönelik sınıflama yapılmış, muharrirler ve çalıştığı kurumlar bu bölümler altında sunulmuştur (Resim 1a ve Resim 1b).



Resim 1a. *Felâhat* dergisinin ilk sayısının (28 Mart 1913) kapak sayfası (Beyazıt Devlet Kütüphanesi Hakkı Tarık Us Koleksiyonu)

Felâhat

Ziraî, Baytarî, Sinâî ve Ticârî Mecmûa

Numro 1

Sahib-i İmtiyaz ve Sermuharriri

Birinci sene

Nüshası 40 para

Sebuh İstepenyan

Nüshası 40 para

Zirâat ile Şuabâtı Muharrirleri; *İhsan:* İzmirde Seydi Köy Bağcılık ve Bağçevanlık Mekteb Müdürü; *Agob Sinanyan:* İzmit Zirâat Me'mûru; *Behram Vehbi:* Mısırdâ Memleket Hara Zirâati Müdavimlerinden; *Tahsin:* Sütçülük Mekteb Müdürü; *Süreyya:* Halkalı Zirâat Mektebi Alisi Muallimlerinden; *Hasan Basri:* Şehr-emâneti Fenn Me'mûru; *Hikmet:* Selanik Sâbık Zirâat Me'mûru; *Sina Kerim İstepenyan:* Kastamonu Çiftlik Mekteb Müdürü; *Tal'at:* Mısırdâ Çiftlik Nazırı; *Arbiyan:* İzmirde Çiftlik Müdürü; *Ali Rıza:* İzmirde Seydi Köy Bağcılık ve Bağçevanlık Mekteb Müdür Muavini; *Faik:* Zirâat Müfettiş Umumilerinden; *Kalfayan:* Zirâat Nezâreti Fenn Şubesi Müdür Muavini ve Halkalı Zirâat Mektebi Alisi Muallimlerinden; *Karekin Deveciyan:* Balıkhane Merkez Müdürü; *Kiryaku:* Zirâat Nezâreti Kimyageri; *Kimon:* Halkalı Zirâat Mektebi Alisi Muallimlerinden; *Lütfî Arif:* Versail Bağçevanlık Mekteb Muallimlerinden; *Leo Polipis:* Con Fovler ve Şürekâsı [John Fowler & Co.] Zirâat Mühendisi; *Mustafa Sebat:* Üsküb Sâbık Çiftlik Mekteb Müdürü; *Mihalaki:* Mısırdâ Memleket Hara Zirâati Müdavimlerinden; *Nebil:* Darbhane Kimyageri; *Nureddin:* Kimyager; *Haik Mardikyan:* İzmirde Hususi Zirâat Muallimi

Ticâret ve Sanâyi' Muharrirleri; *Arşak Sihçusiyân:* Ticâret Mekteb Alisi Muallimlerinden; *Alber Barzilai:* Ticâret Mekteb Alisi Muallimlerinden; *Serkis Nihad:* Ticâret Mekteb Alisi Muallimlerinden; *Yorvanat Zaki:* Ticâretten

Baytar Muharrirleri; *Simon Küçükyan:* Baytar Mektebi Alisi Müdür Sanisi; *Osman Nuri:* Bakteriyolog; *Karekin Arsiyan:* Tophane Mezbahaları Baytarı; *Yorke:* Baytar Mektebi Alisi Muallimlerinden

Ormanlık Muharriri; *Asaf Cemal:* Orman Mekteb-i Alisi Muallimlerinden; *Hrant Danzıkyan:* Orman Mekteb-i Alisi Muallimlerinden

Hukuk Muharriri; *Sebuh Navasarinyan:* Davâ vekili

Mündericat: İfâde-i Mahsûsa: İki söz; Mesleğimiz; Şerâit-i iştirâk
Âlem-i Haşerât: Malumat-ı umumîyye
Ormanlık: Sent kâzib
Zirâat-i Umûmîyye: Zirâat-ı yâbise
Çiçekçilik: San'at-ı tezyîn

İdarehanesi: Şimdilik Bâb-ı Âli karşısında 73 numarolu Kâinat Kütüphanesidir.
Mektub adresi: Dersaadet Merkez Postanesi 41 numarolu posta kutusu.
İstanbul 15 Mart 1329

Resim 1b. *Felâhat* dergisinin ilk sayı kapak sayfasının Latin harfleriyle çevirisi

Felâhat'ın ilk senesine ait 24 sayının ön dış kapağında derginin ismi, dergiye ait bilgiler, özlü sözler, editörlerin isim ve görevlerini içeren bölüm ile derginin içindekiler bilgisi yer alırken, ikinci sene 25'inci sayıdan itibaren editörlerin bölüm ve görevleri kaldırılmış, içindekiler bölümü genişletilmiştir. Üçüncü senenin 36'nı sayısının kapak sayfasında ise "Felâhat Koleksiyonları" başlığı altında birinci ve ikinci sene ile ilgili açıklamalar verilmiştir. Derginin 37-50'nci sayıların kapaklarında, incelenen konulara, şahıslara ya da dönemin önemli konu ve kişilerine ait resimlere yer verilmiştir. Dördüncü senenin 51-52'nci sayısından itibaren dergi bilgileri ve içindekiler bölümü, ön ve arka kapak yerine iç kapak üzerinde sunulmuştur.



Resim 2. *Felâhat* dergisinin kapak sayfalarından örnekler:
İkinci Sene No. 36, 1 Kanun-i sâni 1330 / 14 Ocak 1915 (solda) ve
Üçüncü Sene No. 37, 1 Mart 1331 / 14 Mart 1915 (sağda)
(Beyazıt Devlet Kütüphanesi Hakkı Tarık Us Koleksiyonu)

Felâhat'ın birinci senesini 15 Mart 1329-1 Mart 1330 (28 Mart 1913-14 Mart 1914) tarihleri arasında 15 günde bir yayımlanan 24 sayı oluşturmaktadır. Dergi ön dış kapağında yer alan bilgilere göre 15 Mart 1330-1 Kânûn-ı sâni 1330 (28 Mart 1914-14 Ocak 1915) tarihleri arası ise ikinci sene olarak ifade edilmiş ve bu dönemde 25-36'ncı sayı aralığındaki nüshalar yayımlanmıştır. Bu sayıların 25-33'üncü nüshaları 15 günde bir yayımlanmıştır.

İkinci sene, 34'üncü sayının 1 Ağustos 1330 (14 Ağustos 1914), 35'inci sayının 15 Teşrîn-i sâni 1330 (28 Kasım 1914) ve 36'ncı sayımında 1 Kânûn-ı sâni 1330 (14 Ocak 1915) tarihinde basıldığı belirlenmiştir.

Üçüncü sene olarak belirtilen dönem 1 Mart 1331-1 Haziran 1331 (14 Mart 1915-14 Haziran 1915) tarihleri arasını kapsamaktadır. Belirtilen aralıkta derginin ayda bir yayımlanacağı ifade edilse de, ancak dört sayı yayımlanabilmiştir. *Felâhat*'ın dördüncü yayım senesi 15 Mart 1333 (15 Mart 1917)-Kânûn-ı sâni/Şubat 1917 tarihleri arası olup, derginin bu döneminde 41-58'inci sayıları yayımlanmıştır. Bu nüshalardan 41-42, 43-44, 45-46, 47-48, 49-50 ve 51-52'nci sayılar birlikte verilmiş ve 'yarım aylık' mecmua olarak belirtilmiştir. Derginin 53-54, 55-56, 57-58'inci sayılarının kapak bilgilerinde yayım aralığı ile bilgi verilmemesine karşın aynı nüshada farklı iki ay ismi kullanılarak yayımlandığı belirlenmiştir. Dördüncü senenin 41-42'nci sayısının basımı *Aydın Vilayeti incir zirâat ve ticâretine da'ir nüsha-i mahsûsa*, 43-44'üncü sayı *Çekirge mücadelesine aid nüsha-i mahsusa*, 45-46'ncı sayı *Traktör yani motorlu pulluğa aid nüsha-i mahsûsa* ve 49-50'nci sayı ise *Memâlik-i Osmâniyye'de Sanayî-i Sükkeriyye da'ir nüsha-i mahsusa* şeklinde konulara özel başlık ve içerikle gerçekleşmiştir. Derginin beşinci senesi, Mart/Nisan 1918-Şubat 1919 tarihlerini kapsamaktadır. Bu dönem 59-67'nci sayıları içermekte olup, 59-60 ile 61-62'nci sayılar aynı nüshada ve iki aylık olarak, 63, 64, 65 ve 67'nci sayılar aylık olarak, 66'ncı sayı ise iki aylık olarak basılmıştır.

Felâhat'ın 24, 36, 57-58 ve 67 numaralı nüshalarında fihrist bölümü yer almıştır. Dergi, resimli ve iki sütün halinde yayınlanmış olup, sayfa numaraları her sayı ve yeni yayım senesinde birbirinin devamı şeklinde verilmiştir. Derginin boyutları ise 20x27,5 cm'dir.

Felâhat'ın birinci sene nüshası 40 paraya, altı aylığı 15 kuruşa, seneliği ise 30 kuruşa satılmıştır. Derginin ikinci sene nüsha satış fiyatları birinci sene ile aynı kalmışken üçüncü sene basım giderleri için okurlardan nüshası 40 para olmak üzere senelik 10 kuruş ücret alınmıştır. Dördüncü yayım senesinde 41-50'nci sayılara kadar nüshası iki kuruşa satılmış, senelik abonmanı 20 kuruş olarak belirlenmiştir. Derginin 50-58'inci sayıları ve beşinci sene basım giderleri ile ilgili bilgilere kapak sayfasında yer verilmemiştir. İlk üç senelik yayım sürecinde sorumlu müdür Ahmed Talat iken dördüncü ve beşinci senenin sorumlu müdürü Leon'dur. Derginin yayım hayatı boyunca sahibi ve başyazarı ise Sebuğ İstepenyanlır. *Felâhat*'ın sayıları sırasıyla Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı ile Matbaa-i Orhaniye'de basılmıştır.

Felâhat'ın yayımlanma amacı ilk sayının 'İfâde-i Mahsûsa' ana başlığı altında yer alan *İki Söz* ve *Mesleğimiz* başlıkları altında açıklanmıştır. *İki Söz* başlığı altındaki imzasız metinde ülkenin yapısının çiftçiliğe yönelik olduğu ve çiftçiliğin geleneksel yöntemlerle gerçekleştirildiği ifade edilmiştir. Avrupa ve Amerika'da uygulanan bilimsel yöntemlerin

ülke çiftçiliğine uyarlanması gerektiği, ziraata hizmet etmenin vatana hizmet etmek anlamına geldiği belirtilmiştir. Bu nedenle ziraatın bilimsel usullerle geliştirilmesi ve halkın bu konuda bilinçlendirilmesi gereklidir. Vatanını seven her Osmanlının, ziraatı sevmesi ve hizmet etmesi gerektiği özellikle vurgulanmıştır. Dolayısıyla dergi, halkı bilgilendirmek ve ziraat bilimsel usuller esasına göre şekillendirmek amacıyla ve alanında uzman kişilerin sade bir dille kaleme aldığı makaleleri içerecek biçimde yayıma hazırlanmıştır (Bkz. Ek 1).⁸

Mesleğimiz başlıklı imzasız metinde dergide ziraat ve ziraatla ilgili birçok konunun yanı sıra veteriner hekimlik, sanayi, ticaret ile ilgili konuların alanında uzman olan kişilerce ele alınacağı belirtilmiştir. Hukuki konular ve bahsi geçen alanlarla ilgili okurlardan gelecek sorulara uzmanlar tarafından cevap verilecektir (Bkz. Ek 2).⁹ Ayrıca *Mesleğimiz ve Şerâit-i İştirak* başlıkları altında dergi ödemelerinin peşin alınacağı belirtilmiştir. Yine *Şerâit-i İştirak* başlığı altında İstanbul ve taşradaki aboneler için senelik aidatın 30 kuruş, altı aylığının ise 15 kuruş olduğu belirtilmiştir. Dergi ücreti, tüm okulların öğretmen ve öğrencilerine senelik 20 kuruş, altı aylığı ise 10 kuruş olarak belirlenmiştir. Yurtdışı abonelik bedeli senelik 10 Frank olarak belirlenmişken altı aylık ödemenin olmadığı belirtilmiştir. Ödemelerin zamanında yapılmaması durumunda derginin yayımlanmasında sorunlar yaşanacağından, okurların ödemelerini zamanında yapması istenmiştir.

***Felâhat*'ın içeriği**

‘İfâde-i Mahsûsâ’ bölümünde: derginin çıkarılış amacı, birkaç söz, yeni yayın yılı ile ilgili bilgiler aktarılmıştır (Bkz. Ek 3).

‘Fenn-i baytari’ başlığı altında verilen metinler ağırlıklı olarak ahır hijyeni, parazitler hastalıklar ve beygirlerin hastalıklarına yönelik olsa da, köpek, koyun gibi hayvanlarla ilgili metinler de mevcuttur. ‘Hayvanat-ı Ehliyye’ kısmında hayvanların beslenmesi, ıslahı ile ilgili konular yanında beygir, koyun, keçi gibi hayvan türlerinden örnekler sunulmuştur. ‘Arıcılık’ bölümünde, kovanlara yönelik bilgiler üzerine yoğunlaşmıştır. ‘Tavukçuluk’ ana başlığı altında tavukların beslenmesi, tavuk ırkları ve yumurtalar ile ilgili konular ele alınmıştır (Bkz. Ek 3).

‘Ormancılık’ başlığı altında: Halep çamı, Akasya ve Kavak ağaçları, iktisat, Trakya ve Rusya ormanları, orman yetiştiriciliği ve ormanla ilgili atasözlerine yer verilmiştir. ‘Çiçekçilik’ bölümünde gül yetiştiriciliği ve süsleme sanatı ile ilgili bilgiler sunulmuştur. Ayrıca ‘gülcülük’ başlığı altında da güllerin yetiştirilmesi ve hastalıkları hakkında bilgiler aktarılmıştır. ‘Meyvecilik’ bölümünde: Armut, ceviz, fındık, fıstık, ayva ve kayısı ağaçları ile ilgili bilgiler, Amerika’da İzmir incirleri, Aydın ilinde incir ticareti gibi başlıklar yer almıştır.

8 “İfâde-i Mahsûsâ-İki söz,” *Felâhat* 1, 1 (1329), a-2.

9 “İfâde-i Mahsûsâ-Mesleğimiz,” *Felâhat* 1, 1 (1329), 2-3.

'Sebzeçilik' kısmında: Sebze yetiştiriciliği, havuç, şalgam, turp, salatalık, fasulye, patates, yer elması, pancar, bakla, bezelye, marul gibi sebzeler hakkında bilgiler aktarılmıştır (Bkz. Ek 3).

'Âlem-i haşerât' kısmında böceklerin tarifi, faydaları, taksimi, mısır-pamuk haşeratları, zeytin sineği, incir sineği, çekirge, lahana kurdu ve hanım böceği gibi konular ele alınmıştır (Bkz. Ek 3).

Dergide, 'Zirâat' temalı birçok alt başlık kullanılmıştır. Bunlardan biri olan 'Zirâat-ı Umûmiyye' başlığı altında farklı ziraat teknikleri, hububattan faydalanma, afyon ürününü yağmurdan koruma, pamuk ziraatı gibi konular hakkında bilgi verilmiştir. 'Zirâat-ı Hususiyye' bölümünde ise kahve ağacı, Çin fasulyesi, şeker pancarı, buğday yetiştiriciliği gibi konular ele alınmıştır. Ayrıca, 'Sanâyi'-i Nefise' başlığı altında zirâat ile ilgili resimler; 'Sanâyi'-i Zirâiyye' başlığı altında sütçülük, pastırmacılık ve leblebi; 'Zirâat Makineleri' ve 'Alat-ı Zirâat' başlıkları altında pulluklar, ziraatta kullanılan aletler; 'İktisad-i Zir' ai' de başlığı altında çekirdeksiz kuru üzüm, ziraat de makinelerin önemi, Amerika ve Irak'taki iskân meselesi; 'Usul-i Muhasebe-i Zirâiyye' başlığı altında ithalat ve ihracatın teftişi ile 'İstişâre-i Zirâiyye' başlığı altında ise Amasya'da servet, fındık ziraatı, sümüklü böceklerin itlafı, yoncanın hayvanlardaki etkisi, ziraatın ve hayvanların ıslahı, gübre, tavuk yemleri ve kısa fenni suallere ilişkin metinlere yer verilmiştir (Bkz. Ek 3).

'Ticaret-i Umûmiyye' başlığı altında ticaretin kaynakları, tiftik keçisi ve tiftik ticareti, İstanbul Ticaret Odası, limanlar, yumurta, haberleşme, panayırlar, Rus ticaret komitesi, kuş tüyü, deve kuşu ve incir gibi konular ele alınmıştır (Bkz. Ek 3).

'Sanâyi'-i Umûmiyye' başlığı altında halıcılık, madenler, fabrikalar, söğütlerin yetiştirilmesi; 'İska-i Tefcîr' bölümünde artezyen kuyuları ve su tulumbaları; 'Piyasa' başlığı altında pamuk piyasası bilgileri aktarılmıştır (Bkz. Ek 3)

'Binbir Çiçek Koleksiyonu' başlığı altında; güncel konular, dünyadan ve Osmanlıdan çeşitli konular hakkında haberler, hayvanların hastalıkları ve tedavileri, sergi ve müsabakalar, yumurtacılık, güllerin bakımı, patates, farklı ülkelerdeki ziraat okulları, Panama Kanalı, kuluçka makinesi, dünyanın şeker üretimi gibi konular yer almıştır (Bkz. Ek 3).

'Muhâbere Mektupları' bölümünde; yurtdışından haberler ve raporlar, Macaristan ve Mezohegyes Çiftliği konularının yanı sıra Aydın Vilayetindeki çekirge istilasası ve mücadelesi ile portakal, hurma ziraatı, harman makineleri, zirai ürün hasılatları, tarım ürünleri haşereleri, Antep Sancağı ile ülke içinden ve dışından haberleri aktaran bilgilendirici yazılara yer verilmiştir (Bkz. Ek 3).

'İstatistik' başlığı altında dünyanın tütün tüketimi, İzmir zeytin hasılatı, Sicilya badem hasılatı, Dünyanın buğday hasılatı, Amerika bankaları, Makedonya tütün ticareti, fındık-

şeker-afyon-kahve-un-arpa-buğday hasılatı, zirai sendikalar, başlıca memleketlerin ziraatları, tiftik-yün gibi konulara ait bilgi verilmiştir (Bkz. Ek 3).

‘Makale-i Mâhsusa’ bölümünde süt ve süt ürünleri, ziraat, acı çiğdem, Irak ve Irak’ın önemi, Konya Ovası, Virjil, Çiftçi Halil Dayı, çekirge afatı, pamuk ziraatı, maliye, bütçe, ziraatta faydalı kuşlar, şeker pancarı ziraatı, kenevir, nehirlerimiz gibi konular aktarılmıştır. ‘Havadis’ başlığı altında tayin, atama, terfiler ve verilen rütbelere, Osmanlı İtibar Bankası, Keçiörlü kükürt fabrikası, Fırat Köprüsü, Mısırdaki ziraat gibi hem ülke içinde hem de ülke dışında şekillenen gelişmeler hakkında bilgi yer almıştır (Bkz. Ek 3).

Birkaç nüshada yer alan başlıklar ve verdiği bilgiler aşağıda özetlenmiştir: ‘Balıkçılık’ta Orkinos balığı, kılıç balığı; ‘Musâhabe’de Evrenin köyü; ‘Çiftçi Takvimi’ ve ‘Çiftçi Muhtırası’ ve ‘Çiftçi Eğlenceleri’ başlıklarında küçük malumatlar; ‘İpek Böcekçiliği’nde: Dut ağaçlarının hastalığı, böceklerin yeni gıdası; ‘Bağcılık’ ve ‘Yeni Bağcılık’ başlıklarında asma ve bağ çubuklarının yetiştiriciliği, hastalıkları; ‘Çayırlarımız’ başlığında çayır yetiştiriciliği; ‘Sütçülük’te peynir mayaları, Frenk yayıkları, süt sağım makineleri; ‘Konservencilik’ başlığı altında kuru meyveler; ‘Kimya-yı zirai’de bakliyat bakterileri, amonyaklı gübreler; ‘Felâhat’ın Tefrikası’nda Halil Hocanın Çiftçiliği; ‘Kavanin-Nizamât’, ‘Pirinç Envâr’ ve ‘Emraz-ı Nebatiyye’ bölümlerinde bitkilerin paraziter hastalıkları, pamuk kurdu, zeytinlere zarar veren böcekler, patatesin ur hastalığı; ‘Hıttâ-i Irakiyye’ başlığı altında Dicle Deltası ve Irak’ın önemi; ‘Sanâyi’-i İstatistik’ başlığı altında dünyadan ve Osmanlı İmparatorluğundan istatistik bilgileri aktarılmıştır (Bkz. Ek 3).

Dergide yer alan reklamlar ön iç kapak ile arka kapağın iç ve dış kısmında yoğunlaşmıştır. Tanıtımlar özellikle ziraata yönelik alet ve ekipmanlarla ilgili olmakla birlikte zirai ilaç, ziraatla ilgili şirket (John Fowler & Co., Mısır Teşebbüsât-ı Ticariye Anonim Şirketi gibi), gazete, dergi ve kitap reklamlarına da yer verilmiştir. ‘Felâhat’ başlığı altında dergiye gelen yazılara cevaplar, yayınlanan metinler ile ilgili açıklama/düzeltilme/eleştirme/rica/öneri, dergiye abonelik ve yayım süreci ile ilgili bilgiler aktarılmıştır. İlaveten derginin birkaç nüshasında yer alan ve kısa notlardan oluşan metinleri içeren *Hamiş, Cevaplar, Teşekkür, Bir mektup, Tevhîhât, Hülâsa, Teshih, İhtar-ı mühim, Güncelerimize kıymetli nasihatlar, İttizar, Açık muhabere, Duyun-i Umûmiyye-i Osmâniyye başlıkları*’nda ise genel olarak yayımlanması planlanan nüshalar, yayımlanmış metinlerle ilgili düzeltmeler, uyarı, eleştirme ve Osmanlı İmparatorluğundan haberler yer almaktadır.

Dergide, ziraat alet ve ekipmanları, sergiler, kahve-çam-söğüt ağacı, at-koyun-tavuk ırkları, böcek, şahıs, bitki, okul veya kurum resimleri gibi birçok görsele de yer verilmiştir.

Tartışma ve Sonuç

Felâhat dergisinin kapak sayfasında aktarıldığı üzere dergide, ziraat, veteriner hekimlik, sanayi ve ticaret ile ilgili birçok konuya yer verilmiş, ülke ekonomisi ve çiftçilik için gerekli

olabileceği düşünülen her bilgi aktarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca, bilimsel yazıların yanı sıra dünyadan ve Osmanlı İmparatorluğundan haberler, gelişmeler, çiftçiyi ilgilendiren ilan ve bilgilere ek olarak hikâyeler, farklı dergi ve kitapların tanıtımları da yapılarak, çiftçiler için gerekli olan ya da olabileceği düşünülen konular her yönüyle değerlendirilmiş ve derginin sayıları bu çerçevede şekillendirilmeye çalışılmıştır.

Felâhat'ın ilk sayısındaki *İki söz* başlıklı metinde ziraatın ülke ekonomisi ve geleceği için önemi vurgulanarak, bilimin ışığında yapılacak bilinçli ziraatın toprağın değerlendirilmesindeki önemine dikkat çekilmiştir. Ayrıca, sade bir dilin kullanılması tercihi derginin çıkarılış amaçlarından olan halkı bilgilendirmek, okuyucu kitlesini arttırmak, çiftçiliği geliştirilmek ve beraberinde vatani kalkındırmak hedeflerini desteklemektedir.

Dergide yayımlanan, 'Halil Hocanın Çiftçiliği' ve 'Tavukçuluk Sanatı' gibi tefrikalarda yer alan konuların çiftçilik ve yetiştiricilik üzerine bilgiler aktarması, derginin yayın amacı olan 'çiftçinin kullanabileceği bilgiler' ile donatılmaya çalışıldığı hem de dönemin özelliği olan tefrika¹⁰ usulünün zirai bilgilerin aktarılmasına hizmet amacıyla kullanıldığını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca, bölüm tasnifi ve bölüm yazar belirterek kaynak gösterilmesi, metinlerin uzman kişiler tarafından kaleme alınması, derginin çiftçilere ve ülke ekonomisine yönelik bilinçli ve özenli tavrının birer göstergesidir.

Felâhat'ın çıkarılış amacının aktarıldığı *Mesleğimiz* başlığı altında, *Gazetemiz Fenn-i baytariyyeden dahi bahs idecektir* ifadesi yer almaktadır. Dergide ziraat ile ilgili konular yoğunlukta olmasına karşın; *Fenn-i baytari*, *Hayvan-ı ehliyye*, *Arıcılık* ve *Tavukçuluk* gibi veteriner hekimliğine ait veya yan dallarıyla ilgili konuları işleme ve bu alandaki yazar grubunu uzman kişilerden oluşturması veteriner hekimliği tarihi açısından önemlidir. Dergide yayımlanan yazılar Osmanlı İmparatorluğundaki ve çeşitli ülkelerdeki ziraat, tarım ve hayvancılığın yanı sıra böceklerle mücadele, ormanlar, su kuyuları gibi çok geniş konuları kapsar. Bu yönüyle dönem itibarıyla yayımlanan ziraat dergileriyle hem yayınlanma amacı hem de konu yelpazesi açısından örtüşmektedir.¹¹

Derginin yayım hayatının sonlandırılmasına ilişkin gerekçe belirlenememiştir. Türkiye'de mesleki dergilerin bir kısmının şahıslar tarafından çıkarılması¹² ve dolayısıyla finansal kaynağın büyük bir bölümünü abone ücretlerinin oluşturması göz önüne alındığında zamanında ödenmeyen abonelik bedellerinin *Felâhat*'ın basım sürecini zorlaştırdığı ileri sürülebilir.

10 Selçuk Çıkla, "Tanzimat'tan Günümüze Gazete-Edebiyat İlişkisi," *Türkbilgi/Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 18 (2009), 34-63.

11 Sevtap Kadioğlu, "Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi Mecmuası Üzerine Bir İnceleme," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 4, 1 (2002), 100.

12 Feza Günergun, "Darülfünun Fünun (Fen) Fakültesi Mecmuası (1916-1933)," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* (1995), 286; Sevtap Kadioğlu, "Ziraat ve Sinaat," 42.

Sonuç olarak, *Felâhat* dergisi ilk sayısında aktardığı amaçlar doğrultusunda, okurlarının her türlü gelişme ve ilerlemelerden haberdar olması yolunda yayın yapmış, ziraat, sanayi, ticaret ve veteriner hekimliği ile ilgili gelişmeleri takip ederek, bu alanların uzmanları tarafından sade bir dille aktarılmasını sağlamaya çalışmıştır.

Ek 1 / Appendix 1. ‘İki Söz’ başlıklı metnin Latin harfleriyle çevirisi¹³

“Artık herkesin büyükden küçüğe kadar teslim itdiği bir hakikat var ise o da memleketimizin çiftçi memleketi olmasıdır. Fakat teessüf olunurki; henüz çiftçiligimiz hemen hemen Nuh zamanından kalma usuller ile icra idilmekte olup Avrupa ile Amerikayı ihya iden fennî çiftçiliğe pek az aşınayız. “Vatanımızı can-ı gönülden severiz, vatan uğruna feda-i can itmeğe hazırız” diye kopardığımız gürültülerin haddi hesabı yoktur. Anglo Saksonlarda ise böyle gürültüler, böyle patırdılar hiç yoktur. Anglo Saksonlar vatanlarının terakkisini, topraklarının imarında, zirâatlerinin terakkisinde aramaktadırlar. Zaten vatan; toprak demektir. Zirâat ise toprağı binâen aleyh vatanı imar itmek dimekdir. Dimek oluyorki ziraate hidmek vatana hidmetdir. Vatanı hakkıyla seven bir Osmanlı, zirâati sevmelidir. Osmanlılığın istikbali zirâatin terakkisine bağlıdır. Zirâatimizin terakkisi ise fenne bağlıdır. İşte vatan mukaddesimise ciddi bir hizmetde bulunmak için her dürlü fedakârlığı göze alarak “Felâhat” namıyla şu risâlenin neşrine mübaşeret itdik. Gazetemizde kullanacağımız lisan; tâbirat-ı fenniyeden ari gayet sade olacaktır. Yalnız fenn me’ûmlarına aid olan makalât, ısthâlât-ı fenniyye ihtiva idecektir. Biz mizah gazeteleriyle kitablara avuc dolusu ile para veriyoruz. Mizah gazeteleriyle kitabların rağbet bulmaları günden güne adedlerinin tezayüdüyle müsbettir. Kazancımız ne oluyor? Vakit geçirmek. Günün çabuk akşam itmek... Yaz kış kahvehanelerde oturuyoruz. İşimiz gücümüz; büyükden küçüğe kadar, mektepliden köylüye kadar politikacılıktır. Bir köye gittiginizde köylünün sözü ilk suali bilir misiniz ne olacaktır? “Havadis nasıldır” diyerek sizden siyasi âleminden mâ’lûmât isteyecektir. Dünyanın hiçbir noktasında Türkiyemizde olduğu kadar kahvehaneler -daha doğrusu tembelhaneler- yoktur. Dimek oluyorki kahve köşelerinde oturmakdan maksad yine vakit geçirmek, zevk ve sefa itmektir... Şu halde biz vakitlerimizi çabuk geçirmek için her dürlü vasıtalara müracaat idiyoruz. Günün değerli dakikalarını, kıymetli saatlerini kahvehane köşelerinde geçiriyoruz. İşimizi gücümüzü yüz üstü bırakarak vakit öldürmekle uğraşyoruz. Bakınız Franklin ne diyor “Dünyada vakitin ziyâî israfın son derecesidir. Çünkü zâî olan vakit bir daha elde idilemez”. Bu söz cümlemizin kulağına küpe olsun.

Çiftçi, çift ve çubuğunu düşünmüyor. Çiftlik sahibi belki babasından kalma çiftliğinin şimdiye kadar yüzünü bile görmemiştir. Böylece yüzbinlerce dönüm arazisi yüz üstü bırakılarak hiçbir faide hâsıl itmemektedir. Çünkü toprağa karşı muhabbetimiz yoktur.

13 *Felâhat*, Sene 1, Sayı 1, 13 Mart 1329 [28 Mart 1913].

Binâen aleyh vatanımıza karşı olan muhabbetimiz sathidir, havaidir, hiçdir, boşdur. Ah bizim çiftlik sahibleri bir defa İngiliz Lordlarını görse idiler de “Çiftlik Sahibi” ne demek olduğunu anlasalar idi. Lord, bazı kışı kendi çiftliğinde geçirerek çiftliğinde her bir işine kendisi bi'z-zât nezâret ider. Ah bizim çiftçilerimiz bir defa Mısır Fellahlarıyla Türkistan Türkmenlerini görmüş olsalar idi de olvakit çalışmak ne olduğunu anlarlar idi. Dünya üzerinde senenin on iki ayı, gece gündüz -mübâlâgasız olarak söylüyorum- çalışan ve umum dünyaya bir numune imtisâl olacak bir kimse var ise oda Mısır Fellahıdır. Hakikaten fellah; vadi Nilin kahramanı, bahadırıdır. Fellah; Mısırın en büyük vatanperveridir. Günler akşam oluyor, seneler geçiyor. Aklımızı başımıza toplayalımda vaktin kıymeti ile sabanın kuvvetini takdir idelim, el birlikle çalışalım çabalayalım ve şu mukaddes vatanı imar ve ihya idebilelim. Bakınız bu tembelliğimizden ... dolayı memleketimiz fakir, biz ise ekkar-i fukâra' çünkü bir Türk şairinin dediği gibi: Demir tutmaz, saban sürmez, sanki uyuşmuş eller böylelikle elbet vatan yangın yerine döner Allah aşkına biraz hüsn-i niyyet, veyahud vatan!”

Ek 2 / Appendix 2. ‘Mesleğimiz’ başlıklı metnin Latin harfleriyle çevirisi¹⁴

Gazetemiz zirâatden ve zirâtin bi'l-cümle şubâtından bahs idecektir. Fennî zirâat ile şubâtında kesb-i ihtisâs itmiş olan birçok zevât-ı muhteremenin muavenet tahrirîyeleri te'min idilmiştir. Gazetemizin her nüshasında birde ormancılık kısmı bulunacaktır. Kısım mezkûr Avrupada tahsil görmüş birkaç zevât-ı muhteremeye tevdi' idilmiştir. Gazetemiz fennî baytariyyeden dahi bahs idecektir. Kısım mezkûr dahi tababet-i baytariyyede hakkıyla kesb-i ihtisâs itmiş olan bir takım muhterem baytarlarımıza tevdi' idilmiştir. Gazetemizin ticâret kısmı dahi vardır. Kısım-ı mezkûr için dahi Avrupa Ticâret Mekteb Alisinde tahsil görmüş bir takım zevât-ı muhteremenin muavenet kalemiyeleri te'min idilmiştir. Gazetemizde birde Sînâî kısmı vardır. Kısım mezkûr için dahi erbab-ı ihtisâs tarafından makalât-ı güzide yazılacaktır. Gazetemizde birde hukuk muharririmiz vardırkı mûmâ-ileyhde arazi, hudud münâzaaları hakkında vârid olacak suâllere muktezî cevablar virecektir. İşte mesleğimiz bundan ibaret olacaktır. Bu mesleğimiz dâhilinde me'mûrîn fenniyye ve erbab-ı zirâat ve ticâret tarafından idilecek bi'l-cümle suâllere mütehasşıs tarafından serian ve mufassalan cevap virilecektir. Gazetemiz meskekî dairesinde her dürlü siparişatı dahi der-uhde ider şu kadar varki büyük ve küçük mikyâsda kâffe siparişatın bedelleri peşinen gönderilmelidir. Gazetemizin hey'et-i idaresi her fedakârlığı göze alarak gazetemize vazî idilecek klişelerin kısım azamını Viyanaya sipariş itmiştir.

14 *Felâhat*, Sene 1, Sayı 1, 13 Mart 1329 [28 Mart 1913].

Ek 3 / Appendix 3. *Felâhat (Zirâî, Baytarî, Sınâî ve Ticârî Mecmûa)* İçindekiler Listesi¹⁵

15 Mart 1329 [28 Mart 1913] / Birinci Sene / Sayı 1

<i>İfâde-i Mahsûsa</i> : İki söz; Mesleğimiz; Şerâit-i iştirâk (ve minallahi't-tevfik)	a ¹⁶ -4
<i>Âlem-i Haşerât</i> : Tarifi-taksimi-zirâata olan faidesi (mabadi var / Süreyya)	4-6
<i>Ormancılık</i> : Sent kâzibin ormancılıkda mevki' ve istikbali (mabadi var / Asaf Cemal)	6-9
<i>Zirâat-ı Umûmiyye</i> : Zirâat-ı yâbise (Sina Kerim İstepenyan)	9-13
<i>Çiçekçilik</i> : San'at-ı tezyîn (Lütfi Arif)	14-16

1 Nisan 1329 [14 Nisan 1913] / Birinci Sene / Sayı 2

<i>İska-i Tefcîr</i> : Mısırdaki (artezyen) burgu kuyuları (Ahmed Talat)	a-21
<i>Sanâyi'-i Umûmiyye</i> : Memâlik-i Osmâniyyede fabrikacılık (Serhis Nihad)	21-23
<i>Zirâat-i Hususiye</i> : Kahve ağacının usul-i zirâatı (B. Vehbi)	23-25
<i>Ormancılık</i> : Halep çamı garsiyatı	25-26
<i>Binbir Çiçek Koleksiyonu</i> : Yumurtalama müsabakası; Viyana tohumluk kontrol idaresinin faaliyeti; Buzağlarda ishahin yoğurt vasıtasıyla tedavisi	27-28
<i>İstatistik</i> : Dünyanın hasılat-ı zirâiyyesi	28-29
<i>Fenn-i Baytarî</i> : Ahurlarda hıfz-üs-sihha (devamı var / Simon Küçükyan)	30-32
<i>Sanâyi'-i Nefise</i> : Zirâat tabloları	32

15 Nisan 1329 [28 Nisan 1913] / Birinci Sene / Sayı 3

<i>Sanâyi'-i Zirâiyye</i> : Bizde sütcülük nasıl terakki idebilir (İhsan)	a-35
<i>Hayvânât-ı Ehliyye</i> : Hayvanatımızın ıslah ve teksiri (Yorgi Pasaltı)	35-38
<i>Ormancılık</i> : Ormancılık iktisadı (Hrant Danzikyan)	38-40
<i>Arıcılık</i> : İlkbaharda koğanlarımızı ziyaret ediniz (Abdulahkim Hares)	40-41
<i>Bağcılık</i> : Mildiyö hastalığına karşı (İlhami)	41-42
<i>Fenn-i Baytarî</i> : Şab hastalığı (Şinasi)	43
<i>Binbir Çiçek Koleksiyonu</i> : Sığırların düveleği	43-44
<i>İstatistik</i> : İstatistik fenn-i devlettir; Memâlik-i Osmâniyyede tiftik hasılatı; Kastamonu ve Aydın hasılatı	44
<i>Havadis</i> : Beynelminel Zirâat Kongresi; Kopenhag Coğrafiye Şirketi; Fransa bağ çubukları; Zirâat-ı tevcihât; Teşekkür; Samsundaki bir olay	45
<i>Muhâbere Mektupları</i> : Adanadan	46-47

15 Liste oluşturulurken dergide yer alan makale/yazı ve yazar adlarının orijinaleri esas alınmış olup, dergide basıldığı haliyle aktarılmıştır. Reklamlar, Felâhat, Hamiş, Cevaplar, Teşekkür, Bir Mektup, Tevcihât, Hülasa, Teshih, İhtar-ı Mühim, Güncelerimize Kıymetli Nasihatlar, İtzar, Açık Muhabere, Duyun-i Umûmiyye-i Osmâniyye başlıklarına ait bölümler listeye alınmamıştır.

16 Dergi sayılarının ilk sayfasında numara yer almadığı için listede eksik numaralar yerine 'a' harfi kullanılmıştır.

Piyasa: Piyasa üzerine bir nazar (Yorvanat Zaki)
47-48

1 Mayıs 1329 [14 Mayıs 1913] / Birinci Sene / Sayı 4

Emrâz-ı Nebatiyye: Nebatat-ı mezrûanın tufeyli hastalıkları üzerine bir nazar a-51
(mabadi var / Ali Rıza)

Ormancılık: Ormancılık iktisadi usûlü idarenin fevâidi (Hrant Danzıkyan) 51-53

Balıkçılık: Lüfer balığı (Karakin Deveciyan) 53-55

Ticâret-i Umûmîyye: Vesâit-i nakliyye terakki'-i zirâatın lâzım-ı gayr-ı müfârikıdır (A. Barzilai) 55-57

Fenn-i Baytarî: Ahurlarda hıfz-üs-sihha (devamı vardır / Simon Küçükyan) 57-58

Muhâbere Mektupları: Mısırdan: İlkbahar gübreleri (Ata Hamdullah) 59-60

Arıcılık: Zaîf koğanlar çarçubelerinin ilkbahar ziyareti (Abdulhakim Hares) 60

Binbir Çiçek Koleksiyonu: Hayvan mürûr tezkeresi 61

İstatistik: Dünyanın tütün istihlâkı 61-62

Piyasa: On beş günlük piyasa (Yorvanat Zaki); Pamuk piyasası (İskenderiye muhabirimizden) 62-64

Havadis: Tevcihât 64

15 Mayıs 1329 [28 Mayıs 1913] / Birinci Sene / Sayı 5

İktisad-i Zirâî: Posta tasarruf sandıkları (Sebuğ İstepenyan) a-68

Emrâz-ı Nebatiyye: Nebatâtı mezrûanın tufeyli hastalıkları üzerine bir nazar 68-69
(mabadi var / Ali Rıza)

Âlem-i Haşerât: Taksimi (mabadi var / Süreyya) 70-71

Ticâret-i Umûmîyye: Ticâretimizin menâbi' (Arşak Sihçusiyan) 71-74

Muhâbere Mektupları: Mağnisadan-Mağnisa pamukları (K.) 74

İstatistik: İzmirde zeytun hasılatı; Sicilyada badem hasılatı; Dünyanın buğday hasılatı zirâiyyesi 77

Binbir Çiçek Koleksiyonu: Bulgaristanda gülcülük 78

İstişâre-i Zirâiyye: Kuşkonmazlara âriz olan böcekler ve danaburnu 78

Havadis: Bağcılara; Konya ovasından; Zirâat mektebini ziyaret (Kastamonu refikimizde okunmuştur); Küçük ma'lûmât 78-80

Sanâyi'-i Nefise: Emaporanın? tablosundan 80

1 Haziran 1329 [14 Haziran 1913] / Birinci Sene / Sayı 6

Sanâyi'-i Zirâiyye: Müşterekü'l menfaa süthanelerin sûret-i tesisi ve idaresi a-83
(İhsan)

Zirâat Makineleri: Bahar pullukları hakkında bir iki söz (Ahmed Talat) 83-87

Ticâret-i Umûmîyye: Tiftik ticâreti ve tiftik keçisinin lüzûm-ı ıslahı (Yorgi Pasaltı) 87-90

Çayrılarımız: Çayrılara mahsus bazı iyi necliyye nebâtâtı (Sina Kerim 90-92 İstepenyan)	
Hayvânât-ı Ehliyye: Sanen keçisi (Abdulahkim Hares)	92-93
Makale-i Mahsûsa: Tohum anbarları	93-95
Âlem-i Haşerât: Zirâata olan faidesi (beşinci nüshadan mabad ve son / Süreyya)	95-96
Binbir Çiçek Koleksiyonu: Cırtlak böceği	96
Havadis: Tevcihât	96

15 Haziran 1329 [28 Haziran 1913] / Birinci Sene / Sayı 7

Makale-i Mahsûsa: Bu memleket nasıl felâh bulur? (Ali Kemal)	a-99
Zirâat Yine Zirâat, Daima Zirâat: Sabanın kıymeti ve kılıcın kuvveti (Sebuh 99-101 İstepenyan)	
Sanâyi'-i Umumîyye: Memâlik-i Osmâniyyede halı sanâyi (Serkis Nihad)	101-103
Pirinç envâ'-i: Bugün şekillerini verdiğimiz şu üç nev sırasıyla Kineze (birinyone), greppi, oricinerio	104-105
Muhâbere Mektupları: Newyorktan: Mısırdan şeker çıkarmak (H. Fikret); Mısırdan: Lord Kiçenrin senelik raporu (Ata Hamdullah); Bursadan: Bursa Zirâat Ameliyyat Mektebi Alâim-i Cevviye Risad Hânesinin 1328 senesine mahsus rapordur (Hükümet Alâim-i Cevviye Muallimi Osman Nuri)	106-109
Ormancılık: Trakya ve Rusya ormanları	110-111
Binbir Çiçek Koleksiyonu: Ceviz kütüğü; Elektrik vasıtasıyla zirâat; Radyumun tesiriyle hasılat-ı nebatiyenin artırılması; Sığircık kuşu ile tarla kuşu; Sardalya balığının başı	111-112
Piyasa: Pamuk piyasası (İskenderiye muhabirimizden)	112

1 Temmuz 1329 [14 Temmuz 1913] / Birinci Sene / Sayı 8

İktisad-i Zirâî: Çekirdeksiz kuru üzümün temin revâcı hakkında mülâhazat-ı iktisadiye (İhsan)	a-116
Ticâret-i Umûmîyye: Ticâreti hariciyemiz (Serkis Nihad)	116-119
Zirâat-ı Hususîyye: Çin fasulyesi yahud Çin bezelyesi (Sina Kerim İstepenyan)	119-121
Muhâbere Mektupları: Aydın Vilayetinde çekirge afeti (Mehmed Süreyya)	121-123
Makale-i Mahsûsa: Süt meselesi	124-125
Musâhabe: Evrenin köyü (devamı var / Tiflisten Ali Osman)	125-126
Bin Bir Çiçek Koleksiyonu: Hasaddan evvel buğdayın mikdarını tayin itmek; Tavukların hıfz-üs-sıhhası; Yağmur suyu; Patates üzerine tecribeler; Patates tarlalarının derinliği; Güllerin budanması	126-127
Havadis: Bağdad-Musul; Memâlik-i Osmâniyenin mahsul bûdcesi; Meyve ağaçlarına âriz olan tırtıllar; Aydın Vilayeti dâhilinde zuhur iden çekirgeler; Haleb Vilayeti dâhilinde bulunan Amik Ovası; Asaf Cemal Bey	127
Sanâyi'-i Nefîse	128

15 Temmuz 1329 [28 Temmuz 1913] / Birinci Sene / Sayı 9

Makale-i Mahsûsa: Hürriyet-Ziraat: Zirâat ancak hürriyetle pâyidâr olabilir	a-130
Karasinek (Muzırratı def'i çaresi) (İhsan)	130-132
Ticâret-i Umûmiyye: Der-saâdet Ticâret Odası (Serkis Nihad)	133-135
Hayvânât-ı Ehliyye: Arab beygırleri (Yorgi Pasaltı)	136-138
Zirâat-ı Umûmiyye: Zirâat-ı yâbise (birinci nüshada neşr edilmiştir / Feridun)	138-141
Fenn-i Baytarî: Dâ'i ekinokok (Karekin Arsinyan)	141-142
Musâhabe: Evrenin köyü (devamı var / Tifliden Ali Osman)	142-143
İpek Böcekçiliği: Böceklerin yeni bir gıdası	143-144
Binbir Çiçek Koleksiyonu: Filistinde Alman Zirâat Mektebi; Amerikadan	144
tecribeler; Fransada avcılık; Amerikada yeni bir kanun; Fare derileri	
Havadis: Bağdad Vilayeti Zirâat Müdürü Vecii Bey; Ticâret ve Zirâat Nezareti talebi; Selimiye ve Erzurum Mektepleri Müdüriyetleri	144

1 Ağustos 1329 [14 Ağustos 1913] / Birinci Sene / Sayı 10

Makale-i Mahsûsa: Peynir mes'elesi-Koyun südü (Abdülhakim Hares)	a-147
Emraz-ı Nebatiyye: Nebatat-ı mezruanın tufeyli hastalıkları üzerine bir nazar	148-149
(altıncı nüshadan mabad / Ali Rıza)	
Musâhabe: Evrenin köyü (devamı var / Tiflisten Ali Osman)	149-152
Ticâret-i Umûmiyye: Vesait-i nakliye (dördüncü nüshadan mabad / A. Barzilai)	152-155
Meyvecilik: Her cinsten iyi meyveler (Sina Kerim İstepanyan)	156-158
Muhâbere Mektupları: Aydın Vilayetinde çekirge afeti (sekizinci nüshadan	158-160
mabad / Mehmet Süreyya)	
Havadis: Orman tevcihâtı	160

15 Ağustos 1329 [28 Ağustos 1913] / Birinci Sene / Sayı 11

Ticâret-i Umûmiyye: Serbest liman (Serkis Nihad)	a-164
İska'-ı Tefcir: Kuvve analmar künyeli tulumbarlar (Ahmed Talat)	164-170
Muhâbere Mektupları: Aydın Vilayetinde çekirge afeti (geçen nüshadan	170-173
mabad / Ahmed Talat)	
Musâhabe: Evrenin köyü (Ali Osman)	173-174
Makale-i Mahsûsa: Sonbahar acı çiydemi (Sina Kerim İstepanyan)	174-176
Havadis: Zirâat tevcihâtı; Memâlik-i Osmâniyede pamuk ziraatı; Tashih	176

1 Eylül 1329 [14 Eylül 1913] / Birinci Sene / Sayı 12

Fenn-i Baytarî: Ahurlarda hıfz-üs-sihha (Seymuni)	a-179
Musâhabe: Evrenin köyü (devamı var / Ali Osman)	179-181
Emrâz-ı Nebatiyye: Memleketimizde ithal edilen nebatın tütsülenmesi	181-182
(Feridun)	
Hayvânât-ı Ehliyye: Avrupada bir süt ineğinin suret-i taayyüşü (Sina Kerim	182-183
İstepanyan)	

<i>Ticâret-i Umûmîyye</i> : Yumurta (Yorvanat Zaki)	183-184
<i>Bağcılık</i> : Asmalarda güneş urması (Ali Rıza)	184-187
<i>Muhâbere Mektupları</i> : Aydın Vilayetinde çekirge afeti (geçen nüshadan mabad / Mehmed Süreyya); Mısırdan: Deve kuşu yetiştirmek (Ata Hamdullah)	188-191
<i>Binbir Çiçek Koleksiyonu</i> : Trablusda alfa zirâati	192
<i>İstatistik</i> : Amerikada 1910 tarihinde hükümet tarafından neşr idilen istatistik cedveli; Amerika bankaları	192
<i>Havadis</i> : Haik Efendi Mardikyan	192

15 Eylül 1329 [28 Eylül 1913] / Birinci Sene / Sayı 13

<i>Sanâyi-i Umûmîyye</i> : Sepetçilik sanatı-Söğüd ağacı (İhsan)	a-195
<i>Musâhabe</i> : Evrenin köyü (devamı var / Ali Osman)	195-197
<i>Makale-i Mahsûsa</i> : Irak (Ahmed Talat); Irakın kıymet-i iktisadiyesi	197-203
<i>Kimya-i Zirâi</i> : Amonyaklı gübreler (Feridun)	203-205
<i>İstişâre-i Zirâiyye</i> : Vezir Köprü Kaymakamı Mehmed Teyfik Bey Efendiye	205-206
<i>Ticâret-i Umûmîyye</i> : Posta için bir menba-i vâridât (Posta ve Telgraf Nezâretinin nazar-ı dikkatine) (A. Barzilai)	206
<i>Felâhat'ın Tefrikası</i> : Halil Hocanın Çiftçiliği (mabadi var / Abdulkhakim Hares)	207-208

1 Teşrîn-i evvel 1329 [14 Ekim 1913] / Birinci Sene / Sayı 14

<i>Ticâret-i Umûmîyye</i> : Nijni Novgorod panayırı (İstihlak Mali Cemiyeti Meclis İdare azasından Serkis Nihad)	a-211
<i>Balıkçılık</i> : Orkinos yahud ton balığı (mabadi var / Karakin Deveciyan)	211-214
<i>Emrâz-ı Nebatiyye</i> : Kömür ve rastık hastalıklarına karşı tohumlukların ilaçlanması (Sina Kerim İstepenyan)	214-215
<i>Makale-i Mahsûsa</i> : Konya Ovası (Feridun)	215-217
<i>Tavukçuluk</i> : Tavukların yemi	217-218
<i>Muhâbere Mektupları</i> : Ümraniyeden: Portakal zirâati (Yusuf Ziya); Halebden: Asırlar görmüş bir çınar ağacı (Selim)	218-219
<i>İstatistik</i> : Fındık, Afyon, Şeker ve Kahve mahsulü; Makedonya tütün ticâreti; Memâlik-i Osmâniyyede zeytunyağı hasılatı	220
<i>İstişâre-i Zirâiyye</i> : Fındık zirâati; Japon gülünün rengini değıştirmek, Sümüklü böcekleri itlaf etmek	220-221
<i>Havadis</i> : Ticâret ve Zirâat Nezareti ile Fen Mektepleri ile ilgili tevcihât	221-222
<i>Felâhat'ın Tefrikası</i> : Halil Hocanın Çiftçiliği (mabadi var / Abdulkhakim Hares)	223-224

15 Teşrîn-i evvel 1329 [28 Ekim 1913] / Birinci Sene / Sayı 15

Balkçılık: Orkinos yahut ton balığı (mabad / Karakin Deveciyan)	a-227
Sanâyi'-i Umûmîyye: Söğüdlük tesisi (mabadı var / İhsan)	229-232
Muhâbere Mektupları: Aydın Vilayetinde çekirge afeti (13üncü nüshadan mabad / Mehmed Süreyya)	232-235
Binbir Çiçek Koleksiyonu: Panama Kanalı	235-236
Havadis: Tevcihât-ı zirâiye	236
Yeni Bağcılık (mabadı var / Abdülhakim Hares)	237-238
Felâhat'ın Tefrikanı: Halil Hocanın Çiftçiliği (mabadı var / Abdülhakim Hares)	239-240

1 Teşrîn-i sâni 1329 [14 Kasım 1913] / Birinci Sene / Sayı 16

Makale-i Mahsûsa: Virjil	a-242
İktisad-i Zirâî: Zirâatta husûsiyyet (Sina Kerim İstepenyan)	242-244
Sanâyi'-i Zirâîyye: Zeytunyağı (Ahmed Hamdi)	244-246
Zirâat-ı Umûmîyye: Nebâtât-ı haşîşiyenin ıslahı: Hububatın istifâsı (Merhum / H. Mardikyan)	246-247
Arıcılık: Koğanlarımızı kendiniz yapınız (mabadı gelecek nüshada / Abdülhakim Hares)	248-249
Makale-i Mahsûsa: Fenni takdir. Fenn memurlarını teşvik edelim (Feridun)	250
Muhâbere Mektupları: Mısırdan: Güneşin hararetini mass iden makine (Ata Hamdullah)	251
Binbir Çiçek Koleksiyonu: Yağlı kağıtdan camekânlar (A. H.)	252
Havadis: Mısırdan zirâat	252
Yeni Bağcılık (Abdülhakim Hares)	253-254
Felâhat'ın Tefrikanı: Halil Hocanın Çiftçiliği (mabadı var / Abdülhakim Hares)	255-256

15 Teşrîn-i sâni 1329 [28 Kasım 1913] / Birinci Sene / Sayı 17

Makale-i Mahsûsa: Fransa meclis-i meb'usanı ile İngiltere avam kamarası	a-258
İktisad-i Zirâî: Sanâyi-i zirâatte makinelerin ehemmiyeti	258-262
Sebzecilik: Beş ayda yenir mi beş nev'i sebze: Ekiniz-Toplayınız (A. H.)	262-264
Zirâat-ı Umûmîyye: Habubatın istifâsı (merhum / H. Mardikyan)	264-266
Ticâret-i Umûmîyye: Buhran i'tibârı (Arşak Sihçusiyen)	266-267
İstişâre-i Zirâîyye: Amasyada servet	268
Havadis: Simon Efendi	268
Yeni Bağcılık: Ecnas; Avrupa asmaları; Amerika asmaları (mabad / Abdülhakim Hares)	269-270
Felâhat'ın Tefrikanı: Halil Hocanın Çiftçiliği (mabadı var / Abdülhakim Hares)	271
İkinci bahs (mabadı var)	271-272

1 Kânûn-ı evvel 1329 [14 Aralık 1913] / Birinci Sene / Sayı 18

- Ticâret-i Umûmiyye:** Rus ticâret komitesi (İstihlak Mali Cemiyeti Meclis a-276
İdarehanesi Azasından Serkis Nihad)
- Sanâyi'-i Umûmiyye:** Söğüdlüğün sureti tesis ve teşkili (mabadi var / İhsan) 276-278
- Zirâat-i Hususiyye:** Kahve ağacının usul-ı zirâatı (ikinci nüshadan mabad ve 278-280
son / B. Vehbi)
- Kimya-i Ziraî:** Azotik sûd (Feridun) 280-282
- Usul-i Muhasabe-i Zirâiyye:** Mukaddime (Fazıl) 282-283
- İstişâre-i Zirâiyye:** Her bir zeytin ağacı için bir kilo nitrat; Hayvanlar yeşil 283
yonca yediklerinde
- Havadis:** Tevcihât-ı zirâiyye; Veba-i bakari 284
- Yeni Bağcılık** (mabadi var / Abdülhakim Hares) 285-286
- Felâhat'ın Tefrikası:** Halil Hocanın Çiftçiliği (mabadi var / Abdülhakim Hares)
287-288

15 Kânûn-ı evvel 1329 [28 Aralık 1913] / Birinci Sene / Sayı 19

- Sanâyi'-i Umûmiyye:** Söğüdlükler (İhsan) a-290
- İktisad-i Zirâat:** Zirâatin ve teksir-i hayvanatın terakkisi (Sina Kerim 291-294
İstepenyan)
- Hendese Kısmı:** İrtifâ' cebir ta'yîni (Ahmed Talat) 294-295
- Kavanin - Nizamât:** Felâhat ceride-yi müdiriyet-i aliyesine (Sebuh 295-297
Navasarinyan)
- Binbir Çiçek Koleksiyonu:** Muhtelif havadisler 297
- Âlem-i Haşerât:** Mısır pamuk haşeratı ve onların tabîî düşmanları 298
- Tavukçuluk:** Fâideli ma'lûmâtlar (devamı var / Tadar Kambi) 299-300
- İstişâre-i Zirâiyye:** Çinko levhaları üzerine yazı yazmak; Aşı macunu; Makine 300-302
kayışları; Bağlara kimyevi gübre tertibi; İp ve çuvalları dayanıklı kılmak
- Havadis:** Bir Osmanlı kimyagerinin muvaffakati; Tevcihât-ı zirâiyye 302
- Felâhat'ın Tefrikası:** Halil Hocanın Çiftçiliği (mabadi var / Abdülhakim 303-304
Hares)

1 Kânûn-ı sâni 1329 [14 Ocak 1914] / Birinci Sene / Sayı 20

- Musâhabe-i Fenni:** "Radyum" şuaâtı hayat-ı nebatî ve hayvanî üzerine te'siri a-307
(Mülkiye Baytar Mektebi Alisi Muallimlerinden Bakteriyolog Kimyager
Baytar Osman Nuri)
- Hayvânât-ı Ehliyye:** Bargirin sureti taayyüşünün nazariyyesi (Sina Kerim 307-308
İstepenyan)
- Zirâat-ı Umûmiyye:** Afyon mahsulünü yağmur haşeratından muhafaza itmek 308-311
(Feridun)
- Sebzecilik:** Havuç; Şalgam; Soğan; Turp (Abdülhakim Hares) 311-312

Konservencilik: Meyve konserveleri (M. A.)	312-314
Arıcılık: Fâ'idedi ma'lûmâtlar (Arıcı)	314-315
Usul-i Muhasebe-i Zirâiyye: Muhasebe-i zirâat (Bursa Zirâat Mektebi Müdür Sanisi Fazıl)	315-316
Muhâbere Mektupları: Mısırdâ hurma zirâati (Mısır muhabirimizden / Ata Hamdullah)	316
Ticâret-i Umûmiyye: Ceran-i i'tibârî (17. nüshadan mabad / Arşak Sihçusiyân)	317-318
İstistik: Zirâi sendikalar; Asmalar; Başlıca memleketlerin zirâileri; Kükürdün bağcılığa olan faidesi; Talfun	318-319
Binbir Çiçek Koleksiyonu: Soğanın faideleri; Asmanın menşei; Erkek ve kadın işçiler; Sahte kükürdü anlamak	319-320
Havadis: Tevcihât	320

15 Kânûn-ı sâni 1329 [28 Ocak 1914] / Birinci Sene / Sayı 21

Rudsak fabrikasının 50. sene-i devriyesi 1823-1913	a-322
Makale-i Mahsûsa: Afyon ve haşîş hakkında bir konferans	322-324
Sütçülük: Süt sağan makineler (Halebde Abdullatif Efendiye); Nebati tereyağları	324-326
Tavukçuluk: Faideli ma'lûmâtlar (Tavukçu)	326-327
Âlem-i Haşerât: Zeytûn sineği	327
Meyvecilik: Saksı içinde armud yetiştirmek; Ceviz ağaçlarına ne şekil virilmeli; Kayısı sığağı çok sever	328
Muhâbere Mektupları: Su nöbeti (münavebetü'l miyah) (Ata Hamdullah)	328-331
İstişâre-i Zirâiyye: Suriyeden Şekib Bey: Gece uçan kelebekleri yakalamak için bağlarda kullanılan ilaç	331-332
İstistik: Dünyanın kahve istihlakı; Mısırın tütün istihlakı	332
Yeni Bağcılık: Bağın teksiri usulleri (mabadi var / Abdülhakim Hares)	333-334
Felâhat'ın Tefrikası: Halil Hocanın Çiftçiliği (mabadi var / Abdülhakim Hares)	335-336

1 Şubat 1329 [14 Şubat 1914] / Birinci Sene / Sayı 22

Zirâat-ı Hususiyye: Sisam (İzmit Sancağı Zirâat Müdürü Agob)	a-341
Makale-i Mahsûsa: Bir nutuk	341-343
Muhteşem bir Asr medeniyeti: Hindiye Seddası (Bağdad muhabir mahsusamızdan)	343-347
Hayvânât-ı Ehliyye: Kızıl Karaman ve Karakul koyunları (Yorgi Pasaltı)	347-348
Tavukçuluk: Tavuklarınıza odun kömürü veriniz (Tavukçu); Tavuklarınızı kışın yumurtalatmak ister misiniz?	348-349
Çiftçi Eğlenceleri: Kastamonu Çiftlik Mektebinde	350
Muhâbere Mektupları: İzmitten (Behcet)	351
Havadis: Zî-kıymet bir asr	351-352

Binbir Çiçek Koleksiyonu: Dünyanın en büyük kuluçka makinesi 352

15 Şubat 1329 [28 Şubat 1914] / Birinci Sene / Sayı 23

Zirâat-ı Hususîyye: Sisam (geçen nüshadan mabad / İzmit Sancağı Zirâat a-358

Müdüdü Agob)

Usul-i Muhasebe-i Zirâîyye: Müfredat (Fazıl); İthalat ve ihracatın teftişi 359-361

Zirâat-ı Umûmîyye: Zirâatte kar'ın tesirâtı (Feridun) 361-362

İstişâre-i Zirâîyye: El-hâc Ahmed Beye (İhsan) 362-363

Muhâbere Mektupları: Edirnededen (Celal); Nevyorkdan (Mehmed Rüşdi) 365

Tavukçuluk: Faideli ma'lûmâtlar 365

Binbir Çiçek Koleksiyonu: Merrih seyyaresinde sâkî varol? kanalları 366

Yeni Bağcılık (mabad / Abdülhakim Hares) 367

Felâhat'ın Tefrikası: Halil Hocanın Çiftçiliği (mabad / Abdülhakim Hares)

368

1 Mart 1330 [14 Mart 1914] / Birinci Sene / Sayı 24

Sanâyi'-i Umumiyye: Söğüdlüklerin tımar ve idaresi (İhsan) a-371

Usul-i Muhasebe-i Zirâîyye: Zahîrelerin ithalat ve ihracatın teftişi (Fazıl) 371-373

Muhâbere Mektupları: Kimyevi gübreler (Seyid Ahmed Mehmed); 373-380

Macaristan hükümetinin en büyük çiftliği "Mezohegyes" (Dikran Almasyan)

Havadis: Çiftçi meb'ûslar 380

Binbir Çiçek Koleksiyonu: Bahr-i siyah sahillerinde çay zirâati 380

Fihrist (1 den 24 numaraya ve 15 Mart 1329 dan 1 Mart 1330 tarihine kadar) 381-384

15 Mart 1330 [28 Mart 1914] / İkinci Sene / Sayı 25

İfade-i Mahsûsa: Birkaç söz (Sebah İstepenyan) a-386

Makale-i Mahsûsa: Âlem-i eşya Çiftçi Halil Dayı (13 yaşındaki derslerimden) 386-388

Meyvecilik: Fındık Ağacına Dair Ma'lûmât-ı Umûmîyye Birinci fasıl-İkinci 388-394

fasıl (devamı var / Zirâat Müfettişi Nişan Antreasyan)

Balıkçılık: Kılıç balığı (Balıkhane Merkez Müdürü Karakin Deveciyan) 394-398

Sanâyi'-i Umûmîyye: Söğüdlerin kabuklarını soymak yani beyazlatmak 398-400

amelîyyatı (İzmir Mebusu İhsan)

Anadolu (Rıza Tevfik); Duyun-i Umûmîyye Osmâniyye varidat mahsusa 400

idaresinden; Şark temir yolları tahvîlatı

1 Nisan 1330 [14 Nisan 1914] / İkinci Sene / Sayı 26

Sanâyi'-i Umûmîyye: Söğüdü dalı ticâreti (İzmir Mebusu İhsan) a-404

Meyvecilik: Üçüncü fasıl-Dördüncü fasıl-Beşinci fasıl (devamı var / Trabzon 404-408

Zirâat Müfettişi Nişan Antreasyan)

Zirâat-ı Hususîyye: Şeker kamışı ziâatı (Mısırdan / devamı var / Ata 408-411

Hamdullah)

- Sebzecilik:** Meyve ve sebzevât: Salatalık yahud hıyar (Abdulahkim Hares) 411-412
Alat-ı Zirâiyye: Rudsak bağ pullukları (Feridun) 412-413
İstatistik: Buğday, Arpa, Un, Afyon 414
Binbir Çiçek Koleksiyonu: Dünyanın şeker istihlâkı 415
15 Nisan 1330 [28 Nisan 1914] / İkinci Sene / Sayı 27
Meyvecilik: Altıncı fasıl-Yedinci fasıl (Trabzon Zirâat Müfettişi Nişan Antreasyan) a-421
Tavukçuluk: Mısırdâ (ma'mûl el-ferah) (Ahmed Talat); Kuluçka hindi (Ahmed Talat) 421-426
Sebzecilik: Sazlı fasulyeler; Yeşil fasulyeler; Bezelye; Domates; Patlıcan; Biber; Bamya; Sab kereviz; Dereotu; Maydanoz; Baş lahana; Karnabahar; Ispanak; Semizotu; Salata; Marul (Abdulahkim Hares) 426-430
Makale-i Mahsûsa: Çekirge afatı 430-432
Havadis: Hikmet Bey Efendi; Osmanlı Zirâat ve Ticâret Nezaretine cevabımız 432
- 1 Mayıs 1330 [14 Mayıs 1914] / İkinci Sene / Sayı 28**
Sanâyi'-i Zirâiyye: Sütlerin kesilmesi ve (durnik) altı (Ahmed Talat) a-436
Muhâbere Mektupları: Fındık zirâatı ve ticâretteki ehemmiyeti (Giresun Ziraat Odası Azasından ve erbab-ı zirâatden gamlı zade A. Hamdi) 437-438
İstatistik: Tiftik; Yün 438
Yeni Bağcılık (mabad / Abdulahkim Hares) 439-440
Felâhat'ın Tefriksı: Halil Hocanın Çiftçiliği (mabadı var / Abdülhekim Hares) 441-442
Makale-i Mahsûsa: Osmanlı Zirâat ve Ticâret Gazetesine ilk ve son cevap (Ahmed Talat); Halkalı arpalığı (Ahmed Talat) 445-448
Fenni "Mücahide" gazetesine (Sebuh İstepenyan) 448
- 15 Mayıs 1330 [28 Mayıs 1914] / İkinci Sene / Sayı 29**
Meyvecilik: Sekizinci fasıl (Trabzon Zirâat Müfettişi Nişan Antreasyan) a-454
Zirâat-ı Hususiyye: Şeker kamışı zirâatı (Ata Hamdullah) 454-456
Kimya-i Zirâi: Bakliye bakterileri (Sina Kerim İstepenyan) 456-457
Tavukçuluk: Favrol cinsi (Abdullah) 458-460
Muhâbere Mektupları: Macaristanda beygir yetiştirme sanatı ve terakkisi için ithaz idilen tedabir ve ihtimâmât (Halkalı mezunlarından Dikran Almasyan) 460-463
İstişâre-i Zirâiyye: Samsun'da Azad Beye; Bebekde Lütfi Beye; Adapazarında Osman Zeki Beye; Kooperatif Şirketler Kanunu Layihası ve esbâb-ı mücibesi 463-464

1 Haziran 1330 [14 Haziran 1914] / İkinci Sene / Sayı 30

Makale-i Mahsûsa: Memâlik-i Osmâniyyede pamuk zirâatı	a-467
Tavukçuluk: Artık şu faidesiz adı tavukları beslemekten vazgeçelim (Abdullah)	467-469
Hayvânât-ı Ehliyye: Susam küspesi	469-470
Gülcülük: Güllere araz olan haşerat ve hastalıklar (Sina Kerim İstepenyan)	471-474
Çiçekçilik: Gül fidanlarınızı erken dikişiniz (Feridun)	474
Muhâbere Mektupları: Macaristanda hükümet tarafından beygir yetiştirme (Halkalı mezunlarından D. Almasyan)	475-476
Emrâz-ı Nebatiyye: Gül renginde pamuk kurdu (Ata Hamdullah)	476
İstîşâre-i Zirâiyye: Uzun Köprüde Cemal Efendi; Diyarbekirde Feyzi Beye; Salhalıda Mehmet Emin Efendiye; Bigada Şükrü Beye; İneboluda Sadi Beye	477-478
Binbir Çiçek Koleksiyonu: Yumurtalama müsabakaları neticesi; Panama– Pasifik sergi umûmiyyesi	478-480

15 Haziran 1330 [28 Haziran 1914] / İkinci Sene / Sayı 31

Makale-i Mahsûsa: Memâlik-i Osmâniyyede tütün zirâatı	a-482
Meyvecilik: Dokuzuncu fasıl (Trabzon Zirâat Müfettişi Nişan Antreasyan)	482-484
İngilizce The Engineer gazetesinin beyanatına nazaran	484
Fenn-i Baytarî: Ahurlarda hıfz el-sıhha (Ahmed Talat)	485-487
Sebzecilik: Patate (Sina Kerim İstepenyan)	487-489
Tavukçuluk (Abdullah)	490-491
Sütçülük: Frenk yayıklarının ameliyat müddeti (Feridun)	491-492
Çayrılarımız: Bakliye çayrılarımıza alçı veriniz; Beyaz hardal ekiniz	492-493
Hutta-i Irakiyye: Dicle Deltasında eski iska ameliyatının yeniden tesisi yahut Irakın tecdidi	493-494
İstatistik: Fransanın hasılatı zirâiyesi	495
Havadis: Zirâat Mektebini ziyaret (Kastamonu)	495

1 Temmuz 1330 [14 Temmuz 1914] / İkinci Sene / Sayı 32

Makale-i Mahsûsa: İslâm zirâatı arazi şirketleri	a-498
Meyvecilik: Onuncu Fasıl (Trabzon Zirâat Müfettişi Nişan Antreasyan)	499-501
Sebzecilik: Patates (Sina Kerim İstepenyan)	502-505
Tavukçuluk: Artık şu faidesiz tavukları yetiştirmekten vazgeçelim, Minork cinsi (Abdullah)	505-506
Hutta-i Irakiyye: Dicle Deltasında eski iska ameliyatının yeniden tesisi yahut Irakın tecdidi	507-508
Hayvânât-ı Ehliyye: İyi kuzular nasıl elde edilir?	508-509
Muhâbere Mektupları: Pamuk kozalarının yeni bir düşmanı (Zirâat Nezâretinin nazarı dikkatine) (Ata Hamdullah)	509-510
İstatistik: Dünyanın hayvanat miktarı	510-511

15 Temmuz 1330 [28 Temmuz 1914] / İkinci Sene / Sayı 33

<i>Makale-i Mahsûsa</i> : Zirâat-ı maliye	a-515
<i>Tavukçuluk</i> : Hacı Kadın tavuğu (Abdullah)	515-516
<i>Sebzecilik</i> : Yer elması yahut yıldız kökü (Sina Kerim İstepenyan)	517-518
<i>Muhâbere Mektupları</i> : Anadolunun ticâret merkezlerinden Ayıntab Sancağı; Zirâat; Ticâret (Arşan Sergisyan)	518-523
<i>Emrâz-ı Nebatiyye</i> : Zeytunlere araz olan böcekler (Feridun)	523-525
<i>Madenerimiz</i> : Memâlik-i Osmâniyye madenleri (devamı var)	526-527
<i>Binbir Çiçek Koleksiyonu</i> : Yumurtacılığa dair faideli ma'lûmât lar	527

1 Ağustos 1330 [14 Ağustos 1914] / İkinci Sene / Sayı 34

<i>Makale-i Mahsûsa</i> : Meclisi mebusanda zirâat (zirâat bütçesi münasebetiyle)	a-532
<i>Meyvecilik</i> : Onbirinci fasıl (mabadi var / Nişan Antreasyan)	532-536
<i>Tavukçuluk</i> : Legorn cinsi (Abdullah)	536-538
<i>Sebzecilik</i> : Pancar yahut çükündür (Sina Kerim İstepenyan)	539-540
<i>Arıcılık</i> : Kovanlar ve kar (Feridun)	540-541
<i>Hutta-i Irakîyye</i> : Dicle Deltasında eski iska ameliyatının yeniden tesisi yahut Irakın tecdidi	541-542
<i>Sanâyi'-i Nefise</i> : Zirâat tabloları	543
<i>İstişâre-i Zirâiyye</i> : Fenni tavukçuluk	543

15 Teşrîn-i sâni 1330 [28 Kasım 1914] / İkinci Sene / Sayı 35

<i>Meyvecilik</i> : Fındık zirâatı (Nişan Antreasyan)	a-548
<i>Tavukçuluk</i> : Yumurtalamak faali (Abdullah)	549-550
<i>Ormancılık</i> : Sunni orman yetiştirmek (Feridun)	550-551
<i>Fenn-i Baytarî</i> : İneklerin güç doğurması; Gem yaraları; Köpeklerin kabızlığı (Baytar Celal)	551-552
<i>Sebzecilik</i> : Ak iskorçına; Siyah iskorçına; İskolim (Scolyme) (Sina Kerim İstepenyan)	553-554
<i>Konservacilik</i> : Kuru meyveler	555
<i>Sütçülük</i> : Peynir mayaları	556-557
<i>Binbir Çiçek Koleksiyonu</i> : Anbarlarınızın buğday bitlerini temizlemek istermisiniz?; Bir ahuru tütülemek; Su şıçanları	557-558
<i>İstişâre-i Zirâiyye</i> : Kar kuyuları	558-559
<i>Hutta-i Irakîyye</i> : Dicle Deltasında eski iska ameliyatının yeniden tesisi yahut Irakın tecdidi	559

1 Kânûn-ı sâni 1330 [14 Ocak 1915] / İkinci Sene / Sayı 36

<i>İfâde-i Mahsûsa</i> : Birkaç söz; Gelecek nüshamızın başlıca makaleleri	a
<i>Hutta-i Mübâreke-i Irakîyye</i> : Dicle Deltasında eski iska ameliyatının yeniden tesisi yahut Irakın tecdidi (son)	562-567

Sebzecilik: Cezir yahut pastina (Sina Kerim)	567
Ormancılık: Koruluk altında ağaç yetiştirme (Feridun)	568-569
Alat-ı Zirâiyye: Biçer-harman makinası	570
Fenn-i Baytarî: Bargirlerin uyuzunu nasıl tedavi itmeli?; Kuzuların eshalini tedavi idiniz; Bargirlerin oralarını tedavi etmek; Köpeklerin deri kaşıntısını tedavi etmek (Baytar Celal)	570-572
İstişâre-i Zirâiyye: Tavuklara verilen yemlerin kıymeti nisbiyyeleri; Bargirin iştişâ'sını artırmak	572-573
Binbir Çiçek Koleksiyonu: Meyveli ağaçlarınıza her halde kimyevi gübre veriniz; Almanya ormanları; Meyve ağaçlarınızın gübrelere bulunan yosunları kışın keskin bir çelik parçasıyla kazıyınız; Patates saklamak; Bağçe yollarında biten otlar; Tohumluk daneleri	573-574
Fihrist: 25 den 36 numaraya ve 15 Mart 1330 dan 1 Kânûn-ı sâni tarihine kadar	

1 Mart 1331 [14 Mart 1915] / Üçüncü Sene / Sayı 37

Ticâret-i Umûmiyye: Kuş tüyü ve kanatları ve deve kuşu (Mekteb Mülkiye, Ticâret Mekteb-i Alisi ve Galatasaray Sultaniyyesi Muallimlerinden Serkis Nihad)	a-580
Hayvânât-ı Ehliyye: Keçi südü ve sağmal keçiler (Yorgi Pasaltı)	580-583
Tavukçuluk: Çok yumurtalayan tavuklar; Nafaka; Tavukların doğduğu mevsim; Yumurtalardan alacalar; Kümeslerin bulunduğu mahal (Abdullah)	584-586
Havadis: Ticâret ve Zirâat Nezâretinin 1331 senesi bütçesi	587-588
İstişâre-i Zirâiyye: Tavuklarınızı arasına yoklayınız (Abdullah)	589-590
Felâhat'ın Tefrikası: Tavukçuluk sanatı-1-	591-592

1 Nisan 1331 [14 Nisan 1915] / Üçüncü Sene / Sayı 38

Meyvecilik: Amerikada İzmir incirleri (N.)	a-595
Fıstık ağacı: Menşei ve mıntıkası (Halep / devamı var / Agob Oskan)	596-598
Tavukçuluk: Nakafa meselesi (Abdullah); Dersaadet-i Amerikan Ticâret Odası	598-604
Ormancılık: Ormanları fidan ile yetiştirmenin faideleri; Şimşir odunu; İyi kavak cinsleri (Feridun)	604-605
Fenn-i Baytarî: Bargirlerin ayak kızgınlığı; Hayvanların sarılığı; İneklerin öksürüğünü teskin etmek; Bargirlerin bacak suyu (Baytar Celal)	606
Havadis: Celeb Vilayeti Zirâati; Memurin-i zirâiyye hakkında	606

1 Mayıs 1331 [14 Mayıs 1915] / Üçüncü Sene / Sayı 39

Meyvecilik: Fıstık ağacı (devamı var / Halep / Agob Oskan); Amerikada İzmir incirleri (devamı var / N.)	a-614
--	-------

Çiçekçilik: Yeni gül neveleri nasıl elde edilir? (Feridun)	615-617
Tavukçuluk: Makine ile piliç çıkarma sanatı (Abdullah)	617-622
Çayırlarımız: Çayırın yosununu nasıl mahv itmeli?	622-623
İstişâre-i Zirâiye (Abdullah)	623
Havadis: Tevcihât-ı zirâiye; Fındık zirâat ve ticâreti	623-624

1 Haziran 1331 [14 Haziran 1915] / Üçüncü Sene / Sayı 40

İktisad-i Zirâî: Amerikada iskân muhacir meselesi; Çilek tatlısı ve şurubu	a-628
Meyvecilik: Fıstık ağacı (son / Haleb / Agob Oskan)	628-630
Amerikada İzmir incirleri	630-633
Muhâbere Mektupları: Kimyevi gübrelerin faidesi; Urfadan bize yazılıyor;	633-634
Eskişehirden bize yazılıyor	
Tavukçuluk: Fennen piliç büyütme sanatı (Abdullah)	635-637
Havadis: Tevcihât; Hasad amelîyatının tesisi; Aydın Bursa zirâat; Fırat köprüsü; Fındık	638
Felâhat'ın Tefrikası: Tavukçuluk sanatı-3- (mabadı var)	639-640

15 Mart 1333 [15 Mart 1917] - 1917 / Dördüncü Sene / Sayı 41-42

Çiftçi babası muhterem bir vali (Aydın Valisi Rahmi Bey Efendi hazretleri)	a-642
Meyvecilik: Aydın Vilayetinde incir zirâatı ve ticâreti (Muharriri ve mütercimi Sina Kerim)	643-654
Âlem-i Haşerât: İncir sinekleri yahud blastofağalar	655-656
Aydın-Kaliforniya-Amerikada İzmir incirleri	656

1 Nisan 1333 [1 Nisan 1917] - 1917 / Dördüncü Sene / Sayı 43-44

Cavid Bey Efendi hazretleri	a-658
Âlem-i Haşerât: Memâlik-i Osmâniyyede çekirge afatı (T.)	658-660
Muhâbere Mektupları: Amerikada çekirge mücadelesi (Nevyork muhabir fennimizden / S.)	661-668
Makale-i Mahsûsa: Çekirge marazı; Arsenikli ilaçların istimali ve hayvanatı çekirgelerin tabi düşmanları	670-672
Binbir Çiçek Koleksiyonu: Çekirgeye mahsus küçük ma'lûmât	672

1 Mayıs 1333 [1 Mayıs 1917] - 1917 / Dördüncü Sene / Sayı 45-46

Muhterem Reşid Paşa hazretleri	a
İktisad-ı Zirâî: Zirâatte inkılab-ı kebir motorlu pullukları ile zirâat, Memâlik-i Osmâniyye zirâatında yeni bir hayat (S.)	674-677
Muhasebe-i Fenniyye: Traktör yani motorlu pulluklar (Muharriri İzmir'de Seydi Köy Sanayi-i Zirâiye Mektebi Müdürü Sina Kerim)	678-688

1 Haziran 1333 [1 Haziran 1917] - 1917 / Dördüncü Sene / Sayı 47-48

- Makale-i Mahsûsa:** Kaliforniyada meyvecilik-Kaliforniya atiyen Türkiyenin a-690
büyük bir rakibi olacaktır. (S.)
- Zirâat-ı Umûmiyye:** Zirâat-ı yabise-Kuru çiftçilik (devam idecektir / N.) 690-693
- Hayvânât-ı Ehliyye:** Arab beygiri (sonbahar at yarışları münasebetiyle/Refik) 693-695
- Alat-ı Zirâiyye:** Muhtelif motorlu pulluklar 695-696
- Âlem-i Haşerât:** Adi lahana kurdu (devamı var / A.) 696-697
- Makale-i Mahsûsa:** Zirâata faideli kuşlar (Sina Kerim) 698
- Ticâret-i Umûmiyye:** İncirlerin şeker miktarını nasıl tayin itmeli (V.); İnciri 699-700
zeytunyağıyla yağlamak
- Emraz-ı Nebatiyye:** Patatesin ur yahud siyah şişkinlik hastalığı, Patatesin ur 700-702
hastalığı nedir? (B)
- Sanâyi'-i Zirâiyye:** Pasdırmacılık (Arif Hikmet) 702-703
- Binbir Çiçek Koleksiyonu:** Tavuk ve hayvanata mahsus ma'lûmât 704

1 Temmuz 1333 [1 Temmuz 1917] - 1917 / Dördüncü Sene / Sayı 49-50

- Makale-i Mahsûsa:** Nebatât-ı sanayinin ehemmiyeti şeker pancarı zirâatı a-708
(Zirâat mütehassıslarından İzmir mebusu İhsan)
- Zirâat-ı Hususiyye:** Şeker pancarı zirâatı (devamı var/Zirâat mütehassıslarından 708-714
İzmir mebusu İhsan)
- Makale-i Mahsûsa:** Memâlik-i Osmâniyyede sanayi sükkeriye şeker pancarı 714-720
zirâatı mı yoksa şeker kamışı zirâatı mı? (Sebuh)
- Binbir Çiçek Koleksiyonu:** Şeker ve şeker zirâatı ile ilgili ma'lûmât 720

11 Ağustos 1333 [11 Ağustos 1917] - 1917 / Dördüncü Sene / Sayı 51-52

- Zirâat-ı Hususiyye:** Şeker pancarı zirâatı (geçen nüshadan mabad / İhsan) a-726
- Zirâat-ı Umûmiyye:** Zirâat-ı yabise (32-37. nüshadan mabad ve son / N.) 727-728
- Âlem-i Haşerât:** Adi lahana kurdu (37-38. nüshadan mabad) 729-732
- Muhâbere Mektupları:** Macaristanda beygir yetiştirme sanatı, hükümete aid 732-733
haralardan Mezohegyes Harası (Bandırma Zirâat Muallimi D. Almas)
- Sanâyi'-i Zirâiyye:** Pasdırmacılık (47-48. nüshadan mabad ve son / Arif 734-735
Hikmet)

Eylül / Teşrîn-i evvel [Ekim] 1917 / Dördüncü Sene / Sayı 53-54

- Muhâbere Mektupları:** Macaristanda hükümet tarafından beygir yetiştirme, a-742
Mezohegyes Harasında ithaz edilen tedabir ve ihtimamat (D. Almas)
- Zirâat-ı Umûmiyye:** Pamukların istifâsı (H.) 742-747
- Meyvecilik:** Amerikan ceviz ağacı (B.) 747-749
- Âlem-i Haşerât:** İncir aşısı sineklerinin tarih-i hayatı (S.) 749-752

Teşrîn-i sâni [Kasım] / Kânûn-ı evvel [Aralık] 1917 / Dördüncü Sene / Sayı 55-56	
<i>Muhasebe-i Fenniyye</i> : Vakayi'-nâme zirâi	a-757
<i>Meyvecilik</i> : Amerikada hurma zirâatı (N.)	758-761
<i>Muhâbere Mektupları</i> : Macaristanda beygir yetiştirme-Macaristan hükümetinin aygır depoları (D. Almas)	762-764
<i>Sebzecilik</i> : Bakla	764-765
<i>İstîşâre-i Zirâiyye</i> : Fenni sualler	765-766
Kabil-i ekl salyangozlar	767

Kânûn-ı sâni [Ocak] / Şubat 1917 / Dördüncü Sene / Sayı 57-58

<i>Alat-ı Zirâiyye</i> : "Lans" motorlu pulluğu	a-772
<i>Âlem-i Haşerât</i> : İncir âşi sinekleri-Başka haşerat blastofağanın yerini tutabilir mi? (son); Adi lahana kurdu (Son)	772-777
<i>Muhâbere Mektupları</i> : Macaristanda beygir yetiştirme (Bandırma Ziraat Muallimi D. Almas)	777-779
<i>Sanâyi'-i Zirâiyye</i> : Leblebi	780-781
<i>Meyvecilik</i> : Pironiya (Sina Kerim)	782
<i>Fihrist</i> : 37 den 58 numaraya ve 1 Mart 1331 den 1 Şubat 1333 tarihine kadar	783-784

Mart-Nisan 1918 / Beşinci Sene / Sayı 59-60

<i>Mündericat</i> : Mustafa Şeref Bey Efendi hazretleri	a
<i>İfade-i Mahsûsa</i> : Dördüncüden beşinci seneye geçiyor iken	786-787
<i>Makale-i Mahsûsa</i> : Meclisi mebusanda zirâat	787-791
<i>Bağcılık</i> : Debova usulüyle bağcılık-asma şeklinde bağ kütükleri üzerinde filoksere hakkındaki müşahedât (Sina Kerim)	791-794
<i>İpek Böcekçiliği</i> : Dut ağaçlarının kurudan hastalığı	795-796
<i>Fenn-i Baytarî</i> : Tüberkülin istimali; Öksürüklü keçiler; Bargirdeki deri çatlaklarını nasıl tedavi itmeli? (Baytar Celal)	796-798
<i>Hayvânât-ı Ehliyye</i> : Süt inekleri için otlar; Bargirlerin yulafını iyice tevzi' ediniz; Dana için yumurta kabukları; Yulaf samanını iyice tevzi' ediniz; Kışın keçileri nasıl beslemeli; Patates kabuklarını ineklere vermeli mi?	798-800

Mayıs-Haziran 1918 / Beşinci Sene / Sayı 61-62

<i>Mündericat</i> : Faideli haşerat	a-802
<i>Muhasebe-i Fenniyye</i> : Vakayi'-nâme zirâi	802-805
<i>Makale-i Mahsûsa</i> : Memâlik-i Osmâniyyede sanayi-i nesciyeden kenevir	805-807
<i>Konservecilik</i> : Yumurtaları nasıl saklamalı (Sina Kerim)	807-809
<i>Fenn-i Baytarî</i> : Köpeklerin sarılık hastalığı; Yorgun beygir (Baytar Celal)	810-811
<i>Ormancılık</i> : Zayıf çınar ağaçlarını nasıl gençleştirmeli?; Bir akasya ormanı teşkil itmek; 3 dane iyi cins kavak ağacı (Feridun)	811-812
<i>Âlem-i Haşerât</i> : Zirâata faideli böceklerden hanım böceği	813-814

<i>Çiftçi Muhtırası</i> : Küçük ma'lûmât; Sansar kürkü dahi makbuldür	814
<i>Sanâyi'-i Umûmiyye</i> : Madenlerimiz	815-816

Temmuz 1918 / Beşinci Sene / Sayı 63

<i>Mündericat</i> ; İksâ-i şarkda olduğu gibi şark-ı karibde de zirâat terakki etmelidir	a-818
<i>Makale-i Mahsûsa</i> : Tabî' fabrikacılık	818-820
<i>Fenn-i Baytarî</i> : Koyunların tufeylilerine karşı; Zayıf bacaklı bargirler (Baytar Celal)	820-821
<i>Sanâyi'-i Umûmiyye</i> : Madenlerimiz (devamı var)	821-823
<i>Çiftçi Takvimi</i> : Temmuz ameliyatı zirâiyyesi (Muharriri: Kalfeyan)	824-827
<i>Çiftçi Muhtırası</i> : Küçük ma'lûmât	827-828
<i>Yeni Neşriyat</i> : İncir zirâat ve ticâreti	829-831
<i>Sanâyi'-i İstatistik</i> : Ticâret ve Zirâat Nezareti Umûmiyyesi tarafından İstanbul, İzmir, Mağnisa, Bursa, İzmit	830-831
<i>Havadis</i> : Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası tarafından; Keçiörlü Kükürt Fabrikası; Tevcihât	831-832

Ağustos 1917 / Beşinci Sene / Sayı 64

<i>Makale-i Mahsûsa</i> : Kavanin Zirâiyye-Ticâret Müdüriyeti ne yapar?- Memâlik-i Osmâniyyede bulgur sanayi	834-839
<i>İktisad-ı Zirâi</i> : Irakda iskân muhacir meselesi	839-842
<i>Çiftçi Takvimi</i> : Ağustos ameliyat-ı zirâiyyesi (Muharriri: Kalfeyan)	842-844
<i>Çiftçi Muhtırası</i> : Küçük ma'lûmât	844
<i>İstişâre-i Zirâiyye</i> : Fenni sualler; Bahçıvanla Felâhatın müşterek seyahati; Hakan-ı merhum ve gögercinler (Rahmetullahi aleyhi rahmeten vâsiaten)	845-847

Eylül 1918 / Beşinci Sene / Sayı 65

<i>Mündericat</i> ; Yeni tavuk cinsleri elde itmek için damızlık olarak kullanılan ve menşe-i Çin olan Koşınşin tavuk cinsi	a
<i>Makale-i Mahsûsa</i> : İâşe meselesi	850-851
Bir memlekette zirâat nasıl terakki ider?	852-855
<i>İktisad-ı Zirâi</i> : Irakda iskân muhacir meselesi (son / 1 Mayıs 1331 / V. N.)	855-858
<i>Çiftçi Takvimi</i> : Eylül ameliyat zirâiyyesi (Muharriri: Kalfeyan)	859-861
<i>İstişâre-i Zirâiyye</i> : Fenni sualler	862-863
<i>Çiftçi Muhtırası</i> : Küçük ma'lûmât	863

Teşrin-i evvel ve sâni [Aralık - Ocak] 1918 / Beşinci Sene / Sayı 66

<i>Mündericat</i> ; Ahmed Rıza Bey Efendi	a
<i>Zirâat-i Hususiyye</i> : Meleketimizde karabuğday zirâatını tamim itmek lazım mıdır?	866-872
<i>Alat-ı Zirâiyye</i> : Motorlu biçerbağlar makineleri; Motorlu el arabaları	872-874
<i>Çiftçi Takvimi</i> : Teşrin-i evvel ameliyat zirâiyyesi (Muharriri: Kalfeyan)	875-878

Teşrîn-i sâni ameliyat zirâiyesi	878-879
Şubat 1919 / Beşinci Sene / Sayı 67	
<i>Mündericat</i> ; Bal arılarının envai	a-882
<i>Makale-i Mahsûsa</i> : Nehirlerimiz ve kanallarımız	883-885
<i>Sanâyi-i Umûmiyye</i> : Madenlerimiz (son / Suriye Vilayeti maden mühendis sabıkı H. N.)	886-893
<i>Ormancılık</i> : Durûb-i emsâl (Orman müdürlerine ithaf)	893-894
<i>Fihrist</i> : 59 dan 67 numaraya ve 1 Mart 1918 den 28 Şubat 1919 tarihine kadar	895

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

- Aytaç, Ayfer. "16. Yüzyıla Ait Bir Tarım Metni: Kitâbü'l-Felâhat." *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13, 23 (2012): 199-217.
- Çıkla, Selçuk. "Tanzimat'tan Günümüze Gazete-Edebiyat İlişkisi." *Türkbilgi/Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 18 (2009): 34-63.
- Demir, Kenan. "Osmanlı Ziraat Dergilerinden Bir Örnek: İkinci." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19, 1 (2017): 54-74.
- , "Osmanlı'da Ziraat Dergiciliğine Bir Bakış (1880- 1923)." *Turkish Studies* 9, 8 (2014): 385-401.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2015.
- Dinçer, Ferruh. "Türkiye'de Veterinerlik ve Tarım Alanında İlk Süreli Yayın 'Vasıta-i Servet' Üzerinde Bir İnceleme." *Fırat Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi* 3, 1 (1976): 66-83.
- Gazel, Ahmet Ali ve Şaban Ortak. "İkinci Meşrutiyet'ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908-1927)." *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7, 1 (2006): 223-256.
- Günergun, Feza. "Darülfünun Fünun (Fen) Fakültesi Mecmuası (1916-1933)." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* (1995): 285-349.
- "İfâde-i Mahsûsa - İki söz." *Felâhat* 1, 1 (1329): 2-3.
- "İfâde-i Mahsûsa - Mesleğimiz." *Felâhat* 1, 1 (1329): a-2.
- "İfâde-i Mahsûsa - Şerâit-i iştirak." *Felâhat* 1, 1 (1329): 3-4.
- Kadioğlu, Sevtap. "Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi Mecmuası Üzerine Bir İnceleme." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 4, 1 (2002): 99-118.
- , "Ziraat ve Sinaat Tercüme-i Fünun Odaları Mecmuası Üzerine Bir İnceleme." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5, 2 (2004): 39-61.
- "Meşrutiyet'in İlanından Beri Türkiye'de Neşr Olunmuş Gazete ve Mecmualar." *Ayın Tarihi* 17, 53 (1928): 3641-3651.

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış. İstanbul: Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını / Devlet Basımevi, 1938.

Tezler / Dissertations

Aybaş, Görkem Can. “Resimli Ziraat Gazetesi’nin Tasnifi (1905-1906).” Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, 2020.



From Padua to Istanbul: *Peregrinatio Medica* of Joseph Solomon Del Medigo (1591-1655) and Tobias Cohen (1652-1729)

Padua'dan İstanbul'a *Peregrinatio Medica*: Joseph Solomon Del Medigo (1591-1655) ve Tobias Cohen (1652-1729)

Abdüssamet Yılmaz¹ 



¹İTÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Bilim ve Teknoloji Tarihi Programı, İstanbul, Türkiye

ORCID: A.Y. 0000-0001-8460-5258

Corresponding author/Sorumlu yazar:

Abdüssamet Yılmaz,

İTÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Bilim ve Teknoloji

Tarihi Programı, İstanbul, Türkiye

E-mail/E-posta: yilmz.abdussamet@gmail.com

Submitted/Başvuru: 13.09.2022

Revision Requested/Revizyon Talebi:

02.10.2022

Last Revision Received/Son Revizyon:

15.11.2022

Accepted/Kabul: 25.11.2022

Published online/Online yayın: 06.01.2022

Citation/Atf: Yılmaz, Abdüssamet. "From Padua to Istanbul: *Peregrinatio Medica* of Joseph Solomon Del Medigo (1591-1655) and Tobias Cohen (1652-1729)." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 1 (2023): 199-215.
<https://doi.org/10.26650/oba.1174793>

ABSTRACT

This paper examines the stories and works of two Padua-trained Jewish physicians, Joseph Solomon Del Medigo (d.1655) and Tobias Cohen (d.1729) who traveled between major urban centers of the Eastern Mediterranean. In the early modern Mediterranean, Jewish physicians served as the vectors of knowledge between different geographies. The paper will start by rendering the learning and practicing medicine in 16th and 17th century Padua and then move on to the experiences of the abovementioned physicians in the Ottoman Empire with a particular focus on their biographies. The final section of the article will focus on the reasons and consequences of their sojourn in the Ottoman Empire. In addition to scientific quests, the paper argues that Del Medigo and Cohen headed towards the East with religious motives, the realization of which could only be made possible by the career opportunities offered by the Ottomans. This paper will conclude that the stories of Del Medigo and Cohen pose an episode of the coalescent nature of European and Eastern Mediterranean science.

Keywords: Solomon Del Medigo, Tobias Cohen, Early Modern Mediterranean, Ottoman History of Science

Öz

Bu çalışma, Padua'da tıp eğitimi almış ve bir müddet Osmanlı İmparatorluğunda mesleğini icra etmiş olan Yahudi doktorlardan Joseph Solomon Del Medigo'nun (ö.1655) ve Tobias Cohen'in (ö.1729) biyografilerini ve eserlerini inceleyecektir. Erken modern dönemde, bu iki ismin örnek teşkil ettiği üzere Yahudi doktorlar Akdeniz'in farklı köşeleri arasında bilgi vektörleri olarak hizmet ediyorlardı. Bu makale öncelikle 16. ve 17. yüzyıllarda Padua'da tıp eğitimi ve uygulamalarını ele alıp ardından bu iki hekimin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki deneyimlerine odaklanacaktır. Bu çalışmanın temel iddiası bu hekimlerin Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmelerinin sebebi olarak mesleki ve bilimsel faktörlerin yanında dini saiklerin de oldukça etkili olduğudur. Del Medigo ve Cohen'in zihinlerindeki dini tekamülün gerçekleşmesi ancak Osmanlıların kendilerine sunduğu kariyer fırsatlarıyla mümkün olmuştur. Bu iki hekimin hikayesinin, erken modern biliminin esnek ve bütüncül doğasının bilim tarihi alanındaki yansımaları olduğunu iddia eden bu çalışma, dini ve bireysel amillerin Osmanlı bilimlerinin dönüşümündeki rolünü anlama çabasıdır.

Anahtar Sözcükler: Erken Modern Akdeniz Tarihi, Osmanlı Bilim Tarihi, Solomon Del Medigo, Tobias Cohen



Introduction

Jewish physicians were important actors in the Ottoman medical landscape in the early modern period. Their initial popularity of them started with the flow of expelled from Iberia in the 15th and early 16th centuries. By the 17th century, one observes a second flow in the number of Jewish physicians some of whom were educated in different parts of the Ottoman Empire whereas a considerable amount came from European states. Journey to the East was common among the European Jewry because the Ottoman world lacked the limitations one would observe in contemporary Europe.¹ For this reason, the Ottoman territories were the destination for Jews from all walks of life and different skills. Among these skills, medicine was naturally the most sought-after. Those with an educational background often obtained their degrees in the medical school of Padua.

Padua was a major center of science in the 16th and 17th centuries. After the city became a part of the Republic of Venice, the university found great support from the Republic. Its relative freedom from the Papal authority and proximity to the city of Venice provided the university with significant opportunities. They were able to grant education to Jews and protestants. The university, certainly, was benefitting from the most productive printing presses of the time in Venice. As a result, it became an attractive center for higher education.² Between the 14th and 17th centuries, and the five chairs of the school were structured around theoretical medicine, practical medicine, anatomy and surgery, botany, and semeiotic.³ The university's motto was '*Universa universis patavina libertas*' meaning 'Paduan freedom is universal for everyone'. Among its most renowned graduates were Nicolaus Copernicus (1473–1543), Andreas Vesalius (1514–1564), Gabriele Falloppio (1523–1562), and William Harvey (1578–1657); some of whom later became a professor in the same university.

George Newman emphasizes four Paduan teachers as the pioneers: the anatomist Vesalius who revealed morphology as the bedrock of systematic medicine; the physician Fracastorius (d. 1553) who was the first of the moderns mention infection and epidemiology; Fabricius (d. 1619), who practiced as a surgeon, was one of the greatest of the early exponents of the

1 For an overview of the history of Jews in the Ottoman Empire, see Stanford J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic* (New York: New York University Press, 1991); Yaron Ben-Noeh, *Jews in the Realm of the Sultans: Ottoman Jewish Society in the Seventeenth Century*, (Tübingen: Mohr Siebeck, 2008); Dina Danon, *The Jews of Ottoman Izmir: A Modern History* (Stanford: Stanford University Press, 2020).

2 On the University of Padua see Jerome J. Bylebyl, "The School of Padua: Humanistic Medicine in the 16th Century," in *Health, Medicine and Mortality in the Sixteenth Century* (1979), ed. Charles Webster (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), 335-370; David B. Rudermann, "Padua and the Formation of a Jewish Medical Community in Italy," in *Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe* (New Haven and London: Yale University Press, 1995), 100-118; Michael Stolberg, "Learning Anatomy in Late Sixteenth-Century Padua," *History of Science* 56, 4 (2018): 381–402.

3 F. Zampieri, A. Zanatta, M. Elmaghawry, M. R. Bonati, and G. Thiene, "Origin and Development of Modern Medicine at the University of Padua and the Role of the "Serenissima" Republic of Venice," *Global Cardiology Science and Practice* 21 (2013): 151.

elements of physiology and embryology who practiced as a surgeon; and Galileo Galilei (d. 1642), the discoverer of the true laws of motion and initiator of the physical measurement of physiological processes.⁴ These professors were some of the many scientists contributing to the advanced medical study in Padua. Giovanni Battista de Monte (d.1551) and Antonio Fracanzani (d. 1567) made use of systematic bedside teaching, focusing on hands-on treatment which was not a common practice at that time.⁵

Early Modern medicine intertwined with novelties and traditions. In the initial phases of the Renaissance, the translations of Latin and Greek sources and the encounters with works compiled in Arabic, and the examples of Islamic institutions such as hospitals transformed medicine. In the later phases of the Renaissance, studying the body brought about complete novelties. After the structure of the brain and internal organs were better understood by disclosing the shortcomings of Galenic teachings, anatomy theatres became an important part of early modern Europe. Vesalius transformed the approach to the human body by uncovering mistakes in Galenic teachings. After Vesalius, William Harvey, educated in Padua, discovered the circulatory system which was also an extremely important achievement for the study of the human body.

While all these novelties were emerging, on the one hand, there continued a co-existence of traditional and mystical thoughts. The latter became an element of dialogue through engaging with the novelties.⁶ Paracelsus, for example, rejected Galen and many of the textual teachings; he suggested that the human body could be cured by chemical methods in which alchemy, mysticism, and magic were intertwined. This episode was a period dominated by the views that man was a microcosm of the universe (i.e., the macrocosm) and that this harmony could be preserved by the harmony of substances in nature. Also, there were no clear lines between disciplines trying to understand nature and people.⁷ Therefore, astronomy, alchemy, medicine, and mysticism overlapped at many points.

Jewish physicians, on the other hand, were neither completely inside nor outside the scientific revolution that was happening in Europe.⁸ They could only study at universities

4 Herbert R. Spencer, "A Century of Medicine at Padua," *The British Medical Journal* 1, 3196 (1922): 543.

5 Michael Stolberg, "Bedside Teaching and the Acquisition of Practical Skills in Mid-Sixteenth-Century Padua," *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 69, 4 (2014): 633–664.

6 On the origins of Early Modern Science, see Steven Shapin, *The Scientific Revolution* (Chicago: The University of Chicago Press, 1996).

7 For an overview of the Early Modern Science, see Laura Gowing, "Knowledge and Experience, C. 1500–1750," in *The Routledge History of Sex and the Body: 1500 to the Present* (1st ed.), eds. S. Toulalan and K. Fisher (London: Routledge, 2016), 239–256; Nancy G. Siraisi, "Medicine, 1450–1620, and the History of Science," *Isis* 103, 3 (2012): 491–514.

8 For Jews and the Scientific Revolution, see Adam Shear, "Science, Medicine, and Jewish Philosophy," in *The Cambridge History of Judaism*, vol.7, ed. Jonathan Karp and Adam Sutcliffe (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 522–549. Alex G. Keller, "Science in the Early 'Haskalah'," *European Judaism: A Journal for the New Europe* 24, 2 (1991): 8–13; and Noah J. Efron, "Jewish Thought and Scientific Discovery

with special permission or by conversion, except Padua, and they were not allowed to treat non-Jews. For this reason, many Jews either converted or went to Padua. Although Jews were dominating medicine in this period, their opportunities were insufficient in comparison to gentiles. The fact that being a physician has become a family profession should be an important factor in the emergence of Jewish predominance. After completing their education, Jewish doctors could practice their profession in their community or enter the service of non-Jewish nobles through patronage relations or they could travel to the Ottoman lands where they could pursue both.⁹

In this study, I examine the stories of two Padua-trained Jewish physicians, Joseph Solomon Del Medigo (d. 1655) and Tobias Cohen (d.1729). I aim to start by picturing the learning and practicing medicine in 16th and 17th century Padua. Then I move on to the experiences of the two physicians in Ottoman Empire with a particular focus on their biographies. The last section of the study focuses on the reasons and consequences of their sojourn in the Ottoman Empire. I argue that Del Medigo and Tobias Cohen headed toward the east with religious motives the realization of which could only be made possible by the opportunities offered by the Ottoman Empire. Consequently, their stories render an episode of the coalescent nature of European and Eastern Mediterranean's early modernity which is characterized by cross-cultural scientific exchanges.

I. Jewish Medical Students of Padua

Among all the other universities Padua played the most crucial role for the Jews who aimed to study medicine in the early modern period. The popularity of the university among Jews did not merely draw from its scientific superiority and the opportunities that the Republic of Venice offered. They were rather compelled to choose Padua for their medical training. Because in the 16th and 17th centuries, Jews were only admitted to European universities either by exemption or conversion. Padua, on the other hand, had a different story. While most medieval universities were founded by Papal decree in Europe, Padua was established by professors and teachers of Bologna which give greater room for freedom to Paduans in their university's institutionalization. Also, Venice had a considerable Jewish population. It was the first Italian city to create a compulsory area (ghetto) for Jews which had expanded with the influx of Jews in search of a haven after Pope Paul IV (1476-1559) initiated strict religious policies in 1555.¹⁰

in Early Modern Europe," *Journal of the History of Ideas* 58, 4 (1997): 719–32.

9 For the distribution of Jewish physicians in the Ottoman Empire, see Abraham Galante (Avram Galanti), *Médecins juifs au Service de la Turquie* (İstanbul: Babok, 1938).

10 Cristiana Facchini, "The City, the Ghetto and Two Books. Venice and Jewish Early Modernity," in *Modernity and the cities of the Jews*, ed. Cristiana Facchini, *Quest. Issues in Contemporary Jewish History* 2 (2011): 15-16; David B. Rudermann, "Medicine and Scientific Thought in the Ghetto: The Cultural World of Tobias Cohen," in *The Jews of Venice: A Unique Renaissance Community*, eds. Robert C. Davis and Benjamin Ravid

Although Venice and Padua were tolerant towards its Jewry, Papal decrees continued to emphasize drawing strict lines between Jews and Christians. Especially, the growing presence of Jewish physicians did not go unnoticed. Pope Gregory XIII (1502-1585) issued a papal bull in 1581 about the treatment of Christians by Jews or other infidels:

...shall have dared to act in opposition to them, let the sacraments of the church in no wise be administered to him, not even by those regularly exempt: and if he should die thus, let him not have Christian burial; and let them not neglect to notify the sick men of the parish of these things at an appropriate time, especially when they shall have known that a Jewish or other infidel physician has been admitted by them, and furthermore, let the ordinaries themselves of places take due measures of punishment against the violators of this command: and as for the Jews themselves, let them none the less be punished in proportion to their transgressions according to the letters of the aforesaid Pontiffs Paul and Pius issued against them.¹¹

As it is clearly stated here, treatment by a Jewish physician would be severely punished in case the patient succumbs. Should the patient survive, the punishment for both the physician and the one who called him was 25 scudi.¹² It is important to note that Gregory XIII did not establish a new rule, he rather reminded and emphasized the rules of his predecessors. The question to be asked here is why did he feel compelled to remark on his predecessors' rules?

Firstly, the number of medical students was on the rise. Rudermann believes between 1520-1605, the recorded number of Jewish students in Padua was 29 which dramatically rose to 320 in the following two centuries.¹³ Friedenwald puts forth a different number. He suggests that between 1517-1619 some 80 Jewish students obtained medicine degrees from Padua.¹⁴ Leaving the exact numbers aside, both data attest that from the late 16th to early 17th centuries Padua started to attract more Jews for medical training. Hence, Pope Gregory XIII needed to remind the public of the possible outcomes of the rising Jewish physicians.

Secondly, rather than warning people of a possible case, the Pope might have stimulated by actual cases due to teaching being a popular way of practical teaching in 16th-century Padua. Two prominent professors Giovanna Battista da Monte (1498-1551) and Antonio Fracanzani (1506-1567) made systematic use of the teaching opportunities which the hospital of San Francisco offered.¹⁵ This method intended to give students hands-on training, but

(Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001), 191-210.

11 Gregory XIII, "Letter," (1581), quoted in Harry Friedenwald, "Jewish Physicians in Italy: Their Relation to the Papal and Italian States," in *Publications of the American Jewish Historical Society*, no. 28, eds. R.C. Davis and B. Ravid (Baltimore: American Jewish Historical Society, 1922), 175.

12 Ibid., 181.

13 David B. Rudermann, "Padua and the Formation of a Jewish Medical Community in Italy," in *Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe* (New Haven and London: Yale University Press, 1995), 109.

14 Friedenwald, "Jewish Physicians," 201.

15 Michael Stolberg, "Bedside Teaching and the Acquisition of Practical Skills in Mid-Sixteenth-Century Padua,"

as a necessity of the method students came into direct contact with patients. In this case, Jewish students who ideally should be only in training had a chance to create a network with people of the city. Therefore, in reality, the sharp line between Christian patients and ‘infidel’ physicians that Gregory XIII was trying to remind could be blurred at some points.

The line between Christian and Jewish students was more definite, however. The financial burden of training was heavier for Jews if not at all unbearable. They paid higher tuition than Christians and they had additional taxes on various occasions. For example, before graduation Jews had to give 170 pounds of sweetmeat to be delivered to Christian students.¹⁶ In addition to the financial load, there must be a burden of conscience. The tolerance was made only for their training, the essence of the university was still Catholic and hence the institutional setting did not allow religious teaching for Jewry. Padua graduate Solomon Del Medigo voiced his concerns as first the light of Torah and then philosophizing in Padua.¹⁷ Similarly, another Padua graduate Tobias Cohen stated that no Jews “should consider studying medicine without first filling the belly with the written and oral Torah”.¹⁸ Probably, upon feeling the unrest rose from being surrounded by non-Jews, the two prominent graduates of Padua underlined the importance of religious teaching as a prerequisite for their training in Padua.

As the university consisted of student bodies according to their nation, Jewish students like Del Medigo and Tobias Cohen belonged to a body of the nation; although some historians suggest that the Jewish students formed a religious body of their own irrespective of the country of origin.¹⁹ The latter claim has not been widely accepted as Rudermann showed that “most of the non-Italian Jewish students belonged either to the German or Polish nations.”²⁰ Together with Iberians and Ottomans, Jews from approximately five different backgrounds shared a common-place in Padua thanks to their medical training. This makes Padua a perfect cultural milieu for Jewry. The university provides them with a unique opportunity for cultural, religious, and scientific exchange. From this perspective, it is possible to argue that Padua served its Jewry as an early example of early modern scientific societies. There were scientists from different backgrounds, the leading publishing center Venice was nearby, and most importantly Jews trained in Padua established a network of their own.

These networks created fruitful opportunities for them. In praising his teacher Solomon Conegliano (d. 1719), Tobias Cohen (d.1729) notes the following about Conegliano’s

Journal of the History of Medicine and Allied Sciences 69, 4 (2014): 633–664.

16 Rudermann, “Padua,” 110.

17 Joseph Del Medigo, *Sefer Elim* (Odesa: M. Grinshpan, M.E. Belinson, 1864-67), 63, quoted in Rudermann, “Padua,” 111.

18 Tobias Cohen, *Ma’aseh Tuviyyah* (Cracow, 1908). Reprint New York, 1974), 82, quoted in Rudermann, “Padua,” 111.

19 Jacob Shatzky, “On Jewish Medical Students of Padua,” *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 5, 4 (1950): 446.

20 Rudermann, “Padua,” 108.

students: “some of whom become rabbis and some of whom become physicians to kings and important princes; for I am the least notable among them all.”²¹ Although he is being modest himself; Tobias Cohen was also a renowned physician. He served the Ottoman sultans in Edirne and Istanbul. These two cities were maybe the most popular destinations for Padua-trained Jewish physicians. Among the various examples of physicians who headed towards the East to sojourn in this popular destination, a couple of names offer interesting stories. Two of them who have already been mentioned so far i.e., Joseph Solomon Del Medigo and Tobias Cohen, will be the focus of the following chapters.

II. Heading Towards the East

Joseph Solomon Del Medigo (1591-1655)

In January 1619, a little yet shiny celestial body swept away the cold and darkness of the winter night with the amazement it resonated among the people of Istanbul. The ones who were able to restrain their amazement sought for wisdom of people. As luck would have it, there was a visiting scholar at the Jewish community of Istanbul at that time who had the privilege of being a student of the great astronomer Galileo Galilei. People rushed into his room, unable to explain their astonishment, and told him to just look up. Joseph Solomon Del Medigo followed their call, then recorded that night as follows:

...they took me out and said, “Look at the heavens.” I raised my eyes and saw a wide and long-tailed star [comet] burning and shining in the sky. I had never seen such a comet, and I had not read others’ works on something as big as this. Some of the crowd gathered around me, expecting to hear my teaching. Since they were terrified of this great novelty [the comet], they said: “Not for nothing has God sent this star, but instead to be a sign and precursor for a forthcoming event.” But I denied their requests [to make an astrological prediction] and told some of them that it [the comet] is a natural thing.²²

This passage belongs to the article on a comet that constitutes a small instance of Del Medigo’s *Sefer Elim* (Book of Palms) which was published in Amsterdam (1629) by the famous Menasheh ben Israel (d. 1657) who is the founder of the first Hebrew printing press. *Sefer Elim* covers Del Medigo’s responses to the scientific and religious questions that were sent to him. Besides *Sefer Elim* the other source for Del Medigo’s life is his short biography by one of his pupils Moshe Metz.

Joseph Solomon Del Medigo also known as Yashar of Candia was born in Crete (1591). He is a descendant of physician Elijah Del Medigo (d.1493). Solomon had an adventurous

21 Cohen, “*Ma’aseh Tuviyyah*,” quoted in Rudermann, “Padua,” 112.

22 Joseph Solomon Del Medigo, Maamar ‘al kochav shavit [An Article on a Comet], Jerusalem, Institute of Hebrew Manuscripts, Hebrew National Library (MS F 64619), quoted in Avner Ben-Zaken, “Transcending Time in the Scribal East,” in *Cross-Cultural Scientific Exchanges in the Eastern Mediterranean, 1560-1660* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2010), 79.

career that had begun with his education at Padua and ended in Prague (1655). He practiced medicine only to make a living. Del Medigo's interests lie in various aspects of new natural philosophy, especially astronomy. Of course, Galileo Galilei must have played a crucial role in his interests. Del Medigo refers to Galileo as "rabbi Galileo" which, according to Brazilay, should be interpreted as a sign of respect, meaning my master.²³ Their intimacy is often attributed to the fact that he was one of the few who used and mentioned Galileo's telescope. In the ensuing parts of the passage above, Del Medigo notes that "The images of the stars change as much as they are close to [i.e., the closer they are to] the sun, as I observed several times through the glass of Galileo."²⁴ He rejected the Aristotelian explanation that the comets are dry exhalations of Earth which caught fire in the atmosphere. Instead, he put forth an alchemical explanation by calculating the amounts of the earth's water needed to create such a gaseous body, which he believes should be a thousand times bigger than earth; then he culminates that the comet could not be a gaseous body which belongs to the sub-lunar world.²⁵

After spending a couple of years among the Karaite communities of Alexandria and Constantinople, Del Medigo continued his travels in Eastern Europe until he arrived in Amsterdam. Together with experience and maturity;²⁶ Del Medigo acquired valuable manuscripts from the East. He was in search of the pure knowledge that Jewry possessed in ancient times. Although he aimed to publish those manuscripts, the publisher Mannesah ben Israel thought Del Medigo needed to write something about the new natural philosophy in Hebrew. Following this advice, Del Medigo then compiled the *Sefer Elim* in which he suggested his readers give the priority to the first Torah and then to philosophy.²⁷ By the time, the manuscripts he collected circulated among the Jews of Amsterdam and London contributing to the Messianic thought of the time.

Tobias Cohen (1652-1729)

A half-century later, Tobias Cohen picked up the suggestion of Del Medigo where he left off. He advised his reader that their aim should be "first filling the belly with the Torah then medicine."²⁸ Like Del Medigo, Cohen was also a Padua-trained physician who sojourned in Istanbul. Again, like Del Medigo he comes from a family of physicians. Tobias was born in Metz (1652) and started his medical training at the University of Frankfurt an der Oder. He and his friend Gabriel Felix were among the first Jews to be admitted to that university with an exceptional status granted by the Great Elector of Brandenburg however, their presence

23 Isaac Barzilay, *Yoseph Shlomo Delmedigo (Yashar of Candia)* (Leiden: Brill, 1974): 151.

24 Del Medigo, "An Article on Comet," quoted in Ben-Zaker, "Transcending Time," 81.

25 Ibid.

26 Del Medigo often refers to himself as "I was a boy in Constantinople", see Ben-Zaker, "Transcending Time", 82.

27 Del Medigo, *Sefer Elim*, 63, quoted in Rudermann, "Padua," 111.

28 Ibid.

at the university was not welcomed.²⁹ The two then moved to a more tolerant institution, University of Padua, where they found the support of Solomon Conegliano (1642-1719) and they received their medical doctor degrees in 1683.

Upon becoming a Doctor of Medicine, Cohen went to Poland to practice medicine. A couple of years later, Cohen moved to Adrianople where he became the court physician to five Ottoman sultans -from Mehmed IV (r. 1648-1687) to Ahmed III (r. 1703-1730). He composed his renowned book *Ma'aseh Toviyah* (Work of Tobias) during his stay in Ottoman Empire and published it in Venice (1707). The book is an encyclopedic work those devoted sections to theology, and science, and is also famous for its illustrations of the human body with a house metaphor.³⁰ Apart from science and religion, the book's utmost importance is its discussion of the false messiah Shabbetai Zevi (d. 1676). Many Jews in the 17th century, including Solomon Del Medigo, expected and hoped to see the emergence of the Messiah. On the ground of this hope, the rise of Shabbetai aroused excitement among many Jews, but it was a great scandal that Shabbetai converted to Islam after he was captured by the Ottomans. The tone dominating Tobias Cohen's writings underlines this scandal. He observed and noted Shabbetai as a fool who did queer things and believed that because of his coreligionists' pathetic obsession with this false messiah, the image of Jewry among the Gentile world degraded.³¹ While the hope of catching up with Gentiles with science dominated Del Medigo's works in the early 17th century, the predominant tone of Tobias' works in the late 17th century was the feeling of cultural inferiority and embarrassment caused by the false Messiah.

III. Motives and Encounters

Solomon Del Medigo, Tobias Cohen, and many more Jewish physicians of the Early Modern period were attracted to Ottoman cities like Constantinople, Adrianople, Smyrna, and Alexandria. Henceforth, the reason for this popularity needs scrutiny. I think two reasons emerge as main motivations emerging out of enmeshed origins. First, the religious enthusiasm originated from a) the search for pure ancient knowledge, b) millenarian expectations, and c) living up to the new natural philosophy or catching up with the gentiles. Second, the career opportunities offered by the Ottoman Empire³² were made possible by a) Ottoman

29 David B. Rudermann, "On the Diffusion of Scientific Knowledge within the Jewish Community: The Medical Textbook of Tobias Cohen," in *Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe* (New Haven and London: Yale University Press, 1995), 239.

30 Etienne Lepicard, "An Alternative to the Cosmic and Mechanic Metaphors for the Human Body? The House Illustration in *Ma'aseh Tuviyah* (1708)," *Medical History* 52, 1 (2008): 93-105.

31 Rudermann, "Tobias Cohen," 242.

32 How important was the medical doctor degree from Padua for Ottomans is a significant question. An elaborate discussion on this topic needs further scrutiny yet one major reason of the value given to the Padua degree might be attributed to Paduan commitment to Aristotelianism and Galenic humoralism; hence, their arrival at the Ottoman medical marketplace dovetailed with familiar humoralist ideas and theories. See Harun Küçük, "Natural Philosophy and Expertise: Convert Physicians and the Conversion of Ottoman Medicine," in "The

tolerance, b) practical medicine, and c) local and regional networks. In this chapter, I will first examine these factors and then briefly touch upon the other side of the coin to see what Jewish physicians offered to Ottomans.

The Religious Enthusiasm

In the early modern period, the search for pure ancient wisdom (*prisca sapientia*) was a common quest. Many believed that God bestowed the perfect knowledge to the ancients which had been tainted through time. Through diligent examination of the ancient sources, it was aimed to recover the perfect knowledge of nature. The Jewish community was no exception. In this vein, Del Medigo adventured in the Near East to discover the ancient's wisdom about the universe. He started collecting manuscripts from Alexandria and continued in Constantinople, and by the time he reached Europe, he had enormous amounts of books obtained from his journeys. His student Moshe Metz described him as someone who “swallowed in his stomach many books and never spared either his money or possible burden and far distance to collect books from whatever [place] he saw, heard of, or even was aware of. His treasure amounted to 7,000 books, with a price of 10,000 gold coins.”³³ In *Sefer Elim*, he makes his Jewish-hermetic ideas obvious which stresses that the pure ancient knowledge was given to Jews including the recent discoveries of Copernicus and Galileo as he believes “the wisdom was given to Moses in Sinai.”³⁴ The ceaseless efforts of collecting books that his student Moshe underlines above must have been driven by this idea.

Another common theme of the early modern period was the millenarian expectations. Jews and many Christians believed that the end of time will begin when the Jews return to Jerusalem. But before returning to Jerusalem, there were a series of events that were expected to happen. Among those events, some hold that the Karaite Jewish community - who were living in the Near East generally in the Ottoman Empire, would lead the return to Jerusalem. Because the Protestant theologians emphasized their exclusive faith in Scripture that rejected the Jewish tradition, Karaites were regarded as the true Jews or “Protestant Jews”.³⁵ That is probably why Del Medigo started his journey among the Karaite communities of Egypt and Constantinople. For Del Medigo, Karaites might have possessed manuscripts showing the pure knowledge of nature that was given to Jews in ancient times which might also prove the possible millenarian role that the community will play. Therefore, following these possibilities Del Medigo started collecting manuscripts from Karaites.

Although we do not certainly know whether Del Medigo believed in the role of Karaites communities in the eminent Jewish return to the Holy Lands, we know that he most certainly

Case for the Ottoman Enlightenment: Natural Philosophy and Cosmopolitanism in Eighteenth-Century Istanbul” (PhD diss., University of California, San Diego, 2012), 103-127.

33 Moshe Metz, “Introduction to Delmedigo,” *Sefer Elim*, viii, ix, quoted in Ben-Zaker, “Transcending Time,” 85.

34 Del Medigo, *Sefer Elim*, quoted in Ben-Zaker, “Transcending Time,” 90.

35 Ibid., 77.

believed that Karaites possessed ancient knowledge. Together with the books, he collected in the Near East, Del Medigo went to one of the centers of millenarian theologians. In Amsterdam (1623) he met with Mennaseh ben Israel who was the owner of the first Hebrew printing press and a prominent thinker of millenarianism. Upon his arrival to the city, Ben-Zaker argues that “Del Medigo suggested publishing some Karaite manuscripts that showed how some of the astronomical technicalities associated with the new post-Copernican astronomy were already known in the ancient past”³⁶ but Ben Israel directed him to write on the new natural philosophy. Therefore, the manuscripts he collected were not published. However, Del Medigo’s impact reached beyond his published book *Sefer Elim* (1629). According to Jacob Adler, Del Medigo was a major source for many thinkers of that time including Spinoza and Ben Israel³⁷ whereby his interpretation of the Karaite manuscripts circulated in the intellectual sphere.

Delegating the creation of a book on natural philosophy to Del Medigo, Menasseh Ben Israel himself delves into theological publishing. He compiles several books focusing on Talmud and classical texts mainly in Spanish aiming at Marrano readers; and he reaches the climax in 1650 with his renowned work *The Hope of Israel* (*Esperanca de Israel* in Spanish, *Spes Israelis* in Latin). After it was published, the book became the bible of millenarians. It discussed various prophetic events like the discovery of the lost tribes in Latin America. The book was soon published in 7 languages quickly reaching different parts of the world. Jacob Barnai argues that among the most avid readers of *The Hope of Israel* were the Marranos of Smyrna (Izmir).³⁸ Smyrna at that time was a multicultural center of the Eastern Mediterranean. The city enjoyed overseas trade by English and Dutch merchants where lived a significant Jewish community one individual of whom was Shabbetai Zevi. 6 years before the Shabbetai’s appearance as the Messiah, Mannesah’s *Esperance de Israel* was published in Smyrna (1659) by Rabbi Abraham Gabbai in the printing press that was set up by the Gabbai family.³⁹ Therefore, there emerges a chain of events starting with Del Medigo’s story, he became an indirect but significant participator of the Sabbetai’s Messianism which was an interesting episode of the greater story of early modern millenarianism. While Del Medigo did not have the chance to see this episode, Tobias Cohen was its direct witness who felt despised by the consequences of Sabbetai’s false messianism.

As for the third origin of religious enthusiasm, both Del Medigo’s and Tobias Cohen’s stories highlight the desire to catch up with Gentiles in the sciences. Both scholars were

36 Ibid.

37 Jacob Adler, “Joseph Solomon Del Medigo: Student of Galileo, Teacher of Spinoza,” *Intellectual History Review* 23 (2013): 141-157.

38 Jacob Barnai, “Christian Messianism and the Portuguese Marranos: The Emergence of Sabbateanism in Smyrna,” *Jewish History* 7, 2 (1993): 121.

39 Brandon Marriott, “The Lost Tribes in the Americas: Judeo-Christian Reciprocity across the Atlantic World (1648–1666)” in *Transnational Networks and Cross-Religious Exchange in the Seventeenth-Century Mediterranean and Atlantic Worlds: Sabbatai Sevi and the Lost Tribes of Israel* (London: Routledge 2015): 34.

educated at one of the great centers of scientific advancements and hence were well aware of the recent progress Gentiles made in natural philosophy. Del Medigo considered new scientific discoveries as a race. Further, noted his aim as “to show them [the Gentiles] our strength, and they should know that the Children of Israel are not the lightest in this race on the difficult issues of natural philosophy.”⁴⁰ In the same vein, Tobias contended that his purpose was to compile “a general text including several sciences and fields of knowledge to respond to those abusers (Gentiles) and to demonstrate to them that they were not the only beneficiaries of these sciences.”⁴¹

Although they were on the same page regarding the necessity of living up to the new natural philosophy, they differed in tone. Because there occurred a sharp line dividing the two stories. Del Medigo’s quest was only to catch up with Gentiles in sciences. Tobias’ endeavors, on the other hand, included reclaiming his communities’ honor that was devastated by the false messiah. Tobias voices his resentment as the disgrace of this false messiah “allow our enemies an opportunity to make fun of us and to defame us, almost providing a sword in the hands of the Gentiles to kill us”.⁴² Therefore, while both Del Medigo and Tobias aimed to enhance Jews’ prestige among the Gentiles, they differed in tone. Tobias was driven by the cultural inferiority that the false messiah caused. In other words, Tobias became a victim of the messianic episode which Del Medigo indirectly contributed 50 years before him.

The Career Opportunities

Apart from their religious motives for heading toward the East, there were also practical reasons. The latter must have been a facilitating factor for the realization of their religious quest if not all a necessity. Because to be able to wander, collect manuscripts, and compile a book in foreign lands; Del Medigo and Tobias needed income. Since they were physicians, they could easily make money by treating patients. However, this was only possible thanks to Ottoman tolerance. Although they were allowed to enrol in Padua, they were prohibited from treating non-Jews. Ottoman Empire, on the other hand, offered them freedom of treating non-Jewish patients. The empire at that time, Istanbul and Adrianople in particular were cosmopolitan centers of different communities including Jews and Venetians with whom Jewish physicians could foster a career. Most importantly, let alone being relieved of constant accusations of heresy and conspiracies in the West, Jews in the Ottoman Empire were held in a relatively privileged position considering their status of *zimmi*, they were rarely referred to as *kafirs* and had greater freedom than their *zimmi* counterparts Christians.⁴³ On the ground of Ottoman tolerance, the classical boundaries of the *zimmi* status were blurred for Jews and

40 Del Medigo, *Sefer Elim*, quoted in Ben-Zaker, “Transcending Time,” 80.

41 Cohen, *Ma’aseh Tuviyyah*, quoted in Rudermann, “Tobias Cohen,” 236.

42 *Ibid.*, 243.

43 Shaw, *The Jews*, 77-78, 86.

hence they were able to take part in the society as they did by utilizing their Paduan and Jewish networks.

For instance, Israel Conegliano (1650-1717) was a Padua-trained physician who made himself a career by becoming the personal physician of Merzifonlu Kara Mustafa Pasha (1634-1683), later acting as a diplomat between Ottomans and Venetians. By the time Israel Conegliano was a physician of the Ottoman pasha, Tobias Cohen was educated at the University of Padua whose closest professor was Israel Conegliano's elder brother Solomon Conegliano.⁴⁴ Upon graduation, Tobias went to the Ottoman Empire where he started his career under the patronage of Rami Pasha (1654-1704). At this point, it should be reasonable to think of that career as a result of networking, made possible through the Conegliano brothers. For the ones who were yet to obtain patronage, other lucrative opportunities were also possible in the market. Harun Küçük believes "Istanbul was a sick city that was struck every few years with lethal epidemics that claimed many lives".⁴⁵ Therefore, physicians especially ones who were adept at practical medicine were also needed outside the administrative and urban elite circles. The practical hands-on training⁴⁶ and hence the experience that Jews attained in Padua might have opened up new spaces for their career.

On the other side of the story, Ottomans acquired significant know-how about the medical practices of Europe. Since Galenism was maybe the most important component of Ottoman medicine, Jewish knowledge of Galenic medicine uneventfully found a ground for interaction. Initial encounters emerged by Jews expelled from Iberia, then accelerated through the flow of people in the Eastern Mediterranean; 16th century onwards Ottoman sultans and the ruling elite attached greater importance to the religious and national background of their physicians which again was another factor facilitating the transfer of medical knowledge via Jewish physicians.⁴⁷ In the 17th century there appeared an increase of translations from Western texts among which an example is the anatomy book of the Spanish anatomist Juan Valverde de Hamusco (1520–88). Feza Günergun argues that Shemseddin Itaqi's *Risale-i Tesrih-i Ebdan* (1632) was inspired by the Valverde's *Anatomia del Corpo Humano* that was likely brought to Ottoman Empire by the Padua-trained Jewish physicians.⁴⁸

The 17th century also marked the introduction of Paracelsian medicine in the Ottoman Empire. The most important pioneer of this new medicine was Salih bin Nasrullah (d. 1669)

44 For Conegliano and Cohen, see the section above: Peregrinato Medica.

45 Harun Küçük, "Introduction," in *Science without Leisure: Practical Naturalism in Istanbul, 1660–1732* (Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2019), 21.

46 Stolberg, "Bedside Teaching and the Acquisition of Practical Skills," 633–664.

47 Ebru Boyar, "Medicine in Practice: European Influences on the Ottoman Medical Habitat," *Turkish Historical Review* 9, 3 (2018): 226–229.

48 Feza Günergun, "Ottoman Encounters with European Science: Sixteenth- and Seventeenth-Century Translations into Turkish," in *Cultural Translation in Early Modern Europe*, eds. Peter Burke and R. Po-chia Hsia (Cambridge: Cambridge University Press 2007), 192–211.

the chief physician of Mehmed IV. He compiled his works on Paracelsian methods in his book *Tıbb 'ül-cedid el-kimya'i* approximately 25 years before Cohen became one of the court physicians of Mehmed IV. In the following years of Salih bin Nasrullah's *Tıbb 'ül-cedid el-kimya'i*, chemical medicine reached a wide area in the medical landscape of Constantinople. Tobias Cohen's arrival to Ottoman Empire overlapped with the increasing popularity of chemical medicine. Cohen was also an admirer of the chemical philosophy, as he noted that the iatrochemistry "thorough investigation by cooking, boiling, and the fermentation of wine and other liquids, and through the acidification of all acidy substances" made discoveries, "established the correct way and enlightened our eyes, and in our generation, they discovered the straight and easiest path for doing medicine".⁴⁹ Since Cohen nearly spent his whole career in the Ottoman Empire, these observations must have relied on the treatments he witnessed there. Hence, a cross-cultural scientific exchange probably dominated the period in Ottoman Empire.

Conclusions

So far, I have tried to demonstrate an episode of Early Modern History from the lenses of two Jewish physicians. The period is characterized by the new natural philosophy, millenarian expectations, and rising print culture in Western Europe. In close contact with the Western world, the Eastern Mediterranean was marked by a cosmopolitan, pluralist nature where Jewish physicians were one of the vectors of knowledge between the two sides. One origin behind the development of these stories was religious quests that were marked by the causes and effects of the millenarian thoughts. As an episode of Early Modern History, the stories I have attempted to narrate in this paper started and developed in the Eastern Mediterranean when Del Medigo went to Padua to learn medicine followed by his search for evidence of pure scientific knowledge in the Ottoman Empire. His story reached the conclusion in Amsterdam influencing the major millenarian thinkers whose ideas reached different parts of the world. Less than half a century later, Tobias Cohen's story followed the same path in its start and development. However, unlike Del Medigo, Cohen chose to stay in Ottoman Empire rather than go to the West. One reason for that might be keeping his distance from gentiles as he believed the false messiah humiliated his religion against them.

As the second origin of Del Medigo's and Cohen's journeys toward the East, I discussed how Ottomans offered Jewish physicians career opportunities. Their transmission to the medical landscape of the Ottoman Empire was facilitated by Jewish physicians' commitment to Galenic humoralism which also Ottoman medicine was part of. Besides, they could practice medicine among non-Jewish subjects, and gain the patronage of the urban elite and European diplomats as well. Even a fair amount of these physicians became dragomans acting as

49 Cohen, *Ma'aseh Tuvivyah*, quoted in Rudermann, "Tobias Cohen," 251.

agents of diplomacy. The Jewish physicians, in return, paved the way for the transmission of new sciences to the Ottomans. The introduction of new books and translations of medical texts was among the contributions they offered to the connected world of Early Modern history.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

BIBLIOGRAPHY / KAYNAKÇA

Manuscripts / Yazma Kaynaklar

Del Medigo, Joseph Solomon. *Maamar 'al kochav shavit* [An Article on a Comet], Jerusalem: Institute of Hebrew Manuscripts, Hebrew National Library, MS F 64619.

Printed Sources / Basılı Kaynaklar

Adler, Jacob. "Joseph Solomon Del Medigo: Student of Galileo, Teacher of Spinoza." *Intellectual History Review* 23 (2013): 141-157.

Barnai, Jacob. "Christian Messianism and the Portuguese Marranos: The Emergence of Sabbateanism in Smyrna." *Jewish History* 7, 2 (1993): 119-126.

Barzilay, Isaac. *Yoseph Shlomo Delmedigo (Yashar of Candia)*. Leiden: Brill, 1974.

Ben-Noeh, Yaron. *Jews in the Realm of the Sultans: Ottoman Jewish Society in the Seventeenth Century*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2008.

Ben-Zaken, Avner. "Transcending Time in the Scribal East." In *Cross-Cultural Scientific Exchanges in the Eastern Mediterranean, 1560-1660*, 76-104. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2010.

Boyar, Ebru. "Medicine in Practice: European Influences on the Ottoman Medical Habitat." *Turkish Historical Review* 9, 3 (2018): 213-241.

Bylebyl, Jerome J. "The School of Padua: Humanistic Medicine in the 16th Century." In *Health, Medicine and Mortality in the Sixteenth Century*. Edited by Charles Webster, 335-370. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

Cohen, Tobias. *Ma'aseh Tuviyyah*, Cracow, 1908. Reprint New York, 1974.

Danon, Dina. *The Jews of Ottoman Izmir: A Modern History*. Stanford: Stanford University Press, 2020.

Del Medigo, Joseph Solomon. *Sefer Elim*. Amsterdam, 1628. Reprint Odesa: M. Grinshpan, M. E. Belinson, 1864-67.

Efron, Noah J. "Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe." *Journal of the History of Ideas* 58, 4 (1997): 719-32.

Facchini, Christina. "The City, the Ghetto and Two Books. Venice and Jewish Early Modernity." In *Modernity and the cities of the Jews*. Edited by Cristiana Facchini, *Quest. Issues in Contemporary Jewish History* 2 (2011): 11-44.

- Friedenwald, Harry. "Jewish Physicians in Italy: Their Relation to the Papal and Italian States." In *Publications of the American Jewish Historical Society* no. 28. Edited by R.C. Davis and B. Ravid, 133-211. Baltimore: American Jewish Historical Society, 1922.
- Galante, Abraham (Avram Galanti). *Médecins juifs au Service de la Turquie*. Istanbul: Babok, 1938.
- Gunergun, Feza. "Ottoman Encounters with European Science: Sixteenth- and Seventeenth-Century Translations into Turkish." In *Cultural Translation in Early Modern Europe*. Edited by Peter Burke and R. Po-chia Hsia, 192–211. Cambridge: Cambridge University Press 2007.
- Gowing, Laura. "Knowledge and Experience, C. 1500–1750." In *The Routledge History of Sex and the Body: 1500 to the Present* (1st ed.). Edited by Sarah Toulalan and Kate Fisher. London: Routledge, 2016.
- Keller, Alex. "Science in the Early 'Haskalah.'" *European Judaism: A Journal for the New Europe* 24, 2 (1991): 8–13.
- Küçük, Harun. *Science without Leisure: Practical Naturalism in Istanbul, 1660–1732*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2019.
- Lepicard, Etienne. "An Alternative to the Cosmic and Mechanic Metaphors for the Human Body? The House Illustration in Ma'aseh Tuviyah (1708)." *Medical History* 52, 1 (2008): 93-105.
- Marriott, Brandon. "The Lost Tribes in the Americas: Judeo-Christian Reciprocity across the Atlantic World (1648–1666)." In *Transnational Networks and Cross-Religious Exchange in the Seventeenth-Century Mediterranean and Atlantic Worlds: Sabbatai Sevi and the Lost Tribes of Israel*. London: Routledge, 2015.
- Rudermann, David B. "Padua and the Formation of a Jewish Medical Community in Italy." In *Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe*. New Haven and London, Yale University Press, 1995.
- _____. "Medicine and Scientific Thought in the Ghetto: The Cultural World of Tobias Cohen." In *The Jews of Venice: A Unique Renaissance Community*. Edited by Robert C. Davis and Benjamin Ravid, 191-210. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001.
- _____. "On the Diffusion of Scientific Knowledge within the Jewish Community: The Medical Textbook of Tobias Cohen." In *Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe*, 229-255. New Haven and London: Yale University Press, 1995.
- Siraisi, Nancy G. "Medicine, 1450–1620, and the History of Science." *Isis* 103, 3 (2012): 491–514.
- Shatzky, Jacob. "On Jewish Medical Students of Padua." *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 5, 4 (1950): 444-447.
- Steven Shapin. *The Scientific Revolution*. Chicago: The Chicago University Press, 1996.
- Shaw, Stanford J. *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*. New York: New York University Press, 1991.
- Shear, Adam. "Science, Medicine, and Jewish Philosophy." In *The Cambridge History of Judaism*, vol.7. Edited by Jonathan Karp and Adam Sutcliffe, 522–49. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Stolberg, Michael. "Bedside Teaching and the Acquisition of Practical Skills in Mid-Sixteenth Century Padua." *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 69, 4 (2014): 633–664.
- Stolberg, Michael. "Learning Anatomy in Late Sixteenth-Century Padua." *History of Science* 56, 4 (2018): 381–402.
- Spencer, Herbert R. "A Century of Medicine at Padua." *The British Medical Journal* 1, 3196 (1922): 543.

Zampieri, Fabio, Alberto Zanatta, Mohamed Elmaghawry, Maurizio Ripa Bonati, and Geatano Thiene. "Origin and Development of Modern Medicine at the University of Padua and the Role of the "Serenissima" Republic of Venice," *Global Cardiology Science and Practice* 2, 2 (2013): 1-14.

Dissertations / Tezler

Küçük, Harun. "The Case for the Ottoman Enlightenment: Natural Philosophy and Cosmopolitanism in Eighteenth-Century Istanbul." PhD dissertation University of California, San Diego, 2012.



Takiyüddin er-Râsîd'in Rub'u Dairesi (Rub'u Müceyyeb) ile Çarpma ve Bölme İşlemlerinin Nasıl Yapılacağına İlişkin *Urcuze li'l-Ceyb ve'd-Darb ve'l-Kısme* Adlı Manzum Eseri

Taqi-al-Din's Poem *Urcuze li'l-Ceyb ve'd-Darb ve'l-Kısme* on Performing Multiplication and Division Using a Sine Quadrant

Adem Akın¹ 



¹Dr. Öğr. Üyesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: A.A. 0000-0001-5121-8948

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Adem Akın,

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: aakin@fsm.edu.tr

Başvuru/Submitted: 29.03.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:

07.04.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:

20.10.2022

Kabul/Accepted: 25.10.2022

Online yayın/Published online: 06.01.2022

Atıf/Citation: Akın, Adem. "Takiyüddin er-Râsîd'in Rub'u Dairesi (Rub'u Müceyyeb) ile Çarpma ve Bölme İşlemlerinin Nasıl Yapılacağına İlişkin *Urcuze li'l-Ceyb ve'd-Darb ve'l-Kısme* Adlı Manzum Eseri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 1 (2023): 217-229. <https://doi.org/10.26650/oba.1095067>

Öz

Matematiksel bilimler kapsamında manzum yazılmış eserlerin ne yoğunlukta kullanıldığı kesin olarak bilinmemekle beraber, İslam medeniyetinin tedris geleneğinde manzum eserlerin mektepten medreseye tüm eğitim kademelerinde kullanıldığına dair, günümüze kadar ulaşan çok sayıda örnek bulunmaktadır. Genel olarak edebi bilimlerde kullanılan şiirsel anlatım yönteminin, İslam medeniyetinde matematiksel bilimler yanında tıp ve eczacılık dallarında da didaktik kaygılarla yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmamızda bu alandaki önemli örneklerden birini teşkil eden, 16.yüzyıl Osmanlı astronomi âlimlerinden Takiyüddin er-Râsîd'in gözlem ve hesaplama işlemlerinde yoğunlukla başvurulan rub'u tahtasının kullanımına dair kaleme almış olduğu *Urcuze li'l-Ceyb ve'd-Darb ve'l-Kısme* başlıklı manzumenin temel matematik işlemlerine ilişkin kısmı incelenmiştir. Güneş saatinin mermer yüzeyler üzerine çizimine ilişkin *Reyhane'tü'r-Rûh* adlı eserinin içerisinde yer alan ve türünün ilk örneği olduğunu düşündüğümüz, 13 beyitten oluşan bu metnin 3 nüshası günümüze ulaşmıştır. Biz burada Süleymaniye Kütüphanesi'nin (İstanbul) Esad Efendi koleksiyonundaki nüshayı inceleyerek konuyu açıklamaya çalıştık.

Anahtar sözcükler: Didaktik manzume, Matematik tarihi, Rub'u müceyyeb, Takiyüddin er-Rasîd, *Urcuze*

ABSTRACT

Although exactly how intensely works written in verse had been used within the scope of mathematical sciences is unknown, many surviving examples of verse works are found that point to them having been used at all education levels in the teaching tradition of Islamic civilization, from early schooling to madrasahs. The poetic expression method was fairly common in the literary sciences and is seen to have been used intensively in Islamic civilization for



didactic purposes within the mathematical sciences, as well as in medicine and pharmacy. One important example of such poems was written by Taqî-al-Din al-Rasîd, a 16th-century Ottoman astronomer. His poem explains basic mathematical operations and is titled *Urcuze li'l-Ceyb ve'd-Darb ve'l-Kısme*. It is also part of his larger work *Rayhanat al-Ruh* and accounts for the use of the quadrant (*rub'u*). This instrument was used extensively in observation and calculation processes. This poem consists of 13 couplets and this study believes it to be the first of its kind, with three copies having survived to the present day. This study attempts to introduce and analyze the text based on the copy kept in the Esad Efendi collection of the Süleymaniye Library in Istanbul.

Keywords: *Al-Urcuze*, Didactic poem, History of mathematics, Sine quadrant, Taqî-al-Din al-Rasîd

Takiyüddîn Er-Râsîd'in Hayatına Dair

Takiyüddîn er-Râsîd, 14 Haziran 1526 (4 Ramazan 932 H.) tarihinde Şam'da dünyaya gelmiştir. Tam adı Takiyüddîn Muhammed bin Ma'rûf bin Ahmed bin Muhammed ibn Muhammed bin Ahmed bin Yusuf bin Muhammed ed-Dimaşkî el-Hanefî'dir. Salahaddin Eyyubî ordusunda görevli Hımartegin soyundan gelen Türk bir aileye mensuptur.¹ Babası dönemin âlimlerinden el-Ma'rûf, Şam'da bir medresede müderristir. Osmanlı devletinin en ihtişamlı dönemi olan Kanuni Sultan Süleyman Han'ın saltanatı zamanında (1520-1566) imparatorluğun her bölgesinde olduğu gibi zengin ilmî bir ortamda büyüyen Takiyüddîn, küçük yaşta ilkin babasından, daha sonra muhitin çeşitli âlimlerden ders okuyarak yetişti. Medrese öğrenimine başladığında hak ve adaleti sağlamak üzere *kaza* "kadılık" yolunu seçen Takiyüddîn, genç yaşında Osmanlı bilim geleneğine uygun olarak ilmi seyahatlere çıktı, Mısır'ı ve İstanbul'u ziyaret etti.²

Miladî 1550 civarında babası Ma'rûf Efendi ile İstanbul'a gelen Takiyüddîn, Çivizâde, Ebu's-Suûd, Kutbüddinzâde Mehmed³ ve Saçlı Emir gibi âlimlerin meclislerine devam ederek onlardan faydalandı. Daha sonra Mısır'a döndü ve Kahire'de Şeyhuniyye ve Surgatmışiyye medreselerinde müderrislik yaptı. Kısa bir müddet için yeniden İstanbul'a geldi. Ailesinin Mısır'da oluşu ve Ali Paşa'nın da Mısır'a vali tayin edilmesi üzerine tekrar Kahire'ye döndü. Mısır'da müderrislik ve kadılık görevlerinde bulundu. Kazasker ve Mısır Kadısı olan Abdülkerim Efendi ve babası Kutbüddin, Takiyüddîn'i matematik ve astronomi ile uğraşmaya teşvik ettiler. Kutbüddin çeşitli rasat aletleri ve dedesi Ali Kuşçu'nun, Cemşid el-Kâşî ve Bursalı Kadızâde'nin matematik ve astronomi ile ilgili eserlerini temin edip Takiyüddîn'e verdi; ayrıca onun astronomi çalışmalarına yardımcı oldu.⁴ Semiz Ali Paşa'nın sadrazam olmasıyla (sadrızamlığı 1561-65) tekrar İstanbul'a gelen Takiyüddîn, Edirnekapı Medresesi'nde müderrislik yaptı. Bu süre zarfında Ali Paşa'nın özel kütüphanesinden ve saat koleksiyonundan faydalandı. Semiz Ali Paşa'nın vefatından sonra muhtemelen Mısır'a ailesinin yanına dönmüş olan Takiyüddîn, 1570 yılında yeniden İstanbul'a geldi ve bir yıl sonra dönemin müneccimbaşısı olan Mustafa Çelebi'nin ölümü üzerine Sultan II. Selim tarafından 1571 yılında müneccimbaşı tayin edildi. 1574 yılında Tophane sırtlarında bir binada veya Galata Kulesi'nde rasat çalışmalarına başlayan Takiyüddîn, Sultan III. Murad'ın hocası

- 1 Ramazan Şeşen, "Meşhur Osmanlı Astronomu Takiyeddin Râsîd'in Soyüzerine," *Erdem* 4, 10 (1988): 165-171.
- 2 İhsan Fazlıoğlu, "Taqî al-Dîn Abû Bakr Muḥammad ibn Zayn al-Dîn Ma'rûf al-Dimashqî" al-Ḥanafî," *Biographical Encyclopedia of Astronomers*, editör Thomas Hockey ve diğerleri (New York: Springer, 2014), 1122-1123.
- 3 Kadızade, memleketi olan Bursa'ya dönmeyecek, Semerkant'a temelli yerleşecek ve hatta orada evlenerek yuvasını da orada kuracaktır. Bir oğlu olacak ve adı Şemseddin Mehmed olan çocuğunu ileride öğrencisi Ali Kuşçu'nun kızıyla evlendirerek kendisiyle öğrencisi arasında böylece bir akrabalık bağı oluşacaktır. Onların da bir oğulları olacak, Kadızade'nin torununa Kutbeddin Mehmed adını vereceklerdir. Bu torun ise gelecekte Mirim Çelebi gibi bir matematikçi yetiştirecektir. Şeşen, "Meşhur Osmanlı Astronomu," 165.
- 4 Sevim Tekeli, "Nasîrüddin, Takiyüddîn ve Tycho Brahe'nin Rasat Aletlerinin Mukayesesi," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 16, 3-4 (1958): 301-393.

Hoca Sa'adeddin Efendi ve Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın dikkatlerini çekti. Başarılı rasatları sonrasında nihayet 1579 yılı başlarında Sultan III. Murad, Tophane sırtlarında ve bugünkü Fransız Elçilik Sarayı'nın bulunduğu yerde bir rasathane inşasına hükmetti ve kısa zamanda inşaat tamamlandı.⁵

Takiyüddin'in İstanbul Rasathanesi'nin kuruluşundan sonraki faaliyetleri, İslâm astronomi geleneğindeki en ileri gelişmeyi sağlamıştır.⁶ Ancak Rasathane devlet adamları arasındaki rekabet ve kıskançlık yüzünden ve bazı bahaneler ileri sürülerek 1580 yılında hazin bir şekilde yıkılmıştır. İstanbul Rasathanesi'nin yıkılması sonrasında Takiyüddin, Mısır'a sürgüne gönderilmiştir. Mısır'a gidip gitmediği ve bundan sonraki hayatı hakkında 1585 yılında vefat ettiği dışında başka bir bilgi bulunmamaktadır.⁷

Takiyüddin er-Râsîd, astronomi, matematik, fizik, mekanik, tıp, baytarlık, mekanik saatler konularında otuza yakın eser kaleme almıştır. Takiyüddin'in matematik konusunda ondalık kesirleri trigonometriye ve astronomiye uyguladığını, buna uygun sinüs ve tanjant tabloları hazırladığını ve bunları *Cerîdetü'd-Dürer ve Harîdetü'l-Fiker* adlı zîcinde kullandığını görüyoruz. Takiyüddin konunun teorik çerçevesini de *Buğyetü't-Tullab* adlı eserinin ikinci makalesinin dokuzuncu babında oluşturmuş ve bunlarla nasıl işlem yapılacağını örneklerle göstermiştir.

Eserlerinde bilim dallarının pratik yönü kadar didaktik yönü de dikkati çekmektedir. Eserlerinde bilim taliplerinin kolay öğrenmelerini sağlamak amacıyla yazılarında genellikle çizimlere, açıklamalara, tembihlere yer vermiştir. Ayrıca bu makalede bir örneğini ele aldığımız ve İslam öğrenim sisteminde geleneksel olarak başvuru olan, öğrenmeyi ve ezberi kolay kılan *urcuze* yani *nazım* anlatım formuna ilişkin eserler de hazırlamış olduğunu görüyoruz.⁸

5 Rasathanenin kuruluşu ile ilgili ferman için bk. Johannes Heinrich Mordtmann, "Das Observatorium des Taqî ed-Dîn zu Pera," *Der Islam* 13 (1923): 82-96; rasathanenin kuruluş tarihi ile ilgili farklı görüşler için bkz. İsmet Miroğlu, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* sayı 3 (Ekim 1972): 63-74; astronomi ile ilgili alet ve kitapların rasathanede toplanması hakkında hüküm için bkz. A. Refik Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı 961-1000* (İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1333), 53.

6 Mustafa Kaçar, Atilla Bir ve M. Şinasi Acar, *16. Yüzyıl Osmanlı Astronomu Takiyüddin er-Râsîd'in Gözlem Araçları, Âlât-ı Rasadiye li Zîc-i Şehinşahiye* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010).

7 Takiyüddin'in eserlerinin değerlendirmesi için bkz. Sevim Tekeli, "Nasirüddin, Takiyüddin ve Tycho Brahe'nin Rasad Aletlerinin Mukayesesi," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 16, 3-4 (1958): 301-393; aynı yazar, *16'ncı Asırda Osmanlılar'da Saat ve Takiyeddin'in "Mekanik Saat Konstrüksiyonuna Dair En Parlak Yıldızlar" Adlı Eseri (Türkçe-İngilizce-Arapça metin)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1966); aynı yazar, "Takiyeddin'de Güneş Parametrelerinin Hesabı", *Necatî Lugal Armağanı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1968), 703-706; aynı yazar, "Onaltıncı Yüzyıl Trigonometri Çalışmaları Üzerine Bir Araştırma: Copernicus ve Takiyüddin," *Erdem* 2, 4 (1986): 219-272; aynı yazar, "Taqî al-Din," *Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures*, ed. Helaine Selin (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1997), 934-935; Remzi Demir, "Takiyüddin İbn Ma'ruf'un Ondalık Kesirleri Trigonometri ve Astronomiye Uygulanması," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 2 (1997): 187-209.

8 Ekmeleddin İhsanoğlu ve diğerleri, *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, c. 1, ed. E. İhsanoğlu (İstanbul: IRCICA, 1997), 214.

İslam'da *urcuze* geleneği ve Takiyüddîn er-Rasîd'in manzum eserleri

İslam medeniyetinin tedris geleneğinde manzum eserlerin mektepten medreseye tüm eğitim kademelerinde uygulandığı görülmektedir. Riyâzî bilimlerde manzumelerin ne yoğunlukta kullanıldığı kesin olarak bilinmese de bazı vakfiyelerde mekteplerdeki müderrislerin çocuklara diğer ilimlerle beraber matematik de öğretmesinin istenmesi; kimi bölgelerde okuma-yazma ve Kur'an öğretiminin yanında dört işlemin de mektep müfredatında yer alması; hisab gibi tedrisinde ve tahsilinde sıklıkla nazma başvurulmuş bir ilimde bunun teoride mümkün olduğuna delalet etmektedir.⁹ İzgi'nin ifadesine göre Osmanlı medreselerinde Ali Kuşçu'nun (ö. 1474) *Muhammediyye fi'l-Hisâb* ve Âmilî'nin *Hulâsat el-Hisâb* kitaplarından sonra en çok rağbet gören eserler arasında İbn el-Hâim'in (ö. 815/1412) *el-Mukni'* ve İbn el-Yâsemîn'in (ö. 601/1204) *el-Urcûze fi'l-Cebr* ve *'l-Mukâbele* eserleri gelmektedir. İlki *urcuze*, ikincisi ise *kasîde* biçiminde nazmedilmiş bu eserlerin her ikisi de hisab ilminin cebir sahasındadır.¹⁰

Takiyüddîn'in astronomi alanında kaleme aldığı ve mermer yüzeyler üzerine çizilen güneş saatlerinden ve bunların özelliklerinden bahseden *Reyhânetü'r-Rûh fî Resmî's-Sâat alâ Mustevâ's-Sutûh* içerisinde adlı eserin içinde 13 beyit halinde “ve kad nazmet fi 'amali'l-hisab ebyaten li zabt el-kavaid-i hisabiye be 'ameliyat rub'u'd-daire” başlıklı manzumesi bunlardan biridir.¹¹

Rub'u dairesi, teknik olarak İslam medeniyetinde geliştirilmiş usturlap aletinin önce ikiye sonra tekrar ikiye, toplamda dörde katlanmasıyla oluşan çeyrek bir dairedir. Bu daire, “Rubu tahtası”, “quadrant” ya da “Türk tahtası” olarak adlandırılan, daha ziyade Osmanlı dünyasında gözlem, ölçüm ve hesap yapma işlemlerinde uzun süreli, geniş kullanım alanı bulmuş bir bilim aletidir. Gözlem yapılan tarafına *rub'u mukantar* adı verilir ve üç boyutlu semanın iki boyutlu izdüşümünün dörde katlanmış şekline ilişkindir. *Rub'u müceyyeb* adı verilen arka yüzeyinde ise bir çeyrek daire parçası ile bir daire parçasının dik kenarları çap alınarak çizilen iki yarım daire bulunan bir çizim görülür (Şekil 2).

İslam gökbilimcileri ve bilginleri bu çizimin geometrik özelliklerinden yararlanarak açıların trigonometrik değerlerini ve trigonometrik değerlerden açıları elde edebiliyor ve bazı trigonometrik değerlerin nümerik çözümlerini bulabiliyorlardı. Ayrıca bu çizim yardımıyla iki ya da daha fazla sayıyı çarpma, bölmek ve karekök almak, küp ve küpkök almak gibi işlemleri kolaylıkla gerçekleştirebiliyorlardı.

Takiyüddîn'in *Reyhânetü'r-rûh* adlı güneş saatlerinin prensibi ve tasarımıyla ilgili kitabının önsözünde mevcut olan ve gökbilimcilerin notlarında dolaşan bu şiir, pek çok

9 Sümeyye Eryılmaz, “İslam Medeniyetinde Riyazi İlimler Sahasında Telif Edilen Manzum Eserler (1300-1800)” (Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2020), 124-125.

10 A.g.tez, 6-7.

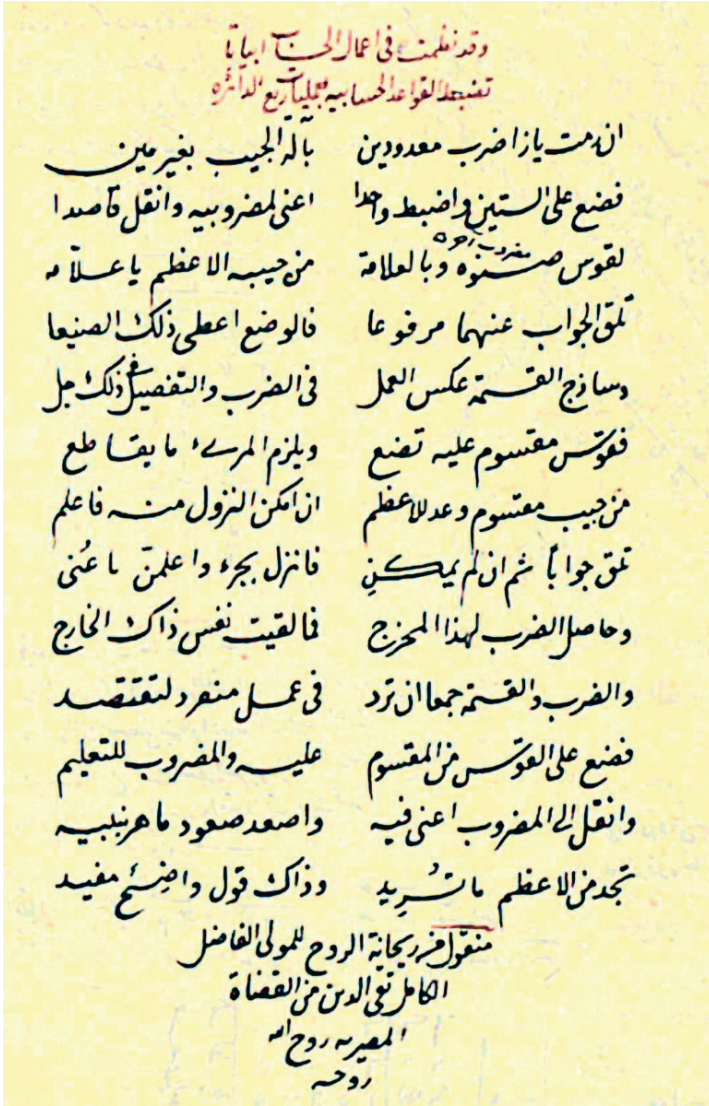
11 İhsanoğlu vd., *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, c. 1, 214.

medrese talebesinin rub'u tahtası kullanarak çarpma ve bölme işlemlerini öğrenme ve uygulamaları konusunda kolaylık sağlamıştır.

Urcuze li'l-Ceyb ve'd-Darb ve'l-Kısme'nin nühaları

Takiyüddîn'in bu çalışmasına ilk dikkati çeken Remzi Demir olmuştur. Remzi Demir, 1992 yılında yayınladığı makalesinde¹² rub'u müceyyeb aletini ve trigonometrik fonksiyonlar kullanılarak bu alet ile yapılan işlemleri tanıtmıştır. Bu makalemizde sadece çarpma ve bölme ile ilgili kısmı olan *Urcuze li'l-Ceyb ve'd-Darb ve'l-Kısme* ele alınmakta ve bu işlemlerin geometrik açıklaması verilmektedir. Bu kısmın günümüze üç nüshası ulaşmıştır. H.10./M.17. asırda istinsah edilmiş olan birinci nüsha, Selim Ağa kütüphanesindeki 732 numaralı mecmuanın 7. makalesidir. 24 satır, talik hatla yazılmış olup, 81-82. varaklarında yer almaktadır. H.11./M.18. asırda istinsah edilmiş olan ikinci nüshası ise Hüseyin Çelebi kütüphanesinde bulunmaktadır. Son nüsha ise bu çalışmamızda kullandığımız, H.1150 /M.1737-38 civarında Kahveci-zade Ahmed b. Ali tarafından istinsah edilmiş olan, yine talik hatla yazılmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi koleksiyonundaki 3769 numaralı mecmuanın 10. makalesi olup vr. 64b'de bulunmaktadır (Şekil 1a).

12 Remzi Demir, "Eski Bir Hesap Aleti: Rub'u'l-Müceyyeb ve Takiyüddîn İbn Ma'ruf'un Rub'u'l-Müceyyeb ile Yapılan İşlemler Manzumesi Adlı Risalesi," *Bilim ve Felsefe Metinleri* 1, 1 (1992): 29-54.



Şekil 1a. Takiyüddîn'in *Reyhânetü'r-Rûh* adlı eserinin içindeki *Urcuze li'l-Ceyb ve 'd-Darb ve 'l-Kısme* adlı şiiri. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu 3769, vr. 64b

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

وَقَدْ نَظَّمْتُ فِي أَعْمَالِ الْحِسَابِ أَنْبِيَاءًا تَضْبِطُ الْقَوَاعِدَ الْحِسَابِيَّةَ بِعَمَلِيَّاتِ رُبْعِ الدَّائِرَةِ

بِأَلَّةِ الْجَيْبِ يَغَيِّرُ مَئِينِ	إِنْ رُمْتُ يَا دَا ضَرْبَ مَعْدُودَيْنِ
أُعْنِي لِمَضْرُوبِيهِ وَأَنْقُلُ قَاصِدًا	فَضَعُ عَلَى السَّيِّئِينَ وَاضْبِطْ وَاجِدًا
مِنْ حَيْبِهِ الْأَعْظَمِ يَا عَلامَةَ	لِقَوْسِ صُنُوءَةٍ وَبِالْعَلامَةِ
فَالْوَضْعُ أُعْطِيَ ذَلِكَ الصَّنِيعَا	تَلْقُ الْجَوَابَ عَنْهُمَا مَرْفُوعَا
فِي الضَّرْبِ وَالتَّفْصِيلِ فِي ذَلِكَ الْأَجَلِ	وَسَادِحِ الْقِسْمَةِ عَكْسِ الْعَمَلِ
وَيَلْزَمُ الْمَرِيءَ مَا يُقَاطِعُ	فَقَوْسُ مَقْسُومٍ عَلَيْهِ تَضَعُ
إِنْ أَمَكَنَّ التَّرْوَلَ مِنْهُ فَاعْلَمْ	مِنْ حَيْبِ مَقْسُومٍ وَعُدْ لِلْأَعْظَمِ
فَأَنْزَلْ بِجُزْءٍ وَاعْلَمْ أَنَّ مَا غَنِي	تَلْقُ جَوَابًا ثُمَّ إِنْ لَمْ يُمَكِّنْ
فَمَا لَقِيْتَ نَفْسُ هَذَا الْخَارِجِ	وَخَاصِلِ الضَّرْبِ لِهَذَا الْمَخْرَجِ
فِي عَمَلِ مُنْقَرِدٍ لِنَقْصِدِ	وَالضَّرْبِ وَالْقِسْمَةِ جَمْعًا إِنْ تُرِدْ
عَلَيْهِ وَالْمَضْرُوبِ لِلتَّعْلِيمِ	فَضَعُ عَلَى الْقَوْسِ مِنَ الْمَقْسُومِ
وَاصْعُدْ صُعُودَ مَاهِرِ نَبِيهِ	وَأَنْقُلْ عَلَى الْمَضْرُوبِ أَغْنِي فِيهِ
وَذَلِكَ قَوْلٌ وَاضِحٌ مُفِيدٌ	تَجِدُ مِنَ الْأَعْظَمِ مَا تُرِيدُ

منقول من ريحانة الروح للمولى الفاضل الكامل تقي الدين عن القضاة المصرية روح الله روحه

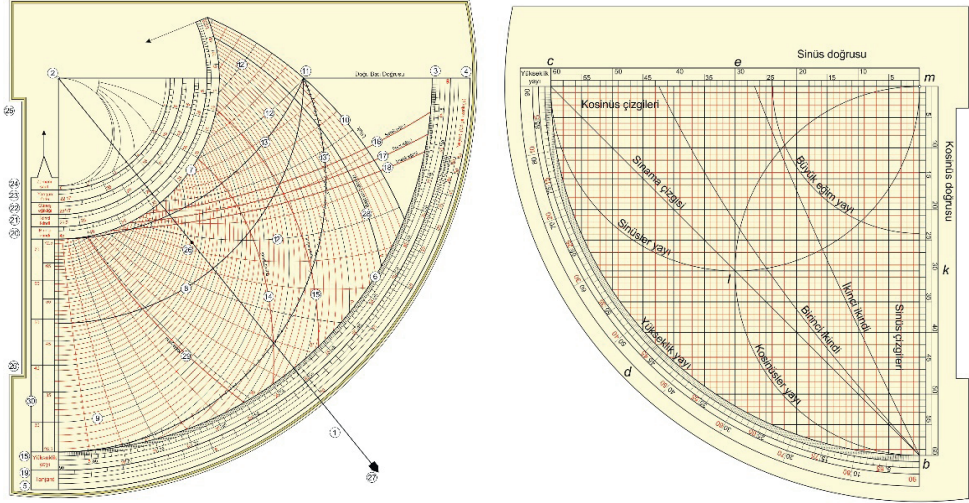
Şekil 1b. Takiyüddin'in *Reyhânetü'r-Rûh* adlı eseri içindeki *Urcuze li'l-Ceyb ve'd-Darb ve'l-Kısme* adlı şiirin daktilo edilmiş hali.

Rubu dairesi hesap yöntemlerini kullanarak Hesap işlemleri ile ilgili beyitler dizdim

Eğer, sinüs aletiyle iki sayıyı
 Tam ve doğru çarpmak istersen,
 İki çarpılandan birini *altmışın* (sin cetveli) üzerine koy.
 İşaretle, sonrakine aynı işlemi uygula.
 Buradan büyük sayıyı işaretle,
 (İpi) büyük yayın üzerine getir işareti koy, ey bilgin!
 İki işlemin sonucunu yukarıda bulursun
 Göstergenin konumu çarpımı verir.
 Bölme işlemi çarpım işleminin aksidir,
 Bu konun ayrıntısı da açıktır.
 Göstergeyi bölünen sayının üzerine koy
 Gösterge de denk geldiği yerde kalır
 Bölünen yerdeki sinüsten en büyük sayıya dön,
 Bil ki oradan inmek mümkünse
 Cevabı bulursun, eğer bu mümkün olmazsa
 Sen bir cüz in, ne kastettiğimi bil.
 Bu çarpımın sonucu,
 Daha önce bulduğun sonucun aynısıdır.
 Çarpma ve bölme işlemi birlikte,
 Gerçekleştirmek istersen buna yönel.
 Bölüneni ve çarpılanı
 Bulmak için yayın üzerine koy.
 Çarpılanı da taşı, bundan da kastım
 Buradan da dikkatli bir usta gibi yukarıya çık
 İsteddiğin en büyüğünü bulursun,
 O da açık ve yararlı bir şeydir.
Bu kısım Takiyüddîn'in Reyhânetü'r-Rûh adlı eserinden alınmıştır.

Şekil 1c. Takiyüddîn'in *Reyhânetü'r-Rûh* adlı eseri içindeki *Urcuze li'l-Ceyb ve'd-Darb ve'l-Kısme* adlı şiirin günümüz Türkçesine çevirisi

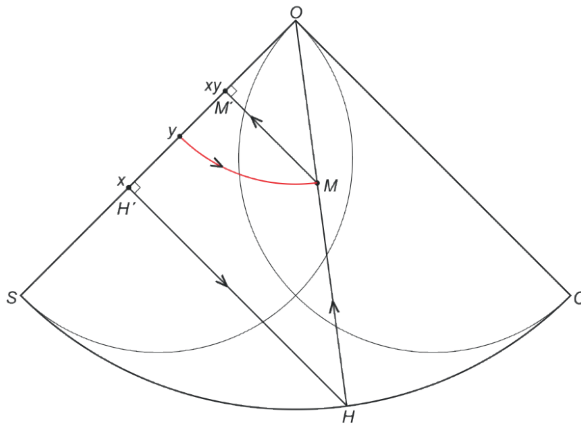
Matematiksel İnceleme



Şekil 2. Rub'ü tahtasının Türkçeleştirilmiş ön (*mukantara*) ve arka (*muceyyeb*) yüzü
Bu şekiller, M. Şinasi Acar, Atilla Bir, Mustafa Kaçar, *Rubu Tahtası Kullanım Kılavuzu*,
(İstanbul: Biryıl yay., 2010), 39,101.

Çarpma işlemi (*e'd-darb*)

İpin herhangi bir H konumu ve OH ipi üzerindeki bir M konumu için benzer OMM' ve OHH' dik üçgenlerden (Şekil 3) $OM/OH = OM'/OH'$ oranı yazılabileceğine göre $OH = 1$, $OH' = x$ ve $OM = y$ için $OM' = (x \cdot y)$ çarpımı elde edilir.



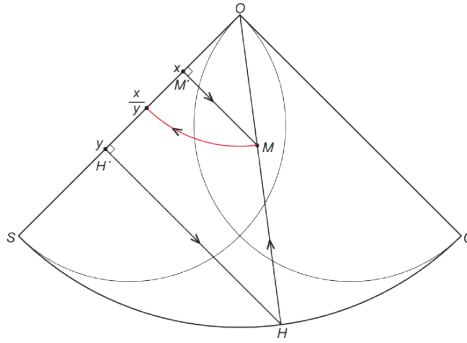
Şekil 3. Çarpma işlemi

Buna göre OS üzerinde x değeri OH' mesafesi olarak alınır OC ye paralel HH' doğrusunun

SC yayını kestiği H noktası belirlenirse, ipin üzerinde alınacak olan $OM = y$ mesafesi OS kenarına izdüşümü aranan $(x \cdot y)$ çarpımını verir. Bu hesap yönteminde eğer OS kenarı 10 eşit parçaya bölünmüşse ya da ondalık sayılar için düzenlenmişse, x ve y değerleri 0,1 ile 1 arasına getirilir ve üsler ayrıca değerlendirilir. Ancak geleneksel rubu tahtalarında OS kenarı 60 eşit parçaya bölünmüştür. Bu husus antik dönemde ve Orta Çağ'da gökbilimcilerin 60 tabanlı sayılar kullanmalarından kaynaklanır. Örneğin 0,75 ve 0,3 sayıları çarpılacaksa bu sayıların 60 tabanlı karşılıkları 45 ve 18 olduğundan $x = 45$ ve $y = 18$ seçilerek çarpım 60 tabanlı $(x \cdot y) = 13,5$ (ya da 10 tabanlı 0,225 bulunur).

Bölme işlemi (*el-kısme*)

Bölme İşleminde ise Şekil 4'te açıkça görüldüğü gibi çarpma işlemindeki yöntemin tersi bir işlem yürütülür. Bu durumda $OH = 1$, $OH' = y$ ve $OM' = x$ alınarak $OM = (x/y)$ oranı elde edilir. Bunun için de $x < y$ olmak üzere OS kenarı üzerinde x ve y mesafeleri alınır, OC ye paralel HH' doğrusunun belirlediği OM mesafesi aranan (x/y) oranını. Eğer $x > y$ ise, oran 1'den küçük olacak, x ve y değerleri 0,1 ile 1 arasında değişecek şekilde 10'un katlarıyla çarpılır ve bu çarpılan değerler göz önünde bulundurulur. Eğer OS kenarı 60 eşit parçaya bölünmüş ise bölünecek sayılar zaten 60'tan küçük sayılardır. Eğer $x > y$ ise bu durumda (x/y) oranında cüzler belirlenerek bir üst kademede değerlendirilir. Örneğin $(x/y) = 45/18 = 2 \frac{5}{18}$ şeklinde yazılır. Burada 2 cüz bir üst kademede değerlendirilirken bölme $5/18$ oranı için sürdürülür.



Şekil 4. Bölme işlemi

Çarpma ve bölme işleminin birlikte yapılması (*ictmâu ed-darbi el-kısmeti*)

Çarpma ve bölme işlemi birlikte gerçekleştirmek istenirse sayıların değerlerini göz önünde bulundurularak ilkin çarpma ve sonra bölme işlemine $[(x \cdot y)/z]$ ya da ilkin bölme ve sonra çarpma $[(x/y) \cdot z]$ işlemine başvurulabilir (Şekil 5). Ancak bunun için *dikkatli* ve *usta* olmak gerekir.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

- Acar, M. Şinasi, Atilla Bir ve Mustafa Kaçar. *Rubu Tahtası Kullanım Kılavuzu*. İstanbul: Biryıl, 2010.
- Altınay, A. Refik. *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayat 961-1000*. İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1333.
- Bir, Atilla. “Zamanı Belirlemeye Yarayan Aletler.” *Osmanlı İmparatorluğunun Doruğu, 16. Yüzyıl Teknolojisi*. Editör Kazım Çeçen içinde 231–271. İstanbul: İSKİ, 1999.
- Demir, Remzi. “Takiyüddin İbn Ma’ruf’un Ondalık Kesirleri Trigonometri ve Astronomiye Uygulaması.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları 2* (1997): 187-209.
- Demir, Remzi. “Eski Bir Hesap Aleti: Rub’u’l-Müceyyeb ve Takiyüddin İbn Ma’ruf’un Rub’u’l-Müceyyeble Yapılan İşlemler Manzumesi” Adlı Risalesi.” *Bilim ve Felsefe Metinleri 1*, 1 (1992): 29-54.
- Fazlıoğlu, İhsan. “Taqî al-Dîn Abû Bakr Muḥammad ibn Zayn al-Dîn Ma’rûf al-Dimashqî” al-Ḥanafî.” *Biographical Encyclopedia of Astronomers*. Editörler Thomas Hockey ve diğerleri içinde 1122-1123. New York: Springer, 2014.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, Cemil Akpınar ve İhsan Fazlıoğlu. *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, c.1. Editör Ekmeleddin İhsanoğlu içinde 214. İstanbul: IRCICA, 1997.
- Kaçar, Mustafa, Atilla Bir ve M. Şinasi Acar. *16. Yüzyıl Osmanlı Astronomu Takiyüddin er-Râsîd’in Gözlem Araçları, Âlât-ı Rasâdiye li Zic-i Şehinşâhiye*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Miroğlu, İsmet. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* sayı 3 (Ekim 1972): 63-74.
- Mordtmann, Johannes Heinrich. “Das Observatorium des Taqî ed-Dîn zu Pera.” *Der Islam* 13 (1923): 82-96.
- Şeşen, Ramazan. “Meşhur Osmanlı Astronomu Takiyeddin Râsîd’in Soyu Üzerine.” *Erdem* 4, 10 (1988): 165-171.
- Tekeli, Sevim. “Taqî al-Din.” *Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures*. Editör: Helaine Selin içinde 934-935. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1997.
- Tekeli, Sevim. “Takiyeddin’de Güneş Parametrelerinin Hesabı.” *Necatî Lugal Armağanı* içinde 703-706. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1968.
- Tekeli, Sevim. “Nasirüddin, Takiyüddin ve Tycho Brahe’nin Rasat Aletlerinin Mukayesesi.” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 16, 3-4 (1958): 301-393.
- Tekeli, Sevim. “Onaltıncı Yüzyıl Trigonometri Çalışmaları Üzerine Bir Araştırma: Copernicus ve Takiyüddin.” *Erdem* 2, 4 (1986): 219-272.
- Tekeli, Sevim. *16’ıncı Asırda Osmanlılar’da Saat ve Takiyeddin’in “Mekanik Saat Konstrüksiyonuna Dair En Parlak Yıldızlar” Adlı Eseri (Türkçe-İngilizce-Arapça Metin)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1966.

Tezler /Theses

- Eryılmaz, Sümeyye. “İslam Medeniyetinde Riyazi İlimler Sahasında Telif Edilen Manzum Eserler (1300-1800).” Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2020.



Osmanlı Dönemi Kuzey Arabistanı'nda bir Arkeolojik Buluntu: Medâin-i Sâlih'teki Nabatî Güneş Saati*

An Archaeological Find from Ottoman Northern Arabia: A Nabatean Sundial from Madâ'in Sâlih**

İbrahim Oğuzhan¹ , Hakan Temir² 



*John F. Healey, "A Nabataean Sundial from Madâ'in Sâlih," *Syria* 66, 1/4 (1989): 331–36.
Çalışmanın tercüme izni yazar ve yayıncıdan ayrı ayrı alınmıştır.

¹Yüksek Lisans Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü, İstanbul, Türkiye
²Doç. Dr. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü Tokat, Türkiye

ORCID: İ.O. 0000-0002-8304-8135;
H.T. 0000-0002-4142-6310

Sorumlu yazar/Corresponding author:
İbrahim Oğuzhan,
Marmara Üniversitesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: ibrahimoguzhan2020@gmail.com

Başvuru/Submitted: 13.04.2022
Revizyon Talebi/Revision Requested: 20.04.2022
Son Revizyon/Last Revision Received: 26.08.2022
Kabul/Accepted: 27.08.2022
Online yayın/Published online: 06.01.2022

Atıf/Citation: Oğuzhan, İbrahim ve Hakan Temir. "Osmanlı Dönemi Kuzey Arabistanı'nda bir Arkeolojik Buluntu: Medâin-i Sâlih'teki Nabatî Güneş Saati." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 1 (2023): 231-240.
<https://doi.org/10.26650/oba.1102676>

ÖZ

Bu yazı John F. Healey'in *Syria* dergisinde (cilt 66, sayı 1/4) 1989 yılında yayımladığı "A Nabataean Sundial from Madâ'in Sâlih" başlıklı makalesinin Türkçe çevirisidir. J. F. Healey'in bu makalesindeki amacı, Arap Yarımadası'nın Hicaz bölgesinde yer alan ve İslâm öncesi arkeolojik sit alanı olan Medâin-i Sâlih'teki (Hegra antik kenti) Nabatî güneş saatine dikkat çekmek ve Şam (Suriye) yakınlarında bulunan Zümejr'deki (الضمير) Nabatî sunağına eklentili güneş saati hakkında bilgi vermektir. Makalenin Türkçe çevirisi, Healey'in incelediği iki güneş saatini Türk okurlarına tanıtmak amacıyla yapılmıştır.

Anahtar sözcükler: Medâin-i Sâlih, Hegra, Zümejr, Nabatî sunağı, Güneş saatleri, İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Eski Şark Eserleri Müzesi

ABSTRACT

The present article addresses the Turkish translation of John F. Healey's article titled "A Nabataean Sundial from Madâ'in Sâlih" as originally published in the journal *Syria* (vol.66, nr. 1/4) in 1989. J. F. Healey's purpose in writing this article was to draw attention to an important Nabataean sundial from Madâ'in Sâlih in al-Hijr (ancient Hegrà), a pre-Islamic archeological site situated in the Hejaz area of the Arabian Peninsula. Healey also referred to the Nabataean altar from Dumayr near Damascus in Syria, which has had a sundial added to it. The Turkish translation was made to introduce Turkish readers to the two sundials Healey had studied.

Keywords: Madâ'in Sâlih, Hegra, Dumayr, Nabataean altar, Sundials, Istanbul archaeology museums, Ancient Orient Museum.



Giriş

Kısa nitelikteki bu çalışmanın asıl amacı, Medâin-i Sâlih'teki (antik Hegra)¹ önemli bir Nabatî güneş saatine dikkat çekmek ve aynı zamanda Şam yakınlarındaki Zümejr'den (الضمير) Nabatî sunağına [müştemilatı] eklentili güneş saatini tanıtmaktır.²

Nabatî Güneş Saati: İstanbul Arkeoloji Müzeleri Eski Şark Eserleri Müzesi, Envanter No. 7664 (EŞEM) (Resim 1).

Medâin-i Sâlih güneş saati, antik Hegra yerleşim alanından geçen Hicaz demiryolunun yapımı esnasında bulunmuştur.³ Bu saat, sistematik olarak kazılmamış olan bölgeden kurtarılan çok az sayıdaki eserden birisidir. Bu değerli esere ilaveten madeni paralar⁴, çanak çömlek parçaları⁵ ve bir Mısır fayans amuleti de çıkarılmıştır.⁶ H. T. Bossert⁷ tarafından Medâin-i Sâlih'ten Nabatî menşeli olarak tanımlanan bazı eserlerin gerçekte el-ULâ bölgesinden çıkarıldığı ve aslında Nabatîlere değil de Lihyânlılara ait olduğu burada kaydedilmelidir.

- 1 Strabo burasını Egra, Pliny ise Hegra olarak tanıtırken Araplar ise el-Hicr (الحجر) olarak adlandırırlar. Bkz. Ömer Faruk Harman, "Hicr," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* c.17 (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 454. Günümüzde Medâin-i Sâlih olarak bilinen bölge, Suudi Arabistan devletinin sınırları içerisinde (Çevirmenlerin notu).
- 2 Yazar, Eski Şark Eserleri Müzesi'nde çalışma izni verdiği ve fotoğrafları temin ettiği için İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürü Sayın Alpay Pasinli'ye; 1985 yılında Medâin-i Sâlih'te yaptığı çalışmalarla alakalı destekleri için Dr. Abdullah H. Masri'ye; fotoğraf temini için Louvre'dan Mlle Annie Caubet'ye; matematik ve astronomi mevzularında destekleri için Durham Üniversitesi Fizik Bölümü'nden Dr. Richard Stephenson'a ve 1987'de İstanbul'u ziyaret etmesine yardımcı olan Durham Üniversitesi Orta Doğu ve İslâm Araştırmaları Merkezi'ne maddi desteklerinden dolayı teşekkürlerini sunar.
- 3 Kırmızı kum taşından imal edilen eser, 1910 yılında İstanbul Arkeoloji Müzeleri envanterine kaydedilmiştir (Çevirmenlerin notu).
- 4 Antonin Jaussen ve Raphaël Savignac, *Mission archéologique en Arabie*, c. 1 (Paris: Ernest Leroux), 132, 441.
- 5 Frederick Victor Winnett ve William LaForest Reed, *Ancient Records from North Arabia* (Toronto: University of Toronto Press, 1970), 50-53, 178-180, fig. 81; Peter J. Parr, Gerald Lankester Harding ve John E. Dayton, "Preliminary Survey in N.-W. Arabia, 1968," *University of London Institute of Archaeology Bulletin* 10 (1971): 23-25.
- 6 Parr, Harding ve Dayton, a.g.yer ve Resim 2.
- 7 Helmuth Th. Bossert, *Altsyrien: Kunst und Handwerk in Cyprien, Syrien, Palästina, Transjordanien und Arabien (Die ältesten Kulturen des Mittelmeerkreises III)* (Tübingen: Wasmuth, 1951), 95. Aynı hata Eski Şark Eserleri Müzesi'ndeki bazı müze etiketlerinde ve kataloglarında da tekrarlanıyor, Eski Şark Eserleri Müzesi, n.d.; örneğin, Env. No. 7659 (Bossert Nos. 1233-4), Jaussen ve Savignac, *Mission archéologique en Arabie*, 2: 49, Atlas, pl. XIX, 2'den de açık bir şekilde anlaşılacağı üzere güzel bir sütun parçası Medâin-i Sâlih'ten değil el-ULâ'dandır. El-ULâ malzemeleri için ayrıca bkz. Jaussen ve Savignac, "Antiquités religieuses dans l'Arabie du Nord. Un sanctuaire Lihyanite," *Revue biblique* 6 (1909): 576-592. 7659 (EŞEM) envanter numaralı eserin fotoğrafı tarafımızca çekilmiş olup, Ek 2'de okuyucuya sunulmuştur (Çevirmenlerin notu).



Resim 1. Nabatî güneş saati. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Eski Şark Eserleri Müzesi Koleksiyonu (EŞEM), Env. No. 7664

Sütunlar, sütun başlıkları ve kırık su sarnıçları sit alanında hâlâ görülürken,⁸ Nabatî yapımı bir sütun başlığı ise Osmanlı dönemi kuyularından birinin içerisine yerleştirilmiştir.⁹ Güneş saati de dâhil olmak üzere (çok daha eskiye dayanan Mısır amuleti dışında) tüm bu öğelerin, M.S. 1. yüzyıla, Medâin-i Sâlih'in geliştiği döneme ait olduğu varsayılabilir ki sit alanını meşhur kılan mezarlar da bu döneme aittir.¹⁰

Güneş saatinin bir çizimi, Jaussen ve Savignac tarafından onu açıklayan bir çalışmayla yayınlanmıştır.¹¹ Bossert'in¹² incelemesinde küçük ve kifayetsiz bir fotoğraf görülür. Bu makalemizde yayınlanan fotoğraf, İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nden Sayın Alpay Pasinli'nin

8 Ayrıca bkz. Jaussen ve Savignac, *Mission archéologique en Arabie*, 2: 104-105, fig. 46, *Atlas*, pl. LVI, 2.

9 Jaussen ve Savignac, *Mission archéologique en Arabie*, 1: 306.

10 Medâin-i Sâlih'in tarihi ve sit alanı için bkz. John F. Healey, "The Nabataeans and Madâ'in Sâlih," *Atlas* 10 (1986): 108-116.

11 Jaussen ve Savignac, *Mission archéologique en Arabie*, 1: 302-304, fig. 113.

12 Bossert, *a.g.e.*, No. 1246, 362.

nazik ilgisi sayesinde temin edilmiştir. İlgili güneş saati, pek ayrıntı vermese de S. L. Gibbs'in¹³ Yunan ve Roma güneş saatleri üzerine yaptığı bir çalışmada da yer almıştır.

Güneş saati yumuşak yerel kumtaşından yapılmış ve oldukça kötü bir biçimde aşınmıştır. Çizimler oldukça idealize edilmiş olsa da, bulunduğu daha iyi durumda olup olmadığı Jaussen ve Savignac'ın çalışmasından tam olarak anlaşılamamaktadır! Nesnenin ana boyutları şunlardır: Yükseklik: 42 cm, Genişlik: 35,5 cm (max), Derinlik: 28 cm (max.).¹⁴ Tasarım olarak tipik bir Roma-Helenistik güneş saatidir.¹⁵ Zamanı gösteren yüzeyi çeyrek küre şeklinde ve 12,5 cm'lik yarıçapı, günün saatlerini belirleyen on bir çizgiyle bölünmüştür (gerçekte biraz düzensiz olsalar da, birbirlerinden eşit uzaklıkta olmaları amaçlanmıştır). Jaussen ve Savignac,¹⁶ gnomon'un¹⁷ kayıp olduğunu ima ettiklerinden ve şu anki gnomon'un orijinal olması pek muhtemel olmasa da, gnomon yatay olarak yerleştirilmişti.¹⁸ Güneş saati güneye bakacak şekilde tasarlanmıştır ve güneye bakan yüzü dikeydir (bu tip eski güneş saatleri genellikle alttan kesilmiş olsa da). Saat çizgilerine ilave olarak, güneş yılında belirli bir günü belirten, ön kenara paralel ve ondan 5 cm uzaklıkta tek bir gün eğrisi vardır. Bu türdeki güneş saatlerinde her gündönümü¹⁹ için bir tane ve ekinoks²⁰ için bir tane olmak üzere üç gün eğrisi bulmak daha alışagelmıştır.²¹ Sadece bir çizginin görüldüğü yer, normalde ekinoks çizgisidir.

Gün eğrisi ile alakalı matematiksel hesaplamalar, dikkatli ölçümlere rağmen tam olarak ikna edici değildir. Bu tip bir ekinoks çizgisinden, güneş saatinin tasarlandığı enlemi saptamak

-
- 13 Sharon L. Gibbs, *Greek and Roman Sundials (Yale Studies in the History of Science and Medicine, 11)* (New Haven / London: Yale University Press, 1976), bkz. dipnot 1, No. 3095, 311. Şunu vurgulamak gerekir ki güneş saati Gibbs'in *Greek and Roman Sundials*, s. 88'de belirtmiş olduğu gibi şu anda Medâin-i Sâlih'te değildir.
- 14 Güneş saatinin İstanbul Arkeoloji Müzeleri yetkililerince bize gönderilen boyutları şu şekildedir: 43 cm yüksekliğinde, 34,5 cm genişliğinde olup kaide yüksekliği 15,5 cm'dir.
- 15 Büyük İskender'in Persleri ortadan kaldırmasıyla birlikte Akdeniz havzası başta olmak üzere Orta Doğu, Yunan uygarlığını benimsemeye başlamıştır. Büyük İskender'in vefatı sonrası, onun ardılları tarafından kurulan krallıklar ile birlikte Orta Doğu'nun Helenleşme süreci hızlanmıştır. Helenistik dönem sonrası Akdeniz ve Orta Doğu'ya Romalılar hâkim olmuş ve Helen kültürel mirası Romalılar tarafından devam ettirilmiştir. Romalılar; Nabatîler ile askeri, ticari ve kültürel ilişki kurmuş, bunun sonucunda da Roma'dan Nabatîlere pek çok kültürel, askeri ve teknolojik unsur taşınmıştır. Dönemin teknolojik bilgi ve birikiminin bir göstergesi olan güneş saatlerini de Nabatîler, Romalılardan almışlardır (Çevirmenlerin notu).
- 16 Jaussen ve Savignac, *Mission archéologique en Arabie*, 1: 303.
- 17 Zamanı ölçmek için düz bir yüzeye daha sonra bir yarım kürenin yüzeyine dikey olarak yerleştirilmiş çubuk/mil. "Gnomon." *Encyclopediæ Britannica*, erişim 1 Haziran 2022, <https://www.britannica.com/technology/gnomon-timekeeping-device> (Çevirmenlerin notu).
- 18 Güneş saatine sabitlenen gnomon, müze müdürlüğünce kaldırılmış olup iş bu çevirinin yapıldığı tarihte eser üzerinde mevcut değildir. Eserin güncel resmi için Ek 1'e bakınız (Çevirmenlerin notu).
- 19 Gündönümü, her iki yarım küre için gündüz ve gece sürelerinin kısaltmaya veyahut uzamaya başladığı tarihi belirtir. Buna göre senede iki kere tekrarlanan gündönümü, 21 Aralık ve 21 Haziran tarihlerinde gerçekleşmektedir (Çevirmenlerin notu).
- 20 Ekinoks, her iki yarım kürede de gündüz ve gece sürelerinin eşit olduğu tarihi belirtir. Buna göre senede iki kere tekrarlanan ekinoks, 21 Mart ve 23 Eylül tarihlerinde gerçekleşmektedir. (Çevirmenlerin notu).
- 21 Gnomon'a en yakın ve en kısa uzunluktaki eğri kış mevsimini, ortada bulunan eğri bahar mevsimini, en dişta ve en uzun olan eğri ise yaz mevsimini belirtmektedir. Davut Kaplan, "Antik Çağ'da Zaman, Konik Güneş Saatleri ve Smintheion Örneği," *Anadolu/Anatolia* 35 (2009): 90 (Çevirmenlerin notu).

kuramsal olarak basit bir konudur. Ancak bu, gnomon'un uzunluğunun bilindiğini farz eder. Daha önce de vurgulandığı gibi şimdi yerinde olan (12 cm uzunluğundaki) gnomon'un orijinal olması pek muhtemel değildir. Kürenin yarıçapı ile aynı boyutta olan bir gnomon, tasarlandığı enlemin yaklaşık 22° 39' K olduğunu ima eder (Mekke ile Medine arasında bir yerde!). 12 santim uzunluğundaki bir gnomon, tasarım yerini daha da güneye itebilirdi.

Güneş saatinin, enlemi 26° 51' K olan Medâin-i Sâlih'te kullanılmak üzere tasarlandığını farz etmek daha mantıklıdır. Buna dayanarak gnomon'un 13,48 cm uzunluğunda, yani kürenin yarıçapından bir santimetre biraz daha uzun olması gerektiği hesaplanabilir. Bu kadar dışarıda bir gnomon sorun yaratmaz ancak rekonstrüksiyon (yeniden yapılandırma) doğrusa; güneş saatinin tasarımının iyi düşünülmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Gün eğrilerinin bazı düzensizlikleri göz önüne alındığında farklı bir enlem için tasarlanmış güneş saatinden kopyalanmış olma ihtimali bulunmaktadır.²²

Saatin önünde 29 cm uzunluğunda ve 4,5 cm yüksekliğinde bir çerçeve içinde yazıt bulunmaktadır, Jaussen ve Savignac'ın eseri *Mission archéologique en Arabie*'ye göre açıkça “*mnš' br ntn šlm*”²³ okunmaktadır.²⁴ Kitabenin stili M.S. 1. yüzyıl tarihini teyit eder ve isim muhtemelen saatin gerçek tasarımcısı, astronomu²⁵ ya da daha az ihtimalle taş ustasından ziyade güneş saatinin sahibi veya vekilinin adıdır. Bunun gibi birçok başka saat, sahibinin veya vakfedenin adını taşır.²⁶ *Mnš' br ntn* isminin Yahudi ismi olduğu iddia ediliyor²⁷ ki bu mümkündür. İki ismin birleşimi bunu güçlü bir şekilde ima etmesine rağmen *mnš/mns'* isminin tek başına Yahudi olması zordur. Medâin-i Sâlih'teki mezarlardan birinin sahibi Yahudi'dir²⁸ ve bölgedeki Yahudilerin mevcudiyeti, Yâkût [el-Hemavî] ve diğerleri²⁹ tarafından doğrulanmıştır. Daha güneydeki Hayber, sonraki tarihte önemli bir Yahudi

- 22 Diğer bir ihtimali not edebiliriz. 10 cm uzunluğundaki gnomon ile çizgi, yaz gün dönümünü işaretleyebilir. Bir diğer komplikasyon, kürenin düzenliliği sorunudur. Jaussen ve Savignac'ın, *Mission archéologique en Arabie I*'de yüzeyin küre biçimde olduğu beyanına, ki bu durum gözlemlerimiz ve güneş saatinin tipolojisi ile desteklenmesine rağmen; Gibbs yüzeyi konik olarak sınıflandırmıştır. Bu doğru görünmemektedir. Bu durumda, saat çizgileri düzensiz (eşit olmayan) aralıklı olacaktır. Bununla birlikte kürenin biçimi kısmen ezilmiştir, bundan dolayı zamanı gösteren yüzeyinin mükemmel bir küre formundan ziyade nispeten daha az derin ve geniş olması muhtemeldir. Bu durumun hesaplamalarımız üzerinde sadece önemsiz bir etkisi olacaktır.
- 23 Transkripsiyon: *mnš' br ntn šlm*
Çeviri: Nathan oğlu Menashe, barış.
Doğrusal biçimde yazılan kitabede “*ntn oğlu mnš'*, barış” yazmaktadır. *Br* kelimesi oğul; *šlm* kelimesi ise selam yani barış anlamına gelmektedir (Çevirmenlerin notu).
- 24 Yazıt için bkz. Jaussen ve Savignac, *Mission archéologique en Arabie*, 1, Nabataean Inscription No. 172bis, 242-243; Mark Lidzbarski, *Ephemeris für semitische Epigraphik III (1909-1915)* (Gießen: J. Ricker, 1915), 3: 87-88.
- 25 Jaussen ve Savignac, a.g.yer.
- 26 Gibbs, *Greek and Roman Sundials*, 87-88.
- 27 Jaussen ve Savignac, a.g.yer.; Jean Cantineau, *Le nabatéen II*, c. 2 (Paris: Librairie Ernest Leroux, 1932), 116.
- 28 Jaussen ve Savignac, *Mission archéologique en Arabie*, Tomb A 8, Nabataean No. 4, 1: 148-151.
- 29 Yâkût [al-Hamavî], *Mu'cemü'l-büldân* (Beirut: 1979), 4: 338 ve bkz. Jaussen ve Savignac, *Mission archéologique en Arabie*, 1: 150. Sonraki dönem için ayrıca bkz. Franz Altheim ve Ruth Stiehl, *Die Araber in der alien Welt* (Berlin: Walter de Gruyter, 1968), 5/1: 305-316.

merkeziydi.³⁰ Kuzey Arabistan'daki Yahudi varlığının kanıtları son zamanlarda S. Noja tarafından toplanmıştır.³¹

Güneş Saatli Nabatî Altarı: Louvre AO 3025 (Resim 2).³²

Şam yakınlarındaki Zümeyr'de bulunan altıgen Nabatî sunağı genel hatlarıyla bilinmektedir. Eserdeki yazıt, sunağı M.S. 94 yılına³³ tarihlendirmektedir. Sunağın altı yanının eksiksiz fotoğrafları erken bir tarihte³⁴ yayınlanmış, bununla birlikte son zamanlarda güzel modern fotoğrafları da ortaya çıkmıştır.³⁵



Resim 2. Güneş saati eklentili Nabatî altarı. Louvre Müzesi (Paris) Env. No. AO 3025

30 *Encyclopedia of Islam*, c. 4 (Leiden: 1978), 1137-1143.

31 Sergio Noja, "Testimonianze epigrafiche di Giudei nell'Arabia settentrionale," *Bibbia e Oriente (Brescia)* 21 (1979): 283-316; güneş saati için bkz. 290-291.

32 Louvre Müzesi kayıtlarına baktığımızda ilgili eser, M.S. 100-324 yılları arasında tarihlenmiştir. Zümeyr/ Cippe'de keşfedilen eser, Nabatî cenaze nesnesi olarak değerlendirilmiştir. Detaylıca süslenmiş olan sunağın yüksekliği 116 cm, genişliği ise 42 cm'dir. Eser, kireçtaşından imal edilmiş olup 1897 yılında müze envanterine satın alma yoluyla kazandırılmıştır. Eserin üzerinde Aramice yazıtlar bulunmaktadır (Çevirmenlerin notu).

33 *CIS II*, No. 161, 190-193, pl. XXIII, bkz. C. Clermont-Ganneau, *Recueil d'archéologie orientale*, c.1 (Paris: Librairie Ernest Leroux, 1888), 48-74; *JA* 5 (1885), 324; Eduard Sachau, "Eine Nabatäische Inschrift aus Dmêr," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 38, 3/4 (1884): 535-542. Gibbs'e rağmen sunak, Cippe'den değildir!

34 Charles Simon Clermont-Ganneau, *Album d'Antiquités orientales. Recueil de Monuments inédits ou peu connus* (Paris: Librairie Ernest Leroux, 1897), pl. XLII.

35 *Die Nabatäer. Erträge einer Ausstellung im Rheinischen Landesmuseum Bonn*, ed. G. Hellenkemper Salies (Bonn: Rheinland Verlag, 1981), levha 66-67.

Yayınlanan fotoğraflarda görünmese de J. Starcky'nin³⁶ belirttiği gibi, sunağın üst, yatay yüzeyine oyulmuş bir güneş saati vardır. İlgili güneş saati, üç adet gün eğrisi ile birlikte yarım küre biçimindedir. Starcky, güneş saatinin sunağa daha sonraki bir tarihte eklenmiş olduğunu varsaymaktadır. Mille Annie Caubet tarafından temin edilen ve burada yayınlanmış fotoğraftan görüleceği üzere bu kesinlikle doğrudur. Zümeyr'deki³⁷ kiltte, taşın sunak olarak kullanılmasını güneş saati fonksiyonu ile bağdaştırmak zor olurdu. Fakat saatin tasarımı incelendiğinde Nabatî devrinden hemen sonra eklenmiş olması gerektiği belirtilebilir.

Gibbs,³⁸ güneş saatleri kataloğuna AO 3025'i dâhil etmiş ve güneş saatini detaylı ölçümlerle (kürenin yarıçapı: 75 mm) tam bir biçimde tanımlamış ise de, biz burada sunağın üst yüzeyinin fotoğrafını güneş saatini gösterir biçimde ilk kez yayınlıyoruz. İşaretler, Gibbs'in ölçümleri gibi açıktır fakat bu durumdaki enlem hesaplamaları daha karmaşıktır. Zümeyr, 33° 37' K enleminde konumlanmaktadır ancak gnomon'un uzunluğu yine bilinmemektedir. Bu gibi bir enlem için doğru bir saat yapabilmek için 7 cm'den biraz daha uzun bir gnomon gerekmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Müze Koleksiyonları / Museum Collections

İstanbul Arkeoloji Müzeleri Eski Şark Eserleri Müzesi (İstanbul), Env. No. 7659, 7664

Louvre Müzesi (Paris), Env. No. AO 3025

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Altheim, Franz ve Ruth Stiehl. *Die Araber in der alien Welt*. Berlin: Walter de Gruyter, 1968.

Bossert, Helmuth Theodor. *Altsyrien: Kunst und Handwerk in Cypem, Syrien, Palästina, Transjordanien und Arabien von den anfängen bis zum völligen aufgehen in der griechisch-römischen kultur (Die ältesten Kulturen des Mittelmeerkreises III)*. Tübingen: Wasmuth, 1951.

Cantineau, Jean. *Le Nabatéen*. Paris: Librairie Ernest Leroux, 1932.

Clermont-Ganneau, Charles Simon. *Recueil d'Archéologie orientale*. Paris: Librairie Ernest Leroux, 1888.

36 Jean Starcky, *Un Royaume aux Confins du Désert. Petra et la Nabatène* (Lyon/Paris: Museum de Lyon, 1979), 94-95'te tarif edilmiştir.

37 Bkz. Starcky, a.g.yer.

38 No. 1066 G, 180.

- Clermont-Ganneau, Charles Simon. *Album d'Antiquités orientales. Recueil de Monuments inédits ou peu connus*. Paris: Librairie Ernest Leroux, 1897.
- Encyclopedia of Islam*. 4:1137-1143. Leiden: Brill, 1978.
- Die Nabatäer. Erträge einer Ausstellung im Rheinischen Landesmuseum Bonn*. Edited by G. Hellenkemper Salies. Bonn: Rheinland Verlag, 1981.
- Gibbs, Sharon L. *Greek and Roman Sundials*. Yale Studies in the History of Science and Medicine, 11. New Haven / London: Yale University Press, 1976.
- Harman, Ömer Faruk. "Hicr," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 17: 454 (İstanbul: TDV Yayınları, 1998).
- Healey, John F. "The Nabataeans and Madâ'in Sâlih. *Atlat* 10 (1986): 108-116.
- Jaussen, Antonin ve Raphaël Savignac. *Mission archéologique en Arabie*. Paris: Ernest Leroux, 1909-1914.
- Jaussen, Antonin ve Raphaël Savignac. "Antiquités religieuses dans l'Arabie du Nord. Un Sanctuaire Lihyanite." *Revue biblique* 6 (1909): 576-592.
- Kaplan, Davut. "Antik Çağ'da Zaman, Konik Güneş Saatleri ve Smintheion Örneği." *Anadolu/Anatolia* 35 (2009): 90.
- Lidzbarski, Mark. *Ephemeris für semitische Epigraphik III* (1909-1915). Gießen: J. Ricker, 1915.
- Noja, Sergio. "Testimonianze epigrafiche di Giudei nell'Arabia settentrionale." *Bibbia e Oriente (Brescia)* 21 (1979): 283-316.
- Parr, Peter J., Harding, Gerald Lankester ve John E. Dayton. "Preliminary Survey in N.-W. Arabia, 1968." *University of London Institute of Archaeology Bulletin* 10 (1971): 23-61.
- Sachau, Eduard. "Eine Nabatäische Inschrift aus Dmêr." *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 38, 3/4 (1884): 535-542.
- Starcky, Jean. *Un Royaume aux Confins du Désert. Petra et la Nabatène*. Lyon/Paris: Musée de Lyon, 1979.
- Yâkût [al-Hamavî]. *Mu'cemü'l-büldân*. Beirut: 1979.
- Winnett, Frederick Victor ve William LaForest Reed. *Ancient Records from North Arabia*. Toronto: University of Toronto Press, 1970.

Elektronik Kaynaklar / Electronic Sources

- Encyclopedia Britannica*. "Gnomon." Erişim 1 Haziran 2022. <https://www.britannica.com/technology/gnomon-timekeeping-device>

EKLER / APPENDIXES

Ekler bölümündeki iki fotoğraf çevirmenler tarafından çekilmiş olup, çevirisini yaptığımız J. F. Healey'in makalesinde yer almamaktadır.



Ek 1. Nabatî güneş saati, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Eski Şark Eserleri Müzesi (EŞEM)
Env. No. 7664



Ek 2. Kırmızı kum taşından imal edilmiş kabartmalı sütun parçası, el-Ulâ.³⁹
Yükseklik 36,5 cm, Genişlik 34 cm. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Eski Şark Eserleri Müzesi (EŞEM),
Env. No. 7659

39 İstanbul Arkeoloji Müzeleri Eski Şark Eserleri Müzesi'nde teşhir edilen ilgili eser, müze etiketinde Medâin-i Sâlih'e ait olduğu belirtilmiştir. Ancak dipnot 8'de vurgulandığı üzere eser, Medâin-i Sâlih'e 20 km uzaklıkta bulunan el-Ulâ'ya aittir.



İstanbul Okullarında Laboratuvar Arkeolojisi

An Archeology of School Laboratories in Istanbul

Παναγιώτης Γ. Λάζος [Panagiotis G. Lazos], *Επιστημονικά όργανα και πειραματική διδασκαλία των φυσικών επιστημών στην Θεολογική Σχολή της Χάλκης* [Epistēmōnikē organa kai peiramatikē didaskalia tōn physikōn epistēmōn stēn Theologikē Scholē tēs Chalkēs / Heybeliada Teoloji Okulu'nda Bilimsel Aletler ve Doğa Bilimlerinin Deneysel Öğretimi] 'Οικουμενικον Πατριαρχειον Ιερά Θεολογική Σχολή της Χάλκης Κωνσταντινούπολης, Atina, 2021 (21x27 cm., xiv+145 s., 163 resim, kaynakça, dizin) ISBN 978-618-83985-7-3

Şeref Etker¹ 



¹Dr., İstanbul, Türkiye

ORCID: Ş.E. 0000-0001-6966-8816

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Şeref Etker, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: serefetker@gmail.com

Başvuru/Submitted: 14.04.2022 • **Kabul/Accepted:** 27.08.2022 • **Online yayın/Published online:** 06.01.2022

Atıf/Citation: Etker, Şeref. "İstanbul Okullarında Laboratuvar Arkeolojisi." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 1 (2023): 241-244. <https://doi.org/10.26650/oba.1103785>

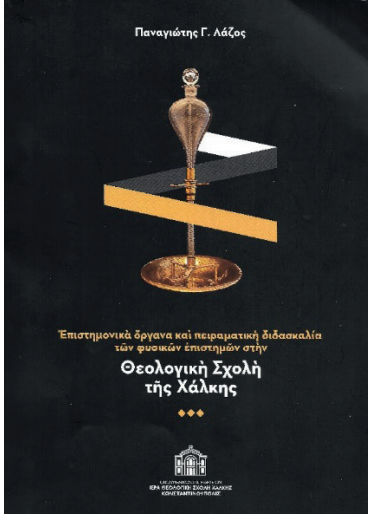
Anahtar Sözcükler: Okul laboratuvarları, İstanbul, Heybeliada Teoloji Okulu, bilimsel aletler, fen bilimleri eğitimini

Keywords: School laboratories, İstanbul, Heybeliada, Halki Theological School, scientific instruments, science education

İstanbul ortaöğretim kurumlarındaki Doğa Tarihi Müzeleri üzerine yapılan çalışmalar, başta Saint-Joseph Fransız Lisesi ve Darüşşafaka Kurumu olmak üzere, Robert Kolej, Saint Benoît



ve Getronagan Liselerinin koleksiyonlarının değerini daha iyi öğrenmemizi sağlamıştır.¹ Bu tanıtımlara, yerleşesinde ayrı bir Doğa Tarihi Müzesi binası olan (1938’de kapanan) Merzifon’daki Anadolu Koleji’ni de ekleyebiliriz.



Volta Lambası (c. 1860)

İstanbul okullarının fen laboratuvarları üzerine yapılan araştırmalar ise, şimdilik, Atina Ulusal ve Kapodistria Üniversitesi’nde doktora öğrencisi olan, fizik öğretmen Panagiotis Lazos, B.Sc., M.Sc. tarafından İstanbul’daki Rum okullarında sürdürülen çalışmalarla sınırlıdır.² Lazos, bu okullarda 19. yüzyılda oluşturulan fizik laboratuvarlarını ve deney aletlerini incelemiş,³ fizik deneyleri⁴ ve ders kitapları üzerine yayınlar yapmıştır.⁵ Araştırmacı, elimizdeki ilk kitabında İstanbul Heybeliada (Ortodoks) Teoloji Okulu’nun fen laboratuvarını ve deney aletleri koleksiyonunu incelemektedir.⁶

- 1 Özge Hazar, “Darüşşafaka’nın Doğa Tarihi Koleksiyonunun Bilim Tarihi Açısından Değerlendirilmesi” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2021).
- 2 Panagiotis Lazos, George N. Vlahakis ve Constantine Skordoulis, “Instruments and Laboratories in the Schools of the Greek Community of Istanbul, 1850-1960,” *Scientific Instruments between East and West*, editörler Neil Brown, Silke Ackermann ve Feza Günergün (Leiden/Boston: Brill, 2019) içinde, 168-186.
- 3 Takis (Panagiotis) Lazos, “Greek Secondary School Science Collections in Istanbul,” *Bulletin of the Scientific Instrument Society* (London) sayı 134 (September 2017): 16-23.
- 4 Panagiotis Lazos ve George N. Vlahakis, “Physics Education in the Greek Community Schools of Istanbul (19th century): Scientific Instruments and Experiments in Electrostatics,” *9th International Physics Conference of the Balkan Physical Union (9 BPU), Istanbul, August 24-27, 2015, American Institute of Physics Conference Proceedings*, vol. 1722, editörler Bakı Akkuş, Yeşim Öktem, Latife Şahin Yalçın, vd. (Melville, New York: AIP Publ., 2016) içinde, 170001 [s. 1-4].
- 5 Panagiotis Lazos ve George N. Vlahakis, “Physics education in the Greek Community Schools of Istanbul (19th century): The books,” *9 BPU*, 2016: 170002 [s. 1-4].
- 6 Panagiotis Lazos, Uluslararası Bilim ve Teknoloji Tarihi ve Felsefesi Birliği’nin (IUHPST) Bilim ve Teknoloji Tarihi Bölümü (DHST), Bilimsel Aletler Komisyonu (SIC) ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim

Kitap “Heybeliada Teoloji Okulu’nda doğa bilimlerinin öğretimi” (s. 2-6) ve “Teoloji Okulu’nun doğa bilimleri laboratuvarı” (s. 7-10) başlıklı iki kısa giriş yazısı ve örnek laboratuvar aletlerinin kataloğundan oluşmaktadır. Teoloji Okulu’nda fizik dersinin 1850’lerde eğitim programa alındığı bilinmektedir. Fen bilimlerinin programa eklenmesinde, Osmanlı İmparatorluğunda 19. yüzyılda yaşanan siyasal ve kültürel gelişmelerin yanında “Ortodoks aydınlanması”nın da bir etkisi görülebilir.⁷ Ancak, bu tarihlerde okuldaki tek fizik aleti bir barometre-termometre’dir.

Teoloji Okulu’nun günümüze kalan laboratuvar aletleri 11 grupta incelenmiştir. Koleksiyonun büyük kısmını oluşturan fizik aletleri on gruba ayrılmıştır; bir grupta kimya deneylerinde kullanılan aletler vardır. Toplam olarak 51 altbaşlıkta sunulan aletlerin üçte ikisi 19. yüzyıl ile 20. yüzyıl başına tarihlenmiştir. Bunun dışında kalanlar 1950-60 yıllarında okula bağışlanan daha yeni deney aletleridir. Koleksiyondaki en eski parçalarından biri olan Volta’nın elektrik lambası İstanbul’daki okul laboratuvarlarında bulunan tek örnektir. Çoğunluğu satın alma yoluyla edinilen deney aletlerinin bir kısmının da Heybeliada’daki Rum Ticaret Okulu’ndan devr alınmış olabileceği düşünülmektedir. Sonuncu (12.) bölümde alet üreticileri hakkında bilgi verilmektedir.

Katalogda yer verilen deney aletlerin sayıca büyük bir kısmı “Statik Elektrik” (9 alet) ve “Elektrik” (7 alet) ; “Optik” (8 alet) ve “Hidrostatik/Aerostatik/Akışkanlar Mekaniği” (14 alet) gruplarında toplanmıştır. Buna karşılık “Akustik” ve “Isı” gruplarında birer alet gösterilmiştir. Koleksiyondaki birkaç kimya aleti (Bunsen beki, Kipp aygıtı, von Babo jeneratörü) dışında astronomi, matematik, geometri ve navigasyon aletlerinin bulunmaması, değişik nedenlerle okulun laboratuvarından kayıplar olduğunu göstermektedir. (Herhalde Heybeliada’nın mehtabı teleskopla gözlemlenmemiş olamaz !) Yine bazı aletlerin üzerinde etiketler bulunmasına karşın, laboratuvarın hiçbir dönemine ait envanterinin bulunamaması ve arşiv belgelerine erişilememesi çalışmanın – araştırmacının kendisi tarafından belirtilen – bir eksikliğidir.

Kitapta, yayımlanmış kaynaklara dayanılarak, deney aletlerinin nasıl kullanılmış olabileceği hakkında bilgiler verilmiş; üreticilerinin katalogları ile karşılaştırılarak aletlerin eksik parçaları gösterilmiştir. Koleksiyonun “Modern Fizik” (10.) bölümünde gösterilen tek alet 1920-30 yıllarına ait bir Röntgen tüpüdür. Yazar, bu örneğe bakarak, İstanbul’daki Fener ve Zografion Rum okullarının koleksiyonlarında bulunan ve radyasyon etkisinin iyice bilinmediği dönemlerde popüler olan “fluoroskopi” aletinin Teoloji Okulu’nda kullanılmış olması gerektiği sonucunu çıkarmaktadır (s. 146).

Tarihi Bölümü’nün birlikte İstanbul’da düzenledikleri 35. Bilimsel Aletler Sempozyumu programı kapsamında, 1 Ekim 2016 tarihinde Heybeliada Teoloji Okulu’nda kurumun laboratuvar aletleri koleksiyonunu tanıtan bir sunum yapmıştır.

7 Efhymios Nicolaïdis, *Science and Eastern Orthodoxy: From the Greek Fathers to the Age of Globalization*, çev. Susan Emanuel (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2011), 151 vd.

Kitaba bir Sonsöz yazan Prof.Dr. Georgios N. Vlahakis, Lazos'un çalışmasının evrelerini anlatarak yakınçağ bilim ve eğitim tarihine katkısını vurgulamıştır. Sayın Takis Lazos'tan İstanbul'un Rum öğretim kurumlarının fen laboratuvarları üzerine gerçekleştirdiği araştırmalarını tamamladıktan sonra, topluca yayımlamasını bekliyoruz. Doğal olarak, böyle bir kaynak kitabın üç dilde (Yunanca, Türkçe ve İngilizce) hazırlanması bulgularından daha geniş bir okur kitlesinin yararlanmasını, karşılaştırmalar ve tülemeler yapılmasını sağlayacaktır.



Beyoğlu'ndan Kandilli'ye: Yorum ve Değerlendirmelerin Işığında Rasathane'nin 150 Yıllık Öyküsü

From Péra to Kandilli: A 150-Year History of the (Istanbul) Observatory with Assessments and Comments

Mustafa Aktar, *Rasathane ile Bilimde Yüz Elli Yıl*, 1. Baskı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2022), 306 s. ISBN 978-975-08-5204-6

M. Namık Yalçın¹ 



¹Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Jeoloji Mühendisliği Bölümü Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.N.Y. 0000-0002-4542-1218

Sorumlu yazar/Corresponding author:

M. Namık Yalçın, İstanbul Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Jeoloji Mühendisliği Bölümü Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: mny@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 02.07.2022 • **Kabul/Accepted:** 27.08.2022 • **Online yayın/Published online:** 06.01.2022

Atıf/Citation: Yalçın, M. Namık. "Beyoğlu'ndan Kandilli'ye: Yorum ve Değerlendirmelerin Işığında Rasathane'nin 150 Yıllık Öyküsü." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 1 (2023): 245-256. <https://doi.org/10.26650/oba.1139648>

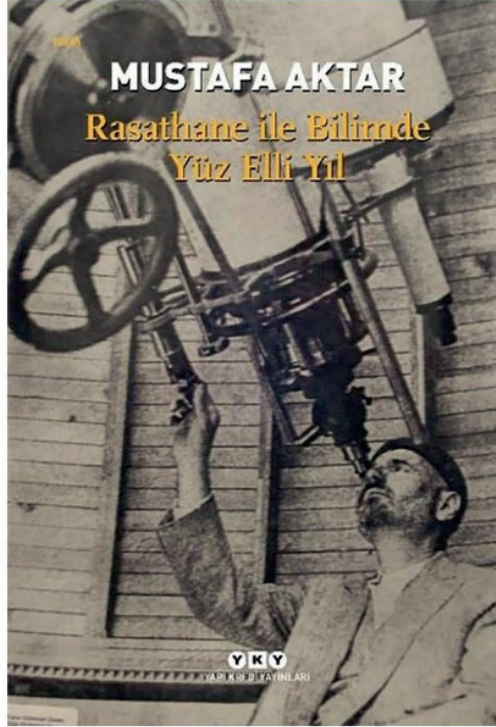
Anahtar Sözcükler: Rasathane, Kandilli, Astronomi, Yer Fiziği, Bilim Tarihi

Keywords: Observatory, Rasathane, Kandilli, Astronomy, Geophysics, History of Science

Konu ve kitabın ilginçliği kendini, kitabın başlığına göz atıldığında hissettiriyor. Arapça kökenli rasat/gözlem sözcüğünden türetilmiş rasathane/gözlemevi tek başına sadece isim olarak kullanıldığında okuyucuya bir şey ifade etmeyecektir. Bir diğer deyişle, bir isim tamlaması olarak bir yer adı veya işlevselliğini tanımlayan bir diğer kelime ile



birlikte kullanılmadığı takdirde “rasathane” anonim bir tanım olarak havada kalacaktır. Bu değerlendirme genelde doğru olsa da, Türkiye için geçerli değildir. Çünkü kitabın Önsöz’ünde de belirtilmiş olduğu gibi, Türkiye’de “rasathane” denince akla gelen tek şey Kandilli ’deki kurumdur. Rasathane, özellikle son dönemlerde kamuoyunda hep deprem olgusuyla birlikte algılanıyor olsa da, tarihi boyunca ve günümüzde daha pek çok doğa olayının gözlemlenmesi görevini de yerine getirmektedir. Doğa olaylarının sürekli ve düzenli olarak gözlemlenmesi, bu olayların anlaşılması, neden ve sonuçlarıyla açıklanmasını amaçlayan araştırmalar için en temel ve olmazsa olmaz unsurlardan biridir. Gözlem verilerinin bu amaçla kullanılabilmesi için de bu gözlemlerle elde edilen verilerin doğru ve güvenilir olması koşulu vardır. Bu da gözlemlerinin/rasathanelerin sadece teknik değil, aynı zamanda bir bilim kurumu olmalarını da gerektirir. Bu nedenle de bilim tarihi çalışmalarında diğer bilim kurumları kadar rasathanelerin tarihçeleri de önemli bir yer tutar.



Kitabın yazarı Prof. Dr. Mustafa Aktar, uygulamalı bir bilim dalı olan Elektronik konusunda lisans ve doktora eğitimlerini tamamladıktan sonra doğa bilimlerine olan özel ilgisinin kendisini yönlendirmesiyle Jeofizik, daha spesifik olarak da Sismolojiye yönelmiş ve sürekli ve doğru gözlemin en kritik olduğu bu alanda önemli çalışmalara imza atmıştır. Uzun yıllar Rasathane’de de görev yapmış olan Aktar’ın uğraş alanlarının ona, Rasathanenin

bilim tarihine olan yansımalarını değerlendirme konusunda en uygun koşulları sağladığı anlaşılmaktadır.

Kitap, yazar tarafından kaleme alınmış bir Önsöz ile başlamaktadır. Bunu değişik başlıklar taşıyan 25 bölüm izlemektedir. Bölüm başlıkları kitabın hazırlanması sürecinde yazar tarafından benimsenmiş olan yaklaşımı yansıtıyor olmaları açısından ilginç ve anlamlıdır. Yaşanmış önemli doğa olayları ve Rasathane tarihçesini derinden etkilemiş kişiler ekseninde ele alınan bu bölümler, hem gelişmeleri kronolojik bir sıra içinde sunmakta, hem de zaman, konu ve mekânlarda sıçramalar yaparak, sürecin çok boyutlu bir bakış açısıyla değerlendirilmesini sağlamaktadır. Kitap bir Epilog ile sonlanmaktadır.

Bu tanıtım yazısında da bölüm başlıkları da belirtilerek aynı sıra izlenecektir:

Bölüm I: Üç Asır Aradan Sonra Yeni Bir Rasathane

Bu bölümde, Rasathane'nin 1868 yılında kuruluşunun kısa hikâyesinin yanı sıra bundan yaklaşık 300 yıl önce yine İstanbul'da İslam astronomi geleneğinin temsilcisi olarak 1577 de kurulan, ancak ömrü sadece üç yıl süren ve top atışlarıyla yıktırılan ilk rasathaneye de değinilmiştir. Aktar'a göre, Takîyyüddin'in bu ünlü rasathanesinin yıktırılması olayı, Osmanlı düşünce dünyasında o dönemde de var olan ve varlığını günümüze kadar da sürdürmüş "akli bilim" ile "nakli bilim" tartışmasının bir sonucuydu. Bu tartışma, evrensel bilim dünyasında yaşanan tüm gelişmelere rağmen süregelen ve toplumun düşünce dünyasının şekillendirilmesinde her zaman olumlu olmayan sonuçlara da neden olmuştur. Buna rağmen, rasathane adını taşıyan bir kurumun, 300 yıl sonra olsa da, kurulmuş olması, Osmanlı bürokrasisinin kurulan Rasathane-i Âmire'yi rutin meteorolojik veri toplayacak bir hizmet birimi olarak algılamalarının sonucudur.

Bölüm II: Başka Rasathaneler: Kahire, Atina, Paris

Bu bölümde; İstanbul'da 1868'de kurulan Rasathane-i Âmire'nin hem ülke hem de yakın coğrafyası bağlamında değerlendirilmesi amacıyla, başlıkta anılan üç kentte kurulan rasathanelerin kuruluş hikâyeleri ile başlıca özellikleri ele alınmıştır. Bunlardan İstanbul'daki ile aynı tarihte kurulmuş olan Kahire Rasathanesi, İstanbul'un aksine astronomi gözlemleri için oluşturulmuş, dolayısıyla da temel bilim ağırlıklı çalışmaların yapıldığı bir kurumdur. Kahire Rasathanesi, kentin büyümesi sonucu oluşan ışık kirliliği nedeniyle üç kez yer değiştirse de, varlığını günümüzde de sürdürmektedir.

1842 yılında, Yunanistan'ın bağımsızlığının sembollerinden biri olarak Atina'nın göbeğinde, Akropolis'in hemen yakınındaki yüksek bir tepenin üzerinde kurulan rasathane, yakın coğrafyanın en eski rasathanesidir. Gelişme sürecinde faaliyetlerini, özellikle Alman bilim adamlarının yönetiminde meteoroloji ve sismoloji konularına da genişleterek, gerçek bir

bilimsel kurum hüviyetini kazanan bu kurum, 1890 yılında deyim yerindeyse devleştirilmiş ve direktörlüğüne Dr. Demetrios Ignitis atanmıştır. Atina Rasathanesi'ni 45 yıl boyunca yöneten Ignitis, 1894 Depremi sonrasında İstanbul'a da davet edilerek bir rapor hazırlamıştır.

Bilgi yetersizliği, yetişmiş eleman eksikliği, kısıtlı mali imkânlar ve toplumun ilgisizliği gibi sorunların ortak olarak yaşandığı İstanbul, Kahire ve Atina rasathanelerinin, aynı yıllarda gelişmiş bir ülke rasathanesi ile karşılaştırılması yapılarak, evrensel ölçütlere göre bir değerlendirme amaçlanmıştır. Rasathane-i Âmire'nin kurulduğu 1868 yılında Paris Rasathanesi 200. yılını kutlamaktaydı. Bu bile, böyle bir karşılaştırma yapmanın çok anlamlı olmayacağını gösterse bile, Paris Rasathanesi'nde yapılan bilimsel çalışmaların kısa bir özeti verilerek bu konunun altı doldurulmuştur.

Bölüm III: İlk Rasatçılar: Coumbary ve Lacoine 1868-1896

Bu bölümde Rasathane-i Âmire'nin, önce Aristidi Coumbary'nin astronomiye olan özel ilgisi nedeniyle yaptığı Güneş gözlemleri bağlamında Paris Rasathanesi müdürü Le Verrier ile yaptığı yazışmanın ve bunun uluslararası bir meteoroloji ağının bir parçası olarak İstanbul'da bir meteorolojik gözlem evinin kurulmasına uzanan hikâyesi anlatılmaktadır. 6 Ağustos 1868'de Rasathane resmi olarak kurulmuş ve Coumbary'yi de ilk müdür olarak atanmıştır. İlk günden başlayarak günlük hava raporları düzenli olarak hazırlanarak Paris'e bildirilmiştir. Bunun yanı sıra özellikle doğal afet olayları ve özellikle Osmanlı coğrafyasında eksik olmayan büyük depremler sonrasında da resmi makamların bilgilendirilmesi işini de Rasathane üstlenmeye başlamıştır. Günümüzde de süren bu etkinliğin kuruluş yıllarında başlamış olması ilginçtir. 1896 yılında vefat eden Coumbary'nin yanı sıra bu ilk 30 yılda Rasathane'de görev yapmış olan müdür yardımcıları Emil Henri Lacoine ile Pietro Montani ve diğer çalışanlarının katkılarının anlatıldığı bir kısım bölüm sona ermektedir.

Bölüm IV: Beyoğlu'nda Alafranga Bir Rasathane

Bu bölümde, 'Grande Rue de Péra'nın (günümüzdeki İstiklâl Caddesi)' Tünel ve Galatasaray arasındaki kesiminde bulunan ve tümüyle Coumbary ailesine ait olan çok katlı bir binanın üst katlarının birindeki bir apartman dairesinde faaliyet gösteren Rasathane'nin ilk binası ele alınmıştır. Bu mekânın yetersizliği ve bir rasathane için uygun olmayışı defalarca dile getirilmiş olmasına rağmen, uygun bir binanın tahsisi veya inşasının kabul görmeyişi, Rasathane'yi daha uzun yıllar uygun bir yer ve yapı arayışına mahkûm edecektir.

Bölüm V: Meteorolojiden Tüm Doğa Bilimlerine

Bu bölümde, meteorolojik gözlemler yapmak üzere kurulmuş olan Rasathane'nin ilk 30 yıllık döneminde bu işlevi öncelikli olarak sürdürmekle birlikte, Coumbary başta olmak üzere yöneticilerin astronominin diğer konularına da ilgi duydukları ve bu doğrultuda alet ve kitap

alımı yaptıkları belgelere dayalı olarak gösterilmiştir. Hassas zaman ölçümü aletlerinin yanı sıra, Güneş fiziği çalışmalarında kullanılan Arago polariskopunun ve tüm doğa bilimlerinin bir sentezi olarak Alexander von Humboldt tarafından yazılan *Cosmos* adlı dev eserin de satın alınmış oluşu, Rasathane’de bilfiil çalışılmasa da, dönemin doğa bilimleri dünyasındaki gelişmelerden haberdar olunduğunun somut göstergeleridir.

Bölüm VI: Alaturkadan Alafranga Saate Geçiş

Bu bölümde, uzun Osmanlı dönemi toplumunda doğayla uyumlu yerel zaman algısından, evrensel ölçekli soyut zaman kavramına geçişin ve Rasathane’nin bu geçişteki rolüne yer verilmiştir. Bu bağlamda; Hicri, Rumi, İbrani, Gregoryen takvim kavramları, bunlar arasındaki dönüşümleri tanımlayan yıllıklar, alaturka saat (vakt-i ezani), payitaht saati, alafranga saat (vakt-i vasati) kavramları ile alaturka saatten alafranga saate geçiş, merkezi saat işaretinin İstanbul’da ilânının ilginç ayrıntıları, referans saat sorununun teknik zorluklarının aşılmasında Rasathane’nin katkıları ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Tüm bu çabalara rağmen 1870’te Coumbary’nin bir mektubuyla başlayan değişim sürecinin ancak 1925 yılında, Cumhuriyet’in ilk yıllarında tamamlanmış olması, bu sürecin ne kadar karmaşık olarak yaşandığının en güzel göstergesidir.

Bölüm VII: 10 Temmuz 1894 İstanbul Depremi

Rasathane’nin gelişim sürecini etkileyen önemli olaylardan biri de 10 Temmuz 1894 İstanbul Depremi’dir. Bu bölümde, depreme de hazırlıksız yakalanan İstanbul’un ve devlet yönetiminin Rasathane’nin kapısını çalarak bir rapor istemesi, bununla yetinmeyerek Atina Rasathanesi Müdürü Dr. Demetrios Ignitis’in davet edilmesi, Rasathane Müdürü Coumbary ile Müdür Yardımcısı Lacoine’in katılımıyla oluşturulan araştırma heyetinin çalışmaları ele alınmış ve hazırlanan raporun kısa bir değerlendirmesi yapılmıştır. Raporun son derece güncel bilgilere dayanarak hazırlanmış oluşu ve çok isabetli önerilerde bulunulması dikkate değerdir. O güne kadar sadece meteorolojik gözlemlerle sınırlı olarak faaliyetlerini sürdüren Rasathane’nin sorumluluk alanına depremlerin de eklenmesi, bu olayın en önemli sonuçlarından biridir. Bir diğer önemli sonuç da, devlet yönetiminin bir doğal afet sonrasında bir bilimsel görüşe başvurması yönünde bir geleneğin başlatılmış oluşudur. Bu iki gelişme Rasathane’nin bundan sonraki yaşamını önemli ölçüde değiştirecektir.

Bölüm VIII: İlmî-i Hareket-i Arz ve Agamennone

Bu bölümde, 10 Temmuz 1894 İstanbul Depreminin ardından devrin padişahı II. Abdülhamid ile devlet yönetiminde yaşanan tedirginlik ve endişenin sonucunda gelişen olaylar ele alınmıştır. Dönemin sismoloji bilimi ve özellikle sismometreler konusundaki gelişmelere de oldukça ayrıntılı değinilmiştir. Gerekçeleri tam olarak bilinmese de, sismometre alımına karar verilmiştir. İstanbul Depreminden altı ay sonra, Ocak, 1895 de,

İtalyan bilim adamı Giovanni Agamennone, sismometreler ile birlikte İstanbul'a gelmiştir. Ancak ilk sismik kayıt, o da Agamennone'nin kişisel basit bir sismometresiyle, 25 Ekim 1896 günü Gemlik'te meydana gelen bir küçük depreme aittir. Bundan birkaç ay sonra Coumbary'nin vefatı nedeniyle Rasathane müdürlüğünde yaşanan değişimin de etkisiyle, Agamennone'nin sözleşmesi uzatılmamıştır. Çok vasıflı bir bilim insanı olan Agamennone'den yeterince yararlanılmaması ve satın alınmış olan sismometrelerin faaliyete geçirilememesi Rasathane'nin deprem konusunda uzun bir süre daha suskun kalmasına neden olmuştur.

Bölüm IX: Salih Zeki, 1896-1908

Bu bölüm 1896 yılında Rasathane'ye müdür olarak atanan Salih Zeki'nin bilimsel arka planının ayrıntılı bir tanımı ile başlar. Salih Zeki'nin atanması, Rasathane'de hem işlevsel hem de dokusal değişimlere de neden olmuştur. Dokusal değişim, Rasathane'nin o güne kadar baskın olan Levanten karakterinin, yeni işe alınanların Müslüman oluşu sonucu Müslüman-Türk kimliğine dönüşmesidir. İşlevsel değişim ise Rasathane'nin doğa bilimleri ve özellikle afetler konusunda devleti ve kamuoyunu aydınlatma görevini de üstlenmiş olmasıdır. Ancak, hem gerekli altyapı, hem de yetmişmiş eleman konusundaki yetersizlikler, bu değişimin oldukça yavaş ve sıkıntılı yaşanması sonucunu doğurmuştur. Matematikçi olarak tanınan Salih Zeki'nin bilimsel ve entelektüel ilgi alanlarının genişliğine rağmen, müdürlük görevinin yanı sıra başka kurumlarda da çeşitli görevler üstlenmesi nedeniyle, özellikle sismoloji konusundaki gözlem ve araştırma çalışmaları -- o yıllarda bu konuda dünyada önemli ilerlemeler sağlanmış olsa da -- sürdürülemediği görülmüştür.

Bölüm X: Osmanlı Rasathanesinin Sonu

Bu bölüm, Meşrutiyet öncesinin çalkantılı döneminde Rasathane'nin yüz yüze kaldığı zorlukların yanı sıra, olumlu bazı gelişmelerin de yaşandığı bir dönemi ele almaktadır. Salih Zeki'nin müdürlüğe atandığı 1896 yılında hâlâ ilk binasında bulunan Rasathane, bu binanın yıkılması sonrasında tüm çabalara rağmen kalıcı ve uygun bir binaya sahip olamamış ve geçici çözümlerle 1910 yılına kadar gelinmiştir. 1908'de Meşrutiyetin ilânından sonra 13 Nisan 1909 başlayan 31 Mart Vakası sırasında bu ayaklanmayı bastırmak üzere İstanbul'a gelen Hareket Ordusu ile Maçka'daki Silahhane Kışlası'nda yuvalanmış isyancılar arasındaki çatışmalar sırasında, kışlanın bahçesinde Agamennone'nin sismoloji çalışmaları için inşa edilmiş ve bina arayışları sürecinde Rasathane tarafından da kısmen kullanılmış olan küçük bina tümüyle tahrip olmuştur. 1909'da II. Abdülhamid'in tahttan indirilişi ve yerine Sultan Mehmet Reşat'ın geçmesiyle, yönetim erki Meclis-i Mebusan'a geçmiştir. Bunun sonucunda İttihat ve Terakki Fırkası'nın birçok konuda söz sahibi oluşu ve Salih Zeki ile Mehmet Fatin'in [Gökmen, 1877-1955] Darülfünun'dan arkadaşları olan Emrullah Efendi'nin Maarif Vekili olarak atanması, Rasathane için bir dizi olumlu gelişmenin başlangıcını oluşturmuştur. Böylece, 1910 yılında Kandilli'deki bir arazi Rasathane'ye tahsis edilmiş ve Galatasaray

Lisesine Müdür olarak atanan Salih Zeki'nin yerine de Mehmet Fatin Rasathane'ye müdür olarak atanmıştır.

Salih Zeki'nin yönetiminde geçen bu 14 yıllık dönem Dünya'da hem bilim, hem de sosyal konularda önemli değişimlerin ve yeniliklerin yaşandığı bir dönem olmasına rağmen, Osmanlı dünyası tüm bu gelişmelerin dışında kalmıştır.

Bölüm XI: II. Meşrutiyet ve Mehmet Fatin

Bu bölümde, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan dönemde Rasathane'nin yeniden yapılanması sürecine damgasını vurmuş olan Mehmet Fatin'in yaşam öyküsü ve özellikle İslâm astronomisi esaslı eğitimi; hocası olacak Salih Zeki ile olan tanışması ve onun teşvikiyle Darülfünun Fen Fakültesi'nin Matematiksel Bilimler Bölümü'nün sınavlarına girerek bunu başarması ve buradan birincilikle mezun oluşu ele alınmaktadır. İslâm astronomisine olan merakı ve bağlılığını modern bilimdeki gelişmelerle harmanlama becerisi, onu kısa sürede ülkede pozitif bilimlerinin bayraktarlığına taşımıştır. Mehmet Fatin'in sadece bilim alanına özgün olmayan çizgi dışı kişiliği ve açık sözlülüğü, bu çalkantılı dönemin diğer önde gelen kişileriyle olan ilişkileri ve bazı önemli olaylardaki davranışları, verilen örneklerle çarpıcı bir şekilde gösterilmiştir.

Bölüm XII: Nasıl Bir Rasathane?

Bu bölümde, Rasathane için tahsis edilen Kandilli'deki İcadiye Tepesi'ndeki arazinin konumu ve morfolojik özellikleri tanıtılarak, yer seçiminin Salih Zeki ve Mehmet Fatin tarafından bilinçli bir şekilde yapıldığı ve yer seçimindeki kriterin Rasathane'nin bu yeni döneminde astronomiye ağırlık verilecek olduğu belirtilmektedir. Her iki kişinin temel konularının matematik oluşunun ve Darülfünun'da da benzer bir ayırdın yapılmış oluşunun etkisiyle, doğa bilimlerinden matematiğin kullanıldığı alanlar olan, astronomi ve jeofizik, Rasathane'nin yeni uğraş alanlarına dâhil edilirken, matematiğin az veya hiç kullanılmadığı diğer doğa bilimleri (zooloji, botanik, jeoloji) Rasathane'nin bu yeni yapılanmasında dışarıda bırakılmıştır.

Bölüm XIII: Savaş Yılları 1910-1920

Bu bölümde, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli cephelerde sürdürdüğü bölgesel savaşlar ile Birinci Dünya Savaşı'nın damga vurduğu 1910-1920 yılları ele alınmıştır. Bu bağlamda sadece 1911 de Kandilli'ye taşınan Rasathane'nin çalışmalarına yer verilmemiş olup, bu dönemde meydana gelmiş önemli doğa olayları ile astronomi ve jeofizik alanlarında yapılmış olan yeni buluşlara da değinilmiştir. Halley kuyruklu yıldızı, 1912 Gelibolu Depremi, 1914 tam Güneş tutulması, yer kürenin iç yapısındaki Moho Süreksizliği ile sert çekirdeğin keşfi, kıtaların kayması teorisinin Wegener tarafından öne sürülmesi bunlardan bazılarıdır.

Rasathane bu zor dönemde meteoroloji gözlemlerine ve bültenlerin yayınlanmasına devam etmiş, kadrosuna az sayıda da olsa genç araştırmacılar dâhil edebilmişse de, Mehmet Fatin'in çok arzu ettiği teleskopu temin etmesi mümkün olmamıştır.

Bölüm XIV: Halkın Rasathanesi

Bu bölümde, Cumhuriyetin ilk yıllarında Rasathane'nin halk tarafından doğa olayları bağlamında görüşlerine ve açıklamalarına güvenilen bir kurum olarak kendisine bir yer edinmesinin arka planı ele alınmıştır. O tarihlere kadar meteorolojik gözlem ve bülten, zaman vb. rutin görevleri üstlenmiş olan kurumun, bilimsel araştırmaların ve bunlara eşlik edecek gözlemlerin yürütüldüğü ve bu konularda hem devlete hem de halka doğru ve güvenilir bilgi verecek bir yeni misyonu üstlenmesi kolay olmamıştır. Mehmet Fatin'in Cumhuriyet'i kuranlarla dava arkadaşı olması ve Cumhuriyet'in ihtiyacı olan bilimselliği ön plana çıkarmadaki becerisi bu süreçte çok etkili olmuştur. Bu yeni misyonun halk tarafından benimsenmesinde ise, bir aşırı doğa olayı olarak İstanbul'da yaşanan 1929 yılı kışı ve bu süreçte Rasathane (Mehmet Fatin Gökmen) tarafından yapılan güvenilir açıklamalar, başrolü oynamıştır.

Bölüm XV: Cumhuriyet Aydınlanması ve Rasathane 1924-1932

Bu bölümde, Rasathane'nin tarihinde en önemli ve büyük gelişmelerin yaşandığı bu sekiz yıllık dönemde sağlanan gelişmelere yer verilmiştir. Çok eksik olan aletsel alt yapı ihtiyaçlarının giderilmesi için 1924 yılında sağlanan büyük mali destek, daha Osmanlı döneminde siparişi verilmiş olan teleskopun (Zeiss, mercek çapı 20 cm, odak uzunluğu, 305 cm) 1925 yılında Kandilli'ye gelişi, Wichert ve Mainka sismografların temini, bu yeni cihazların amaca uygun kullanımı için gerekli yeni binaların inşası, ilk deprem kaydının yapılması, haritacılık çalışmalarına yapılan katkılar, Kandilli'de yeni bir mebbe (referans) noktasının oluşturulması ve bunun Greenwich'e bağlanması, deniz seviyesi ölçümlerinin günlük rasat gözlemlerine eklenmesi ve ulusal saat ayarı sorumluluğunun üstlenilmesi, bu gelişmelerin önde gelenleridir. Tüm bu süreçler boyunca sağlanan desteklerin temelinde, genç Cumhuriyetin bilime ve aydınlanmaya verdiği önem ve Rasathane'nin bunu en iyi şekilde yansıtacağına olan güven yatmaktadır.

Bölüm XVI: Yeni Bir İlgi Alanı: Güneş

Bu bölümde, Güneş patlamaları ve Güneş tutulmaları gibi doğa olaylarının Rasathane'nin ilgi alanı içerisine girişinin, 1933 Üniversite Reformunun ardından İstanbul Üniversitesi'nde kurulan Astronomi Enstitüsü ile olan ilişkiler, Prof. Dr. Gleissberg tarafından bu enstitüde başlatılan Güneş gözlemleri, 1936 Güneş tutulmasının izlenmesi için Uludağ'ın tepesinde oluşturulan Rasat Karargâhı, Fatin Hoca ve ekibince yapılan çalışmanın halka yansımaları ve Rasat Karargâhı'nın kurulduğu tepeye, daha sonra Fatin Tepe adının verilmesi anlatılmaktadır.

Bunun yanı sıra, Rasathane'nin kurumsal statüsünü pekiştirmek amacıyla Fatin Hoca tarafından hazırlanan, ancak kanunlaşamayan Rasathane Teşkilat Kanunu, ana hatlarıyla sunulmaktadır.

Bölüm XVII: İhlamurların Gölgesinde Bilim

Bu bölümde, Rasathane'nin ilk dönemlerinde İcadiye Tepesi'nde inşa edilen ve günümüzde artık tarihi birer yapı olarak koruma altına alınmış olan binalar tanıtılmaktadır. Rasat ve ölçümlerin güvenilirliğini sağlamak için, çok özel olarak (örneğin hiç çivi veya başka metal kullanılmadan) yapılmış binaların özelliklerine ve bunların fotoğraflarına yer verilmiştir.

Bölüm XVIII: Önemli Koleksiyonlar

Bu bölümde Rasathane'nin hem tarihi, hem de bunlara göre daha modern olan objelerden oluşan koleksiyonları tanıtılmaktadır. Tarihi değeri olan koleksiyonlar kendi içinde İslami dönem el yazması eserler ile rasat aletleri olarak iki grupta toplanırlar. Bu çok değerli koleksiyonlar Salih Zeki ve Fatin Hoca'nın kişisel merak ve çabalarının sonucunda oluşturulmuştur. Göreceli olarak daha modern olan koleksiyonlar için de aynı ayırt geçerlidir. Bunlardan çeşitli rasat aletleri eski sismoloji binasında, çok anlamlı bir mekânda sergilenmektedir.

Bölüm XIX: Dönüm Noktası: 1939 Erzincan Depremi

Bu bölümde, 1939 Erzincan Depremi ekseninde, Rasathane'nin öncelikleri arasında olmayan sismoloji konusunun hem Rasathane hem de Türkiye'nin gündeminde en üst sıralara tırmanmasının ayrıntıları ele alınmaktadır. Bu konuda ülke genelinde çok yetersiz olan alt yapı ve bilgi birikimine rağmen, Rasathane ve Fatin Hoca'nın halkı ve hükümet çevrelerine yaptıkları aydınlatıcı açıklama ve katkılar ile Rasathane'nin hemen her konuda fikir sorulan bir kurum hüviyeti kazanması özetlenmektedir. Buna paralel olarak o yıllarda sismoloji biliminde yaşanan önemli gelişmelere de yer verilmiştir.

Bölüm XX: Velihtlar Dönemi

Bu bölümde, 27 Eylül 1943'te yaş haddinden emekli olan Fatin Hoca'nın ardından Rasathane müdürlüğü görevini üstlenen Kemal Erkman (1943-1961) ve Osman Necip Sipahioğlu (1961-1970) yönetiminde Rasathane'deki gelişmelere yer verilmiştir. Hem işlevsel, hem de kadro olarak Fatin Hoca geleneğinin sürdürüldüğü bu dönem, bu nedenle "Velihtlar Dönemi" olarak adlanmıştır. Bu dönemi; yine İstanbul Üniversitesi mezunu, ancak Almanya ve Fransa'dan gelen hocaların yetiştirdiği farklı bir ekolün temsilcileri olan yöneticilerin görev aldığı dönem izleyecektir.

Bölüm XXI: Yerçekimi ve Manyetik Alan Çalışmaları

Bu bölümde, Rasathane'de yapılagelen, ancak çok bilinmeyen iki yer fiziği çalışması, yerçekimi ve yerin manyetik alanı çalışmalarının tarihçeleri, ölçümlerin yapıldığı aletler ve bu konularda Dünya'daki durum ele alınmaktadır. Yerçekimi çalışmaları veliahtlardan Kemal Erkman, manyetik alan çalışmaları ise Osman Necip Sipahioğlu tarafından yürütülmüştür. Rasathane her iki konuda da ulusal baz istasyonu konumuna gelmiş ve ilgili uluslararası ağların da üyeliğine kabul edilmiştir. Bu da, çalışmaların ne kadar özenli ve düzenli yapılmış olduğunu göstermektedir. Bu bölümün son paragraflarında, Osman Necip Sipahioğlu'nun müdürlükten emekli olduğu 1971 yılından sonra artık önlenemeyen ve Rasathane'nin 1983 yılında Boğaziçi Üniversitesi'ne bağlanmasına kadar süren, ayrışma ve çatışmaların yoğun olarak yaşandığı zor dönemin olası nedenlerine yönelik bir değerlendirilmeye yer verilmiştir.

BÖLÜM XXII: Astronomik Saat

Bu bölümde; kronometri (zamanı belirleme) konusunda Rasathane'de yürütülen çalışmalar ve bunların yöneticisi olan Tarık Gökmen (1918-1985) tanıtılmaktadır. Fatin Hoca'nın oğlu olan Tarık Gökmen'in titiz, sabırlı ve çalışkan vasıfları sayesinde Rasathane bu konuda çok başarılı çalışmalara imza atmış ve uzun yıllar ulusal zaman referans merkezi olarak görev yapmıştır. Bir diğer tanımlama ile "Memleket Saat Ayarı" sinyalleri tüm Türkiye'ye Rasathane tarafından radyo vasıtasıyla iletilmiştir. Bu bölümde kronometri dünyasının ilginç aletsel altyapısına, gözlem çalışmalarındaki inceliklere ve konunun bilimsel ayrıntılarına da yer verilmiştir.

Bölüm XXIII: Ulusal Deprem Ağı

Bu bölümde, özellikle son 40-50 yıllık dönemde Rasathane ile özdeşleşmiş olan deprem konusunda, 1895'de Agamennone ile başlayan ve konunun astronomlar tarafından üstlenildiği bir dönemin ardından, 1939 Erzincan Depremi sonrasında yeniden başlatılan sismoloji çalışmalarına yer verilmiştir. Bu çalışmaların öncüsü ve uzun yıllar yöneticisi olan Dr. Nevzat Öcal'ın katkıları ve yayınlarına da geniş olarak değinilmiştir. İTÜ bünyesinde oluşturulan Sismoloji Enstitüsü ile özellikle Türkiye Sismik Ağı'nın kurulması bağlamında yaşanan rekabet ile yaşanan gel-git'ler sonrasında, 1970 yılının başlarında Gediz Depremi ardından kurulan 11 istasyonla, sismik ağın çekirdeği oluşturulmuştur. Geline bu olumlu noktaya rağmen, 1971 yılında yönetimde meydana gelen değişim Dr. Nevzat Öcal'ın kurumdan ayrılmasına neden olmuşsa da, başlatılan sismoloji çalışmaları giderek artan bir şekilde devam ede gelmiştir.

Bölüm XXIV: Nihayet Astronomi 1970-1983

Bu bölümde, kuruluşundan beri öncelik verilmek istenen, ancak değişik nedenlerle gerçekleştirilemeyen astronomi çalışmalarının tarihçesi ele alınmaktadır. 1929 yılında

teleskopun Rasathane’de kullanılmaya başlanmış olmasına rağmen, büyüyen İstanbul’un yarattığı ışık kirliliği, astronomi çalışmalarının kronometri ve Güneş fiziği konularına kaydırılması sonucunu doğurmuştur. Güneş fiziği konusunda doktora yapan genç araştırmacıların kadroya katılmasıyla ve bunlardan Muammer Dizer’in (1924-1993) 1971’de Rasathane’nin müdürlüğüne atanmasıyla artan destekler sayesinde 1970’li yıllardan başlayarak Güneş fiziği çalışmaları, sismoloji ve kronometriyle birlikte ilk üç sırada yer almaya başlamıştır. Bu bölümde, diğer konularda da olduğu gibi Güneş fiziği konusundaki temel sorunlar, o dönemdeki gelişmeler ve bunların ülkemize yansımaları da ele alınmıştır.

Bölüm XXV: Boğaziçi Üniversitesi’ne Bağlanma 1983

1983 yılı Rasathane’nin yasal konumunda çok önemli bir değişikliğin yaşandığı bir yıl olmuştur. Bu tarihin öncesinde 1971’de Muammer Dizer’in müdür olarak atanmasıyla başlayan dönemde yaşanmaya başlayan sıkıntılar, kişisel anlaşmazlıklar ve çözüm arayışlarına ait yazarın analiz ve değerlendirmelerine de bu bölümde yer verilmiştir. Yaşanan çalkantılı dönem nedeniyle var olan farklı bir kurum veya bir üniversiteye bağlanma arayışları; dönemin YÖK başkanı olan Prof. Dr. İhsan Doğramacı’nın Rasathane’nin bir üniversiteye bağlanacağı yönündeki kesin kararını, bir görüşmede Müdür Muammer Dizer’e ifade ederek, İTÜ veya Boğaziçi Üniversitesi’nden birini tercih etmesini istemesiyle ve Dizer’in de Boğaziçi Üniversitesi’ni tercih etmesiyle sonuçlanmıştır. 20 Temmuz 1982 tarihli 41 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ve birkaç ay sonra yayınlanan YÖK Yasasının Boğaziçi Üniversitesi ile ilgili maddesinde ‘Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü’nün’ rektörlüğe bağlı bir enstitüsü olarak belirtilmesiyle de, kuruluşundan 115 yıl sonra Rasathane yeni bir yol ayrımına gelmiştir.

Epilog

Bu son deyiş; Rasathane’nin kuruluşundan başlayarak, devlet ve toplum nezdinde nasıl algılandığı, başlangıçta kurucu müdürlerinin (Coumbary, Salih Zeki, Fatin Hoca) bilimsel ve kültürel birikimleriyle şekillenen gelişmelerin, Cumhuriyet’le birlikte yeniden tanımlandığı ve bilimsel düşüncenin aydınlanmanın temeli olduğunu gösteren bir çizginin izlendiği belirtilerek başlamaktadır. Gelişmeler sonucunda, Rasathane’nin toplumu bilgilendirme konusunda kendine önemli bir yer edindiği ve bunun süregeldiği vurgulanmaktadır. Bununla birlikte bilim ve iletişim alanlarında yaşanan hızlı değişimlerin tüm kurumları olduğu gibi Rasathane’yi de yeni arayışlara zorladığı, gerek Boğaziçi Üniversitesi ve gerekse Rasathane’nin bunun için tarihlerinden kaynaklanan yeterli birikime sahip oldukları belirtilerek, son nokta konulmaktadır.

Kaynaklar ve Dizin

Zengin kaynakça, kitabın hazırlanması sürecinde titiz ve özenli bir çalışmanın yapıldığını bir kez daha göstermektedir. Aynı şekilde kapsamlı bir Dizin, bu kitap için aşağıda nedenleriyle

önerilecek olan geriye dönüşler için, okuyucunun işini çok kolaylaştırmaktadır. Kitabın sonundaki Rasathane, Osmanlı/Türk Bilimi ile Dünya Bilimindeki önemli olay ve süreçlerin kronolojik olarak sıralandığı cetveller, hem kolay izlenebilen, hem de karşılaştırmalara imkân sağlayarak bilimdeki gelişmelerin evrensel boyutlarının anlaşılmasını kolaylaştıran önemli birer ektir.

Bu çalışma, başlığından da anlaşılacağı gibi sadece Rasathane'nin tarihçesini kronolojik olaylar dizisi olarak sunan bir metin olmanın ötesinde, Rasathane'nin kurulduğu 1868 yılından başlayarak, hem Osmanlı/Türk, hem de belirli ölçüde Dünya bilim evrenindeki gelişmelerin, kilometre taşlarının, sıçramaların ve düş kırıklıklarının bu 150 yılı nasıl şekillendirdiğini ele alan bir belgedir. Yazar tarafından birçok bilim dalındaki temel problemlere, bunların kimler tarafından nasıl çözümlendiklerine ve hatta gözlem ve cihazlardaki teknik ayrıntılara öz ve açık bir şekilde yer verilmiş olması, okuyucuya hem bilgilenme, hem de olayları daha doğru bir şekilde değerlendirme imkânını sağlamıştır. Aktar, sadece olayları ve gelişmeleri sıralamakla kalmamış, bunlarla ilgili olarak kişisel yorum ve değerlendirmelerine de yer vermiştir. Bununla da yetinmeyerek, Epilog ile bu yorum ve değerlendirmelerden önemli bulduklarının altını bir kez daha çizerek, okuyucuyu bir kez daha olay ve süreçleri böyle bir perspektiften değerlendirmeye yönlendirmiştir. Yazarın, bir muhasebe denemesi olarak da değerlendirilebilecek epiloğu, her ne kadar bir son deyiş ise de okuyucuyu kitabın bazı bölümlerine geri dönerek yazarın bu görüşlerinin ışığında yeni bir okuma yapmaya da teşvik etmektedir. 1983 yılında Boğaziçi Üniversitesi'ne bağlanma sonucunda yepyeni bir yol ayrımına gelmiş olması ve bu yolculuğun bu birliktelikle bir arada değerlendirilmesi gerektiğini öne süren yazar, Rasathane'nin öyküsüne o tarihte bir nokta koymuştur. Ancak, kitabın başlığının da etkisiyle, okuyucu, Rasathane'nin bu son dönemi için de, yazarın değerlendirme ve yorumlarını merak edecektir. Yazar, bu çalışmasından dolayı, 'Sosyal Bilimler Araştırması' dalında Yunus Nadi Ödülüne layık görülmüştür (25 Ekim 2022).



Dr. Cevat Mazhar'ın Üç Yaşamı ve Ölümü

The Three Lives and Death of Dr. Cevat Mazhar

Emre Dölen. *Kimyager Dr. Cevat Mazhar Bey (1870-1934) ve Darülfünun Fen Fakültesi'nde Biyokimya ve Sinaî Kimya Öğretimi*. İstanbul: Türkiye Kimya Derneği yay., 2021 (xii+332 sayfa, şekil, çizelge, tıpkıbasım, kaynakça, ekler) ISBN 978-60569702-7-6

şeref Etker¹ 



¹Dr., İstanbul, Türkiye

ORCID: ř.E. 0000-0001-6966-8816

Sorumlu yazar/Corresponding author:

şeref Etker, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: serefetker@gmail.com

Başvuru/Submitted: 08.09.2022 • **Kabul/Accepted:** 14.09.2022 • **Online yayın/Published online:** 06.01.2022

Atıf/Citation: Etker, şeref. "Dr. Cevat Mazhar'ın Üç Yaşamı ve Ölümü." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 1 (2023): 257-267.
<https://doi.org/10.26650/oba.1172784>

Anahtar Sözcükler: Cevat Mazhar, Darülfünun, Hamidiye Etfal Hastanesi, Yerebatan Kimya Darülmeseisi, Kimya Tarihi, Kimya eğitimi, Türkiye

Keywords: Cevat Mazhar, Darülfünun, Hamidiye Etfal hospital, Yerebatan Institute of Chemistry, History of Chemistry, Teaching of Chemistry, Turkey

Prof.Dr. Emre Dölen, Türkiye Kimya Derneği tarafından yayımlanan 'Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kimyacılar' dizisinin 8. kitabında, tabip ve kimyager Cevat Mazhar Bey'in



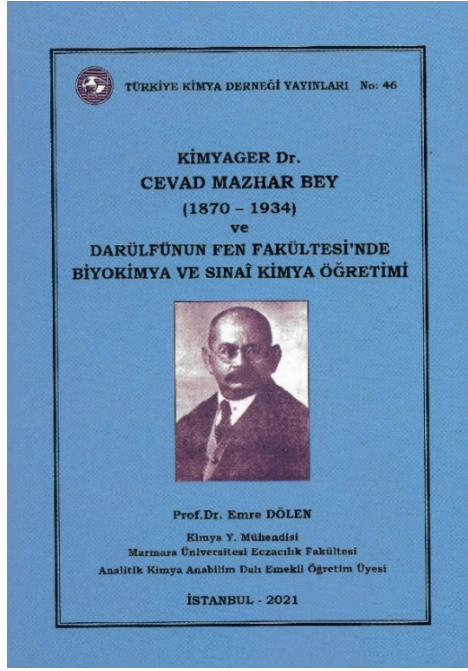
yaşamöyküsü bağlamında İstanbul Darülfünunu Fen Fakültesi'ndeki biyokimya ile sınıai kimya öğretimini ele almıştır.¹

Dr. Cevat Mazhar Bey'in yaşamı üç perdelik bir drama benzetilebilir.² Ne ki, bu oyunun bazı bölümlerinde sahne ışıkları sönmüştür ! Sayın Dölen, belgelere dayanan biyobibliyografik çalışmasıyla bu bölümlerin birkaçını aydınlatmayı başarmıştır.³ Ancak, kitabın ekinde tıpkıbasımlarıyla diliçi çevirileri verilen ve üç tarihsel grupta toplanabilen (1894-1899, 1906-1911 ve 1915-1918) çoğunluğu yapılan ve yapılmayan ödemelerle ilgili belgeler, “cevapsız kalan sorular” yanında başka soruları da çağrıştırmaktadır (s. 69-70).

Göze çarpan ilk örnek: Dr. Cevat Mazhar'ın Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisi'nin açılışında (5 Haziran 1899) dördüncü dereceden bir Mecidi nişanı ile ödüllendirildiği bildirilirken (s. 15, 71, 260 Ek 1) Cevat Mazhar'ın ithaf ve imzalı, 10 Nisan 316/23 Nisan 1901 tarihini taşıyan kabin portresinde bu Mecidi nişanı ile birlikte, dördüncü dereceden bir Osmanî nişanı taşıdığı görülmektedir (s. 2, şekil. 1.1). Cevat Mazhar Bey'in bu ikinci nişanı ne zaman ve ne için aldığı kitaptaki belgelerle açıklanamamaktadır.

Dr. Cevat Mazhar'ın biyografisi ile ilgili karışıklıkların bir nedeni, onun Osmanlı arşivlerinde ve Darülfünun'da bulunması gereken sicil dosyalarının kayıp olmasıdır. Sayın Dölen, Cevat Mazhar'ın biyografisi ve özel yaşamı konusundaki kaynakların çok sınırlı olduğunu saptamıştır. Dr. Cevat Mazhar'ın özlük dosyalarına, bilinmeyen nedenlerle el konulmuş olduğunu ve bunların ileride günyüzüne çıkabileceğini düşünüyoruz.⁴ Kitaba alınan belgeler içinde, Ek 14'te verilen “Cevad Mazhar bin Ahmed” imzalı dilekçenin, Dr. Cevat Mazhar'ın elyazısını taşıması bakımından ayrı bir önemi vardır.⁵

- 1 Emre Dölen'in ‘Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kimyacılar’ dizisindeki diğeri biyografileri: Fazlı Faik Yeğül, Mustafa Hakkı Nalçacı, Ömer Şevket Öncel, Ali Rıza Bey, Ligor Bey (Taranakidis/Kimyacı), Kırmıli Aziz Bey ve Mehmed Arif Beylikçi.
- 2 Şeref Etker, “Political Chemistry Across the Baghaddabahn: The Three Lives and Death of Dr. Cevat Mazhar.” (*Modernizers: Changing Science & Society in the Middle East and North Africa (1870s-1930s)*), Colloque international organisé à l’Université Paris Diderot, Paris, 24 & 25 juin 2015).
- 3 Cevat Mazhar'ın ismi Arap harfleriyle ‘Cevad’ olarak yazılmış ; Latin harflerine dönüşümden sonra, kendisi adınının söylenişine uygun olarak ‘Cevat’ biçiminde yazmayı seçmiştir. Dölen kitabında ‘Cevad’ yazımını kullanmıştır.
- 4 Hamidiye Etfal Hastanesi'nin ilk kadrosundan olan Dr. Hakkı Şinasi Paşa (Erel), Dr. Cevat Mazhar'ın intihar ettiği tarihte milletvekili ve Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) Müfettişidir. Ölümüyle ilgili bir bilgi notunu Cevat Mazhar'ın kendisine armağan ettiği *Kimya-yı Hayati Dersleri* kitabının kapağına kaydeden Hakkı Şinasi Bey, onun intiharıyla ilgili soruşturma sonuçlarına – örneğin, entoksikasyon için damaryolunu kullandığı için, Cevat Mazhar'ın evinde bulunmuş olması gereken enjektörün içeriğiyle ilgili adli tıp raporuna – erişebilebilecek ve Cevat Mazhar'la ilgili belgeleri incelemek üzere alabilecek konumdadır, bkz.. Emre Dölen, *Kimyager Dr. Cevat Mazhar Bey (1870-1934) ve Darülfünun Fen Fakültesi'nde Biyokimya ve Sınai Kimya Öğretimi* (İstanbul: Türkiye Kimya Derneği yay., 2021), 58-59 ; şekil 1.38, 1.39.
- 5 Cevat Mazhar Bey'in baba adı Mehmed'dir. Cevat Mazhar'ın elyazısıyla bir referans mektubu için, bkz. Emre Dölen, *Kimyager Dr. Cevad Mazhar Bey*, 122, şekil 2.49.



Referans olarak Cevat Mazhar Bey'in sicilleri kullanılmadığı için, yayımlanmış özgeçmişlerine başvurmak durumundayız. *Hamidiye Etfal Hastahanesi İstatistik Risalesi*'nin ilk cildinde (1900) çıkan, resmi sayılabilecek ilk biyografisi ile,⁶ 1934'te ölümünde *Kimya ve Sanayi* dergisinde yayımlanan 'hal tercemesi' arasında çelişkiler vardır : *Kimya ve Sanayi* dergisindeki nekrolojisine göre Cevat Mazhar'ın toplam eğitim süresi: 3 yılı ibtidai, 4 yılı askeri rüşdiye, 2 yılı Tıbbiye İdadisi ve 6 yılı da Askeri Tıbbiye olmak üzere 15 yıldır (s. 66-67). Aynı yazıda, Cevat Mazhar'ın 1884 (1300) yılında 'Mekteb-i Tıbbiye İdadisi'ne başladığı bildirilmektedir. Bu yayında verilen doğum tarihi: 6 Mart 1870 doğru sayılırsa, Cevat Mazhar'ın ilköğrenimine 7 yaşında başlamış ve 1892'de Tıbbiye'den mezun olmalıdır. Halbuki, aynı yerde Cevat Mazhar'ın ailesi tarafından "4 yaşlarında iken... mekteb-i ibtidai[ye]" başlatıldığı not edilmiştir. (Geleneksel olarak çocuklar 4 yıl, 4 ay, 4 günlük iken okula başlatılmakta idi.) Dr. Cevat Mazhar'ın sınıf arkadaşı Dr. Rıza Tahsin, onun Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den mezuniyetini R. 1309/1893 olarak bildirmektedir.⁷

6 *Hamidiye Etfal Hastahanesi İstatistik Risalesi*, [c. 1] (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1316 [1900]), 66-67. Transkripsiyon: Dölen, *Kimyager Dr. Cevad Mazhar Bey*, 260, Ek 1.

7 Rıza Tahsin (Gencer), *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, İkinci kitab, (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, [1. bs] 1330 [1914]), 98-99. "1309 senesinde neş'et eden etibba".

Garib Bir Cildiyeci, Gaib Bir Kimyager

Dr. Cevat Mazhar'ın kariyerindeki konfüzyonun Viyana'da iken belirginleştiğini söyleyebiliriz. Viyana Üniversitesi'nin arşivindeki kayıtlar bu konuda bize bazı ipuçları vermektedir.⁸ Dr. Cevat Mazhar'ın 1894 yılında Viyana Üniversitesi'nin Tıp Fakültesi'ne başladığı görülmektedir. Bu durumda Cevat Mazhar'ın bir yılını dil öğreniminde geçirmiş olmalıdır. Fakülte kayıtlarında Cevat Mazhar'ın “Doctor Medicine” olduğu not edilmiştir. Dini “Mohametan” Müslüman, (ölü) babasının adı Mehmed'dir. Aynı kayıtlara göre, 1895 yılında 24 ve 1896'da 25 yaşındadır. Tam zamanlı öğrenci değildir, özel öğrenci statüsündedir. Viyana'da, Apfelgasse'de 6 numaralı apartmanda oturmaktadır. Dr. Cevat Mazhar'ın 1894 yaz döneminde aldığı ilk ders Prof. Ludwig Ernst'in haftada yarım gün verdiği Kimya Uygulamaları (Chemische Übungen) dersidir. Dr. Cevat Mazhar bu derse dört dönem devam etmiştir. Aynı yılın kış döneminde Prof. Moritz Kaposi'nin deri hastalıkları dersini almaya başlayarak iki dönem izlemiş ; İkinci yılın kış döneminde Prof. Leopold Schrötter'den Özel Tıbbi Patoloji ve Tedavi Kliniği dersini almıştır. Cevat Mazhar, 1895-1896 ders yılının kış döneminde Viyana Üniversitesi'nin Felsefe Fakültesi'ne (Philosophische Fakultät) geçerek, fakültenin II. Kimya Enstitüsünün direktörü Prof. Adolf Lieben'in derslerine girmeye başlamıştır. Dört dönem Prof. Lieben'in kimya derslerine devam eden Cevat Mazhar, ayrıca iki dönem Lieben'in laboratuvarına ve kimya miyarları (reagent) pratiklerine katılmıştır. Cevat Mazhar, 1896 kış döneminde Prof. Hugo Weidel'den genel kimya dersleri ile, Prof. Adolf Lieben'in yardımcısı Privat.Doç. Konrad Natterer'den kimya preparatlarını hazırlama ilkeleri konusunda bir ders almıştır. Dr. Cevat Mazhar, Viyana Üniversitesi'ndeki son (1897 yaz) döneminde Lieben'in genel kimya (haftada 5 saat) dersi ile Natterer'in “Jeoloji Kimyasının Esasları” dersine (haftada 1 saat) girmiştir. Konrad Natterer, Cevat Mazhar Viyana'da iken Marmara Denizi'nde yapılan araştırma gezilerine katılmıştır.⁹

8 Viyana Üniversitesi Arşiv uzmanı MMag.Dr. Nina Knieling'den alınan bilgiler (02.09.2022).

9 Jeolog Eduard Suess (Stüb)'ün akrabası olan kimyacı Konrad Natterer, 1890 ile 1896 yılları arasında Marmara Denizinde yapılan araştırmalara katılmıştır, bkz. K. Natterer, *Tiefsee-Forschungen im Marmara-Meer auf S.M. Schiff "Taurus" im Mai 1894* (Wien, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1895). Konrad Natterer, Viyana Üniversitesi'nde anorganik kimya profesörü iken 1901 yılında intihar etmiştir, bkz. Rudolf Werner Soukup, “Konrad Natterer (1860-1901): Erforscher der Chemie des Meeres”, R.W. Soukup, *Die wissenschaftliche Welt von Gestern*, Wien, Böhlau Verlag, 2004 içinde, 83-88.

Dr. Cevat Mazhar'ın adına Avusturya'da en son 1898'in Temmuz ayı sonunda Graz'a yaptığı bir gezide rastlıyoruz.¹²

Dikkati çeken bir nokta, Dr. Cevat Mazhar'ın Viyana'da bulunduğu yaklaşık altı yıl içinde yayımlanmış hiçbir çalışmasının olmamasıdır. Dr. Cevat Mazhar'ın Türkiye'ye dönüşünde elinde Viyana'daki fakülte ve enstitülerinden aldığı ne tür sertifikalar ve referans mektupları vardı, bunlar nasıl uzmanlık belgeleri sayıldı, hiçbir zaman bilemeyeceğiz.

Gümrük ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane kimyahanelerinde görevliken Hamidiye Etfal Hastanesi'nin kimya laboratuvarını kurmuş gibi görünen Dr. Cevat Mazhar, hastanenin açılışından iki yıl sonra, beklenmedik bir biçimde hastanedeki görevinden ayrılmıştır. Bu zengin laboratuvar için yapılan yazışma ve satınalmalarla ilgili belgelerin bulunamaması ve bugüne dek Hamidiye Etfal Hastanesi laboratuvarında yapılmış Dr. Cevat Mazhar imzalı bir analiz raporunun görülmemiş olması ilginçtir. Cildiye ve Efrenciye Kliniğini kimin devraldığı ise belli değildir.¹³

Dr. Cevat Mazhar'ın İkinci Meşrutiyet döneminde kumaş boyamacılığı öğrenmek üzere, Habsburg İmparatorluğu'na bağlı Moravia Silezya'nın başkenti Brünn/Brno kentine gönderildiği sanılmaktadır (s. 31, 71). Cevat Mazhar'ın 1902-1905 yıllarında *Chemiker-Zeitung* gazetesinde rapor niteliğinde kısa yazılar yayımladığına bakılırsa bu kente daha erken bir tarihte gitmiş olabilir.

Cevat Mazhar'ın Almanca yazıları arasında görünmeyen (s. 88-90) "Ueber Wasserstoffsuperoxyd" [Hidrojen peroksit üzerine] başlıklı olgu bildirisi, bu solüsyon ile yapılan bir mesane lavajında ortaya çıkan bir komplikasyonu tanımlamaktadır.¹⁴ Dr. Cevat Mazhar herhalde bir konsültasyona çağrılmış, uzman tabip ve kimyager olarak görüşü alınmış olmalıdır.

Chemiker-Zeitung'da yazıları yayımlanan Dr. Cevat Mazhar Bey, İstanbul gazetelerinde de yazılar yazmış, demeçler vermiş olabilir. Sistematik taramalarla ileride bu yazıların da bulunabileceğini umuyoruz.

Tıp Fakültesi'nin 1909'da yeniden kuruluşu sırasında kadro dışında bırakılmasıyla Kimyager Dr. Cevat Mazhar'ın dramının birinci perdesi kapanırken, onun başka bir göreve getirilmek üzere aranıp bulunamaması oyuna bir fars havası katar (s. 27-28, 31). Bu sırada,

Hörer, Eintrag Mashar, Dr. Djevad. (Dr. Paulus Ebner, Leiter des Archivs der Technischen Universität Wien, tarafından 01.09.2022 tarihinde verilen bilgi.)

12 *Grazer Tageblatt*, Nr. 208, 29 Juli 1898, s. 13, sü. 2 'Fremden-Liste: Hotel Daniel'.

13 Nuran Yıldırım, *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı: Hamidiye Etfal Hastanesi* (İstanbul : Şişli Etfal Eğitim ve Araştırma Hastanesi yay., 2010), 45-46.

14 Djevad Mashar, "Ueber Wasserstoffsuperoxyd", *Chemiker-Zeitung* (Cöthen), 29, 90, (11. November 1905): 1163.

Tabip Kolağası Cevad Efendi, Ordu Levazımat-ı Umumiye Dairesi Mübaya Komisyona atanmış görünmektedir.¹⁵

Yerebatan'da *Verabor* Laboratuvarı

Resmi görevlendirmelerine bakılarak hekimlikten uzaklaştığı varsayılan Dr. Cevat Mazhar'ın Askeri Kimyahanede görevliyken Balkan Savaşında Yanya'ya gönderilmesinin bir açıklaması yoktur. Cevat Mazhar Bey'in, özel bir görevi yoksa, herhalde kimyager olarak değil, tabip olarak cepheye gitmiş olması beklenir. Kitapta değinilen, Yanya'dan kaçışıyla ilgili gazete haberleri ileride bulunursa bu misyonuyla ilgili bazı bilgiler edinilebilir (s. 32, dn. 54, s. 67, şekil 1.43).

Balkan Savaşından sonra Darülfünun Fen Fakültesi'nde Kimya-yı Hayati muallimi olan Dr. Cevat Mazhar Bey, Birinci Dünya Savaşında Romanya'dan alınacak un ve buğdayların analiz ve denetimi için bu ülkeye gönderilmiştir, fakat yine burada yararlanabileceği bir laboratuvar yoktur. Dönüş yolunda Rus ordusuna esir düştüğü zaman askeri tabip (binbaşı) sayılmamış ; kendisine “özel görevli” (*agent du Gouvernement Ottoman envoyé en Roumanie en mission spéciale*) gibi davranılmıştır (s. 37-38, Ek 25).

Dr. Cevat Mazhar'ın yaşamöyküsünün son perdesinin Yerebatan Kimya Darülmesai (Enstitüsü)'nde açıldığını söylemek yanlış olmaz :

Alman müderrislerin Darülfünun'a gelişiyle Yerebatan'da bir Kimya Darülmesai kurulurken, aynı yerde adı “Verabor” olarak kısaltılan bir birim de oluşturulmuştur.¹⁶ Birinci Dünya Savaşının başında Almanlar, özellikle savaş sanayisinde kullanılan madenleri bulup değerlendirmek için Kriegsmetall A.G. şirketini kurarak dost ülkelerde konuşlandırmışlardır. İstanbul'da bir merkez ofisi bulunan bu şirket, 1917-1919 arasında Bandırma, Balya, Ergani, Bulgar (Bolkar) Dağı gibi alanlarda maden arama ve işletmeciliği yapmıştır.¹⁷ Kriegsmetall A.G. şirketinin İstanbul'daki *Verabor* (Vereinigte Abrechnungsstelle Orient [in Konstantinopel]) bölümü bir ticaret ve sanayi ofisi işlevindedir. Kuruluşun, ayrıca Kimya-yı Sınai Darülmesai'nin içinde bir analiz laboratuvarı (Laboratorium der Verabor Konstantinopel der Kriegsmetall A.G.) olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, Dr. Cevat Mazhar Bey'in bu laboratuvarla olan ilgisi bilinmemektedir.

15 *Ordu-yı Hümayunlarda Mevcud Bilumun Etibba-yı Askeriyenin Kıdemlerine Mahsus Defterdir* ([İstanbul]: Matbaa-i Askeriye, 1326 [1910]), 19, sıra numarası 154. Cevat Efendi ibn Mazhar, Asitane [İstanbul], Levazımat-ı Umumiye Dairesi Mübaya'a Komisyonunda. Tarih-i neş'etinden tasfiye tarihine kadar müddet-i hizmeti (müddet-i hidemat yekunu): 16 sene, 4 mah, 0 gün.

16 Bkz. Dölen, *Kimyager Dr. Cevad Mazhar Bey*, 174, dn. 4 “Süzî Osman [Bleda] Bey... ‘Kimya-yı Sınai Darülmesai’nde tesis edilmiş olan Verabor (?) tahlilhanesinde ziya'a uğrayan alât ve edevat-ı kimyeviye ile bazı eşyadan' sorumlu tutularak...”

17 Bundesarchiv [Alman Federal Cumhuriyeti Arşivi], R 8737/798. erişim 01.09.2022. <https://www.archivportal-d.de/item/XSDT3PHOTFYM7SFP37ZRP5DI5C7URSP>

Dr. Cevat Mazhar Bey'in Muavini Abdüsselam Bey

Muallim Dr. Cevat Mazhar Bey'in asistanları olarak Mehmet Ali (Kağıtçı) Bey ile Kevkep Reşat (Duruöz) ve Hatice Hasan (Bodur) hanımlar tanınmaktadır (s. 116-129). Kimya-yı sınai ve kimya-yı hayati dallarında, 1921 ve 1922 yıllarında eczacı-kimyager Mehmed Abdüsselam Bey'in de (Akgünlü, 1892-1950) muavinlik yaptığı anlaşılmaktadır.¹⁸ Kimya zümresinin ilk mezunlarını öğretim üyeleri adına kutlayan Abdüsselam Bey (bkz. EK) 1923 yılında İzmir'de "Cumhuriyet Eczanesi"ni açarak mesleğini eczacı olarak sürdürmüştür.¹⁹ "Muallim Kimyager" Abdüsselam Bey'in İzmir'de kendi adını taşıyan bir laboratuvarı da vardır.²⁰ Abdüsselam Akgünlü'nün biyografisinde Fransa'da kimya doktorası yaptığı bildirilmektedir.²¹

Emre Dölen'in Kimyager Dr. Cevat Mazhar Bey biyografisi, bilim insanlarımızın yaşamöykülerinin ilginç olduğu kadar bilinmezliklerle örülü olduğunu göstermektedir. Bunlar arasında, bir Jöntürk olan Muallim Nazmi Asaf Bey'in Dr. Cevat Mazhar biyografisinin dipnotlarından birinde (s. 106-111, dn. 20) kalmasına hayıflanmamak elde değil...



Müderris Nazmi Asaf Bey (1880-1935)²²

- 18 Mehmed Abdüsselam Akgünlü (1892-1950) biyografisi için bkz. Mehmet Karayaman, "İzmir'de Sağlık (1920-1938)" (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İzmir, 2005), 131-132; Mehmet Karayaman, *20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Sağlık* (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi yay., 2008), 149; Gülnur Sandalcı & Mert Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı 1840-1948*, c. III (İstanbul: Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı yay., 1999), 7-8.
- 19 Gülnur Sandalcı & Mert Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı 1840-1948*, c. I (İstanbul, Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı yay., 1997), 13 (Muallim Kimyager Mehmed Abdüsselam).
- 20 Mehmet Karayaman, *20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Sağlık*, 168.
- 21 Abdüsselam Akgünlü, *Temel'de Doğruluk ve Demokrasi*, derleyen Arslan Akgünlü (İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1997). Önsözde verilen bilgiye göre [s. i] eczacı-kimyager Dr. Abdüsselam Akgünlü, Kuleli Askeri İdadisi'nden sonra Darülfünun-i Osmani'de eczacılık ve kimyagerlik öğrenimi görmüş; 1927-1928 yıllarında Paris'te Pasteur Enstitüsü'nde kimya doktorasını tamamlamıştır.
- 22 "İstanbul Üniversitesi Kıymetli Bir Fen Adamını Daha Kaybetti," *Son Posta*, No. 1737, 5 Haziran 1935, s. 13, sü. 1-2.

Dr. Cevat Mazhar, Türkiye Kimyagerler Cemiyeti'ne üye olduğu 1926 yılından ölümüne kadar derneğin başkanlığını yapmıştır (s. 42-50). Başkanlığı sırasında Cevat Mazhar'ın kimyacıların meslek hakları konusunda neler yaptığı; dernek adına bildirdiği görüşleri, devlet kurumları ve sanayicilerle ilişkileri ve Türkiye'de kimya sanayi ile ilgili projeleri ve kişisel girişimleri gibi konuların araştırılması yararlı olacaktır. Cevat Mazhar'ı ancak olayların arasında seçebildiğimiz kadarıyla – adeta gölgesinden – tanıyoruz, ama parçalanmış yaşamöyküsüyle onu bir karakter olarak çözebildiğimizi düşünmüyoruz.

Ölümünden sonra Dr. Cevat Mazhar'ın terekesine mahkeme tarafından elkonulması ve alacaklılarına çağrı yapılması, kendisinin son yıllarında ciddi bir borç krizi içine olduğunu düşündürmektedir (s. 56, şekil 1-37). Sayın Dölen, araştırma sırasında İstanbul'da bulunan “Kimya-yı Hayati Müderrisi Prof.Dr. Cevat Mazhar Bey”in mezartaşının resmini ve yazıtını ilk kez yayımlamıştır (s. 68-69).

Çalışmanın, Darülfünun Fen Fakültesi'nde biyokimya öğretiminin ele alındığı 3. Bölümü (s. 131-170) ve sınıai kimya öğretiminin anlatıldığı 4. Bölümü (s. 171-258) Dölen'in daha önce yayımlanan *Türkiye'de Kimya Öğretiminin Tarihi (1834-1982)* kitabını tümlenmektedir. Kitap, içerikleri incelenerek değerlendirilen yayımlarla Türkiye kimya tarihine ve yazıtına yeni bir boyut kazandırmaktadır.

EK

“Darülfünun'dan İlk Defa Olarak Kimyagerlik İcazetnamesi Alanlar: Dört Hanım ile Üç Efendi”²³

20 Haziran [13]37 Pazartesi günü Darülfünun Kimya zümresinin sonuncu olmak üzere kimya-yı sınıai ve tahlilat-ı sınıai derslerinin imtihanları icra edilerek esamisi atide muharrer dört hanım ile üç efendi kimya icazetnamesine kesb-i istihkak etmişdir:²⁴

Hasibe Adil Hanım

İlhami Efendi

Aliye Rifat Hanım

Kemal Efendi

Übeyde Kamil Hanım

Midhat Efendi

Meliha Hanım

Kimyagerlik icazetnamesi alan hanımlar, mülga İnas Darülfünunu'ndan naklolunanlar olup dört sene bir azm-i kavi ile tahsillerini takib etmeğe muvaffak olmuşlardır. Mesleklerinde muvaffakiyet temenni ederiz.

23 “Darülfünun'un İlk Kimyagerleri,” *İkdam* (İstanbul), numero 8718, 22 Haziran 1337/1921, 15 Şevval 1339, s. 3, sü. 4-5. Koyu harflerle vurgu yapıldı.

24 Dölen, *Kimyager Dr. Cevat Mazhar Bey*, 140, şekil 3.5.

İcazetname alanlardan İlhami [Cıvaoğlu] Efendi, rüfekası namına olarak muallimlerine hitaben arz u minnet yolunda bir nutuk irad etmiştir.

Kimya-yı sınaî ve [kimya-yı] hayati muavini kimyager Abdüsselam Bey dahi Darülmesai kütüphanesinde heyet-i talimiye namına olarak genç mücizelere hitaben bir nutuk irad ederek onların meslek ve sanat vazifelerine ve memleketimizin hayat-ı sınaîye ve iktisadiyesinde ifa edecekleri role dair gayet mühim bir nutuk irad eylemiş ve hayat-ı hakikiyeyi onlara göstermek istemiştir. Abdüsselam Bey nutkunda ezcümle şu mülahazatı dermeyan etmiştir:

“Keşfiyat ve terakkiyat-ı fenniye için erkeklerle iştirak eden ve bu uğurda bihakk çalışan, uğraşan bu kerre efendiler gibi ilk defa kimyagerlik diplomasını almağa muvaffak olan hanımefendilerin say ve gayreti ayrıca şayan-ı takdirdir. Bu sayede nesl-i müstakbelin valdeleri fennin ehemmiyetini daha eyi anlamış olacaklardır.

Fenn-i kimyanın memalik-i Garb'da pek müterakki olduğu muhtac-ı izah değildir. Bütün ihtiraat ve keşfiyat bu fennin asarıdır. Ulum-ı tabiiyenin menba-ı feyzi kimyadır. Hakikat kimyada tecelli eder. Avrupa'da görülen şu asar-ı terakkinin fenn-i kimya sayesinde husul bulunduğu bi-iştibahdır. Mukaddes yurdumuzun şu hal-i esef iştimalini doğuran başlıca sebeb bizdeki fen yoksuzluğudur. Evet, uhud-ı atika memleketimizi viraneye çevirdi. Çalışan, uğraşan mütefennin zevatın kapitülasyon denilen iktisadi zencir-i esaret elini, kolunu kelepçeledi. Darü's-sinaalar açılmadı. Bu bedbaht vatanda fabrika açmak nasıl mümkün olabilirdi. Eslafın himmetile açılanlar bile kapadılmağa mahkum oldu.

Bu rekabet-i iktisadiyeye kurban olan fabrikaların adedi yirmiye mütecevazdır. Yalnız İstanbul halkının kimyası için Defterdar Mensucat Fabrikası gibi on fabrikaya muhtacıız. Anadolu'yu da nazar-ı dikkate aldığımızda elli kadar yalnız mensucat fabrikasına ihtiyaç vardır. İşte şu basit hesap ile anlaşılıyor ki, servet-i milliyemiz harice akmaktadır. Bu kapitülasyonların devamı değirmenlerimizin bile işlemesine mani olacaktır.

Memleketimizde fennin inkişafına mani olan uhud-ı atika, memleketimizi insanlıktan behimiyete sürüklüyor; bu zencir-i esarete daha fazla tahammül etmek insanlığa şeyndir. Biz mütefenninlere düşen vazife fenn-i efrad-ı millete halk lisanile anlatmağa çalışmak ve fenn-i celil-i kimyanın neşr ü tamimi için elden gelen gayreti sarf eylemektir. İstikbal-i millet mütefennin dimağlara muhtacdır. Vatanimizde fenn-i kimyanın inkişafına bais olan ve İstanbul Darülfünunu Fen Fakültesi'nin bir zümresini teşkil eden bu Kimya Darülmesaiinin açılması hususunda gayretleri sebk eyleyen zevat-ı aliyenin namlarını hürmetle yad eylemeği vicdani bir vazife biliriz. Sizleri yetiştiren muhterem heyet-i talimiyenin de namlarını hürmetle anarız. Lüzum ve ehemmiyetine binaen Anadolu'nun her yerinde böyle kimya müesseselerinin açıldığını görmek başlıca emelimizdir.





Efendiler, Hanımefendiler, söz devri çokdan geçdi. Her işde fiilen muvaffak olunmalıdır. Siz kimyanın miftahını aldınız. Bundan sonra fenn-i kimya daimi meşguliyetiniz olacaktır. Fenn-i kimya öyle bir bahr-i bi-payandır ki, onu az zamanda az zamanda öğrenmek kabil değildir. Ba-husus kimyanın bazı incelikleri vardır ki, onların kitablarda da yeri yoktur. O da ancak üstad bir kimyagerin darülmesaisinde çalışmakla öğrenilebilir. En maruf mütefenninler bir üstadın yanında senelerce çalışanlardır. Kendi kendisine yalnız kitablardan okumakla yetişmiş ne bir alim, ne bir tabib ve ne de bir mütefennin vardır. Binaenaleyh sizin ilk işiniz bir üstadın darülmesaisine girmek olmalıdır...”²⁵

25 Ayrıca bkz. Mehmed Abdüsselam, “Fenn-i Kimyanın Gayesi,” *İkdam*, numero 8819, 4 Teşrinievvel 1337/ Ekim 1921, 2 Safer 1340, s. 2, sü. 1-3.



İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Kulübü VI. Bilim Tarihi Öğrenci Kongresi (13 Mayıs 2022)

The VIth Student Conference of the History of Science Club of the Istanbul University's Faculty of Letters (May 13, 2022)

Cevat Mert Çetin¹ , Bilgesu Üçbaş¹ , Berennaz Billur Bozkurt¹ ,
İlker Can Tokgöz¹ 



¹Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü Lisans Öğrencisi, İstanbul, Türkiye

ORCID: C.M.Ç. 0000-0002-3530-3891

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Cevat Mert Çetin, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü Lisans Öğrencisi, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: cevadmert.cetin@gmail.com

Başvuru/Submitted: 25.10.2022 • **Kabul/Accepted:** 25.10.2022 • **Online yayın/Published online:** 06.01.2022

Atıf/Citation: Çetin, Cevat Mert., Bilgesu Üçbaş, Berennaz Billur Bozkurt ve İlker Can Tokgöz. "İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Kulübü VI. Bilim Tarihi Öğrenci Kongresi (13 Mayıs 2022)." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 1 (2023): 269-274. <https://doi.org/10.26650/oba.1194197>

Anahtar Sözcükler: Bilim Tarihi, öğrenci kongresi, İstanbul Üniversitesi

Keywords: History of Science, student congress, Istanbul University

Bilim tarihinin farklı alanlarında çalışan öğrencilere, araştırma ve sunum yapma kabiliyetlerini geliştirebilecekleri bir ortam sunmak amacıyla İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi Bölümü tarafından 2015 yılında ilk Bilim Tarihi Öğrenci Kongresi düzenlenmişti. Kongre, sonraki yıllarda gelenekselleşti ve 2016-2019 arasında 2.-5. kongreler gerçekleştirildi. Ne var ki Covid-19 pandemisi nedeniyle üniversite eğitimi uzaktan devam etmeye başladığında,



halihazırda çalışmalarına başlanmış olan 2020 kongresi ve devamında da 2021 kongresi gerçekleştirilemedi. Bu dönemde 2020 kongresinde yapacakları konuşmalarını hazırlamış bulunan öğrencilerin çalışmalarını sunabilmesi amacıyla İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi Kulübü, sosyal medya platformları üzerinden sözü edilen öğrencilere sunum yapma fırsatı sağlamış olsa dahi çeşitli aksaklıklar nedeniyle bu yayınlar sürdürülemedi. Yüz yüze eğitimin tekrar başlamasıyla beraber 2022 kongresinin gerçekleştirilebilmesi mümkün oldu ve bu defa İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi Kulübü, evvelce İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi Bölümünce gerçekleştirilen kongrenin organizasyonunu devraldı. Böylelikle öğrenciler, VI. Bilim Tarihi Öğrenci Kongresi'nde bildiri sundukları gibi, düzenleme çalışmalarını da bizzat gerçekleştirdiler.



VI. Bilim Tarihi Öğrenci Kongresi katılımcıları. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 13 Mayıs 2022

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kurul Odasında 13 Mayıs 2022 Cuma günü düzenlenen VI. Bilim Tarihi Öğrenci Kongresi'nin hazırlıkları Ocak 2022 itibarıyla yapılmaya başlanmış olup resmi izinleri de bu ay içerisinde alınmıştır. İzin sürecinin tamamlanmasından ardından, Bilim Tarihi Bölümü Öğrenci Kulübü danışmanı Araş. Gör. Dr. Barışcan Ersöz'ün destek ve yardımlarıyla Kulüp bünyesinde kongreden sorumlu komiteler oluşturulmuştur: Organizasyon komitesi, kongre sürecini planlayıp yönetmekten sorumluyken akademik komite de kongreye gönderilen metinlerin sunuma uygunluğunu denetlemekle yükümlü olmuştur. Sayılan iki komitenin oluşturulduğu toplantıyı takiben 12.02.2022 tarihinde Kongre'nin ilk

özet gönderim duyurusu gerçekleştirilmiştir. Yine aynı toplantıyı takiben kongre afişi kulüp başkanı Bilgesu Üçbaşı tarafından hazırlanmıştır. Organizasyon komitesinde ve akademik komitede görev alan öğrenciler aşağıda verilmiştir:

Organizasyon Komitesi: Bilgesu Üçbaşı (başkan), Cevat Mert Çetin (üye)

Akademik Komite: Cevat Mert Çetin(Başkan), Bilgesu Üçbaşı (üye), Berennaz Billur Bozkurt (üye), İlker Can Tokgöz (üye)

İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü başkanı Prof. Dr. Feza Günergun'un konuşmasıyla açılan kongre dört oturum halinde aşağıdaki programa uygun olarak gerçekleştirilmiş ve yine Prof. Dr. Günergun'un sunumlarını gerçekleştirmiş öğrencilere katılım belgelerini vermesiyle son bulmuştur.

VI. Bilim Tarihi Öğrenci Kongresi (13 Mayıs 2022) Programı

Açılış Konuşması (Prof. Dr. Feza Günergun)

1.Oturum (Başkan: Enes Baytemur)

Zehra Kandemir - Fotoğraf Makinesinin Dünya Yolculuğu

Bilgesu Üçbaşı - Matbaanın Ortaya Çıkışına İlişkin Tartışmalar

Cevat Mert Çetin - Bilimin İlk Canavarları: On Dokuzuncu Yüzyıl İngiliz Gotik Romanında Bir Korku Unsuru Olarak Bilim

2.Oturum (Başkan: Berra Yıldız)

Merve Kağızman: Anestezi Eter Kullanımı

Özlem Korkmaz - Bilim ve İnsanlık Tarihinin Tanık Olduğu En Bomba Buluş: Nükleer Silah

Armanç Yılmaz - Nükleer Fiziğin Gelişimi ve Topluma Etkileri

İlker Can Tokgöz - Postmodernizm ve Bilim Savaşları'na Genel Bir Bakış

3.Oturum (Başkan: Dila Saatçioğlu)

Azize Deniz Akşar -Thomas Kuhn'un Paradigma Kavramı Işığında Bilim Tarihi

Alperen Engin - Tagayyür'e Tecdid Gözlüğüyle Bakmak

Beyza Kıpramaz - Yenileşme Dönemi İlim Hayatında Siyasi Etken Olarak Paşalar

Meryem Güney - Kara Veba Tablolarında Bilim Tarihini Aramak

4.Oturum (Başkan: Berennaz Billur Bozkurt)

Mustafa Ayhan - İhsan Oktay Anar'ın Romanlarına Bilim Tarihi Açısından Bir Bakış

Berra Yıldız ve Sena Darbaz : Osmanlı'da Tedavi Yöntemleri ve Salgın Hastalıklar

Cevat Mert Çetin: Altmışlı Yıllar Çanakkale'sinde Köy Hijyeni ve Temizlik Araçları Üzerine Etnografik Bir Araştırma

Kapanış Oturumu: Değerlendirme ve katılım belgelerinin dağıtımı



**İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Bilim Tarihi Kulübü**

**VI.
BİLİM TARİHİ
öğrenci
KONGRESİ**

13 Mayıs 2022
Saat: 10.00 - 17.00
**Yer: İstanbul Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Kurul Odası**

İletişim
e-mail: iu.bilimtarihi@gmail.com
[iubilimtarihi](https://twitter.com/iubilimtarihi) [istanbulbilimtarihi](https://www.instagram.com/istanbulbilimtarihi)

Destekçilerimiz

HOTEL SAHİPLER **Çiğir Oteli** **sandwich Club**

Prof. Dr. Feza Günergin
Bilimsin
Bilim Tarihi Klubüne
Teşekkürlerimle
13.05.2022

Özlem Korkmaz
Junus Emre Fenerci
Gaye Danışan
Arman Yılmaz
Yusuf Bekir ÖZKAN
Bilgesu Üçbaş
Bilim Tarihi Klübü
Cevat Mert ÇETİN
Bengül SARI
Yosun Dıpramaz
Enis TANIRLI
Meryem Kapıran
Zehra Kocakurt
Düşü Erensoy
Alperen Ergin
Barra Yıldız
Dila Saatçioğlu
Mustafa Ayhan
Meryem Genç
Rüya DAVANIR
EVA KOCADAĞ
Kubra Tutuncu
Sena Nur Koptan
Umut Berkay Öntürk
Lan ÖZ

İlker Can Tokgöz
Elif Sena Dalkaz
Berennaz Billur Bozkurt
Bilgesu Üçbaş
Cevat Mert ÇETİN
Yusuf Bekir ÖZKAN
Meryem Kapıran
Alperen Ergin
Düşü Erensoy
Barra Yıldız
Dila Saatçioğlu
Mustafa Ayhan
Meryem Genç
Rüya DAVANIR
EVA KOCADAĞ
Kubra Tutuncu
Sena Nur Koptan
Umut Berkay Öntürk
Lan ÖZ



AMAÇ-KAPSAM

Osmanlı Bilimi Araştırmaları - Studies in Ottoman Science, bilim, teknoloji ve tıp tarihi konularında hakem değerlendirmesinden geçmiş, Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerinde yazılmış orijinal araştırma makaleleri, derleme makaleler, çeviri makaleler yanında, araştırma notları, katkılar, kitap tanıtımları ve toplantı raporları yayımlar. Ocak ve Temmuz aylarında yayınlanır.

Derginin kapsadığı konular arasında, özellikle bilim, teknoloji ve tıp alanında etkin olmuş kurumların tarihi; değişik bilim dallarının ve tekniklerin gelişimi; bilimsel ve teknik bilginin toplumlar arasında aktarımı; bilim ve teknik kitapların çevirileri; bilim eğitimi tarihi; bilim insanlarının özgeçmişleri ve ilgili konular yer almaktadır. Eczacılık tarihiyle ilgili yazılar da kabul edilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Türkiye'deki bilimsel etkinliklerin tarihi (14-20.yüzyıllar) özellikle dergi kapsamı içinde olup, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sindeki (1923'ten sonra) bilimsel etkinlikleri inceleyen yazılar da yayımlanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yayılmış olduğu bölgelerdeki (Ortadoğu ve Balkanlar) bilimsel faaliyetlerle ilgili yazılar da kabul edilmektedir.

EDİTORYAL POLİTİKALAR VE HAKEM SÜRECİ

Yayın Politikası

Dergi yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen makaleler derginin amaç ve kapsamına uygun olmalıdır. Orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmayan, her bir yazar tarafından içeriği ve gönderimi onaylanmış yazılar değerlendirmeye kabul edilir.

Makale yayınlanmak üzere Dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez.

İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

İntihal

Ön kontrolden geçirilen makaleler, iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal/kendi kendine intihal tespit edilirse yazarlar bilgilendirilir. Editörler, gerekli olması halinde makaleyi değerlendirme ya da üretim sürecinin çeşitli aşamalarında intihal kontrolüne tabi tutabilirler. Yüksek benzerlik oranları, bir makalenin kabul edilmeden önce ve hatta kabul edildikten sonra reddedilmesine neden olabilir. Makalenin türüne bağlı olarak, bunun oranın %15 veya %20'den az olması beklenir.

Çift Kör Hakemlik

İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Editör, makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakemlikten geçmesini sağlar ve makale biçimsel esaslara uygun ise, gelen yazıyı yurtiçinden ve /veya yurtdışından en az iki hakemin değerlendirmesine sunar, hakemler gerek gördüğü takdirde yazıda istenen değişiklikler yazarlar tarafından yapıldıktan sonra yayınlanmasına onay verir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telif hakkı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir.

Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır, bu bağlamda "yazar" yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve dizaynına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel süpervizyonu tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen tüm bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Tüm yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadır.

Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler "teşekkür / bilgiler" kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir.

Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Hakem Süreci

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak plagiarizm için taranır. Plagiarizm kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, cinsel yöneliminden, uyuğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar.

YAZARLARA BİLGİ

Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir; yayın kararı, hakemlerin talepleri doğrultusunda yazarların gerçekleştirdiği düzenlemelerin ve hakem sürecinin sonrasında baş editör tarafından verilir.

Hakemlerin değerlendirmeleri objektif olmalıdır. Hakem süreci sırasında hakemlerin aşağıdaki hususları dikkate alarak değerlendirmelerini yapmaları beklenir.

- Makale yeni ve önemli bir bilgi içeriyor mu?
- Öz, makalenin içeriğini net ve düzgün bir şekilde tanımlıyor mu?
- Yöntem bütünlüklü ve anlaşılır şekilde tanımlanmış mı?
- Yapılan yorum ve varılan sonuçlar bulgularla kanıtlanıyor mu?
- Alandaki diğer çalışmalara yeterli referans verilmiş mi?
- Dil kalitesi yeterli mi?

Hakemler, gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdır. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

AÇIK ERIŞİM İLKESİ

Dergi açık erişimlidir ve derginin tüm içeriği okura ya da okurun dahil olduğu kuruma ücretsiz olarak sunulur. Okurlar, ticari amaç haricinde, yayıncı ya da yazardan izin almadan dergi makalelerinin tam metnini okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, arayabilir ve link sağlayabilir. Bu BOAI açık erişim tanımıyla uyumludur.

Derginin açık erişimli makaleleri Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) olarak lisanslıdır.

ETİK

Yayın Etiği İlke ve Standartları

Osmanlı Bilimi Araştırmaları - Studies in Ottoman Science, yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için adres: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen tüm makaleler orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde

olmamalıdır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirilmediğini beyan etmelidir. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir. Her bir makale editörlerden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirilmeden geçirilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir.

Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Osmanlı Bilimi Araştırmaları - Studies in Ottoman Science araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser. Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir.
- Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır.
- Araştırma katılımcılarının özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır.
- Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır.
- Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır.
- Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir.
- İnsan denekler ile yapılan deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdiklenmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşta gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır.
- İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "bilgilendirilmiş onam" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

YAZILARIN HAZIRLANMASI

Aksi belirtilmedikçe gönderilen yazılarla ilgili tüm yazışmalar ilk yazarla yapılacaktır. Makale gönderimi online olarak ve <http://oba.istanbul.edu.tr> adresinden erişilen <http://dergipark.gov.tr/login> üzerinden yapılmalıdır. Gönderilen yazılar, makale türünü belirten ve makaleyle ilgili detayları içeren (bkz: Son Kontrol Listesi) kapak sayfası; editöre mektup, yazının elektronik formunu içeren Microsoft Word 2003 ve üzerindeki versiyonları ile yazılmış elektronik dosya eklenerek gönderilmelidir. Yazıların üzerinde yazarların kimliğini gösteren herhangi bir bilgi (Ad, soyadı, kurum vs.) bulunmamalıdır. **Not:** Tüm yazarların imzaladığı Telif Hakkı Anlaşması Formu Formu makalenin

yayına kabul edilmesinden ve kabul bilgisinin yazara ulaştırılmasından sonra hazırlanıp Editör'e yazışma alanından gönderilmelidir.

1. Yazılar, Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak hazırlanabilir. Yazıların, 10 000 kelimeyi (dipnotsuz) ve 120 dipnot sayısını aşmaması tercih edilir.
2. Ana metin, çift aralıklı 11 punto ile Times New Roman fontlarıyla MS Word formatında elektronik dosya olarak hazırlanır. PDF dosyası gönderilmemesi rica olunur. Makale başlığı büyük harflerle ve 12 punto koyu; ara başlıklar küçük harflerle ve 11 punto koyu yazılır.
3. İngilizce araştırma ve derleme makalelerinin, araştırma notu ve çeviri yazıların ilk sayfasına, 100-150 kelimelik (anahtar sözcükler hariç) İngilizce özet eklenir; opsiyonel olarak 100-150 kelimelik Türkçe özet de eklenebilir. İngilizce olmayan makalelerde, 150 kelimelik makale dilinde özet, 150 kelimelik İngilizce özet ve 600-800 kelimelik İngilizce genişletilmiş özet de eklenmelidir. Özetlerin sonunda, en fazla 10'ar adet makalenin dilinde ve İngilizce anahtar sözcük bulunmalıdır. Her anahtar sözcük birden fazla kelime içerebilir. Kitap ve toplantı tanıtımları ve editöre mektuplara özet ve bibliyografya gerekmez. Bunlar DergiPark'a yüklenirken "Özet" alanına yazının ilk paragrafı yüklenir.
4. Ekler, ana metnin arkasına, kaynakçanın önüne yerleştirilmelidir. Eklerin kaynakları, ek başlığı altında ve ayrıca kaynakçada belirtilmelidir.
5. Yüzyıllar ve tarihler açık ve tam yazılır: "Onbeşinci yüzyıl", "29 Ekim 1923" gibi. İngilizce metinlerde BCE ve CE, Fransızca metinlerde AEC ve EC, Türkçe metinlerde MÖ ve MS kullanılması önerilir.
6. Kısa alıntılar paragraf içinde çifte tırnak arasında verilir. Uzun alıntılar tırnak işaretleri kullanılmadan sadece soldan iki kez girinti (tab) yapılmış olarak ve 10 punto ile verilir.
7. Resimler ve şekillerin altyazıları bulunmalıdır. Bu altyazılarda görselle ilgili açıklama ve kaynak verilmelidir. Altyazılarda verilen kaynaklar makale sonundaki kaynakçada yer almalıdır. Resimler, şekiller ve altyazıları metnin içine, yayımlanması istenilen yerlere yerleştirilmiş olmalı, hepsi metnin sonunda toplanmamalıdır. Ayrıca bütün resimler ve şekiller DergiPark sistemine ayrı ayrı yüklenmelidir. Resimler ve şekiller ayrı ayrı numaralandırılır. Alt yazıları 9 punto ile yazılır.
8. Not ve bibliyografya derginin benimsediği ve Chicago Manual of Style 16'yı temel alan referans sistemine uygun olmalıdır (Bkz: Kaynaklar)
9. Dipnotlar (8 punto) her sayfanın altında verilir. Dipnot numarası metin içinde üst simge ile belirtilir. Dipnot referans numaraları noktalama işaretlerinden sonra konulmalıdır (³⁵ veya ²³).
10. Gönderilen metin ve özetler, kullanılan dilin (Türkçe, İngilizce, Fransızca, Almanca) dilbilgisi ve yazım kurallarına uygun olarak yazılmış değildir. Editör, gönderilen metnin ve özetlerin Türkçe ve yabancı dil düzenlemesini yapmakla sorumlu değildir. Anadili İngilizce veya Fransızca olmayan yazarlar, metin ve özetlerini dergiye göndermeden önce dil düzenleme hizmetlerinden faydalanmalıdır.
11. Yayınlanmak üzere gönderilen makale ile birlikte yazar bilgilerini içeren kapak sayfası gönderilmelidir. Kapak sayfasında, makalenin başlığı, yazar veya yazarların bağlı oldukları kurum ve unvanları, kendilerine ulaşılacak adresler, cep, iş ve faks numaraları, ORCID ve e-posta adresleri yer almalıdır (bkz. Son Kontrol Listesi).

Kaynaklar

Osmanlı Bilimi Araştırmaları - Studies in Ottoman Science dergisi, tarih, dil bilim ve güzel sanatların da dahil olduğu insan bilimleri konularında araştırma yapanların çoğu tarafından kullanılan "dipnot ve kaynakça" belgeleme sistemini benimsemiştir. Bu sistem, bibliyografik bilgilerin dipnotlarda ve bir

kaynakçada gösterilmesine dayanır.

Dergiye katkıda bulunacak yazarların, aşağıdaki örneklere dayanarak dipnotları düzenlemeleri ve kaynakça oluşturmaları rica olunur. Bu örnekler, yazarlara kolaylık sağlamak amacıyla, Chicago Manual of Style kılavuzundan (http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citationguide-1.html) ilavelerle derlenmiştir. Dipnot-kaynakça yöntemi hakkında ayrıntılı bilgi ve çok sayıda örnek Chicago Manual of Style'in 16. baskısının 14. ve 15. bölümlerinde yer almaktadır.

Her özgün araştırma makalesinin, derleme makalesinin ve çeviri yazının sonuna bir kaynakça eklenir. Kaynakça dipnotlarda ve resim altı yazılarında verilen tüm kaynakları kapsmalıdır. Kaynakça, Arşiv Kaynakları, Yazma Kaynaklar, Basılı Kaynaklar ve/veya Elektronik Kaynaklar olarak dört ana başlık altında oluşturulur. Kaynakçada, basılı kaynaklar yazar soyadına göre alfabetik olarak sıralanır. Arşiv malzemesi ve yazma eserler kaynak gösterilirken, arşiv ve kütüphanenin bulunduğu şehir, resmi adı ve tasnifi açık olarak belirtilmeli belge/yazma numarası, varsa tarihi verilmelidir.

Soyadı taşımayan yazarlar (örn. Salih Zeki) bibliyografyada ilk isminin baş harfi altında ve 'Salih Zeki' şeklinde yazılır. Soyadı almış yazarlar kaynakçaya soyadlarıyla girilir (örn. Adivar, A. Adnan).

Örnekler:

ID ilk dipnot, **SD** sonraki/kısa dipnotlar, **K** kaynakça

Kitap, tek, iki ve üç yazarlı

Dört ve daha fazla yazar için Kaynakça'da bütün yazarlar belirtilir, dipnotlarda yalnızca birinci yazar belirtilip ardına "ve diğerleri" anlamında "vd." yazılır.

ID Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1985), 55.

SD Baytop, *Eczacılık Tarihi*, 175.

K Baytop, Turhan. *Türk Eczacılık Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1985.

ID Sevtap Kadioğlu ve Gaye Şahinbaş Erginöz, *Belgelerle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Mülteci Bilim Adamları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2017), 35.

SD Kadioğlu ve Şahinbaş Erginöz, *Belgelerle İstanbul Üniversitesi*, 41.

K Kadioğlu, Sevtap ve Gaye Şahinbaş Erginöz. *Belgelerle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Mülteci Bilim Adamları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2017.

ID İrfan Dağdelen, Hüseyin Türkmen, ve Nergis Ulu, *Türk Kütüphaneciliğinden İzdüşümler: Nail Bayraktara Armağan* (İstanbul: Büyükşehir Belediye Başkanlığı - Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005), 21.

SD Dağdelen, Türkmen ve Ulu, *Türk Kütüphaneciliğinden*, 25.

K Dağdelen, İrfan, Hüseyin Türkmen ve Nergis Ulu. *Türk Kütüphaneciliğinden İzdüşümler: Nail Bayraktara Armağan*. İstanbul: Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005.

KİTAP, yazara ek olarak çevirmen veya hazırlayan varsa

Hazırlayan varsa, dipnotta "çev." yerine "haz."; kaynakçada "Çeviren" yerine "Hazırlayan" kullanılır.

ID Brian Cotterell ve Johan Kamminga, *Endüstri Öncesi Teknolojilerin Mekaniği*, çev. Atilla Bir (İstanbul: Literatür, 2001), 95.

SD Cotterell ve Kamminga, *Endüstri Öncesi*, 99.

K Cotterell, Brian ve Johan Kamminga, *Endüstri Öncesi Teknolojilerin Mekaniği*. Çeviren Atilla Bir. İstanbul: Literatür, 2001.

KİTAP, çok ciltli

ID Pirî Reis, *Kitab-ı Bahriye*, yay. haz. Ertuğrul Zekâi Ökte (İstanbul: TTT The Historical Research Foundation Istanbul Research Center, 1988), 1:155.

SD Pirî Reis, *Kitab-ı Bahriye*, 2:35.

K Pirî Reis. *Kitab-ı Bahriye*. Yayına hazırlayan Ertuğrul Zekâi Ökte. 4 cilt. İstanbul: TTT The Historical Research Foundation Istanbul Research Center, 1988.

Kitap içinde bölüm veya kitabın bir kısmı

ID Feza Günergun, "Metroloji: Geleneksel Ölçü ve Tartılardan Metre Sistemine," *Osmanlı Uygarlığı 1*, haz. Halil İnalçık ve Günsel Renda (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002) içinde, 405.

SD Günergun, "Metroloji," 408.

K Günergun, Feza. "Metroloji: Geleneksel Ölçü ve Tartılardan Metre Sistemine." *Osmanlı Uygarlığı 1*. Hazırlayan Halil İnalçık ve Günsel Renda içinde 403-417. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002.

Kitap içinde önsöz, sunuş, giriş ve benzeri kısımlar

ID Gürol İrzık, Kostas Gavroglu'nun *Bilimlerin Geçmişinden Tarih Üretmek* adlı kitabına önsöz (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 8.

SD İrzık, önsöz, 9.

K İrzık, Gürol. Kostas Gavroglu'nun *Bilimlerin Geçmişinden Tarih Üretmek* adlı kitabına önsöz, 7-11. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

Kitap, elektronik olarak yayımlanmış

Eğer kitap birden fazla formatta yayımlanmış ise, kullanılan formatı referans verilir. Online başvurulmuş kitaplar için URL verilir. İstenirse erişim tarihi eklenir. Eğer sayfa numarası yoksa, bölüm başlığını veya başka bir sayı eklenebilir.

ID Ernst E. Hirsch, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi I* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1998) Erişim 14 Mart 2018, <http://kitaplar.ankara.edu.tr/detail.php?id=847>.

SD Hirsch, *Dünya Üniversiteleri I*, 206.

K Hirsch, Ernst E. *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi I*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1998. Erişim 14 Mart 2018. <http://kitaplar.ankara.edu.tr/detail.php?id=847>.

Dergi makalesi, telif

ID Asuman Baytop, "İstanbul Üniversitesi Eczacı Mektebi'nde (1933-1962) Görev Almış Yabancı Öğretim Üyeleri," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 12 (2011), 9.

SD Baytop, "Eczacı Mektebi'nde," 3-5.

K Baytop, Asuman. "İstanbul Üniversitesi Eczacı Mektebi'nde (1933-1962) Görev Almış Yabancı Öğretim Üyeleri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 12 (2011): 1-21.

Dergi makalesi, çeviri

İD Gert Schubring, "Hüseyin Tevfik Paşa: 'Lineer Cebir'in Mucidi," çev. Sevtap Kadioğlu, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7 (2007), 51.

SD Schubring, "Hüseyin Tevfik Paşa," 53.

K Schubring, Gert. "Hüseyin Tevfik Paşa: 'Lineer Cebir'in Mucidi," çeviren Sevtap Kadioğlu. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7 (2007): 49-54.

Dergi makalesi, elektronik

Eğer DOI (Digital Object Identifier) numarası verilmiş ise eklenir. Eğer yoksa ve yayıncı veya bilim dalı gerekli kılıyor ise erişim tarihi eklenir.

İD Gaye Danışan Polat, "Kamal, an Instrument of Celestial Navigation in the Indian Ocean, as Decribed by Ottoman Mariners Piri Reis and Seydi Ali Reis," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19 (2017): 3, erişim 2 Mart 2018, doi:10.30522/iuoba.356875.

SD Danışan Polat, "Kamal," 5-6.

K Danışan Polat, Gaye. "Kamal, an Instrument of Celestial Navigation in the Indian Ocean, as Decribed by Ottoman Mariners Piri Reis and Seydi Ali Reis." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19 (2017):1-12. Erişim 2 Mart 2018. doi:10.30522/iuoba.356875.

Gazete makalesi, baskı

İD Adnan Adıvar, "Fikir Hareketleri ve Yabancı Diller," *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1948, 2.

SD Adıvar, "Fikir Hareketleri," 2.

K Adıvar, Adnan. "Fikir Hareketleri ve Yabancı Diller." *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1948.

Gazete haberi, elektronik

Gazete makale ve haberleri genellikle kaynakçaya alınmaz. Alındığı takdirde yukarıdaki gösterimler kullanılır. Makalenin veya haberin yazarı belli değilse referansa haber veya makalenin başlığı ile başlanır.

İD "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü," *Cumhuriyet*, 14 Mart 2018, erişim 14 Mart 2018, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/teknoloji/50565/Bugun__dunyanin_en_cekici_sayisi__pi_nin_gunu.html.

SD "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü."

K "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü." *Cumhuriyet*, 14 Mart 2018. Erişim 14 Mart 2018. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/teknoloji/50565/Bugun__dunyanin_en_cekici_sayisi__pi_nin_gunu.html.

Kitap tanıtımı

İD Feza Günergun, "İkinci Meşrutiyet'in Tabip Örgütleri," Şeref Etker'in *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri* adlı eserinin tanıtımı, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 18 (2017), 122, <http://dergipark.gov.tr/iuoba/issue/30995/335998>.

SD Günergun, "İkinci Meşrutiyet'in," 123.

K Günergun, Feza. "İkinci Meşrutiyet'in Tabip Örgütleri." Şeref Etker'in *İkinci Meşrutiyetin Tabip*

Örgütleri adlı eserinin tanıtımı. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 18 (2017): 122-124. <http://dergipark.gov.tr/iuoba/issue/30995/335998>.

Tez

ID Kaan Ata, "Barış İçin Atom Programı'nın Türkiye'de Çekirdek Fiziğinin Kurumsallaşmasına Etkisi" (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012), 82.

SD Ata, "Barış İçin Atom," 73.

K Ata, Kaan. "Barış İçin Atom Programı'nın Türkiye'de Çekirdek Fiziğinin Kurumsallaşmasına Etkisi." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.

Ansiklopedi maddesi

ID Turhan Baytop, "Eczacılık Öğretimi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3 (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994), 126-127.

SD Baytop, "Eczacılık Öğretimi," 126.

K Baytop, Turhan. "Eczacılık Öğretimi." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 3: 126-127. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994.

Yayımlanmamış bildiri

ID Erdal İnönü ve Harun Doğan, "Türk Bilimcilerinin Adlarıyla Anılan Bazı Buluşlar" (Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi Çalışma Grubu'nun II. Ulusal Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Assos, 18-20 Haziran 2004).

SD İnönü ve Doğan, "Türk Bilimcilerinin."

K İnönü, Erdal ve Harun Doğan. "Türk Bilimcilerinin Adlarıyla Anılan Bazı Buluşlar." Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi Çalışma Grubu'nun II. Ulusal Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Assos, 18-20 Haziran 2004.

Yazma eser

ID Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T6833, 48a.

SD Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, T6833, 51b.

K Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T6833, 1a-70b.

ID Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3682, 26a.

SD Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan*, Ayasofya 3682, 23b.

K Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3682, 1a-311a, Kopyalanma tarihi 10 Rebiülevvel 1135 (19 Aralık 1722).

Arşiv belgesi

ID Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Askeriye (C.AS.) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1797).

SD BOA, C.AS. 71/3352.

K Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Cevdet Askeriye (C. AS) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1920).

ID Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), E. 3202-2=597-2-7.

SD TSMA, E. 3202-2=597-2-7.

K Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA). E. 3202-2=597-2-7.

Web sitesi

ID "Bilginin İzinde," Bilim Tarihi, erişim 14 Mart 2018, http://www.bilimtarihi.org/bilginin_izinde.html
SD "Bilginin İzinde."

K Bilim Tarihi. "Bilginin İzinde." Erişim 14 Mart 2018. http://www.bilimtarihi.org/bilginin_izinde.html.

E-posta veya metin iletisi

Genellikle yalnızca dipnotlarda verilir. Kaynakçada yer alma zorunluluğu yoktur.

d Gökşin Sanal, yazara e-posta iletisi, 16.10.2015.

SON KONTROL LİSTESİ

Aşağıdaki listede eksik olmadığından emin olun:

- Makalenin türü
- Başka bir dergiye gönderilmemiş olduğu
- İngilizce yönünden kontrolünün yapıldığı
- Yazarlara Bilgide detaylı olarak anlatılan dergi politikalarının gözden geçirildiği
- Referansların derginin benimsediği Chicago Manual of Style'ı temel alan referans sistemine uygun olarak düzenlendiği
- Telif Hakkı Anlaşması Formu (Yazar, makale yayına kabul bilgisini aldıktan sonra göndermelidir.)
- Daha önce basılmamış materyal (yazı-resim-tablo) kullanılmış ise izin belgesi
- Kapak sayfası
 - ✓ Makalenin kategorisi
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Yazarların ismi soyadı, unvanları ve bağlı oldukları kurumlar (üniversite ve fakülte bilgisinden sonra şehir ve ülke bilgisi de yer almalıdır), e-posta adresleri
 - ✓ Sorumlu yazarın e-posta adresi, açık yazışma adresi, iş telefonu, GSM, faks numarası
 - ✓ Tüm yazarların ORCID'leri
- Makale ana metni
 - ✓ Önemli: Ana metinde yazarın / yazarların kimlik bilgilerinin yer almamış olması gerekir.
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Özetler: 150 kelime makale dilinde ve 150 kelime İngilizce
 - ✓ Anahtar Kelimeler: Maksimum 10 adet makale dilinde ve 10 adet İngilizce
 - ✓ Makale ana metin bölümleri
 - ✓ Teşekkür, Çıkar çatışması, Finansal destek belirtilmelidir
 - ✓ Kaynaklar
 - ✓ Tablolar-Resimler, Şekiller (başlık, kaynak ve alt yazılarıyla)

İLETİŞİM

Baş editor : Feza GÜNERGUN

E-mail : oba@istanbul.edu.tr

Tel : (212) 455 57 00 - 15978

Adres : İstanbul Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü
Balabanağa Mah. Ordu Cad. No: 6
Laleli Fatih 34134 İstanbul, Türkiye

AIM AND SCOPE

The journal *Studies in Ottoman Science-Osmanlı Bilimi Araştırmaları* publishes peer-reviewed original research articles (in Turkish, English, French and German), review articles and articles in translation on the history of science technology and medicine. Research notes, addenda, book reviews and reports of scientific meetings in the field are also accepted. The journal is published in January and July.

The journal covers research on the history of science, technology and medicine especially dealing with the historical aspects of scientific institutions; the development of scientific disciplines and techniques; the transmission of scientific and technical knowledge among various societies; the translation of scientific and technical books; the science education; biographies of scientists and many other themes of the history of science. History of pharmacy is also included in the scope. Focus is given on the history of scientific activities in Turkey during the Ottoman Empire (14-20th c.) and occasionally during the Turkish Republic (beginning as from 1923). The historical studies dealing with science in former Ottoman territories such as the Middle East and the Balkans, are also welcomed.

EDITORIAL POLICIES AND PEER REVIEW PROCESS

The journal is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

The subjects covered in the manuscripts submitted to the Journal for publication must be in accordance with the aim and scope of the Journal. Only those manuscripts approved by every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Changing the name of an author (omission, addition or order) in papers submitted to the Journal requires written permission of all declared authors.

Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors. All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication.

Plagiarism

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. If plagiarism/self-plagiarism will be found authors will be informed. Editors may resubmit manuscript for similarity check at any peer-review or production stage if required. High similarity scores may lead to rejection of a manuscript before and even after acceptance. Depending on the

type of article and the percentage of similarity score taken from each article, the overall similarity score is generally expected to be less than 15 or 20%.

Double Blind Peer-Review

After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by the editors-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. The editor provides a fair double-blind peer review of the submitted articles and hands over the papers matching the formal rules to at least two national/international referees for evaluation and gives green light for publication upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Author Responsibilities

It is authors' responsibility to ensure that the article is in accordance with scientific and ethical standards and rules. Authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

All the authors of a submitted manuscript must have direct scientific and academic contribution to the manuscript. The author(s) of the original research articles is defined as a person who is significantly involved in "conceptualization and design of the study", "collecting the data", "analyzing the data", "writing the manuscript", "reviewing the manuscript with a critical perspective" and "planning/conducting the study of the manuscript and/or revising it". Fund raising, data collection or supervision of the research are not sufficient for being accepted as an author. The author(s) must meet all these criteria described above. The order of names in the author list of an article must be a co-decision and it must be indicated in the Copyright Agreement Form. The individuals who do not meet the authorship criteria but contributed to the study must take place in the acknowledgement section. Individuals providing technical support, assisting writing, providing a general support, providing material or financial support are examples to be indicated in acknowledgement section.

All authors must disclose all issues concerning financial relationship, conflict of interest, and competing interest that may potentially influence the results of the research or scientific judgment.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published paper, it is the author's obligation to promptly cooperate with the Editor-in-Chief to provide retractions or corrections of mistakes.

Peer Review Process

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by editor-in-chief for their

INFORMATION FOR AUTHORS

originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. Editor-in-chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, sexual orientation, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors and ensures a fair double-blind peer review of the selected manuscripts.

The selected manuscripts are sent to at least two national/international referees for evaluation and publication decision is given by editor-in-chief upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Editor-in-chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers' judgments must be objective. Reviewers' comments on the following aspects are expected while conducting the review.

- Does the manuscript contain new and significant information?
- Does the abstract clearly and accurately describe the content of the manuscript?
- Is the problem significant and concisely stated?
- Are the methods described comprehensively?
- Are the interpretations and conclusions justified by the results?
- Are references made to other works in the field adequate?
- Is the language acceptable?

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and they must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the reviewing process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential and that this is a privileged interaction. The reviewers and members of editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees is important.

OPEN ACCESS STATEMENT

The journal is an open access journal and all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Except for commercial purposes, users are allowed to read, download, copy, print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author. This is in accordance with the BOAI definition of open access.

The open access articles in the journal are licensed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license.

ETHICS

Standards and Principles of Publication Ethics

Studies in Ottoman Science-Osmanlı Bilimi Araştırmaları is committed to upholding the highest

standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

All submissions must be original, unpublished (including full text in conference proceedings), and not under the review of any other publication synchronously. Authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

Each manuscript is reviewed by one of the editors and at least two referees under double-blind peer review process. Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors.

All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication. In accordance with the code of conduct the editor will report any cases of suspected plagiarism or duplicate publishing.

Research Ethics

Studies in Ottoman Science-Osmanlı Bilimi Araştırmaları adheres to the highest standards in research ethics and follows the principles of international research ethics as defined below. The authors are responsible for the compliance of the manuscripts with the ethical rules.

- Principles of integrity, quality and transparency should be sustained in designing the research, reviewing the design and conducting the research.
- The research team and participants should be fully informed about the aim, methods, possible uses and requirements of the research and risks of participation in research.
- The confidentiality of the information provided by the research participants and the confidentiality of the respondents should be ensured. The research should be designed to protect the autonomy and dignity of the participants.
- Research participants should participate in the research voluntarily, not under any coercion.
- Any possible harm to participants must be avoided. The research should be planned in such a way that the participants are not at risk.
- The independence of research must be clear; and any conflict of interest or must be disclosed.
- In experimental studies with human subjects, written informed consent of the participants who decide to participate in the research must be obtained. In the case of children and those under wardship or with confirmed insanity, legal custodian's assent must be obtained.

- If the study is to be carried out in any institution or organization, approval must be obtained from this institution or organization.
- In studies with human subject, it must be noted in the method's section of the manuscript that the informed consent of the participants and ethics committee approval from the institution where the study has been conducted have been obtained.

MANUSCRIPT ORGANIZATION AND FORMAT

All correspondence will be sent to the first-named author unless otherwise specified. Manuscript is to be submitted online via <http://dergipark.gov.tr/login> that can be accessed at <http://oba.istanbul.edu.tr> It must be accompanied by a title page specifying the article category (i.e. research article, review etc.) and including information about the manuscript (see the Submission Checklist). Manuscripts should be prepared in Microsoft Word 2003 and upper versions. In addition, Copyright Agreement Form that has to be signed by all authors must be submitted.

1. The journal publishes manuscripts in Turkish, English, German or French. Preferably, the manuscript should not exceed 10,000 words (not including notes) and 120 notes.
2. Manuscript should be written in MS Word format, double-spaced and in 11 point Times New Roman font. We kindly ask you not to send a pdf file. The title should be written with capital letters (12 point, bold), sub-headings in lower case letters (11 point, bold).
3. For research articles; reviews, research notes and translations in English, an abstract of 100-150 words (excluding keywords) in English is to be added to the first page of the article; optionally an abstract of 100-150 words (excluding keywords) in Turkish can be added as well. For non-English articles; an abstract of 100-150 words in the language of the article, an abstract of 100-150 words in English, and an extended abstract of 600-800-words in English should also be included. Maximum 10 keywords will be provided underneath both of the abstracts. Each keyword can include more than one word. No abstract and bibliography are needed for research notes, addendum, book & scientific meeting reviews, and letters to the editor. While uploading addendum, book review and letter to the editor files on the DergiPark system, please enter the first paragraph of the article in the abstract section.
4. Appendixes, with related bibliographical references, are placed after the main text, and before the bibliography. Their references should be included in the bibliography.
5. Centuries and dates should be written in full: fifteenth century, 29 October 1923. For dates please use BCE and CE in English texts, AEC and EC in French texts, and MÖ and MS in Turkish texts.
6. Short quotations should be given between double quotes within the paragraph. Long quotations (10 points) should have double indentation on the left (only), without quotes.
7. Figures and images should include captions with related bibliographical references. Bibliographical references mentioned in the captions should be included in the bibliography. Their captions should be incorporated within the text, and not be collected at the end of the manuscript. Also, they should be separately uploaded to DergiPark system. Captions of images

and figures should be numbered separately. Captions should be in 9 points.

8. Notes and bibliography must be in line with journal's reference style based on Chicago Manual of Style (16th edition).
9. Notes (8 point) should be given at the bottom of every page, signalled by superscript numbers in the main text. Reference numbers should follow the punctuation marks (.35 ,23).
10. Submitted manuscripts and abstracts should be conformed with the grammar and orthography of the language (Turkish, English, German and French) in which they were written. English and French language editing will not be provided by the editor. Non-English and non-French speaking authors are kindly invited to consult language editing services before sending their manuscript and abstract.
11. A title page including author information must be submitted together with the manuscript. The title page is to include fully descriptive title of the manuscript and, affiliation, title, e-mail address, postal address, phone, fax number of the author(s) and ORCIDs of all authors (see The Submission Checklist).

References

Studies in Ottoman Science - Osmanlı Bilimi Araştırmaları has adopted the “**notes and bibliography**” documentation system preferred by many in the humanities, including those in literature, history, and the arts. This style presents bibliographic information in notes and, a bibliography.

Authors who would send proposals to the journal are kindly invited to follow the examples given below when writing the footnotes and compiling the bibliography. These examples are borrowed from the *Chicago Manual of Style* (http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html). A few more examples have also been added. Further information and numerous examples about the “notes and bibliography” system are available at the 14th and 15th chapters of the *Chicago Manual of Style* (16th edition).

A bibliography is needed at the end of research (original) articles, review articles and articles in translation. It should include all sources given in footnotes, captions and appendixes. The bibliography can include separate sections such as archival, manuscript, secondary, and/or electronic sources. Secondary sources are listed after the author's name. When referring to archival material and manuscripts please note the name of the library and the collection, number and date of the document used if available.

Authors who do not have surnames (i.e. Salih Zeki), should be listed according to their first names: Salih Zeki should enter the bibliography under the letter S. Authors with surnames are listed after their surnames (i.e. Adivar, A. Adnan).

Examples:

INFORMATION FOR AUTHORS

fn (first note), sn (subsequent/short notes), bib (bibliography).

Book, one author

fn Zadie Smith, *Swing Time* (New York: Penguin Press, 2016), 315–16.

sn Smith, *Swing Time*, 320.

bib Smith, Zadie. *Swing Time*. New York: Penguin Press, 2016.

Book, two authors

fn Brian Grazer and Charles Fishman, *A Curious Mind: The Secret to a Bigger Life* (New York: Simon & Schuster, 2015), 12.

sn Grazer and Fishman, *Curious Mind*, 37.

bib Grazer, Brian, and Charles Fishman. *A Curious Mind: The Secret to a Bigger Life*. New York: Simon & Schuster, 2015.

Chapter or other part of an edited book

In a note, cite specific pages. In the bibliography, include the page range for the chapter or part.

fn Henry David Thoreau, "Walking," in *The Making of the American Essay*, ed. John D'Agata (Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177–78.

Sn Thoreau, "Walking," 182.

bib Thoreau, Henry David. "Walking." In *The Making of the American Essay*, edited by John D'Agata, 167–95. Minneapolis: Graywolf Press, 2016.

In some cases, you may want to cite the collection as a whole instead.

fn John D'Agata, ed., *The Making of the American Essay* (Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177–78.

sn D'Agata, *American Essay*, 182.

bib D'Agata, John, ed. *The Making of the American Essay*. Minneapolis: Graywolf Press, 2016.

Translated book

fn Jhumpa Lahiri, *In Other Words*, trans. Ann Goldstein (New York: Alfred A. Knopf, 2016), 146.

sn Lahiri, *In Other Words*, 184.

bib Lahiri, Jhumpa. *In Other Words*. Translated by Ann Goldstein. New York: Alfred A. Knopf, 2016.

E-book

For books consulted online, include a URL or the name of the database. For other types of e-books, name the format. If no fixed page numbers are available, cite a section title or a chapter or other number in the notes, if any (or simply omit).

fn Jane Austen, *Pride and Prejudice* (New York: Penguin Classics, 2007), chap. 3, Kindle.

sn Austen, *Pride and Prejudice*, chap. 14.

bib Austen, Jane. *Pride and Prejudice*. New York: Penguin Classics, 2007. Kindle.

fn Brooke Borel, *The Chicago Guide to Fact-Checking* (Chicago: University of Chicago Press, 2016), 92,

INFORMATION FOR AUTHORS

ProQuest Ebrary.

sn Borel, *Fact-Checking*, 104–5.

bib Borel, Brooke. *The Chicago Guide to Fact-Checking*. Chicago: University of Chicago Press, 2016. ProQuest Ebrary.

fn Philip B. Kurland and Ralph Lerner, eds., *The Founders' Constitution* (Chicago: University of Chicago Press, 1987), chap. 10, doc. 19, <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

sn Kurland and Lerner, *Founders' Constitution*, chap. 4, doc. 29.

bib Kurland, Philip B., and Ralph Lerner, eds. *The Founders' Constitution*. Chicago: University of Chicago Press, 1987. <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

fn Herman Melville, *Moby-Dick; or, The Whale* (New York: Harper & Brothers, 1851), 627, <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>.

sn Melville, *Moby-Dick*, 722–23.

bib Melville, Herman. *Moby-Dick; or, The Whale*. New York: Harper & Brothers, 1851. <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>.

Journal article

In a note, cite specific page numbers. In the bibliography, include the page range for the whole article. For articles consulted online, include a URL or the name of the database. Many journal articles list a DOI (Digital Object Identifier). A DOI forms a permanent URL that begins <https://doi.org/>. This URL is preferable to the URL that appears in your browser's address bar.

fn Shao-Hsun Keng, Chun-Hung Lin, and Peter F. Orazem, "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality," *Journal of Human Capital* 11, no. 1 (Spring 2017): 9–10, <https://doi.org/10.1086/690235>.

sn Keng, Lin, and Orazem, "Expanding College Access," 23.

bib Keng, Shao-Hsun, Chun-Hung Lin, and Peter F. Orazem. "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality." *Journal of Human Capital* 11, no. 1 (Spring 2017): 1–34. <https://doi.org/10.1086/690235>.

fn Peter LaSalle, "Conundrum: A Story about Reading," *New England Review* 38, no. 1 (2017): 95, Project MUSE.

sn LaSalle, "Conundrum," 101.

bib LaSalle, Peter. "Conundrum: A Story about Reading." *New England Review* 38, no. 1 (2017): 95–109. Project MUSE.

fn Susan Satterfield, "Livy and the *Pax Deum*," *Classical Philology* 111, no. 2 (April 2016): 170.

sn Satterfield, "Livy," 172–73.

bib Satterfield, Susan. "Livy and the *Pax Deum*." *Classical Philology* 111, no. 2 (April 2016): 165–76.

fn Rachel A. Bay et al., "Predicting Responses to Contemporary Environmental Change Using Evolutionary Response Architectures." *American Naturalist* 189, no. 5 (May 2017): 465, <https://doi.org/10.1086/691233>.

sn Bay et al., "Predicting Responses," 466.

bib Bay, Rachael A., Noah Rose, Rowan Barrett, Louis Bernatchez, Cameron K. Ghalambor, Jesse R. Lasky, Rachel B. Brem, Stephen R. Palumbi, and Peter Ralph. "Predicting Responses to Contemporary Environmental Change Using Evolutionary Response Architectures," *American Naturalist* 189, no. 5 (May 2017): 463–73. <https://doi.org/10.1086/691233>.

News or magazine article

Articles from newspapers or news sites, magazines, blogs, and the like are cited similarly. Page numbers, if any, can be cited in a note but are omitted from a bibliography entry. If you consulted the article online, include a URL or the name of the database.

fn Farhad Manjoo, "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera," *New York Times*, March 8, 2017, <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

sn Manjoo, "Snap."

bib Manjoo, Farhad. "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera." *New York Times*, March 8, 2017. <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

fn Rebecca Mead, "The Prophet of Dystopia," *New Yorker*, April 17, 2017, 43.

sn Mead, "Dystopia," 47

bib Mead, Rebecca. "The Prophet of Dystopia." *New Yorker*, April 17, 2017.

fn Tanya Pai, "The Squishy, Sugary History of Peeps," *Vox*, April 11, 2017, <http://www.vox.com/culture/2017/4/11/15209084/peeps-easter>.

sn Pai, "History of Peeps."

bib Pai, Tanya. "The Squishy, Sugary History of Peeps." *Vox*, April 11, 2017. <http://www.vox.com/culture/2017/4/11/15209084/peeps-easter>.

fn Rob Pegoraro, "Apple's iPhone Is Sleek, Smart and Simple," *Washington Post*, July 5, 2007, LexisNexis Academic

sn Pegoraro, "Apple's iPhone."

bib Pegoraro, Rob. "Apple's iPhone Is Sleek, Smart and Simple." *Washington Post*, July 5, 2007. LexisNexis Academic.

Readers' comments are cited in the text or in a note but omitted from a bibliography.

Eduardo B (Los Angeles), March 9, 2017, comment on Manjoo, "Snap."

Book review

fn Michiko Kakutani, "Friendship Takes a Path That Diverges," review of *Swing Time*, by Zadie

Smith, *New York Times*, November 7, 2016.

sn Kakutani, "Friendship."

bib Kakutani, Michiko. "Friendship Takes a Path That Diverges." Review of *Swing Time*, by Zadie Smith. *New York Times*, November 7, 2016.

Encyclopaedia entry

fn Mogens Herman Hansen, "Athenian Democracy," *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd ed. (Oxford, UK: Oxford University Press, 1996).

sn Hansen, "Athenian Democracy."

Bib Hansen, Mogens Herman. "Athenian Democracy." *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd ed. Oxford, UK: Oxford University Press, 1996.

Interview

fn Kory Stamper, "From 'F-Bomb' to 'Photobomb,' How the Dictionary Keeps Up with English," interview by Terry Gross, *Fresh Air*, NPR, April 19, 2017, audio, 35:25, <http://www.npr.org/2017/04/19/524618639/from-f-bomb-to-photobomb-how-the-dictionary-keeps-up-with-english>.

sn Stamper, interview.

bib Stamper, Kory. "From 'F-Bomb' to 'Photobomb,' How the Dictionary Keeps Up with English." Interview by Terry Gross. *Fresh Air*, NPR, April 19, 2017. Audio, 35:25. <http://www.npr.org/2017/04/19/524618639/from-f-bomb-to-photobomb-how-the-dictionary-keeps-up-with-english>.

Thesis or dissertation

fn Cynthia Lillian Rutz, "King Lear and Its Folktale Analogues" (PhD diss., University of Chicago, 2013), 99–100.

sn Rutz, "King Lear," 158.

bib Rutz, Cynthia Lillian. "King Lear and Its Folktale Analogues." PhD diss., University of Chicago, 2013.

Paper presented at a meeting of a conference

fn Rachel Adelman, "'Such Stuff as Dreams Are Made On': God's Footstool in the Aramaic Targumim and Midrashic Tradition" (paper presented at the annual meeting for the Society of Biblical Literature, New Orleans, Louisiana, November 21–24, 2009).

sn Adelman, "Such Stuff as Dreams."

bib Adelman, Rachel. "'Such Stuff as Dreams Are Made On': God's Footstool in the Aramaic Targumim and Midrashic Tradition." Paper presented at the annual meeting for the Society of Biblical Literature, New Orleans, Louisiana, November 21–24, 2009.

Manuscripts

fn Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, Istanbul, Istanbul University Rare Books and Manuscripts Library, MS T6833, 48a.

sn Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, MS T6833, 51b.

INFORMATION FOR AUTHORS

bib Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, Istanbul, Istanbul University Rare Books and Manuscripts Library, MS T6833, 1a-70b.

fn Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, Istanbul, Süleymaniye Library, MS Ayasofya 3682, 26a.

sn Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan*, MS Ayasofya 3682, 23b.

bib Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, Istanbul, Süleymaniye Library, MS Ayasofya 3682, 1a-311a. Copied on 10 Rabi I 1135 (19 December 1722).

Archival documents

fn Ottoman Archives of the Turkish Prime Ministry (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA), Cevdet Askeriye (C.AS.) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1797).

sn BOA, C.AS. 71/3352.

bib Ottoman Archives of the Turkish Prime Ministry (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA). Cevdet Askeriye (C. AS) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1920).

fn Topkapı Palace Museum Archives (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, TSMA), E. 3202-2=597-2-7.

sn TSMA, E. 3202-2=597-2-7.

bib Topkapı Palace Museum Archives (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, TSMA). E. 3202-2=597-2-7.

Website content

fn Katie Bouman, "How to Take a Picture of a Black Hole," filmed November 2016 at TEDxBeaconStreet, Brookline, MA, video, 12:51, https://www.ted.com/talks/katie_bouman_what_does_a_black_hole_look_like.

sn Bouman, "Black Hole."

bib Bouman, Katie. "How to Take a Picture of a Black Hole." Filmed November 2016 at TEDxBeaconStreet, Brookline, MA. Video, 12:51. https://www.ted.com/talks/katie_bouman_what_does_a_black_hole_look_like.

fn "Privacy Policy," Privacy & Terms, Google, last modified April 17, 2017, <https://www.google.com/policies/privacy/>.

sn Google, "Privacy Policy."

bib Google. "Privacy Policy." Privacy & Terms. Last modified April 17, 2017. <https://www.google.com/policies/privacy/>.

fn "About Yale: Yale Facts," Yale University, accessed May 1, 2017, <https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts>.

sn "Yale Facts."

bib Yale University. "About Yale: Yale Facts." Accessed May 1, 2017. <https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts>.

Personal communication

Personal communications, including email and text messages and direct messages sent through social media, are usually cited in the text or in a note only; they are rarely included in a bibliography.

fn sn Sam Gomez, Facebook message to author, August 1, 2017.

SUBMISSION CHECKLIST

Ensure that the following items are present:

- Confirm that “the paper is not under consideration for publication in another journal”.
- Confirm that final language control is done.
- Confirm that journal policies detailed in Information for Authors have been reviewed.
- Confirm that the references cited in the text and listed in the references section are in line with journals’s reference system based on Chicago Manual of Style.
- Copyright Agreement Form (will only be sent after the article has been accepted for publication)
- Permission for non-published material
- Title page
 - ✓ The category of the manuscript
 - ✓ The title of the manuscript both in the language of the manuscript and in English
 - ✓ All authors’ names and affiliations (institution, faculty/department, city, country), e-mail addresses
 - ✓ Corresponding author’s email address, full postal address, telephone and fax number
 - ✓ ORCIDs of all authors.
- Main Manuscript Document
 - ✓ Important: Please avoid mentioning the the author (s) names in the manuscript.
 - ✓ The title of the manuscript both in the language of the manuscript and in English
 - ✓ Abstracts (150 words) both in the language of manuscript and in English
 - ✓ Key words: maximum 10 words both in the language of manuscript and in English
 - ✓ Manuscript body text
 - ✓ Acknowledgements, grant supports, conflicts of interest should be indicated
 - ✓ References and bibliography
 - ✓ All tables, illustrations (figures) (including title)

CONTACT INFO

Editor-in-chief : Feza GÜNERGUN

E-mail : oba@istanbul.edu.tr

Phone : +90 (212) 455 57 00 - 15978

Address : Istanbul University, Faculty of Letters,
Department of History of Science
Balabanağa Mah. Ordu Cad. No: 6
34134 Laleli, Fatih, Istanbul, Turkey

COPYRIGHT AGREEMENT FORM / TELİF HAKKI ANLAŞMASI FORMU



Istanbul University
İstanbul Üniversitesi

Journal name: Studies in Ottoman Science
Dergi Adı: Osmanlı Bilimi Araştırmaları

Copyright Agreement Form
Telif Hakkı Anlaşması Formu

Responsible/Corresponding Author <i>Sorumlu Yazar</i>	
Title of Manuscript <i>Makalenin Başlığı</i>	
Acceptance date <i>Kabul Tarihi</i>	
List of authors <i>Yazarların Listesi</i>	

Sıra No	Name - Surname <i>Adı-Soyadı</i>	E-mail <i>E-Posta</i>	Signature <i>İmza</i>	Date <i>Tarih</i>
1				
2				
3				
4				
5				

Manuscript Type (Research Article, Review, etc.) <i>Makalenin türü (Araştırma makalesi, Derleme, v.b.)</i>	
--	--

Responsible/Corresponding Author: <i>Sorumlu Yazar:</i>	
---	--

University/company/institution	<i>Çalıştığı kurum</i>	
Address	<i>Posta adresi</i>	
E-mail	<i>E-posta</i>	
Phone: mobile phone	<i>Telefon no; GSM no</i>	

The author(s) agrees that:
The manuscript submitted is his/her/their own original work, and has not been plagiarized from any prior work, all authors participated in the work in a substantive way, and are prepared to take public responsibility for the work, all authors have seen and approved the manuscript as submitted, the manuscript has not been published and is not being submitted or considered for publication elsewhere, the text, illustrations, and any other materials included in the manuscript do not infringe upon any existing copyright or other rights of anyone. İSTANBUL UNIVERSITY will publish the content under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work.
The Contributor(s) or, if applicable the Contributor's Employer, retain(s) all proprietary rights in addition to copyright, patent rights. I/We indemnify İSTANBUL UNIVERSITY and the Editors of the Journals, and hold them harmless from any loss, expense or damage occasioned by a claim or suit by a third party for copyright infringement, or any suit arising out of any breach of the foregoing warranties as a result of publication of my/our article. I/We also warrant that the article contains no libelous or unlawful statements, and does not contain material or instructions that might cause harm or injury. This Copyright Agreement Form must be signed/ratified by all authors. Separate copies of the form (completed in full) may be submitted by authors located at different institutions; however, all signatures must be original and authenticated.

Yazar(lar) aşağıdaki hususları kabul eder
Sunulan makalenin yazar(lar)ın orijinal çalışması olduğunu ve intihal yapmadıklarını,
Tüm yazarların bu çalışmaya aslı olarak katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını,
Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını,
Makalenin başka bir yerde basılmadığını veya basılmak için sunulmadığını,
Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan Telif Haklarını ihlal etmediğini kabul ve taahhüt ederler.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nin bu fikri eseri, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile yayınlamasına izin verirler.
Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfla bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.
Yazar(lar)ın veya varsa yazar(lar)ın işverenin telif dâhil patent hakları, fikri mülkiyet hakları saklıdır.
Ben/Biz, telif hakkı ihlali nedeniyle üçüncü şahıslarca vuku bulacak hak talebi veya açılacak davalarda İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ ve Dergi Editörlerinin hiçbir sorumluluğunun olmadığını, tüm sorumluluğun yazarlara ait olduğunu taahhüt ederim/ederiz.
Ayrıca Ben/Biz makalede hiçbir suç unsuru veya kanuna aykırı ifade bulunmadığını, araştırma yapılırken kanuna aykırı herhangi bir malzeme ve yöntem kullanılmadığını taahhüt ederim/ederiz.
Bu Telif Hakkı Anlaşması Formu tüm yazarlar tarafından imzalanmalıdır/onaylanmalıdır. Form farklı kurumlarda bulunan yazarlar tarafından aynı kopyalar halinde doldurularak sunulabilir. Ancak, tüm imzaların orijinal veya kanıtlanabilir şekilde onaylı olması gerekir.

Responsible/Corresponding Author; <i>Sorumlu Yazar;</i>	Signature / İmza	Date / Tarih
	/...../.....

